

ДЕРЖАВА
КУЛТУРА

ОЛЕКСИЙ КУНДЗИЧ

Твори в двох томах

Том другий

ВЕРХОВИНЕЦЬ. *Повість*
НА СВІТІ ТОЧИТЬСЯ ВЕЛИКИЙ СПІР. *Роман*
ОПОВІДАННЯ. *НОВЕЛИ*

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1985

У2
К91

Во второй том произведений известного украинского советского писателя вошли повесть «Верховинец» о борьбе трудящихся Прикарпатья за воссоединение с Советской Украиной, роман «В мире идет великий спор» о творческом труде, энтузиазме рабочих при сооружении большого завода в период становления и развития мощной социалистической индустрии, а также лучшие рассказы и повеллы писателя, написанные в разные годы его литературной деятельности.

Упорядкування, підготовка текстів та примітки
МИХАЙЛА ОСТРИКА

К $\frac{4702590200-091}{M205(04)-85}$ 91.85

© Склад. Примітки.
Твори, позначені зірочками
в змісті.
Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

ВЕРХОВИНЕЦЬ

Повість

Кола йде до Коломиї

Кола, верховинський газда і лісоруб, іде до Коломиї. Де шляхом, де плаєм навпростець, от кілометрів п'ятнадцять уже й зосталось позад нього, якраз тільки розійшовся чоловік, у смак увійшов. Бо це не те, що шуки¹ рубати на стрімких узбіччях чи дертися на верх крізь непроглядний чигор. Дорога бита, як сувій полотна, розмотується перед тобою, тільки махай ногами. Панський шпацір.

Подавшись трохи вперед, Кола широко й розмашно ступас довгими ногами і за кожним ступнем якось згорда поводить плечем, наче він не сам серед верхів і долин, а перед цілою громадою. Такий уже вдався — поважний, значний, важкуватий. Земля його чув на собі — він не щиглик якийсь там. І йде, здається, повільно, але шлях спірпо пливе йому під ноги. Постоли-свинєки легкі, сукняні онучі намотані ретельно, в далеку дорогу, гачі червоні, ще парубоцькі, сердак тримається на одному плечі, звис крилом-полою до коліна... Файно йти отак погідної осінньої пори — до Коломиї!

Хороше! І встав рано — добре. Як до схід сонця встанеш, то наче підглянеш, що на світі робиться, коли люди сплять.

Зазоріло йому вже за селом. Він вийшов з-за стрімкого узбіччя на широкий простір і раптом побачив: червоно! Гарячий понал світанку впав на оболоки, мінився, витікав з-за чорних верхів на виднокруг, бив з-за виднокругу в небо, в оболоки — а на світі була ще ніч...

Кола скупо — чи він мало світанків набачився! — повів оком з-під брови в один бік, у другий. Між горами в глибоких зворах, у прірвах мраки стояли, в ковбирі блищала ціла, незаймана вода, камінь десь лунко котився з гори, знайшов собі місце в улозі і ліг там — навічно, потік рівно шумів на гуках — шум той широко стояв між землею і небом. Неначе то шуміли підпалені оболоки.

Кола став, прислухався і подумав:

¹ Міра заготовлених у лісі дров.

«Отак спервовіку було...»

Потому вже не додивлявся. Йшов. Правда, бачив — займались китиці заліснених верхів, рожевіли кудрики смерек, кедрини, потім сонце випливало... Що не кажи, дуже-таки файно на світі. Та чи йому першина? Він не паниччик, котрий на літнисько в Карпати приїхав. Не розглядався й не цікавився тим — чоловікові про діло треба думати, він до Коломиї йде.

Йде і міркує сам з собою. Добре, до Коломиї, а чого? Ото ж то й воно. Думав, що знає, а Євдоха спитала — не зміг відповісти. Так само, як тоді, коли з лісу прийшов. Спускається він з гори, а жіпка побачила, вийшла аж на город, очам своїм не вірить.

— Тяжко мені, ей-бо, Кола! Люди в полонину, аби з очей, а він у село. Чого це ти такої лихої години?!

— Єк чого?! — навіть здивувався. — Така хурделиця навкруг ся вчинила...

— Ну-ну? А тобі що до того? Чого тобі в село?

— На, маєш! Того що... — заикнувся, подумав і побачив, що, ей-бо, й сам не знає.

Здається, Євдосі аж маркітно стало — не звикла бачити Кола розгубленим, завжди він круг себе і людям порядок дає, а це самому собі не зарадить... Вона замовкла, а він топір загнав у колоду і віджартувався:

— Того, що за тобою ся зпудьгував, от чого. — І не усміхнувся, пішов до хати.

А це знов сьогодні вдосвіта. Він збирається, а вона бачить, що в дорогу, а не питає, чекає, щоб сам сказав. Не сказав. Якось у них так повелося, що мало говорять між собою, а як треба що сказати про діло, то — скупо, і то сердитими голосами, наче сваряться. Хто й зна, чого це так. Може, з тих злиднів, що завжди голову сушать то податками, то уберою¹, то ще чим... Ет! Най би ся запало! Знає ж він, що жіночка з усією щирістю до нього, без снів знає, бо душа душу чує, серце серцю вість подає, а словами того не говориться — не в заведінці таке. І сам же, щоб міг, то небо їй прихилив би, та де ж, як не завжди і хліб на столі водиться. Та й кожне мовчки гризеться, та й отак погукують одне до одного.

От і сьогодні поглядала скоса, а потім таки й питає:

— Куди це ти, газдо, збираєшся?

— До Коломиї йду.

А вона:

¹ Вбрання, одяг.

— Падоцьку гіренький! — і руки заломила. — По що то до Коломиї?

— Подивлюся, як там місто ся має.

— Ади! Старбста ¹, не інакше. Бурмішт!..

Що ти їй скажеш?

— Не йди, Коло, най його лихо не мишає, те місто!..

Почала!..

— Подивлюся, — сказав, — послухаю і прийду. Ніде ся не діну. — Потім аж зло взяло, що світ якийсь такий невторопний, повернувся різко до неї: — Не можу я не знати, що ся круг мене діє!

Сказав це так, що тільки плечима знизала: «Мо', й справді». Поклала в торбину бриндзи, буришок ².

— Іди — дивися, слухай.

Мовляв, якби тобі не треба було, не ходив би-сь...

А чого йому треба до Коломиї? Чого з лісу прийшов? Що робив ці дні?

Ну, ходив на Поточчя. Мав розпитати, чого там постерункові ³ шнарили. Правда, Марійчуків Ярополк з війни втік. Добре, знайшов Ярополка: що і як? Бо цікаво. Треба чоловікові знати. «Чи ти війт? — каже Євдоха. — Чи ти за село одвіт маєш держати?» Дурна ти, Євдосою, та й годі. Кола не війт, але Кола чоловік у громаді. Як панки привели свого кандидата й зібрали віче, то хто того кандидата перекинув через церковну гражду, мовляв: «Іди собі па цвинтар, най тебе мертві обирають», — не Кола? А хто на шухах іде говорити за всіх, хто дає лад між лісорубами? Кола. Вона каже: війт! До війта люди не йдуть за порадою. Як у село приїхав пан і став будуватись, війт вихилявся перед ним, а Кола пішов і випровадив пана. «Не буде, паночку, діла. Бачте, в нас ніколи не було пана, і наша громада незвична, певвічлива, не знає поведінки з панами, то коб якого лиха не трапилось...» Пан дорікав: «Це такий, — каже, — валп хліб-сіль панові?» Потім розкричався: «Опришки! Ви всі тут опришки! по тобі ба-чу! ти перший опришок!..» Але таки виїхав.

Ця згадка про пана викликала другу згадку — про молодечі роки на батьківському верху. І Кола, самотньо йдучи попід смерековий ліс, смутно похитав головою. Опришок! Хе... Не раз йому траплялося сидіти на тому місці, де двісті літ тому танцювали легіні-опришки, — і сидів він там самотньо,

¹ Начальник старбства — повіту.

² Картопля.

³ Поліцейські.

і дивився на свою Верховину та згадував Довбуша, якого куля не брала, тільки розплюскувалась об його груди...

Минулись тепер такі люди, всяк гуцула може скрутити, й закувати, й повісити... Не мав він тієї сили, не став Довбушем. Але хто бачить, як Кола водить аркан, опришківський танець, як підгукус, взявшись з легінями за плечі, хто чув, як двигтять і гуде земля під ними, той так ціпив кулаки, гейби когось розірвати хотів, а люди між собою говорили, що гуцул себе ще покаже...

Задумався Кола, стиха заспівав... Промчала машина з панамі — подивився вслід їй, плюнув і рушив далі. Все про те ж думав: що робив ці дні.

Отож пішов до Ярополка — що і як? Розказує легінь, а все якось обережно. Молоде — дурне. Думав — не дуже знайомий, того й боїться, аж він куди хилить, клятий хлопчисько! «Чого до вас, — каже, — зі староства отой папок заїжджав?» Ти ба? Яке жовтороте! Звітуйся перед ним! Не Кола ж до панка залицявся, а панок до Коли. «Ви сила в селі, ви можете зробити кар'єру...» Бодай ти щез!..

Перед Ярополком не виправдувався, тільки як гаркнув: «З ким говориш?!» — жовнірик так і сів. Мало не гепнув хлопця. Стримався. І добре, що стримався. Своє ж воно, бідацьке, пабереться розуму, то з нього ще люди будуть...

Жолобом поміж узгір'ями здалеку вітром донесло рівну мову трембіти. Кола став, послухав, покивав головою. Казання про чиясь життя. Мають люди свою домашню оказію...

Згадав дідо Латку. Цими днями двічі зустрів дідо Латку, спитав про трембіту... От хто його знає нащо, а спитав і таки зацікавився. Та й от же запам'ятав, дивись-но: трембіта. Мабуть, це тому, що в такому рейваху, як тепер робиться, до оказії недалеко. Ото ж то... Трембіта...

Іде собі до Коломиї і міркує. Зрідка навіть підійме жилаву темну руку, кивне розсудливо — так і так. Зустріне гуцула, закурять, спитає про його село, що і як. Чоловікові усе здається, треба знати, в торбі того знання не носиш.

А потім і його питають. Ну такі кожний: чого до Коломиї? Як і Євдоха. Кола тільки загорне чорну кучму, блисне карими очима (очі в нього, як оті вуглики, що наче погасли вже, а дмухни на них — з них вийде палючий синій вогник), блисне очима і скупі усміхнеться одним куточком рота:

— Єк чого? Бо Коломия — не помія, Коломия місто... По коломийки йду.

Покурять і розійдуться. І злову Кола, високий і поважний, широко ступає шляхом, наче сажнем міряє. Сардак метляє-

ться на плечі, а гачі-крашениці червопіють так, що подвигтись з Чорногори, то й то буде видно — гуцул до Коломиї йде.

Кола виряджає чорну пані

Ще з-за магістрату почувся глухий гомін.

«Хіба оце з базару так доносить? — подумав Кола. — До базару звідси треба пройти цілий плац, коло фігури Пілсудського, а там ще й повернути вбік... Не може бути».

І раптом, вийшовши з-за рогу, опинився просто перед великим вічем. Воно мовчало, це віче, дивилось на балкон готелю (там промовляв панок з чорними вусами), слухало і тільки кволо ворухилось, кишіло, як зморений рій.

Чудна думка мигнула в Коли:

«Оце б ршетом накрити...»

Панок на балконі промовляв, якомсь затягаючи, наче виспіював, аж очі приплющував. Видно, був він завзятий, бо так викидав перед собою білі кулачки, аж рукави в нього засунулись мало не до ліктів, і погідне осіннє сонце грало на блискучих манжетах, а великі запонки стріляли жмутками проміння.

— Тутай наша зем'я! Тутай наша ойчизна!.. — Так кричав той панок. — Тутай ми умжеми! — І він кулачком себе (по маніжці гунав.

«А бодай тобі! — подумав Кола без зла. — І нащо б я отаке казав-ем!»

А панок аж навшпиньки спинався:

— Тутай ми вшистци зложими своє глови, пши тим помніку нашого ойца Пілсудського...

Пілсудський височів по той бік віча. Постаменту не було видно з-за машин, навантажених меблями, килимами й різним добром, і здавалося, що маршалек сидить на одній з тих машин. Зібрався.

А панок кричав:

— Вгурен глови, кохане паньство. Тутай ми умжеми!..

«До чого бравий панок!»

Віче войовничо загаласало, зашуміло:

— Ого-го-о-о!..

Заворухились капелюші й кашкети з цятками, капелюшки й капюшони... Кола оглянувся круг себе, і йому стало якомсь самотньо серед усіх цих костюмів, плащів, макінтошів.

Він підтягнув сардак і застібнув його коло шиї на один ретязьок, натяг тісніше кресаню — підібрався весь.

Перед ним стояла стара пані, в плащі чорного шовку, під руку з молодою, в зеленому плащі, з зачіскою двома ріжками над лобом. Стара весь час хитала головою зверху вниз, наче стверджувала: «Так-так-так...» Він пепароком торкнув її грубою полою сардака, вона зараз обернулась на нього, подивилася знизу догори (обличчя в цієї старої було гладеньке і рум'яне, як у дівчини), очі поставила на крузі і закивала головою заперечливо: «Ні-ні-ні...» А до молодої сказала:

— Патш.— «Дивись, мовляв, який!»

Молода зміряла Кола довгим неприязним поглядом, і вони обидві подалися скільки могли вперед від нього.

Кола в їх поглядах, як у дзеркалі, побачив свої чорні рівні косми — з-під кресані на вуха, засмагле довгасте обличчя з насупленими чорними бровами, оглянув напнутий на плечі, неначе бляшаний, сардак, подумав: «Що вони, гуцула не бачили?» — і, сказавши в думці: «Най ти скажишся!» — став пробиратися попід стіною до дверей «Гранду».

На порозі стояв молодий, смаглявий, з наляканим виглядом портьєр¹.

Як тільки Кола опинився перед ним, вид у портьєра змінився — став сердитий, пихуватий.

— Куди?!

«Тю, яке вивчене!» — подумав Кола.

— Прошу папа, тут служить моя родичка, перवेशнього брата дочка, як би її побачити? Тетя, покоївка.

Тетя якраз відчинила двері.

— О, вуйко!..— Вона подала руку — по-міському — і повела його від дверей.— Ходім, я вийду з вами на хвилинку. В нас нині і в коридор не можна заходити: якесь велике цабе приїхало, не знаєм і хто.

— Цей, що воював на балконі?

— Та ні. Це коломийський староста. Та — жінка, якась дуже вельможна пані.

— Ади, чом же це ви не знаєте? У вас же в книгу пишеться, хто приїжджас.

— Е-е! Зі старòства подзвонили, що, мовляв, приїде пані, то аби-сьмо не питали ні за документи, ні за прізвище, ні за що. І аби-сьмо не гупали й не докучали.

— Ска ж вона з себе?

— Під чорною паміткою, і не виходить із свого покою. Ми всі — навшиньки, отак-о.

Вони перейшли через вулицю і стояли тепер коло магістрату.

¹ Так звать портьє.

Бравий староста вже пішов з балкона, натопи на плацу вирував багатьма воронками-гуртами, панство сперечалось і метушилося, розгублене.

— Що ж там у нас, вуйку? Розкажіть.

Кола довгим поглядом подивився на пудрене, підрум'янене обличчя небоги, на її хороші, одверті очі, очі милої гуцульської дівчини, підведені синцями, і спитав:

— Зпудьгувалась? Може, в село думаєш ся повертати?

Тетя помовчала, зітхнула, потім скрадливо глянула на Кола, вагаючись, і таки призналася:

— Нема мені вороття в село.

— Нема?

— Ні, нема. Краще б я, вуйку, тоді хвора лежала, ніж би-м ішла на той базар до Коломій.

Кола згадав, як Тетю забрали з базару до готелю за покоївку, — дуже сподобалась, — і йому захотілося знову, як бувало, зійти на ігрець — на те місце, де танцювали опришки, — сісти там на горі, опертися ліктями у свої високі коліна і тепер уже добре, по-справжньому обдумати, що робити.

Понурий, він закурив.

— Побіжу я, — сказала Тетя. — Підійдете, вуйку, ще до готелю, я ся на картку зняла, то хочу передати.

— Добре, підійду. А ти там прислухайся, що за пані. Скажеш мені.

Дівчина кивнула головою і побігла, а він усе ще стояв на вулиці, обдумував, куди піти. Все йому не виходило з голови, що треба з чимось обізнатись, про щось когось розпитати, щось побачити, але він не міг збагнути, що саме, і йому було трохи досадно.

Він не пішов нікуди. Одійшов на край плацу Пилсудського, де починається базар, сів навпочіпки під кам'яницею і розгорнув торбицу. Авжеж, це таки добра позиція: перед ним два плаці і півдесятка вулиць — нічого й блукати. І до того ж поїсти вже хочеться та й відпочити. Отак...

Байдуже оглядав перехожих.

Просунулось дві черниці. Вони про щось тихо сперечались, і одна з них, тримаючи очі на крузі, як свята Варвара, сказала до другої: «Не святі горшки ліллять», — і засміялася.

Пройшов вродливий, як на картині, сажотрус. Блискучі ремінні нашивки на плечах і на ліктях чорної куртки робили його схожим на якогось королевича.

Жебрак простяг до Коли руку. Відломлюючи йому шматок брицди, Кола спитав старого:

— Звідки ви, діло?

— З Дебеславців.

— А-а. Бував там. — Дав йому дві буришки, потім сказав:— Діло, почекайте,— і протягнув ще дві.

Пройшло двоє майстрових. Один з них піс скло до маленької лампи. Він якраз і сказав веселим голосом: «До цього йдеться». А до чого йдеться, Кола не розібрав.

Близько нього зупинились два пани. Тілістий і скривлений тримав канелюша в руках і картою хусткою витирав лисину. Він безцеремонно показав головою па газду і сказав по-польському:

— Ось хто смаку не втрачає!..

А чого ж, Кола таки смачно жував свою бриндзу з буришками, голосно цмакав і рукавом витирав рота. Аби було що жувати.

Але пан більше не звертав на нього уваги. Він паче з претензією говорив до старого й вузьколицького, як риба:

— Я не витримаю! Я помру! — І майже скрикнув: — Я хочу померти! Хочу!

Вузьколиций, строгий подав йому руку мовчки. Він думав про щось своє і не лякався, що людина хоче померти. Помирай, мовляв, у мене свій клопіт. І вони розійшлись.

«Що це вони все — «помру» та «помремо». І староста, і цей...» — подумав Кола.

Він пагнувся над торбинкою, і раптом чиясь тінь збоку впала на його полудник. Підвів очі — скривлений пан стояв перед ним.

— Здалеку господар?

Кола пожував і тоді тільки відповів:

— Нівроку.

— За якимсь ділом?

— Ні, без діла.

— Ну, так-таки без діла! Лебой, на базар?

— І на базар. Сиджу ось на базарі — отже, й на базар.

«Чого йому треба?» — подумав і, придивившись до розпачливо зведених білих брів над м'ясистим переніссям, зрозумів: пан не витримував, пан хотів померти, але перед смертю побачив хлопа, гуцула, і затримався. І саме тому, що пан хотів померти, Кола відповідав йому не дуже й гречно, — був він злий мужик. Не так щоб взагалі злий, але панів не любив.

— Так-та-ак... На базар. Господар щось хоче купити?

— А пан щось хочуть продати?

Отак-о весь час панові виоперек.

А пан пічого, не сердиться. Дивиться й мовчить. І раптом як засміється! Що з ним таке?!

— Хочу продати,— каже пересміявшись.— З нагоди. Не часто трапляється.

— А що ж саме?

— Що? Коломию продаю. Файне місто! Ріка Прут. Тридцять п'ять тисяч населення... Хай господар подумає.

Гуцулові стає весело: цікаво дивиться, як пан з глузду з'їжджає — просто на очах.

— Місто файне, що й казати.— Кола обводить поглядом круг себе, неначе оцінює місто.— Коломня не помя, всекий гуцул знає.

— От і купи. Маєш нагоду! — таємничо вмовляє пан, аж шию витягає до гуцула. Думає, що тільки один він знає, що то за нагода.— Не часто трапляється, ой не часто!..— Пальці в пана хрускають.— Раз на віку трапляється.

— Подумаю, паночку. Наді мнов не капле.

Білобровий смутно й задро дивиться на хлопа.

— Свєнта правда, над тобою не капле... А то купи. Сядеш у старостві, заведеш свої порядки, зліквідуєш експлуатацію...

Кола перестає жувати.

— Експлуатацію?

— Ти, видно, ніколи не був комуністом? Правда?

Густі мужні брови сходяться в гуцула над переніссям. З сутінок минулого пам'ять його викоплює святочне віче на Зеленій Царі, нові, тривожні, як гасло, пісні, збуджені обличчя промовців... Де ділися ті люди після моторошних нічних паціфікацій? Кому з них вдалося втекти за Збруч, за Карпати; хто гине по в'язницях?..

Ні, він ніколи не був комуністом.

— Так-та-а-ак... — щідить пан крізь зуби.

Обидва вони тепер серйозно й мовчки дивляться один на одного: «Пильнуй, Коло, чи нема тут якої халепи!» — думає гуцул, а пан — хто його знає, що він думає, тільки йому вже не смішно. Може, зважує, чи не помилився він, а може, не бачить Коли перед собою. Але ось він наче прокидається:

— Як не хочеш Коломиї, то купи в мене дім.

— Дім?

— Так, дім. Онде той, триповерховий. Хороший дім.

Кола уважно оглядає кам'яницю над плацом.

— Не підходить.

— А чому ж не підходить? Господар же не думає втікати з Покуття? Чому ж не підходить дім?

— Не подобається.

— Не подобається?

Пан здивований, він дивиться на свій дім і потім забуває за Кола, і його короткі пальці змикаються і тріщать, хрускають. І пан поволі, ступінь по ступню, йде до триповерхової своєї кам'яниці... Бог з ним, із паном!

Кола вмощується просто на землі, опирається на стіну спиною і думає про чудного пана. Сонце б'є йому в очі, тому він заплюює їх, і йому стає легко, спокійно. Але пан раптом вертається — якого дідька йому? — і каже так, паче йому спало на думку щось дуже розумне:

— То купи в мене знаєш що? Купи в мене Верховину.

Колі якось це невтямки.

— Що це ви, пане? Я ж сам верховинець...

А пан йому:

— Тож і купи.

«І справді, — думає Кола, — сам верховинець, а Верховина панська. Треба купити». І питає:

— А що ж пан хочуть за Верховину?

— Що хочу? Хочу твоє життя. От що.

— Ого! — каже Кола. — Дуже дорого пан хочуть.

А пан моторошно засміявся, повернувся і щез за рогом.

— Щезник, — сказала Тетя, виринувши мов з-під землі. — На вашу душу чигає, — і взяла вуйку за руку. А сама вся в сльозах чогось.

— Тікаймо звідси, вуйку! Чуєте, вуйку?!

Він розплющив очі. Тетя справді будила його.

— Вуйку, чуєте? Вуйку!.. Оце заснули!

— Та ле?! Далєбі, заснув. Якийсь пан приверзся... чи справді був — не розберу. Таки був... А потім ще й приверзся. Тьху на тебе!..

Тетя зашепотіла:

— Зараз буде їхати наша пані. Збирається. Підійдіть ближче, то подивитесь.

Коло «Гранду» стояв довгий автомобіль. Попід штахетами коло пам'ятника прогулювались поліціанти, один розглядав вітрину коло самих дверей готелю.

Кола відпровадив Тетю, а сам поволеньки пішов тротуаром попід кам'яниці навкруг плацу.

На східцях дому, через вулицю від «Гранду», сидів літній уже чоловік з руськими вусами. Він перепаковував якийсь пакунок. Шворка була коротка, папір малий — йому не виходило.

Чоловік глянув на Кола пильними очима, і Кола па нього так само, бо Кола не з тих, щоб знітився під чийсь погля-

дом. «Міська службова людина, — подумав. — До цього можна й заговорити».

— Вибачайте, у вас часом нема сірників?

— Є запальничка. — Чоловік охоче облишив свій пакунок, вийняв запальничку і засвітив її. — Звідки?

Кола сказав. Почувши назву села, чоловік наче аж зрадів.

— Хіба? Там моя сестра замужем.

— За ким же це?

— За Щоглим. Знаєте його?

— Я там усіх знаю, а Щоглий працює зі мною. І сестру вашу знаю.

Посідали на сіддях. Чоловік узяв пакунок на коліна і став замотувати. Вони розмовляли мало, слово по слову.

Раптом руки на пакунку застигли, новий знайомий пильно дивився на вхід до «Гранду».

З дверей готелю вискочив порт'єр. Поліцаї насторожилися. Чоловік пропіс до машини валізи, і вийшла вона, та таємнича пані, рівна, вся в чорному, від капелюшка з наміткою до туфель, і, видно, ще молода.

Вона не зразу сіла в машину, а обминула її, стала і на якусь хвилину застигла, дивлячись перед собою. В її поведінці щось нагадувало того білобрового пана, що отак дивився на свій триповерховий дім. Рука в чорній рукавичці піднялася і припала до грудей.

— Прощається, — сказав чоловік з пакунком.

— З ким прощається?

— З Пілсудським.

Справді, жінка цілком помітно нахилила голову — авжеж, вона вклонилася. Відтак рвучко повернулася, трьома швидкими кроками підійшла до авто, сіла; мотор загурчав; блискучий довгий собака-гончак спереду на моторі перово затремтів; машина пружно і разом з тим гінко зірвалася й попливла.

Кола провів її поглядом і скосив очі на співбесідника: щось він та скаже ще. А як не скаже — на виду покаже.

Та співбесідник і не таївся. Він повернувся до Коли одвертими, широко прорізаними очима і сказав дуже тихо:

— Ванда.

— Яка Ванда?

— Ну, Ванда Пілсудська, — вимовив чоловік ще тихіше. — По дорозі вона вже пам'ятника не побачить... та й навряд чи взагалі коли побачить — попрощалася з батьком.

— Ади-и?!

І чудно: почувши, що це Ванда Пілсудська, Кола в ту ж мить подумав:

«Треба передати Баховим хлопцям, Щоглому, Марцеві, щоб прийшли з шухів у село. І поговорити ще раз із Ярополком. А потім ще вїта треба мати на оці...»

Чого він це подумав, сам не знав, але так подумав, почувши про Пілсудську. І чогось згадав ще трембіту. Отак ні з того ні з сього: «Трембіта...» Мабуть, тому, що трембіта грав при okazji всякій, а тепер до okazji недалеко.

В голові в нього прояснилося — він знав уже, чого прийшов з лісу в село, чого раптом вирушив до Коломиї,— дивитися, слухати. Це так. Добре...

Він задумався і все повторював собі:

— Ага... Он воно що!.. Так...

Потім заговорив стиха, серйозно й переконано:

— Кажете, панна Пілсудська? Я знаю, хто це. Це пані Шляхта виїхала на Кути. Так-так, це вона була. З староства на те й наказували не питати ні прізвища, анічого, най би люди не знали, що пані Шляхта вже виїхала з нашої землі. Через те й під наміткою. А це була вона. Їй-бо, вона!

Кола затягнув пояс, згорнув торбицу, поправив сардак і вирушив з Коломиї. Ішов він швидко і рішуче, був понуро задуманий, зрідка підіймав руку, сам на шляху, розмірковував — така катавасія робиться на світі, мусить чоловік не тільки все знати, але й якимсь лад давати круг себе, хоч він і не вїт, і не староста.

Сонце було з полудня. Коломия мовчки дивилася, як гуцул у червоних гачах ішов шляхом у гори, у глиб смерекових лісів карпатських.

Кола не може спати

Вже видно з усього, що шляхетська влада кіпчасться, і через те верховинський газда, лісоруб Кола, не може спати.

Євдоха коло нього рівно, дрімотно дихає, але він знає, що й вона не спить. Що ти зробиш — жінка. Потерпає за нього, вмовляє не потрапляти панам на очі, обминати, боятись,— а нех вони своєї сорочки бояться, як він має ховатись від них!..

На Кути безперестанку, суцільним потоком ідуть машини. Сніп рідкого світла раз за разом б'є у причільне вікно. Промінь мигтить по писаному комину, по стелі, по вікнах і гасне на покутті; і знову так, і знову; од кожної машини,—

якесь химерне світляне кружало крутиться й крутиться в хаті, і хата починає йти обертом; і так цілу ніч, од заходу сонця й до світової зіршиці, і вчора, й позавчора,— здурити можна.

Кола тихенько підводить голову і здійсмає жінчину руку зі своїх грудей. Але ця рука опирається, не пускає його — наче крізь сон, Євдоха тісніше пригортається до нього. Кола знову опускає голову і лежить нерухомо. Авжеж, він знає, що Євдоха не спить, але не показує цього.

Минає кілька хвилин.

«Чого тільки не може трапитись такої ночі!» — і він знову так само обережно встає, і його вухо вловлює тихе, притамоване зітхання. Вопа, напевне, дивиться на нього і хоче, щоб він кипув свої чудні клопоти, плюнув на все оце папство, ліг і міцно обійняв її. Їй хочеться скулитись, стати маленькою в його обіймах і спокійно заснути, пригорнувшись до його грудей. Хіба Кола не знає?

Він встає і стоїть у мигтючому світлі посеред хати, худий і жиливий, як молодий орел. Нерозчесані косми чорним крилом падають на смагляву щоку й вухо, насторожена брова підкреслює сердитий лоб. Сардак, накинута на плечі, напинається на ліктях, топірчиться грубими сукняними фалдами, як нашорошені крила.

Над цілим краєм, над долинами й верховинами, лісами й потоками стоїть рівне безперестанне урчання моторів зі шляху — гейби все царство панське знялося в повітря та й кружляє, та й кружляє, і не має де сісти. Коли вже ці пани переїдуть? Коли вони кіпчаться?!

Раптом світляне кружало перестає крутитися, блиски застигають на комині, на дверях, на постаті Коли. Він підходить до вікна, дивиться і повільно, не хапаючись, іде з хати.

Погідне небо глибоке й зоряне, тільки на півночі застигла така важка й нерухома хмара, наче всі вітри давно вже забули її тут на Підкарпатті і не хочуть до неї повертатися. На землі, між узгір'ями, в лісах і долинах лежить чорна пільма, а вздовж по ламаній лінії шляху, кілька разів перетятого то косим зрізом гори, то гайком, то виступом голої скелі, ворущаються вогники. Вдалині вони маленькі й мерехтливі, як зорі, а ближче переходять у смуги і ось за яром — у снопи світла. Зрідка між машинами, краєчком дороги, кволо, як муха по осені, повзе просвітлений наскрізь кабриолет, кінна халабуда, то тут, то там паралізовано засмикається мотоцикл, промінь вихопить перелітний ключ озброєних вершинків, і знову машини — довгасті, пузаті, ваптяжні, великі, малі...

Одна машина зупинилась. Шофер уже оглянув її, він сідає і засвічує фари. Світло понад яр б'є просто в причільне вікно. На мить вималювалось Євдошине обличчя за шибкою і відпливло в глиб темної хати, гейби те проміння попхнуло жінку. Сам Кола загорнув поли сардака і поступився за смереку — тільк його склала крила і зійшла зі стіни.

Машина тільки зітхнула.

Шофер знову вискочив, підпая кожух мотора і занурився в нього.

Тим часом безконечна гадина — процесія машин — розірвалася, залишила свій хвіст, повиляла обрубаним тілом і поволокла його між стіну смerek та скелю, буцім би в пору полізла — в темпу ніч. А позад збавленої машини хвіст корчиться на звивистому пляху, підтягається, підбирається і не може підібратись. Передні мотори замовкають, а десь далі й далі все ще підходять і підходять без кінця і краю, мигтять поза лісок, на узбіччях. У світлі спалахують смереки, і земля бринить од моторів.

Хвилину в машинах попуру мовчали, але хтось сердито крикнув: «Ще еден мѳтор?!» — і зараз по всій валці пішло:

— Пшез кáжди кильѳметр.

— Так до страшнѳго сонду не доведзѳми!

— Пуцай го з гури!

— З гури го!

З задньої машини вискочив хтось бравий і стрункий, загаласав підголосником:

— Пшез такіх ойчизна гіне! — замахав шоферові над спиною пістолетом, застукотів руків'ям об кузов.— Здрайци! Такіх беңдзѳми стпеляць на мейсцу!..

Гуцулові вже з перших слів здалося, що він чув десь цей співучий, завзятий голос, а зараз він виразно впізнав коломийського старосту, того самого, що хотів померти з патріотизму коло пам'ятника Пилсудському.

Пані висунулася з дверцят, просила, здається, не вбивати шофера; діти плакали, шофер бубонів під кожухом мотора, потім сів, завів машину, але мотор усе тільки зітхав.

Ззаду підійшли цілою юрмою, здійняли галас; бравий староста ввічливо й лунко сказав до пані:

— До дябла, проше пані! Проше встаць! З гури го!

Гречно викинули її з дітьми й речами на дорогу і пустили машину просто перед собою, в яр. Як летіла з шляху, скажемо вимахувала двома світляцими снопами, сікла, біла пими землю, стрибаючи по купинах, потім хрьопнула, погасла, і все.

Знову замигтіло, загуло — процесія рушила далі.

Пані заголосила, якось відразу охрипла і почала чогось квоктати. Вона кидалась від машини до машини, шофер до кожного кузова тицяв дітей, їх відшихали все з тією ж панською гречністю:

— Пшепрашам, пані!

— До дябла, проше пані!

Коли дітей вдалося попритуляти, пані тицяла пакунки і все квоктала. Нарешті якась вантажна машина забрала і її, і знову попуре рівле урчання запанувало над долинами й верховинами. Гадина увіткнулася головою в діру між стіною смерек і скелею і поволокла туди свій безконечний хвіст. Чорними грядами стояли на обрії Карпати — здавалося, що процесія поповзла під ті гряди.

Безневинно висять над ними великі осінні зорі — наче там тиша й теплінь, наче не звідти приходять градові хмари і люти хвищі, наче не там живе все лихо, щезло би, наче не звідти, не з-під Чорногори, щовесни Черемош приносить черепи й шоломи всіх часів і різних армій, що отак ось пропихалися у вузькі карпатські нори-шляхи...

Машина манячила в низів'ї, і не знати було, втрималась вона на колесах чи перекотилась па бік.

Від неї відділилась людина і по-нічному тихо, по-самотньому повільно йде на гору до хати. Обминає куці, заходить у тінь дерева, стоїть і дивиться на шлях. Видно, вперше бачить збоку цей похід. Машини, повертаючи, безперестанку горнуть над нею світляну хвилю — людина йде нижче, під світлом її ледве видно, як у воді. Ось зараз голова буде в світлі... Промінь окреслює квадратну голову, шкірянка на плечах сталевоблищить. Це, видно, шофер. Не поїхав.

Євдошине обличчя невиразно видно за шибкою. Кола махнув їй рукою: іди, мовляв, спати. Бо жіпка ще страху могла б ся набрати, як підійде чужий до вікна.

Шофер підходить до воринки і стає в тіні смереки. Тепер тільки ці воринки та ще кілька кроків відстані розділяють обох їх.

Подорожній вийняв цигарку, затуляючись, чиркнув запальничкою і зразу ж на вогник — фу! — погасив.

Кола поступився на крок, щоб не злякати зненацька чоловіка, тихо, гостинно сказав:

— Приїхали-сьте якраз на місце.

Чоловік раптом повернувся, придивляючись, подався вперед.

— А я й не бачив... На місце, кажете? Акурат. Бо кому місце по той бік Чорногори, а кому й по цей бік.

— Ага,— сказав Кола роздумливо, паче сам до себе, уважно приглядаючись до подорожнього.— Таке, значить, діло.

— А яке ж би воно й мало бути, на вашу думку? — спитав той і, збиваючи попіл з цигарки, здається, косив на Кола очима.

— Таке й мало бути.

Обидва тихо, по-нічному засміялися, обом стало легко, шофер простягнув цигарки.

— Закурюйте, газдо.

— А так, гостем будьте, а газду вгощайте.

Прикурюючи від цигарки, все придивлявся, глипав очима на шофера. Проти світла зі шляху окреслювалась ставця, повільна в рухах постать, квадратна голова, в тіні тьмяно жовтіли вуса.

— Ади! я ж вас знаю! Оце але! Пам'ятаєте, Пілсудську впряджали?

— Здрастуйте,— сказав шофер просто і подав руку.— От щасливо патрапив. Мені до сестри, та й бачу, не потраплю поночі, а на шлях виходити не з руки. Ади — зустріч! Просто-таки радий... А ви ж це чого не спите?

— Отак стою та й дивлюся. Не спиться.

— Я думаю. Не дуже й заснеш, коли тут під самі вікна вся шляхетська Польща збилася на шлях. А шлях тісний.

— Тісний шлях, не розраховали.

— Якби розраховали, зробили б це тісніший. Правда ж?

— А може, й зовсім завалили б...— І не дав подумати (свій чоловік, видно, а втім, хто його знає?): — Підем до хати, підпочуєте, бо це до Щоглого половину села пройти, кілометрів сім буде.

Обидва високі, попахиявшись, увійшли в сіни, і Кола в темряві відчинив хатні двері.

— Пильпуйте, аби-сьте голови не затяли в одвірок — низько й темно.

— Я звик у машину входити, не затнуся,— сказав шофер і, переступивши поріг, привітався по-гуцульському: — Слава Йсу.

— Навіки слава,— обізвалась Євдоха. Вона встала, дала гостеві стілець і знову сіла на полу. Розмову десь-то паслухала крізь вікно, бо вже встигла обіпнутися і пакинути старий кептар. Її молоде ще обличчя в цягчастому світлі з вікна було блідо-зеленкувате, як у мавки. Діти зі сну ворухились за її спиною.

— Отак і сам гиняєшся хто й зна чого, і людям не даєш спати,— сказав шофер, наче попросив пробачення.

Євдоха придивлялася до його обличчя, заклопотаного і втомленого обличчя немолодої вже людини, що, мабуть, має десь жінку й дітей і не з доброї волі опинилась тут, на шляху, під чужою хатою, придивилась, і їй стало по-жіночому шкода цього нічного гостя. Щоб підбадьорити його, вона сказала веселим голосом:

— Ще виспимось. Та ми ж і без вас не спали-сьмо. А у вас це пригода якась ся стала?

— Папів за кордон вивозив, та й віз поламався.

Кола підійшов до жердки, мацав руками по ній.

— Чи нема в нас, Євдохо, чим би закинути на лаві? Чоловікові треба відпочити з дороги.

— А чом нема? Знайдеться.

Вона встала, скинула кептар; трохи подумавши, вийняла щось у дітей з-під голів, поклала на лаву і якимсь непомітно, походя, здійняла з Коли сардак, тільки шеннула:

— Лягай, Коло!

Він zostався весь у полотняному. Його висока, значна постать нестатечно біліла в шливучому світлі, тільки довга, з високим тім'ям голова чорніла, виділяючись.

— Та нічого, не турбуйтеся,— попросив гість.— Я ось своє підмощу.

— Які ж тут турботи?

Кола сів біля шофера, прикурив у нього згаслу цигарку.

— Ну, і дуже побився віз?

— Як сказати?.. Не дуже. Я його скерував на схил. Трохи тільки зачепився, шибки побив, обідрав бік. Ще буде возити.

Кола полихкав цигаркою, коротко засміявся, спитав значно:

— А кого він возитиме? Кого?

— Хто сяде. Сядемо ми, то нас повезе. А що ж?

— Таке сказали.

— А чом би й ні? Треба взяти машину в свої руки, налагодити — та й за кермо. Яр паш, долина наша, гори наші — чого там панькатись?

Кола сказав:

— Т'але?

Він загріб довгі обвислі косми за вухо, встав, пильно глянув у вікно, наче хотів зважити, дивлячись на той потік машин, чи так воно, як цей гість каже. Тоді знову сів коло шофера.

— Що там чути? Розповідайте.

— То вже й лягати можна,— тихо обізвалась Євдоха.— Можна ж говорити й лежачи.

— Правда, правда. Лягайте. Ви з дороги, то ся втомили.

Шофер скинув пальто і, роззуваючи штиблети, сказав:

— Довго й розповідати не доводиться, ви самі головне сказали там у Коломиї на східцях: пані Шляхта виїхала на Кути. Все оце, — підвівся й показав у вікно, — тільки хвіст її пом'ятої сукні. Але пильнуйте, газдо! Зачепить оседок — зостанеться згарище, файне по селу — руїну зробить. Пані Шляхта з бешкетом сходить із кону.

Гість вмостився і ліг, але зараз-таки підвівся на лікоть, заговорив з гарячим гнівом:

— Скільки витрачено енергії обох пародів, скільки крові пролито! Продажна й зухвала шляхта на схід цькувала, а на захід кланялася. Спровокувала народи на розбрат, кинула їх у таке лихо, а тепер втікає, обікравши свою потворну державу. Он вопа, — чоловік сів у гніву, — береться за границю, щоб звідти знову простягти свої руки... Треба ось тепер, не гаючись, не відкладаючи...

Гість затримався.

— Ну-ну, що треба? — вставив Кола пожадливо.

Чоловік помовчав і спитав якось невиразно:

— А що тут в горах? Що тут у вас?

Кола не відповів. Ївдоха зітхнула, сама собі журилася:

— Ми тут, як смереки над шляхом: хто йде, може топір закинути та й цюкнути під корінь. На укосі он чоловіка знайшли.

— Тутешнього? — спитав гість.

— Гуцула. А до сусіднього села машиною рушпицею стріляли з шляху. Тепер чоловікові в полонині краще, з ведмедами.

— Що ж ви — сам-один? — спитав Кола гість.

— А чого сам? Люди є. Гуцули навколо. Не сам.

— Бо тепер треба знаєте що? (Кола сидів на полу коло Ївдохи. При цих словах він нахилився вперед, але мовчав). Треба брати владу в свої руки. (Кола мовчав, але його високе погруддя зовсім звисло над долівкою, так він нахилився з полу). Ви про це не думали?

— Владу?

— Ага.

— Ні. Захоплювати владу — це ні, не думав. Передав хлопцям на шуки, щоб були вдома, — треба буде поліціантам з постерупку показати дорогу на Чорногору. — Кола говорив шепотом, щоб не будити дітей, але шепіт його часто зривався на голос, наче хтось раз у раз торкав басову струну і вона гуділа. — Війтові сказав, щоб він собі мав до діла з дробом

та з маржинов, а про людей най би його голова не боліла, самі ся зарадим,— це так. Що ж до влади — цього не думав.

Шофер мовчав і приглядався, тримаючись на лікті, наче хотів побачити, чи усміхається цей чорнявий довгоголовий газда, чи це він серйозно: війта скидає, поліціантів проганяє, а про владу не думав...

Кола не усміхався. Світло раз у раз гасло і спалахувало на його смаглому виду — можна було подумати, що він факхає зсередини.

— Ви розкажіть, за порядком розкажіть — що робиться в світі? Нічо не знаю, не чую, не бачу.

В хаті крутилося, крутилося диявольське світляне кружало. Гість ліг горілиць, мовчав, думки збирав. А вже Кола бачив — багато знає, то хотілося все від нього взяти під цю нічну годину, все геть до крапельки, а то засне, а ранком встане й піде собі, а ти, гуцуле, знову сам, виходиш з хати, наслухаєш, приглядаєшся; тільки верхи й долини навкруг тебе та зрідка садибка — там косяком стріхи виглядає з-за гори, там оборою стоїть на белебені, а десь, може, світ тріщить і репається, звідкілясь, може, лиха година підкрадається чи й доля гуцульська стежки на Верховину шукає...

— Що навколо ся діє — розкажіть.

— Навколо — пустеля...— Гість дивився в п'їтму над собою і наче бачив там, під стелею, цілу Польщу, і йому страшно було дивитись на ту Польщу. Він так і сказав:— Страшно дивитись. Навколо руїна і пустеля. Люди загатили всі шляхи й дороги — на підводах, у халабудах, на візницьких бричках з номерами реєстрації, на роверах і пішки, з дітьми на руках, з манаттям і з ковдрами на плечах — голодні й холодні юрми тягнуться на схід, на південь.

Обличчя в Коли все факхало зсередини.

— А Варшава, дивіться-но, тримається! — сказав він.

— Тримається.

— Бо то пішла поголоска, що вже й уряд отак-о десь блукає по шляхах.

— Втім, урядові горя мало. Совість його не обважнює, народне золото з банків він забрав — з золотом він знайде собі і притулок, і приязнь. Уряд покинув свій народ напризволяще.

— Виходить, то правда є, що уряд зник. Агі-і! А як же армія воює без уряду?

— Мало того, що без уряду,— вище командування теж покинуло армію напризволяще. І втекло.

— Айбо так! — з глузливим захопленням сказав Кола. Мовляв, оце знайшли стратегічний вихід! — Чули-сьмо, що Ридз-Смігли біля Коломиї потолочив своїм літаком людські городи. Мотор ся в нього ушкодив, чи щось таке, то він пересів на машину та й поїхав до Румунії. Значить, армія без уряду й без командування... Та-ак... Але почекайте, на кому ж та нещасна Варшава тримається?

— Варшава? Мабуть, що на варшав'яках. Та на польському солдатіві.

— Отак-о?

— А так.

Обидва помовчали. Доля того варшав'яка і того польського солдата — без уряду, без командування, без тилу за спиною — встала перед обома і зімкнула обом уста.

Минуло якихось дві хвилини. Кола думав, що гість задрімав уже, але раптом він заговорив — тепер уже в іншому тоні.

Газда знає, що то значить війна. На Карпатах це лихо добре знають. Але ця фашистська навала — треба пройти її, щоб знати. І то пройти за якихось два тижні, бути з «лінкольном» на фронті, потрапити в полон і проскочити назад через фронт під кулями і шугати потім по країні, лавіруючи поміж вибухами бомб, як поміж повозами на міській вулиці, потикаючись у всі куточки зі своїм «лінкольном» і з полковницею на «лінкольні» в шуканні зручної столиці, а потім — притулку. Він наїздився й набачився, і знає точно — шляхетська Польща валиться, ніхто її вже не підіпре. Армія розпалася. Ще польська кіннота б'ється проти танкових хвиль, ще окремі частини захищають острівки польської землі, а вже по всіх шляхах бредуть якісь, схожі на жебраків, солдати, добиваючись до дому, вже якісь занадто войовничі загони офіцерні тероризують міста в «тилу» і громлять українські села. Деморалізація й анархія. Це треба мати на увазі. Треба замкнути війта, організувати людей, захопити постерунок. Треба захищатись, наступаючи, а далі легше буде: ходить чутка, що радяни...

— Ну-ну?

— ...що радяни вже не хочуть терпіти знущання над трудящими... Не знати напевно, але люди дуже поговорюють...

— От істинно кажу вам: я сам про це не раз думав.

— Ну-ну?

— Кажуть, за Збручем стоїть багато червоних дивізій, тільки чекають команди. Це дуже можливо.

Вони ще довгенько говорили. Потім зморений шофер за-

снув, заснула і Євдоха, спали діти. Сам Кола не спав. Він дивився на лихе світляне кружало, обмірковував справи на завтра, потираючи напружений лоб зашкарубленими пальцями. Він ще ніколи не брав влади в свої руки і через те цієї ночі не міг заснути.

Кола розв'язує сусідську справу

Простував через горби й низів'я на Поточчя, попуро думав, мимохідь одчахував гілки,— на улогах гурчало каміння з-під ніг, в чигорі вихрила за столами торішня фоя,— трудно хекав, чухався — великий клопіт взяв на себе чоловік.

Вийшов на царину. Вийшов і став. Спереду, геп аж коло кпчер, над оседками стояли димові стовпи, підпирали погідне небо. І так було лагідно на тому кутку, на Поточчі, мирно так! Живуть собі люди, варять собі люди, хто що має, газда теше що-небудь у піддашші чи візерунком розписує, поки газдиня покличе обідати, або на зиму хату обтушковує...

Кола сів на камені, оглянувся на свій куток,— шлях на Куті стрічкою мигтів вдалині,— знову подивився на Поточчя і сказав у той бік, до того дбайливого газди:

— Мой, зимарку обтушковуєш, а вся ж Верховина на Карпатах, мов на белебені. Як жити думаєш у своїй теплій хаті?..

Сидів, дивився на сонячний простір розгойданої, скелями заверганої землі, думав про те, який би то можна було лад цим горам дати, коли погляд його натрапив на постать у польській військовій формі, у високому кашкеті, наче не надітому, а тільки поставленому на голову. Хтось повільно сходив на горб, петляючи поміж брили розваленої скелі.

Кола підбрався, вирівнявся, пружко встав з каменя.

«Чого ти пипаєш тут, по Верховині? Чого тобі треба в сему краю, від сих людей?» — спитав він беззвучно, згадавши недавно свою розмову з нічним гостем.

Вояка втомлено спинився, сперся плечем на камінь. Він скинув кашкета, обтер долопею лоба і в задумі задивився вдалину.

Кола рушив до нього, але раптом став, здивовано прислухаючись,— тонкий голос, схожий на голос дівчини, долинув до його слуху:

Ти пуйдзеш гуро,
Ти пуйдзеш гуро,
А я долипо-о-о...

«Ади?! Вояка співає!..»

Кола прислухається і стає ще похмуріший: цей ламкий, смутний голос порушує весь лад його думок. Коли на тебе йдуть з машинною рушницею, з пагайкою, то ти знаєш, що робити, але коли з такою ось піснею... Взагалі, причому тут людська душа! Вона плутає... як блуд на гірських стежках...

Ти зацветнеш ружо,
Ти зацветнеш ружо,
А я каліно-о...—

старанно, але тихо виводить певідомий.

Кола низав плечем і зпову рушив до пього.

Жовнір рвучко обернувся, ніби нестямившись. Він був дуже молодий, ще тільки виріс, ще тіла не набрався, хлопом не став. Аж досада взяла Кола: було до чого так дуже насто-рожуватись, напружуватись!

— Дзень добри,— сказав жовнірик, скоро отямившись від несподіванки. В обвислій руці він тримав кашкета й запитливо дивився на гуцула синіми очима.

Кола відповів на привітання.

— Злякав вас? — спитав він просто, як давнього знайо-мого.

— Пє,— так само просто відповів жовнір.

— Кудись ідете?

— Так.

— Далеко?

— Там-о,— показав на Поточчя.— Ото халупа пуд гуро.

— А-а, в Ревухи. Ви там ся спипили?

— Так.

— Давно?

— Вчорай.

— І зручно вам?.. Там тільки дідо й газдиня в хаті.

— Так.

Помовчали.

Кола, упереджений і ладний вбачати в кожному, хто носить польський мундир, недобррозичливого шляхтича, наче наразився на ці лагідні сині очі і трохи був спантеличений, а жовнір ніби чекав, чого вимагатиме цей понурий, із значним обличчям гуцул — керон чи начальник якийсь місцевий.

— Надовго в нас спипилися?

— Так...

— Не поспішаєте?

— Пє, проше...

— То сядемо, поговорим.

— Проше бардзо.

— Година дуже файна,— сказав Кола, виправдовуючись у чомусь. Його обеззброювала ця слухняність.

Посідали на присохлій траві, обидва очима до простору, до розлогих долів, до верхів на обрії.

— А що, масте тут скісь справи, пане...— Кола не знав, як його назвати, і жовнір підказав, що його звать Ян Пшеремба, а здебільшого просто Янек, і перепитав:

— Цо стріек пита? Чи мам тутай справи?.. Не... Яке ж справи...

Як два побратими по довгій розлуці, сиділи поруч перед чистим, незайманим світом,— просвічені, легкі оболока зависали вдалині на китицях і кичерах,— але очі в гуцула були пильні, холоднуваті, він раз у раз скоса придивлявся до Янека, а в того в очах то одсвічувало, то гасло сяйво сонця,— трудно такого дня розібрати людину по очах.

— Мислялем пожиць тутай...

— Пожиць?

— Так.

— А що ж у вас вдома?

— Вдому?— перепитав. Примружив очі і сказав крізь зуби: — Вдому — фашисти.— Сперся на долоню й мовчав, задумавшись.

— А до Румунії не тягне?

— До Румунії? — Янек щось хотів сказати, але раптом аж стріпнувся весь: — Пачце! пачце! — подався вперед, тонку шию витягнув, показував пальцем, а лице світилося радісним захватом.— Ой, яка ладна!

Зовсім близько, ось перед ними на горбочку, стояла дика кізочка. Була вона вся така виструпчена, чуйна, тремтюча, так готова кожну мить зникнути, що, навіть будучи перухомою, здавалася в русі.

Янек дивився на неї, сам такий же паструнений, завмерлий, готовий кипутись. Витягшись одне до одного, вони мали щось спільне — цей воїн і кізочка.

— Сарна,— сказав Кола.— З гір забігла.

В ту ж мить усі четверо копитця разом ударили в землю, чотири ніжки пружно кинули її вбік; Янек схопився, пробіг кілька кроків, став і з жалем стежив, як вона стрілою йшла поміж куці — миг, миг, миг...

Кола приязно усміхнувся, але зразу ж насупив брови і виправдався перед кимсь: «Бо смішно. Біжить за нею!.. Легіник, та й годі...» І подумав, дивлячись на Янека: «Покласти б

Йому руку на плече і сказати: «Ходім до мене, сирото бездомна. Пообідасш, що знайдеться, а там видно буде».

«А як наскочить яка паціфікація на село,— наче не сам Кола подумав, а спитав отой нічний гість,— чи не стане цей вояка поліціантам у пригоді?»

Жовнір вернувся і сів. Як скоро зникла сарна, так розвіялось і його пожвавлення, смуток знову опанував його. Але Кола, не знаючи цього вояки, не хотів його смутку в душу приймати, то почав закурювати. Зрихтував цигарку, приладпав трут, хотів кресати і скоса глянув на жовніра. Янек так само дивився перед собою, в очах у нього сяяли сльози. Не текли, не канали, а лише сяяли проти сонця.

Кола став кресати. Гехкав, наче одземка колов, залаявся навіть: «Шляк би тя трапни!» — а іскра на трут не бралася і не знати було, яке місце одвести ось такому жовнірові... «Брати владу в свої руки — о, це, чоловіче, не на шухах за керона над лісорубами стояти, це кожна душа в твоїх руках, кожне життя, гей!.. А тут ще, крім своїх клопотів, сусідська справа — вирішуй! Та це ж треба міністром бути!..»

Кола хмурився, ворухився, крєктав. Виявлялося, міністром бути — то нелегка річ.

Янек раптом заговорив:

— Не тшеба мне Румунії ні якого інєго краю — бендо тут-тай жиць.

Кола з цікавістю глянув на Янека.

А що ж! Янек ладен і назовсім зостатись тут. Йому б тільки знайти стареньких ойца й матку — де то вони тепер: у фашистській неволі чи втекли з людьми та й шукають ласки в чужім домі... Зібратися б докупи...

Над далекими кичерами літали орли, зникали за мандрівними хмарками і знову мріли в погідній синяві. Янек мружив очі.

— Чловєк вшєндзе може жиць, гдє єст людзі.— Подумав, хмурніючи, і уточнив: — І гдє нема фашистув... Так, де фашисти, там людина жити не може,— ствердив по хвиллні.— А так скрізь жити може. Бо що людині потрібне? Людині потрібна земля, щоб на ній працювати. (Кола скоса глянув на Янека). А земля скрізь є. Як не в тебе, то в людей. Руки масш — можєш обрєбляти її,— повернув свої руки долонями вгору, дивився на них. І Кола скоса глянув — руки великі, розпрацьовані, добрі руки...

— Між людьми не пропадете... А як тут ся опнили?

Жовнір почав розповідати.

Їх частина тримала оборону. Пан буг відзі, вони зробили все, щоб стримати ворога, все, що можуть зробити люди в таких умовах. Позбавлене зв'язку й підмоги, полишене напризволяще, з'єднання полягло під тучею ворожих літаків і валом танків, що пройшов по ньому, як по молодому гаю. Вночі Янек виповз з-між трупів... що zostались від частини. Він ліз рачки, йшов нахильці, пробирався ровами й ярками, знесилений, зламаний, нещасний. З такими, як сам, він довго йшов на схід, і одного вечора вони, виснажені й голодні, підійшли до села. Їх зустріли вартові з дружини самозахисту: виявилось, пещодавно тут нарobili бешкету панове офіцери і село нікого не приймало. Довелось йти далі. У другому селі Янека ловили постерупкові: вони вважали, що він утік з діючої армії. В третьому селі його привели до п'яного майора, який оголосив загальну мобілізацію українських хлопців до «армії польського богатерства». Таку армію майор вирішив організувати «на врятування ойчизни». Спочатку він махав револьвером у Яна перед очима, потім подобришав, надав жовцірові чин офіцера і наказав з хлопами не церемонитись, як не церемониться й він сам, пан майор. Ян Пшеремба злякався свого чину й своєї ролі, але до справи не дійшло, і він не знає, чи вдалося п'яній банді, з безцеремонним «рятівником ойчизни» на чолі, вибратися з розбурханого села, бо, коли затріщали тини, Янек шмигнув на левади і швидко добрався до станції.

На східцях вагона він їхав до Коломиї, опинився на Гуцульщині, а тут знайшов добрі душі — он у тій хаті під горою, над потоком... І все ж не знайшов спокою: він боїться постерупкових, йому радять не попадатися на очі війтові, на нього скоса поглядає кожен дядько... А чим він завинив кому? Чому він має терпіти цькування за чиїсь гріхи?..

Кола шпурнув недопалком — такий тютюн у нього, найби його лихий курич! — підвівся і сказав:

— Ось що, жовніре. (Янек вирівнявся, насторожився). Ідїть собі до дідо та й газдуйте з ним поки що. Бог з вами. І не дуже вештайтеся — час неспокійний. А як хто що — пошліть до мене. До Коли. Скажіть, про вас Кола знає.— І на прощання сказав: — Гараяд!..

Так він розв'язав сусідську справу, що постала перед ним: узяв польського жовніра на свою совість і відповідальність. І йому чогось стало легко на душі.

*Кола розмовляє
з веселим уланом*

Тривога прийшла зпенацька, в суботу, на спочивку сонця.

Кола саме йшов з-за гори і вже підходив до своєї хати. Півдня проблукав на тому кутку, на Зеленій Царі, а толку мало з того, то був сердитий аж-аж! Дивився, як од верхів стелилась сутінь, по низів'ях вставав туманець і смереки почорніли над ним; думав про те, що от знову надходить ніч, хоч би чого не трапилось, бо люди не дуже готові — того не застав, той хворий, а той ледащо...

Гори чуйно обзивалися гласом на кожен звук зі шляху, відлунювали різноголосе, нечасте перегукування машин, на гуркіг моторів відповідали глухим підземним рокотом; і все ж здавалося, що — тихо, що все нашорошилось, прислухалось.

Раптом побачив — з-за косого узбіччя на шляху з'явилась кінна група, на хвилину спинилася і звернула в шляху до села.

Він стояв коло ворипця як вкопаний.

— От, маєш!..

Старший притримав коня, звів його дибки, погарцював по долинці. Улани кружалом ішли навколо нього, показували то сюди, то на Колин куток, то на Зелену Цару, і таки вирушили туди, помигтіли поза смереки.

До Коли біг Степко.

— Лелю! Лелю! А жовніри на село поїхали!

Прибіг до батька й одсахнувся, такий страшний був Кола — темний якийсь, заціплений увесь, а очей зовсім не видно з-під лоба.

— До хати! — глухо й важко гримнув і сам, як хлопець, перемахнув через вориння.

Євдоха, не обертаючись од печі, обізвалася:

— Де ти ходив-єсь цілу днину, газдо?

Він сів на лаві і на якусь хвилюк застиг. Встав, оглянувся по хаті, наче прокинувся. Підійшов до вікна. Метався, метався Кола, гейби звір той лютий і спантеличений.

Степко шепотів до матері про жовнірів.

Вопа захапалась, пораяючи піч, наче кудись збиралася, поспішала.

— Тежко мені!.. Тежко мені!.. Падоньку...

Кола загудів, як дзвін за горою. Не Євдосі відповідав, а сам себе лаяв:

— Ходив-см по людех. Тютюн курили-сьмо та про житте-бутте говорили-сьмо, — казав аж кипів увесь. — Нарік в оцю

пору збирали-сьмо проти папства стати, коли злидні не доїдять і пізма¹ не спалить... Мав би бігти, аж би серце в грудех розривалось, мав би кричати, у дзвони бити, село на ноги ставити, а він собі холодочком!.. Дурна голова!

— Таж не знав ти, що вони ось звернуть...

Малий у цю мить, як на тес, обізвався радісним голосом:

— Оце екби па них Довбуш! Правда, лелю?

Кола випростався, повернувши голову до сина, встав.

— А йди-но сюди.

Степко підійшов.

Батько боляче й важко взяв за плече, але хлопець не зігнувся і не відхилився. Великі діла його чекають в житті, хай-но він виросте! Не годиться під рукою гнутись.

— Ось що, легінику. Біжи до старого Латки, скажи йому: батько наказали, щоби-сьте зараз трембітали і щоби-сьте цілий вечір не переставали.

Налякана, підійшла Євдоха, аж над головою підійняла руку, щоб на плече чоловікові покласти.

— Коло!

— Ну?

— Чи ти думаєш вмирати, най господь милує! По кому то трембітати кажеш?

— Може, й по мені.

І перед ним раптом, як живий, встав білобровий коломийський пан, і слова того пана паче й справді прозвучали в хаті: «Житте твоє хочу за Верховину». І вголос, переконано відказав йому Кола, не зважаючи на жінку:

— Задорого пан хочуть. Задорого!.. Де мій топірець, Євдохо? І дай мені вишиту сорочку та мій парубоцький кептар. Най вони знають, що перед ними гуцул...

— Коло...

— І нема в мене часу говорити. Не бійся, нічого не станеться, тільки скажу два слова та й додому.

Він збирався, а Євдоха за його спиною ламала руки, стримуючись, щоб не голосно зітхати.

— Я ж тебе прошу — не дуже там з ними заїдайся. В нас малі діти... Чуєш, Коло?

А він намагався вгадати, як панове подивляться на такі одвідини. От приходять понурий гуцул і каже їм: так-то й так-то. Може, будуть сміятися? Навряд. Не до смішків їм, набралися пуду².

¹ Лют, зненависть.

² Страху.

— Чого ти, Євдохо, зітхаєш, чого ти боїшся? Не ми ж утікаєм, а вони.

— Але ж ти чув, що шофер розповідав?

— Я не бовгар, не худобу пасу,— я від громади! Не мені їх боятися.

На порозі спинився й оглянувся. В печі вже погасло, сутінки загусли по кутках, тільки з вікна падало кволе світло на Євдоху — стояла вона серед хати, невеличка, тривожна і гарна, в сутінках здавалася зовсім молоденькою, дівчиною. Як обернувся, потяглась до нього:

— Коло...

— Добре, добре... Скоро повернуся, ти приготуй вечерю...— І вийшов.

Сонце зайшло вже, на землі потемніло, тільки далекий ігрець яснів на синьому небі, жовтий світляний плин наче стікав з нього патьоками і танув у вечоровому повітрі — така ясність була розлита навколо. Порослі верхи зійшлися, тісніше з'юрмилися навкруг села. Кола глянув на них жадібно, як на прощанні, постояв якусь хвилю і тихо, густим грудним голосом не проспівав, а проказав:

Верховино, ти світку наш...

Повернувся і пішов попід гору.

З Зеленої Цари доносило собачий лемент. Людських голосів не було чути. Спереду, недалеко від Коли, хтось прогупав стежкою бігом на Зелену Цару, лебой чи не з Поточчя. Може, хто за рідних стурбувався, а мо', чиї діти запізналися на цім кутку... Прогупав хтось, і знову все стихло, тільки собаки невгамовно валували та потік шумів під місточком.

Кола почув себе самотньо в цьому мовчанні села. Йому здалося, що принишкли й поховалися люди і він сам іде — напризволяще... Хоч би який голос обізвався! «Агов, гуцули! де ви?» — в думці гупув він. Томити його починала ця самотність, томити і смоктати серце.

І тут Кола став, скрипнув зубами, склав чотири пальці, вдихнув так, наче з цілої долини втягнув повітря в себе. Розітнувся й завив над яром, над низів'ям кличний опришківський посвист, забився поміж горами, знявся і... опав вдалині.

Сам він. Скликав легінів і не чекав відповіді — аби хоч не томило, серця не смоктало... Смутно йому було.

І раптом за поворотом обізвався, завив, забився такий самий посвист у чотири пальці.

Кола прислухався.

«Може, гора обізвалась?»

Але знову гострою цівкою прорізало повітря, металеві пилки натягло од верха до верха, снувало між горами.

Не спить Верховина! Не спить!

Кола не сам — у темряві круг нього гуцули, ззаду за ним з рідних гір спускаються легіпі, і гори співчутливо гудуть під їх ногами, живі Карпати відгукуються на їхній посвист, самі кличуть.

Йому стало легко. Він швидко обігнув ріг гори й увійшов у вулицю.

— Це ви, Коло? — тихо обізвався з темного садка чоловік.

Кола підійшов.

— Ну, що тут на вашому кутку?

— Гості... Ой, ніч буде!

— До ночі виберуться.

— Віват нам думають зробити.

— Авжеж, думають.

— Кажуть, толочать села, рятунку нема.

— Єк то нема? Рятуватися треба, та й буде рятунок. Збирайтеся й підходьте до церкви. Я там буду.

— А най вони у безвість зайдуть, щоб я до них ішов! Чи мені життє не миле?

— Життє всім миле, але не таке. Я кажу, збирайтеся і йдіть до церкви, — так само тихо сказав Коло. — Заграє трембіта — щоби-сьте там були. Інакше ми посваримося.

— Коло, у мене ж малі діти...

— Поставлю вас на безпечне місце, — кипув, відходячи.

Мигцем зустрічався з людьми, кого вечір захопив не вдома, перекидався словом-двома, радив іти до церкви і йшов далі.

Нараз під деревами затупотіли коні — їхало кілька вершників.

Колу потягло зійти з дороги, уникнути. «Добре було Довбушеві, як його куля не брала!..»

Але потім таке зло його взяло, так він зібрався весь од того зла, що і в нього зараз куля не пройшла б, розплющилася б, об нього. Таким заціпленим він і вийшов наперед вершників, піднявши руку.

— Панове!

Улани злякано шаринули за повіддя, коні сідали з роздраними мордами.

— Що такого? Що такого? — зацокали хапливо, а роздивившись, що перед ними самотній чоловік на дорозі, залажались:

- Пся крєв!..
- Цо то значи?
- Ктo ти єстєсь?

Кола не зразу відповів. Якось він почував, що краще так — не халатись. Сказав розтягаючи:

- Прoшу вас, панoвє... мєні трєба гoвoрити з старшим.
- По цo — з старшим?
- А цo єст?
- А ктo ти єстєсь?

Гуцул усміхнувся поблажливо, так усміхнувся, наче він міг би зараз добре вибити їх, але... йому не хочеться збавляти собі настрій.

— Я кажу — зі старшим. Не з вами, а з старшим. Прoшу, панoвє, прoвєсти мєнє.

Вони нерозбірно поторгувались і пустили його перед кіньми, як бранця. Але він ішов незалежно своєю важкуватою, поважною і разом з тим спірною ходою, раз зупинився прикурити, не зважаючи на жовнірів, і відштовхнув конячу морду таким рухом, наче відмахнувся від мухи, не думаючи про неї. Так-так, він сам ішов, значний і дужий, і не хотів помічати конвою, а улани їхали мовчки — видно, їм стало незатишно в цьому моторошному селі, при цьому мовчазному гуцулові.

За всю дорогу він промовив тільки одне слівце, але слівце те було повне змісту, загадкове й небезпечне. Він сказав його, коли далеко на селі лунко серед гір зарєвла трємбіта. Він спинився, прислухався і промовив:

— А-га...

І пішов швидше. І коні за ним затюпали і дихали йому коло вух, наче улани намагались обігнати його, прорватись кріз невидиму перепопу його сили і помчати в тривозі до загону, але не могли — він вів їх і він їх стримував, цей бранець.

— Дáвай прєндзєй! — сказав улан перебільшено голосно.

Кола оглянувся, спинився на ньoму довгим поглядoм і зноу одвернувся. Вoякa покaшляв, але не обізвався.

На царині між церковною граждюю і поповим домом уже видівся в тіні буків і ялиць кінний загін. Там стояв неголосний гомін, було видно повільний безтурботний рух кінського й людського натовпу, освітлені вікна мигали.

Раптом у хаті, повз яку йшов Кола перед трьома вершниками, почувся глухий, затиснутий у стінах галас, він вирвався зойком, хрогнули двері, і на подвір'я вискочила жіноча постать.

— Ой людоньки,— високим голосом закричала жінка,— та за що ж це на нас така напасть!.. Ой боженьку ж мій, що ж ми їм завишили?!

Коло хати стояли осідлані коні. Улаця тягли з хати чоловіка, одягненого у все полотняне.

Кола зушніввся проти воріт.

Близько за садком, мабуть, у відповідь на жіночий лемент, розлігся посвист, йому відновів другий, десь далі відгукнувся третій.

В цю мить у темній вулиці заступила земля, і за хвилину коло воріт спинилося десяток вершників. Поморські коні стріпувалися і звішували голови, хапаючи бур'ян під тином. Улаця роздирали їм морди уздечками, ставили дибки, гарцювали круг зовсім ще молоденького офіцера, поцяткованого блискучими гудзиками, пряжками, нашивками.

До нього не було підступу. Жінка голосила, шукаючи проходу до пана офіцера, чоловік понуро мовчав, жовтіри тримали його за лікті.

Кола знав, що не належить йому отак стояти пі в сих ні в тих. Він рішуче увійшов між вершників, на ходу одвів рукою голову коня.

— Пане офіцер...

Стаповище було невідгідне. І те, що йому доводилось дивитися знизу вверх, і що було гамірно, і що офіцер його не помітив — усе це робило верховинця якимсь просителем, а бути в цьому гурті за просителя значило не тільки провалити справу, але й ризикувати життям. І Кола це розумів.

Але один з копвоїрів Коли вже підїхав до офіцера з другого боку і, нахилившись, щось тихо й хапливо казав йому.

— Гдє он? — спитав офіцер, весело шукаючи очима. — Ген-о? Чего ж ти хцєш, человеку? — звернувся з поблажливою усмішкою, як до нерозумної дитини.

Кінь тапцював під ним. Кола простягнув руку і притримав його за вуздечку.

— Прєч од коня!! — скипів офіцер.

Гуцул понуро відступив і мовчав.

Офіцер уже знову усміхався, нахилившись з сідла.

— Ти дб мнє? По цо ж ти пшишєдл?

— Треба сказати пану офіцеру два слова. — Кола значно показав очима на улаців.

— Ніц-ніц, тутай вишєси своє людзі. Якє ж то два слова?

— Хочу сказати пану офіцерові, що з села є тільки один вихід. На Кути.

Офіцер нестямився.

— Вигáняш?

Вродливе хлопчаче обличчя з високо накресленими, як у дитини, бровами не похмурніло, усмішка самозадоволення забуто залишилась на вустах, не встигла погаснути, як уже знову грайливо й весело ворухнулись брови, пан офіцер підморгнув, переглянувся з уланами: дивиться, мовляв, як я обійдуся з цим самогубцем, — і тільки цікавість до того, що зараз мало статися, напружила риси його обличчя. Офіцер, все ще усміхаючись, повільно, якимось байдуже виймав з кобури пістоleta.

І в цю мить Кола зрозумів, що перед ним найстрашніше, чого можна було чекати: легковажний і чванькуватий панчик, якому хочеться стріляти в людей з револьвера тільки тому, що він не часто мав таке задоволення в своєму поході-втечі...

«Таке дурне — може вистрелити!.. От зараз вистрелить!..»

І глухим туманом зайшла йому в душу тоскна передсмертна нудьга, і руки захотілося піднести до грудей, до шиї, закритись ними.

Знов йому згадалась розмова в Коломиї: «А що ж пап хочуть за Верховину?» — «Що? Життя твоє хочу...»

Кола зціпив кулаки. «Дорого пап хочуть! Дорого!!»

Офіцерик дивився на нього весело й зацікавлено, граючись револьвером.

— Та-ак... Добже... Значи... една... дрога... на Кути?.. — І раптом вирівнявся, кивнув назад Коли уланові: — Устмпссн! Мейсце!

Кола теж вирівнявся й відхилився:

— Па-пи-чи-ку!..

З садка розітнувся й завив, як куля, різкий посвист.

— Один вихід з села, папчику, але коли... — він рвучко підняв до рота складені чотири пальці, — коли я свисну, виходу зовсім не буде.

Вони дивилися один на одного, обидва страшні: один — в своїй легковажності, з револьвером у руці; другий — в своїй готовності до смертного гасла, — і обидва мовчали. Зненависть, одверта й незабуття, струмилася з очей гуцула і папича-улана.

В цій моторошній паузі трубним гласом, повільно, певно, не хапаючись, ревла трембіта; її дерев'яні тяжкі тони перекочувались між горами рокотом того далекого приглушеного грому, що таївся в ній¹.

¹ Трембіту роблять з дерева, розбитого громом.

Офіцер роблено засміявся і повільно обвів круг себе поглядом. Він намагався приховати, що прислухається, але Кола це помітив. В темряві тіпистої вулиці химерно проявлялися силуети людських постатей; над тинами, між віттям садків, на фоні огорож і темних будівель виникали мовчазні обличчя, такі тьмяні, що їх ставало видно тільки тоді, як вони ворухнулись... І здавалось, що з кожної гілки, з кожного каменя може вийти людина; здавалось, що садки й кам'янисті горби оживають і ворухаються.

«Дивись ти — пастягалось людей... Мабуть, більше цікаві хлопчачки», — подумав Кола. А офіцерові сказав:

— Мене ви можете вбити, але жоден улап тоді з села не вийде.

Офіцер знову засміявся — тепер це був роблений, ламаний сміх.

— По що мне твоє жлице, добри чловеску? — сказав він. — Засхали-сьми води напіцьсен, одпочонць... Своє людзі.

Він звів коня і на дибках мальовничо повернув його до воріт. Бравий такий офіцер! Мпло глянути!

...Лунко ступопіла земля під копитами, тупіт віддалювався і затихав вдалині, а Кола йшов серединою вулиці, і люди перелазили через тини й вориння, виходили з куців, з хвірток і воріт, поодинці й гуртами доганяли його, гомоніли празд нього і йшли за ним, заповнюючи вулицю, як веспяна вода.

До нього не зверталися, гаморіли між собою, а тим, хто приеднувався до натовпу й питав, куди це йдуть люди, казали, показуючи на нього:

— А он — Кола... Кола скаже на Царі.

— Кола випровадив уланів.

— Вигнав панів з села...

— Кола віче скликає.

З провулка, вже коло церкви, вийшов Латка. Маленький, широкий, у старенькому сардаку, він зі своєю триметровою трембітою на плечі в сутінках скидався на якусь дивовижну зенітку.

Старий підійшов до Коли і мовчки пішов з ним поруч.

Раптом здалеку, з-за села, вдарив кулемет. Сліпі потомлепі кулі летіли понад селом, виючи на низьких тонах. Натовп зупинився, слухав і мовчав.

— Герої! — сказав Латка. — Не оглядаючись, стріляють. — І, плюнувши, рушив далі.

— Пізма їсть мою душу! — обізвався Кола. — Приготую село, а вас, дідо, посаджу на Синьому версі, дивіться і, ек

тільки ска хвороба зверне зі шляху, давайте гасло. На другий раз тут їм і жаба цицьки дасть!

І вже потім, коли народ затопив царину між церковною граждою і поповим мастком, Кола з цього й почав віче:

— Пізма їсть мою душу!..

Кола захоплює владу

Гайвороння на старих буках прокинулось, нарбило гаслу і знялося в повітря. Кола зійшов на ганок і став перед людьми, перед своїм селом, перед синіми горами своєї Верховини. Поручні ганку сягали йому трохи вище колін. Він нахилився, павис над натовпом, суворий і вимогливий, взяв-ся рукою за різьблену перекладину, і вона затріщала, заскрипіла в замках, і парод застиг, забувши кулеметні черги з-за села.

— Пі-ізма їсть мою ду-ушу! (Кулак його притисся до грудей). Не можу я більше терпіти! (Він заперечливо напружено хитав чорною головою). Не можу стерпіти, щоб усілка холера лізла на пану цару, щоб усілкий гад дусив гуцула, грабував, стрілев до него! Терпіли-сьмо угорських віпальників, мовчали-сьмо, як Верховину пану толочили різні війська, мучили-сьмо си від паціфікацій, але коли екесь... екісь нещасні шляхетські втікачі будуть заскакувати по дорозі, щоб пополювати на гуцула, гейби на звіра того в полонині,— хто може терпіти?!

Кола не звик промовляти перед людьми, але сьогодні він забув себе, і його басовитий голос не ламався і слова йшли з самого серця, мужицькі, солоні, люті слова. Ніколи йому було думати про красномовність, велика турбота лежала на ньому: звів село на поги, то вже дай йому раду та й не введи громаду в яку халепу — а це страшніше для Коли, ніж стояти під револьвером веселого офіцера.

На недавнє трембітання, на опришківський свист, на тяжкі удари дзвона ще стікався з усіх кутків народ, а майдан уже переповнився, в сутінках ночі він паче коливався, погойдувався барвистими кресанями, кентарями, сардаками, байбараками. Кола обводив очима натовп і знав, що він уже взяв у свої руки долю всіх цих людей, що він сам прийняв пині на себе цю велику відповідальність. Сам.

Серед промови він замовкав і стремляв пальці в свої чорні косми — обдумував, як добрати беззатну силу, забезпе-

чити пости, знешкодити різних панських прихвоснів,— потім викидав руку і гримав на цілий куток:

— Гуцули! Легіні! Чоловіки! Ставай ближче! сюди! до мене! І не казати я буду казав вам, а буду збирав вас і робив з вами діло...

В одній з пауз він почув, як під чімісь погами заскрипіли східці ганку. Обернувся. В протилежному куточку коло поручнів стояла дівчина. Вона була така марна, така виснажена, що навіть в хисткому освітленні ночі обличчя її біліло як полотно, а очі підкреслено виділялись, великі, блискучі. Якесь стара жовнірська куртка обвисала з її худих плечей.

Дівчина стояла нерухомо і зацікавлено, як підліток, дивилась на Кола. Вона наче навмисне стала тут, щоб своїм кволеньким, сумирним виглядом відтінити його ріст, силу, розмах.

Глянувши на неї, Кола в душі засміявся:

«Чи не вона мені pomoже?»

Він був здивований з її появи на ганку, подумав: «Чия це така?» — і зараз же забув за неї.

— Знайте, люди! Сьогодні вже нема для вас ні президента, ні старости, ані постерунку, ні війта. Я своєю головою буду відповідати перед громадою за становище в селі, а ви будете відповідати передо мною. І хто в такий час захиється в зачіпок, я з тим буду не в ладах до кінця життя мого, і діти мої будуть не в ладах з його дітьми, і цілий край наш буде не в ладах з його родом. Та й нема ніякої затишки, люди, ні в осередку, ані в хаті. Війна трясє світом, а ми якраз серед світу, і ні власті в нас ніякої, ні ладу, живем, як творець сотворив нас, розкидані по горах і долах, і ніхто нами не править ніяк, і не знати, хто й буде правив...

— Самі собов будем правили,— тихо сказала дівчина.

«Ти дивись,— подумав Кола,— ще й підкажує!»

Вона трошки збила його з мови. Він насунив брови, бо не любив, щоб його за руку водили, але зважив, що дівчина, лебой і не думавши, якраз до діла сказала,— цього не можна обминути.

— Не знати, хто нами буде правити і як буде правити, коли самі про те не подумаємо. Тож давайте обирати тямущих людей, та й радити раду, та посланців посилати по всій Верховині, най б'ють у дзвони, най скликають людей, та й разом закажемо вельможній шляхті зазіхати на нашу землю, самі будем газдувати в своєму газдівстві!

В різних місцях над головами виткнулися кулаки.

— Справедливо!

— Вірно!

— Самі будем газдували!

Галас сплив над майданом, і цей галас знову збив Кюлу з мови.

«Ач, як потрапила підказати!»

Він помовчав, здивований, і додав:

— І заведем свою владу, щоб жодного шляхтича...

— Радянську владу,— сказала дівчина збоку. Вона вже підступилась ближче до нього, стояла поруч, і від того здавалася ще меншою, ще більш блідою.

Кола тепер уже довше придивився до неї. «Де вона взялася тут?»

Загорнув косми за вухо, тріпнув головою і... не повторив її слів, а своїх підшукував, щоб сказати те саме, бо розумів — дівчина знає, куди вести.

— От така моя мова, люди! Будемо кіллям гнати, голими руками дусити, а свою хату оборонимо. А оборонимо, то й лад у ній дамо. Бо ми не самі на світі. Є на світі велика цара, де робочий чоловік сам собі господар, туди й треба дивитися.

— Справедливо!

— На Радянську Україну посланців послати!

— В Москву послати! Сказати, що не можемо більше...

— А що ж ми самі зробимо?..

Кола замовк і здивовано слухав, як розростався цей гомін над пародом. «Дівчина наче змовилася з людьми?! Як тільки скажеш її слова, зараз цей схвальний гамір».

Він почув у цій маленькій постаті якусь незвичайну силу, більшу, ніж сила його непакисти, сила його пелюсу і його залізних рук. З подивом і пошаною одверто повернувся до її очима. Вона усміхалась йому, маленька, смішна в своїй великій жовнірській куртці. Сп'ялась навшиньки, щоб наблизитись до нього,— народ дуже галасував.

— Не впізнаєте мене, вуйку? Ревушина Олена.

— Ревушина?!

— Ає. Що за потоком під горою.

— За потоком? — Він згадав Янека і тихіше спитав: — То це ти жовніра в приїми прийняла?

Олена засміялася:

— Він розказував про зустріч з вами... Ні, він мене прийняв, я ж нині-но добилася додому.

— Я то бачу — ледве жива. Скільки ж це ти сиділа?

— П'ять років. З весни шостий пішов.

— Ади-и!..

— Хочу, вуйко, слово сказати.

— Слово? Авжеж, скажи. Це добре. Ти світку побачила — знасш, що і єк.

Кола підняв руку.

— Люди, тихо! Буде говорити Ревушина Олена, а вона сьогодні тільки з в'язниці вернулася, то не зможе перекричати вас.

Олена чомусь переходить на його місце і, стоячи перед людьми, повертає обличчя до Кола і каже так, наче від цілої громади звертається до нього:

— Товаришу Кола!

Голос в неї, виявляється, тоненький, дівочий, але досить сильний, з металом. Вопа вмів промовляти.

Не звичпий до того, щоб його так звали, Кола скидає на неї очима і так уже й стоїть перед нею — як хлопчик. І знову йому здається, що вопа у змові з громадою, що в неї з громадою є якийсь давній контакт і цей контакт надає їй такої сили, надає їй влади навіть над ним, над Колою.

Олена звертається до нього й питає:

— Хто стояв за вами цього вечора? На кого ви опиралися, йдучи виганяти уланів?

На кого він опирався? А що ж — на дідо Латку. І Кола усміхається.

— На дідо Латку? А де ж були ми? Зашили-сьмо си у запічки та й тремтіли? Чи не хочемо жити в ладах з нашим краєм? Чи думаємо ховати очі перед своїми дітьми і внуками, які запитають нас про живу історію цих днів? Ні, товаришу Кола! Не один тільки дідо Латка стояв за вами, а тоді, єк ви самі йшли на смерть...

— Чого там на смерть!

— ...тоді, єк ви на одного себе взяли цю справу, ми збирали підготовлених уже людей, і навіть не з голими руками — така-сяка зброя знайшлась і в нас...

— Ти ба?! — здивувався Кола.

— І тоді, єк вас оточували улани, ми, три десятки гуцулів, оточували уланів і на ваш поспієт справді учинили б рейвах, а там і ціле село підняли б...

— Ади?! А мені що ж — і не казали?

— До вас ми послали, вуйку, але... — Олена повернулася до народу, — але Кола не з тих, що чекають заклику, а з тих, що самі закликають і ведуть. І ви, товариші, хлопці-організатори з Ярополком на чолі, прогавили скраз ватажка, проморгали нашого сільського Довбуша, а він без вас показав себе, і тепер ви мусите стати під його руку, бо інакше —

чули-сьте — цілий край наш буде не в ладах з вами; бо не міг і не може сам Довбуш визволити народ без організованої сили. Отож дружно допоможемо товаришеві Кола таку бойову силу створити. З цього ми й почнемо пове життя нашого села і нашої Верховини.

Он яка вопа, ця маленька, кволенька!

Кола був зворушений і спантеличений. На ганок зійшов Ярополк, невисокий легінь у кресані з китяхами, в розписанім сардаку поверх подраної військової форми, подав руку і щось гаряче говорив до Кола про свою помилку, але Кола не слухав його слів і не мав на нього зла, він поклав Ярополкові на плече руку й показав на Олену очима.

— Он де сила! Га? Йй би ще три дні спати з далекої дороги, а вона вже діло робить. Гм... Ревушина Оленка!..

На сході над двома горами вже поблідло небо, як Кола попрощався коло потоку з членами новообраного сільського комітету і далі пішов сам. В ньому кипіла радість, і він беззвучно сміявся, самими грудьми, стримуючись, щоб не засміятися вголос, щоб не гукнути на ціле село — просто так, з повноти життя: го-го-го-о-о!..

Так жила душа, а разом з тим з голови не виходили думки про справу, про те, що треба гідно й розумно пройти самому і село провести через ці події, через ці вирішальні дні. Та й не тільки село — вже послано надійних людей до сусідів, завтра буде гарячий день. Гарячіший, ніж ця піч. Але він не сам! Є з ким діло робити, не спить Верховина, не спить!

Верховино, ти світку наш,
Гей, як у тебе тут мило!..

...Він уже йшов попад яр, недалеко від своєї хати, як раптом знизу почув стриманий гомін, потім цмакання, троскапання батоном:

— Давай! Но, Карий! Гаття! Гаття, малолітражний!

Усміхнувся. Наказ комітету діє: кіньми з яру попад шлях витягають побиті машини. Бо то вже своє, не напське.

Зійшов з горба, хазяйновито міркуючи, кудюю краще буде вивезти машину, відкинув гілляку, взяв за обороть і повернув на ходу коней:

— Отак сюди давайте, а то обдере корчем.— Спитав неголосно: — Коло Гудзя вже витягли?

— Туди Чураєць поїхав,— обізвався голос із-за машини, і до коней підійшов чоловік у вухастій шапці.— Так що маєм мотори, Коло? Ге!

І тут Кола побачив Євдоху. Вона стояла коло дерева, згорнувши руки на грудях і скуливши плечі від холоду. Так чогось зрадив, наче парубок. Захотілося всю душу розкрити їй, все розповісти, обійнявши її, а вона стоїть, усміхається.

— Не признаєшся? — тихо сказала.

— А бодай тобі! Чого ти так пізно тут? Розбудили?

— Ти розбудив. Хіба можна було спати! Такого шуму паробив-сь! Запорала дітей та й пішла на дзвін.

— Ти й там була?

— А що ж мені — в запічок зашитись? Чи ти думаєш, що я хочу бути не в ладах з тобов... — засміялася й додала тихо: — І з твоїми дітьми... із цілим нашим краєм?..

Йому аж дух перехопило, так захотілось схопити дружину в обійми, але... не в заведінці таке. Тільки стис за руку, холодну й вогкувату від пічного туману, і сказав:

— Змерзла. Іди до хати, я не довго забарюся...

Кола любить

Всі ті минулі дні і ночі, відколи почалась руйнація, він був самотній зі своїми тривогами. Невторонний, розбитий, незатишний світ стояв круг нього, і моторошно було знати, що в тому незатишному світі, в беззахисних селах пад битими шляхами, живе його народ; в хатині над яром — його близькі, завжди закурєні, і така ж самотня, як і він, Євдоха, Степко, Марічка. І здавалось йому, ніхто не думає про їхню долю, а сам він не може зарадити. Що ж він може?

Так почувалось щоразу. І тоді, як до лісу дійшов перший грюкіт війни і Кола сам уночі спускався з гір, хапаючись рукою за смереки, другою підтримуючи топір на плечі. І тоді, як на смерканні він ішов з Коломиї і фари чужих, порожніх машин освітлювали його ззаду, стелили тінь його через цілі долини й узгір'я. І тоді, як у темній вулиці на Зеленій Царі уланські коні дихали йому у вуха... Над його головою тріщала й валилася чужа держава, круг нього мовчав його народ, — Кола відчував його в темряві круг себе, але не чув його голосу, — а в хатині над шляхом бідкалась самотня в своїй журбі, зі своїми страхами невеличка й гарненька його дружина...

Треба було з чимось обізнатися, щось робити. Народ чогось чекав від Коли, великий обов'язок лежав на ньому, і Кола ходив, розпитував і придивлявся — шукав. Але весь цей час якоюсь часткою душі він був з Євдохою, він не забував її, самотню в незатишному, розбитому світі. Йому хотілося

заспокоїти її, вкласти спати, як малу, поцілувати в щоку, а самому взяти топір і стати на подвір'ї коло дверей, щоб ніхто не посмів наблизитись до його хати.

Але щоразу, прийшовши додому, він понуро мовчав, а Євдоха дорікала йому: «Чи ти вийт? чи ти за село одвіт маси держати?..» Вопа не розуміла його, а хіба сам він розумів себе? То й не сердився на неї, як не сердяться на дитину.

І ось уночі з суботи на педілю Кола вигнав з села уланів, підняв людей і захопив владу, а Євдоха, виявляється, була з ним, душею оберігала його, нишалася ним.

— Вдома мені все здавалося, що... може щось трапитись. Поклала дітей — і швиденько на село. Дивилось — люди, а ти йдеш сам, спереду. Така колотпеча, всі такі збурені, а він сам іде і ні до кого ні слова. То вже й я не підходила... І люди тебе не займали... Ади! Такий гордий!

Він нахилився до дружини, щоб побачити, чи жартує, але вона не усміхалась, сама горда за нього.

— Глузуси, — сказав поблажливо. — Аж піск не гордий, тільки хвилинка така була. Так усе всередині горіло мені, що говорити не міг...

Вопа задумалась.

— Де мені жартувати, Коло! Таку ти справу почав... Що то з того вийде, як то воно обернеться... Не жарти!..

Євдоха лежала, а він ще сидів коло неї на полу, не знаючи, лягати йому, чи, мо', вже дочекати ранку та й знову — в село.

Вона скоро заснула, зморена і спокійна, що цієї ось години він удома, що тут йому нічого не станеться.

Кола виходив, наглядав на шлях, наслухав. Уже гасли зорі. Спати не хотілося, і сам не знав, чого йому так легко на душі. Потім здогадався:

«Бо не сам я, от чого легко. Думав — сам, а воно дивись, як виходить — ціле село зо мнов... і навіть Євдоха!»

Ніч поволі спливала, а він усе обдумував, як і де краще перетяти шлях утікачам, коли з сіл прийдуть добрі вісті від посланців, і що робити далі. Він згадував людей на селах, тих, кого знав, і тих, про кого чув, хто боровся під час виборів і на кого влаштовувались облати-нацифікації, він приміряв свій заклик, заклик комітету, до настроїв — як приймуть гасло за горою — і думкою йшов за гору: а що скажуть над Черемошем, — і Черемош шумів і пінився в нього перед очима... Так думкою переходив од села до села і в синьому мороці ночі бачив усе Підгір'я, не на карті, а живе, з дорогами і стежками навпростець, із селами і лісами, де він ходив, бував, заробічавив...

Минулий вечір додавав певності. Він підійме цілий край і закриє гори для розпусної і спантеленої шляхетської воєнщини. А далі що? Добре, як радяни допоможуть...

А може, це люди самі пустили чутку про радянські дивізії за Збручем, бо хочуть того, а радяни тим часом свого клопоту мають досить і йти пікуди й не збираються, — що тоді? Що як Гітлер, розправившись з Варшавою, сам посуне на Карпати?.. І Кола ловить себе на тому, що він рад би допомогти варшав'якам, що в думці він з ними, на їх барикадах. «Тримайтеся, тримайтеся, братове!» — шепоче він у темну далину почі.

А час таки треба виграти. Може, фашизм уже рихтується в гори. Хоч би скоріше ранок, та й вирядити людей за Збруч, до радян. Треба ж туди ще добратися через таку пустелю, — і він припадає до вікна, виходить на поріг, придивляється...

Ні, ще й сіроти не почало. Осінь. Зорі, великі, стрілчасті, мерехтять над верхами. Ніч.

Кола стоїть, підперши плечем одвірок. Кола сидить на верстаку в піддашші... Кола думає. І одне йому ясно: чужинцям не коритися. При потребі відійти в гори, в ліси, наполопини. Не скорять тих, хто вирішив померти, але не скоритися. І найкожному дружинникові це почуття ввійде в серце. Найкожен чолом упаде перед народом і присягне йому на вірність!..

Тієї ночі Кола склав присягу. Вона почпнулась словами: «Перед небом і землею, перед богом і людьми я присягаю...» — і закінчувалась гаслом: «Най живе Радянська влада!» Вранці комітет ствердив присягу, визнавши тільки, що краще буде без неба, та й без бога спокійно можна обійтися, і Кола цілком погодився на зміну, був він зроду розумний чоловік. «Бог з ним, — сказав він, — із самим небом. Це я так, для форми».

Вранці Євдоха вже не питала: «Куди ти зібрався, газдо?» — а він навіть і її попросив:

— Неділя нині, вийди, Євдохо, згодом па Зелену Цару.

І йому хороше було, що має друга.

Вийшов, а над краєм таке сонце зійшло! Такі простори розпросторились! Кола як глянув з свого горба, так і застиг, гейби заворожений.

— Єкий ранок, світку ти мій!

Навколо все було, як у казці: в долинах озерами під сонцем не туман стояв, а рожеве сяйво — наче воно з сонця пастикало в низи, а на тому легкому сяйві плавали тяжкі темні скелі, жовті клени, сині верхки ялиць, Підвода зійшла з гор-

ба в таке сонячне озеро — спочатку коні занурилися, а погонича з возом ще було видно, потім і віз зірнув і тільки чути було — тарабашить по дну. Чудно так. Потім з того саява, десь з дна, вилетіла зграя пташок і попливла, померехтіла в синяві... Як у казці. І Кола подумав: «За кривдами, за злиднями не бачили-сьмо, який світ красший!»

І йому раптом стало дуже ясно, що треба остаточно, негайно, рішуче брати владу, що має бути тільки так, а не інакше: брати владу — і най живуть люди. Отак-о. Віч уже йшов, уже квапився — на Зелену Цару.

Як підходив до забави¹, краєм пеба, поза шпінлі, десь понад Коломию зі сходу пролетіло багато літаків. Почали збігатися люди — нішла чутка, що літаки радянські. Було святочно і тривожно. Ярополк на майдані уже вчив легінів військової справи. Шляхом на Кути проскакували окремі загони, зрідка пролітала машина, а то здебільшого тепер уже тяглися навантажені вози. Раз у раз здійсмався лайка, і офіцери шмагали возіїв пагаями.

На подвір'ї забави Кола побачив свого нічного гостя і поруч з ним польського жовніра. Обидва вони стояли до шляху очима, і шофер, приязно поклавши руку Янекові через плечі, щось з запалом говорив йому, показуючи перед себе. Янек тримав у руці французького ключа — видно, обидва вони майстрували коло «ліпкольна»: машина стояла тут-таки біля них з розкритим мотором.

Кола аж зупинився. Його здивувала ця зворушлива група. «Оце але!»

І в тому здивуванні була й неусвідомлена радість: цей бувалий чоловік ніби виправдував його, Колову, приязнь до жовніра.

Подаючи руку, Кола сказав до шофера:

— От добре, що ви є! Треба буде порадитись. Багато справ. Чому-сьте не зайшли?

Шофер теж зрадив:

— А-а! Як ся маєте? Чув, бачив — діло робите. А я тоді вночі не сподівався, що... що якраз натрапив... Чому не зайшов? Дуже рано було, думав — спите після такої ночі.

— Що там у Косові? — діловито, зацікавлено спитав Кола.

— В Косові? Столиця. Вчора ще була столиця. Папі Бєкова обладновує квартиру. Уряд почав газету випускати, ось гляньте — «Ostatnie wiadomości», число перше... і останнє...

— Це таки справді ostatnie wiadomości від уряду. А на звороті число — чого це?

¹ Зборня, громадський будинок.

— Духу не вистачило. Але ви подивіться на цих безсоромних людей. Покинули народ напризволяще, позбавили армію командування, координації і навіть інформації, втекли і — прошу вас! — хваляться подвигами варшав'яків! Наче то їхня заслуга! Зрадники і провокатори!.. — Шофер повернувся до Янека: — Так-то, жолнеже! До шляхти в пас із вами один рахунок.

— Як то в пісні співається, що каже: я Микола й ти Микола, оба сьми Миколи; тебе били коло церкви, мене коло школи... А ви це звідки знаєте один одного?

— В Ревушині познайомилися. До речі, он і вона йде.

Після засідання комітету, йдучи з Оленою на Поточчя, Кола побачив здала на леваді коло місточка Євдоху і Степка — поспішали на Цару. Євдоху була задумана, а Степко щось доводив, рубаючи в повітрі рукою, і, нахилиючи черну голову, заглядав матері в очі. Був він схожий на батька: височенький, жиливий, навіть ходу мав батькову — трошки подавався вперед, ступав широко, важкувато.

«Малий Кола», — подумав, дивлячись на сина, і усміхнувся до Олени:

— Мої... діти пішли.

Він ще раз оглянувся, провів їх поглядом, але Олена заговорила про Поточчя — на кого там можна покладатися, — і Кола забув за своїх.

На Поточчі вони затримались довше, піж думали. Раптом з Зеленої Цари прилетів верхівець, аж мило на коні стало.

— Швидше на Зелепу! Там таке-е робиться! Шофер упіймав радянську станцію. Червоні ще вранці перейшли Збруч!..

Натовп хитнувся до верхівця, стис його в колі, потім усі — від нього, коло розпалося, розплилось, люди потоком кинулись бігти на Цару, переганяючи одні одних і перегукуючись на бігу, лянаючи просто через річку, щоб не накладати дороги до місточка.

Недалеко від забави стояв під дашком своєї високої гражди гостроокий чоловік Данило Бик. Побачивши Колу, він повернувся у хвіртку, — давно між ними чорна кішка пробігла, — але Ревушина гукнула до нього:

— Вуйку Даниле, а зачекайте-но. Приладнали би-сьте свого приймача у воротах, най би люди слухали.

— Говори! — розвів руками гостроокий. — Єк на тес, скрутили легіники, та й мовчать, як води в рот набрав.

— Не витримав радянської станції, — зле усміхнувся Кола і зараз же додав: — Не приймач, а Данило не витримав.

Серед майдану коло церкви ледве виднівся з натовпу «ліч-

кольп». На підніжку стояв Ярополк. Він, нахилиючись до дверцят, ловив фрази і голосніше передавав їх у натовп. Але він не міг промовляти на повний голос, бо сам прислухався до радіо, а іноді й зовсім забував повторити, тільки значно підіймав палець, мовляв, «он як!». Наче всі чули те, що чув він.

Уривки промови з далекої Москви передавалися з уст в уста, геп аж на краї майдану, вони йшли по юрмі, як вітер іде по ниві. Значні і точні слова повідомлення, мовлені рівно і строго, для всього світу, в устах цих людей ставали прочуленими й розмаїтими, в них уже звучали ті верховинські співанки, що їх сьогодні почне складати народ. Шматочки живої легенди творилися на очах.

Протискаючись до «ліпкольна», Кола натрапив на Євдоху. Вона стояла між жінками, спинаючись навшипицьки, щоб хоч голову Ярополка побачити з-за людей.

Торкнув її за плече.

— Євдохо.

Жінка оглянулася і вся засяяла, побачивши його.

— Ти чуєш, Коло?! — сказала пошенки. — Ти чуєш?! — І ще тихіше, як про свою хатню, сімейну радість: — Щастя наше, що маєш таких спільників! Правда, Коло?

Побачивши Колу близько себе, люди обертались до нього:

— Це й ми тепер будемо червоні? Авжеж?

— А в яким часі вони тут будуть?

Наче він знав більше за них.

— Іди за мнов, — сказав до Євдохи, кивнувши в бік Ярополка. Та Євдоха хитнула головою і скромно залишилась між жінками.

Диктор радянської радіостанції дочитав і замовк, а люди в гуцульському селі постояли ще хвилину круг «ліпкольца», гглибока видихнули і стали, як діти, — веселі, рухливі, наче трошки п'яні.

В цій радісній колотнечі Кола загубив Євдоху і не бачив уже її аж до ночі з понеділка на вівторок.

А трапилось це так.

Ярополк відкликав його на горбок і показав на шлях з Коломиї. Далеко з-за косого узбіччя виходила валка навантажених підвід.

— Доки вони будуть тут чумакувати?.. Може, дати гасло на збір? Людське ж добро вввозять!

— Сто чортів його матері! — процідив Кола крізь зуби. Він подумав йому не можна було діяти згарячу.

Підійшов шофер. Придивлявся.

— Це коломийська поліція. Вчора переказували, що зга-
няють підводи, а це вже вирядились.

— Я думаю,— сказав Кола,— що най собі йдуть далі...
без підвід. Єк ви кажете, га?

— Я теж так думаю.

Кола повернувся до майдану повний рішучості, але в цю
мить з-за узбіччя гори вдарила гармата і понад шляхом, по-
над краєм села, десь на чагарники полетів снаряд. Валка зу-
пилилася. Позад неї на обтяту косогором петлю шляху з-за
гори вилетів тапк, за хвилину він знову сховався за узбіччям
і вийшов з-за нього вже поволі, обминаючи валку.

Трапилось це так несподівано, що комітетчики пестя-
мились і не зрозуміли, що робиться на шляху. Вони не йняли
віри, щоб червоний танк міг уже бути тут.

Самотній танк промчав далі очищаючи шлях, промчав у ві-
тальному галасі попад барвисті шпалери людей, що вперше
бачили червоноармійця. Танкіст, простий білявий хлопець
з Радянського Союзу, стояв у люкові і махав рукою, а вони
дивились на нього захопленими очима, жадібно, хоч нічого
незвичайного не було в ньому, крім хіба того, що ніколи їм
не доводилось бачити такого щасливого обличчя при вій-
ськовій формі.

Потім усі люди чогось вийшли на шлях, стояли гуртами,
ходили й, видно, не хотіли повертатися в село, а деякі по-
дались у той бік, як до міста.

Кола не міг знайти Євдохи. Він переказав їй через небогу,
що їде до Коломиї і не знає, коли повернеться.

— А що тітці сказати — чого до Коломиї? — спитала не-
бога.

— Єк чого? — він глянув на Олену Ревушину: «Чого, мов-
ляв, їдемо?» — і засміявся: — Бо Коломня не помня, Коло-
мня — місто. Скажеш, по коломийки поїхав.— Потім уже без
сміху додав: — Мала би-сь і сама догадатись — їдемо до чер-
вопих, он ск! Вчитись на світі жити. Так і перекажи: поїхав
учитись на світі жити...

Машина рушила й помчала навпрошки через Цару, і йому
шкода було, що Євдоха загаялась десь з людьми на шляху,
а товаришів не хотів затримувати — дуже поспішали.

Вони не знайшли червоних у місті. Народ з усіх шляхів
плив до Коломиї, а червоних не було, вони пішли далі. Тіль-
ки один комуніст, з донбасівських шахтарів, зостався, щоб
домогти людям організувати свою, народну владу. Він
стояв на грузовику, вільно опершись ліктем на дашок

шоферської кабіни, дивився на людей і, ледь усміхаючись, слухав промову якогось майстрового з Німецьких хуторів.

Кола протиснувся до грузовика. Йому сподобався цей невисокий приземкуватий чоловік з його спокоєм, з його усмішкою. Він не знав, що народ стоїть за ним, великий народ.

Але ось на грузовик вилазить Олена Ревушина і говорить про війну, про тюрми, про панів; говорить про гуцульські села і про Колу... Авжеж, вона говорить про Колу й показує на нього, високого серед людей. І Кола бачить — народ обертається й дивиться на нього — треба зняти кресаню, — і він стягає кресаню, розсипаючи чорні косми. А радянський чоловік, усміхаючись, кличе його на грузовик.

А що ж — Кола може сказати слово. Він вилазить у кузов, і перед ним — капелюші, кресані, піджаки й сардаки, хустки і кепки; перед ним вулиці й кам'яниці, перед ним хороше місто Коломия над річкою Прутом, з тридцятьма і п'ятьма тисячами населення, і він буде зараз говорити до Коломиї. Бо це його народ і його Коломия.

— Люди добрі! — грохас він на цілий майдан. — Недавно я був-ем тут в Коломиї, сидів-ем он під кам'яницею, виряджав Пілсудську... — Так він починає свою промову і розповідає про білобрового пана, як той перед втечею з глузду з'їжджав і продавав йому Коломию, а потім ще й уві сні з'явився, щез би, і каже: «Куни в мене Верховицу...» Ач!..

Слухала Колу Коломия, сміялась і замовкала, затаївши дух, вигукувала і викидала сотні кулаків над головами.

Потім він хотів злізти на землю, але той, з Донбасу, потис йому руку і сказав «товаришу Кола». Каже: «Чого ж ви, товаришу Кола? Будьте тут. Може, ще народ скаже вам і в управлінні попрацювати».

І він стояв і не вірив собі — чи він це? Оглядав себе — він. Гуцул — у червоних гачах, у постолах, з темними зашкарубленими руками лісоруба...

Коломия вибрала його, і він пішов з радянським комуністом і з іншими до староства. Приходять, а там уже якісь самі себе обрали і засідають. Дивиться Кола — за столом стоїть вузьколиций, як риба, строгий пан, а так на покуті у фотелі сидить білобровий, витріщив оченята і, як витправ клітчастою хусткою лисину, так і застиг. Кола дивиться на нього, а він на Колу. Але тут якраз радянський чоловік до них: «Іменем народу...» — і почав їх ввічливо виганяти. Каже: «Прошу, панове, звільнити приміщення, і можете розходитись».

Закомизились:

— Це насильство!

— Ми протестуємо!

Ач!

А білобровий — от потіха! «Я, — каже, — соціаліст! Я ще за польського уряду агітував проти експлуатації, — і показує на Кола: — Най скаже цей... товариш...»

Ну, тут Кола не витримав, так зареготав, що папове аж здригнули.

— Товариш!.. Товариш мені об'явився! А бодай вас, паночку! Коли ж ми з вами потоваришували — чи не тоді, ек хотіли-сьте вмерти та й мене під кам'яницев побачилисьте?.. — Кола перестав сміятись і розсердився: — Ідїть собі з богом, паночку! Ідїть!.. — І сам зачипив за ними двері.

Допізна вони радяться, як краще буде жити коломиїцям та навколишнім людям і що для цього треба зробити. Кола і говорить, і слуха, і нишком поглядає на себе: «Де ти, гущуле, сидиш і який клопіт маєш?! Державний клопіт!.. Ади, староста, не інакше! Бурмішт! Чи не сон це, жіпко?..»

А вночі він приходить до «Гранду», і Тетя веде його в кімнату, збентежена і щаслива, шепче йому:

— Я вас, вуйку, поставлю в покій Пінсудської, на її ліжку будете спати. Он ска честь вам!

Кола насуплюється.

— А може, це честь для неї, дармоїдки? Га, Тетю? В Радянському Союзі робоча людина у великій шані.

Він залишається сам у покої, стоїть, поглядає на ліжко, на себе, чуває потилицю. «Гм... Оце але!»

Потім одкидає ковдру, сідає на стілець і, роззуваючи постоли, сам собі каже жартома:

— Менше з тим! Де наше не переходило!..

«От Євдоха дивуватись буде, як розкажу!» — думав Кола, повернувшись на короткий час у село і йдучи додому з засідання комітету.

Спереду тихо шумить потік і знайомі обриси смерек по косягору чорно окреслюються на тлі неба, а поміж смереками хтось спускається стежкою вниз, на моріжок. Якась невисока дівчина. Вона часто і дрібно ступає і, наближаючись, сходить у сутінь гори. Ось вона вже близько — боса, в кеңтарикку, рукави її сорочки піжно біліють у тумані придолишку.

Кола приглядається, і йому щось дуже знайоме нагадує її хода. Це та дівчина, до якої він ходив, давно, за парубоцьких років...

— Це ти, Євдохо?

Вона зупиняється.

— О?! Микола...

Він не звик до цього імені, так вона звала його ще тоді, як легінем був. Це вже потім стала Колою звати — ім'ям, що править йому за прізвище в селі, що ним і куток його назвали — Колове.

— Здрастуй! — сказав він і подав руку, а лівою взяв за плече, трошки притягнув до себе, хотів поцілувати, та стримався, бо вона здивувалася б — зовсім же недавно бачились. Не з війни ж він приїхав і не з далекої подорожі, щоб цілуватись.

Але там, де від шиї одсунувся кептар, пальцями почув ніжне тепло її плеча під сорочкою, нахилився до неї і знову сказав, тепер уже цілуючи в холодну від туману щоку.

— Ну, здрастуй же! Здрастуй!

Євдоха поволі схилялася до його грудей, переводячи дух від швидкої ходи і від.. несподіванки. Вона наче мліла й мовчала.

— Що ж там удома?

— Нічого. Сусіди сказали, що ти приїхав, а я чекала-чекала та й пішла назустріч.

— Що ж ти, за мнов ся зпудьгувала? — засміявся, як на жарг.

— Ото!..

Він пригорнув її голову до грудей, прошепотів:

— Ти мені як дівчина зараз, Євдосю.

— Ходім, Миколо, а то ще хто побачить, то скаже — по-дуріли.

— А я тебе от візьму на руки та й понесу, най бачать.

— Ще що скажи!.. Ну, як там місто ся має?

— Нічого, оживає місто.

— Де ти ту ніч перебув, Миколо? Уже ж холодно.

Він сміється.

— Думаєш, у саду на ослопі? Ігі, коби ти знала!..

Вони йдуть понад потоком на узбіччя гори, і як виходять з туману, так зорі перед ними на небі стають більші, ясніші. З гори перед ними відкривається їх куток — Колове. Там тиша, затишок і сон, зрідка тільки зі шляху машина проведе світлом, заясніють смереки коло хати, силіве над темрявою дах — і знову ніч накриє царину. Так наче хтось зрідка присвічує ліхтариком та й оглядає, чи все тут гаразд, чи ніяка хвороба не заважає людям жити. Ні, хто ж посміє! Тим більше, що сам газда не спить.

Взявшись за руки, вони поволі спускаються до оселі. Кола розповідає про радянських людей, про владу, і, зрідка зу-

пиняючись, він бачить блискучі очі дружини — така вона вражена, здивована, що й слова не може вимовити. Тільки: «Ади-и!.. Ігі... Падоньку мій!..»

Ось уже їхня хата. Там темно і, здається, тісно. Там пема цього рясного неба, пема цих чорних шпилів навколо, далеких Карпатських гряд... В хаті, здається, душі тісно буде, душно буде.

Перемахнувши через вориння, він здійсмає з цього дружину. І не ставить її на землю, тримає на дужих руках, коло гарячих грудей, а вона хапається за його шию, щоб не впасти, і шепче:

— Пусти!.. Пусти, Миколо... — і сама тісніше обіймає, бо як вона довго чекала такої радості, самотня в своїй хаті, зі своїми страхами за нього, коли він ішов у той страшний, розбитий, незатишний світ, коли він навіть сидів у хаті, а душею дивився-таки туди, в село, в Коломию, у світ, і забував про неї... Як довго чекала вона цього дня!

Він оглядається і песе її на руках через подвір'я до копиці, а вона сховала обличчя коло його шиї і, стримуючись, тихо, якомсь незвично сміється, як стривожена дівчина:

— А бодай тобі!..

Він однією рукою скидає з копиці верх, розбиває його пополю і кладе жінку на свіжу отаву.

— Не хочеться мені до хати йти, побудемо тут, Євдохо... Ось я сардак на ноги кину... А отава па-ахне! Ти чуєш?

— А скі нині зорі! — каже вона.

А зорі над ними зливаються в суцільне мерехтіння, і небо палажкотить, воно факає білим вогнем і синім гартом, і ще чорніше вирізьблюються по обрїю рідні верхи й кичери — стоять, чатують, щоб ніякий дідько не заважав людям жити.

Кола до Москви збирається

Хтось ходив на доли, ще хтось був у Жаб'єму чи нібито в Криворівні — з гір чи з долів люди в село новину принесли. од гражди до гражди перегукували один одному:

— Мой, чи чули-сьте? Кола до Москви іде!

— Таке скажете!

— Таже гласом іде по всій Верховині. Всі вже знають. На сесю.

— Патку мій солодкий!

— За народ говорити!

— Гай-гай, гуцули! Простий газда... простий лісоруб до Москви їде!..

Гласом ішло по горах.

Через те ще тільки якась машина повернула зі шляху в село, а вже всі знали — Кола поїхав. Мбтором.

Люди бачили — машина на шляху припинилася, піби подумала, потім тиць сюди, тиць туди, пошукала місця, де б зійти в долину, наважилась та й побігла-побігла, як кузка, допизу, а вибігла вже на Коловому, біля великого каменя.

Колівалась по нерівному, петляла поміж смереки — тракту до гуцульського оседку не стелено — коли це гуцул на моторі їздив! — а всі очі були до неї, всіх тих, котрі дивилися, прив'язало невидними шворками до того мотора, виводило в хатів, з піддаш, з подвір'їв... Бо справді цікаво ж — чоловік до Москви має їхати, гей! Ставали на перелази, виходили на вулицю; легіники — ті просто щодуху погналися з усіх боків на Колове — добре їм, малим!

А він трудно, навперед ногами вибирався з маленьких дверцяток. Збив кресаню з голови... «Туди к бісу!» Дармовисом зачепив за клямку. «Най тобі з твоїм автом! Нема в світі краще, як пішки ходити!»

І всі, хто те бачив на селі, приязно сміялися, як він вилазив, і всім було приємно, бо от — до Москви їде, а простий, як і вони, в гуцульській убері і навіть зачепився — не звик до машин. А той панський мотор ляяли і кепкували з нього.

Тим часом Кола переступив через ворини й зупинився, вражений: з хати до вікон поприпадали якісь чужі челядники, чоловік з Поточтя і стара навашка Шарудиха з файкою в зубах... А без папашки ніяка окаязія в селі не обходиться...

З хати вихором вилетів Стенко, сяючи назустріч батькові очима й радісною усмішкою.

«Ну, лебой, усе гаразд», — подумав і в цю ж мпть примітив — легіник обстрижений, облатапий, чистенький, як на великдень. Налетів на батька, мало з піг не збив, і Кола вдоволено відзначив собі: кріпкий хлопчина.

— Що в нас тут? чого люди?

— А нічо, ти до Москви їдеш... — і побіг до машини. От і розбери!

Кола глянув за пим услід — і до хати. Двері самі відчиняються перед ним, а в хаті — викопком! Людей — ціла капелія. Ще й кресані не встиг скинути, як вітерцем війнуло по всіх, зразу навіть не второпав, що за гоміп такий пройшов, аж то вони вітаються. Усі в один голос і Євдоха разом з усіма:

— Слава Йсу!..

Гейби не жінка вона тобі, не в себе в хаті, а в передпокої при твому миському кабінеті, прийшла оце десь з гір чи з долів за порадою та й чекає своєї черги разом з усіма. І всі стоять і так дивляться на тебе, паче ти маєш сказати їм таке слово, котре всі лиха одвертас...

Кола загріб п'ятірцею пасма з лоба, очима звернувся до Євдохи — що тут у нас, мовляв.

Жіпочка підступилася до нього, рада, бо давненько вже не прийжджав, і паче трошки злякана, занитливо пасторожена, з усмішкою на милому своєму виду, — дивився на неї, та й аж шкода стало: трудно їй, такій малій, стільки тих чуттів різних переносити, а ще ж трошки перед людьми й почванитись треба — запишалась, сповільніла в рухах, бо вона ж газдиня! В новому очіпку, що позаторік справила, із згардою на шиї! Куди там — усміхнувся.

— Приїхав-есь? — поправила на привітання дармовиси в нього на грудях, розгладила кутасики.

— Приїхав-сьмо... А що це в нас, чи празник який нині, Євдохо? Бачу, й ти ось кнегинєю...¹

— Я?... — Зніяковіла, оглянула себе, зиркнула по людях, а тоді до нього потяглася, щоб тільки він чув: — Ти до Москви їдеш, усі вже знають.

— До Львова, не до Москви.

— Не до Львова, до Москви.

Ну от! Вона ліпше знає!

— Добре, а чого в нас люди?

— Я ж кажу... — затрималась, трошки занарілась на виду. Розгладжував вуса, закривав долонею усмішку.

— Ну-ну, що ж ти кажеш? Чи в тебе христини, — моргнув до людей, — чи в тебе заручини, чи, може, я просто на весілля? — Він засміявся, і люди ожили, заворушились, загомоніли.

А йому не так смішно було, як на душі хороше: ось він додому приїхав, і все гаразд удома, й зовсім нічого не сталося — всі живі-здорові, а що в хаті в нього людно, то це ж тому, що він, мовляв, до Москви їде.

А Євдоха спохмурніла, глянула на нього спідлоба темними прегарними очима, сказала: «Ай, іди собі!» — й вийшла.

Але він бачив, що жінка тільки вдає з себе нагнівапу, бо надворі спокійно гукнула до шофера:

¹ Княгиня — заручена дівчина. В неділю ходить в особливому, дуже пишному вбранні.

— Прив'яжіть її за слуп, не мала бн втекти на долину, та й ідїть уже, грїйтеся.

З усіх тільки-но стара нанашка не усміхалася. Одна вона сиділа випрівнявшись, у гордій поставі, попихувала файкою, вся в диму, і темне лице її було непроглядне, дрімуче, без виразу. А як розійшлись на хвильку оболони з-перед неї, Кола побачив її очі в реміпних зморшках — видюці, уважні, строгі. Нанашка все бачить. Вона вершить тут усе, найстарша на всіх okazіях.

— Чи здорові, нанашко? Брикаєте? — спитав просто й вєсло.

— А то невеликий клопіт. — Стара була незадоволепа. — Невеликий клопіт — чи здорова. — Підвелася, йшла до нього, заговорила тихо, сварливо жебопіла, наче парченому-кпязєві проказувала, як звичай чинити: — Роздягнїся, чоловіче, — взяла з рук кресаню й передала повісити на кілочку, — та статечно, гоже сїдай кїнець столу — ади, смїху наробив, лєгїшиком ся тримаєш. З великими будеш раду радив — сам мав би ся чути королем...

«Королем?!»

Кола чогось оторопів, зняковів, піби він чимсь страшенно заборився перед людьми. Це ж — гей, чоловіче! — народ стає під твою руку, а ти просто лісоруб. Як багато на тебе сподівань покладено і як мало ти можеш! І чим же ти виправдав ті сподівання і ту честь? Може, тим, що, спускаючись з заліпєних верхів, ставив перед королями своє слово про гуцульську долю, яка борсається під трьома чужими царствами і не може виборсатись без четвертого, без свого царства? Таж тоді в хащах ніхто не чув твоєї мови; в руці ти стискав не королівське жєзло, а топорище своєї заробітчєнської сокири... Чи, може, ти був королем, коли сидів навпочіпки під панською кам'яницею, їв буришки і торгував у пана Верховину? Не треба королем бути, щоб дивитися, вслухатися, лад круг себе давати, — то кожен може, для того досить бути людиною. І коли на тебе в такий час наставляють пістоля, то що тобі зостається, як не взяти чотири пальці до рота, щоб свиснути? А люди збираються круг тебе і кажуть: король! І дають тобі кабінет з фотєлем та двома телефонами, і їм до того мало діла, що в тому фотєлі ти зєнацька пірнаєш, мало не задравши ноги в постєлах, а коло тих телефонів не тямиш, вони ставлять тебе — прав! керуй! відповідай! — і йдуть до тебе з гір і з долів, з бєсагами, в святному й будєнному, з радїстю і слїзми, зі скаргами й за порадамц, зі своїм домашнім і з громадським, ідуть від спілок, об'єднань, братств,

партій — розбирайся, давай лад! — і вже вітаються всі разом в одип голос, і вже чинять церемонію. А він же ще нічого такого не зробив, щоб шаноби приймати. Ще тільки планував єдиною громадою завеспувати гори, по схилах насадити садів, відновити випіснілі полопини й розвести худобу, ще тільки мріяв про народне щастя, а поки що морочився разом з людьми їхнім клопотом, їхніми питапнями: чи може пап бути в комітеті, коли він добрий? Хах!.. Знайшли панське срібло й золото — що з ним робити? Принесли протокол зборів — тридцять підписів і триста хрестиків, засвідчених головою комітету. Приходять панп, — чи вже воши піби й не папи, — кланяються йому, хлопові, мнуться, як мішок, насипаний унатрус, потирають руки перед ним і кожному його слову гаряче потакують: так-так-так-так! — а потім заходять на те слово і звідси і звідти, оплутують, засповують, накидають петлі і, зашморгом затягуючи, таки потакують: от-то-то-то-то!.. Але знають уже, що він може розсердитись і що це небезпечно. Фірма Мунських просить у банку кредиту. Офіцер пропонує свої послуги по організації спілки комівояжерів. Приїхав ансамбль пісні і танцю. Маклер занитує, до якої спілки йому приставати — адже суспільство, мовляв, не може існувати без маклера. Безробітний інжепер бере на себе почин в організації нафтопромислу на нафтовій калюжі за селом — як дивиться на це влада? Чоловік просить поради — чи займати приміщення в панській кам'яниці, бо кажуть, що хтось там у Європі знову збирається передати комусь українців? Чи руки короткі?.. — Тебе обирали, тож відповідай, вирішуй, давай лад. І даш, аякже! Голову на плечах носиш не тільки для того, щоб комір не словзав із шиї. Міркуєш, щоб було по-людському, по-робочому, щоб на добро народові, а воно якраз і збігається з радянським. Так і керуєш, для цього, напашко, досить бути людиною.

Поки майнула в пам'яті його останні тижні, він на якусь часинку замислився, а замислившись, дивився у вікно. Забіліли сніги по горах, ішла до хати Евдоха з шофером, а з ними Темний пан — пан Цвиговський, Степко верховодив серед легіників біля машини. А тим часом у хаті люди знову критихли, тільки хтось строгим докірливим шепотом казав:

— Дали би-сьте місце коло столу!..

Кола обернувся.

— Про короля — то байка. То люди під чужими королями видумали. Від утиску, від злиднів...

Темний пан, маленький, кирпатий не тільки носом, але якось усім обличчям, з парасолею на лікті, увійшовши,

кигнув до людей і, по-панібратськи на привітання взявши своїми білими рученятами Кола вище ліктів, муцювався струшувати ним, як би от хлопчик намагався струшувати високим дубом. І він мовчав при цьому — ну от не може пан від радості слова вимовити! Не може. А лиця в ту хвилину пан не мав — замість лиця була тільки-но сама усмішка. Посилкувався-помуцювався, відтак прикрив собі рот рукою — мовляв, мовчу! не перебиваю! — і пішов до столу.

Кола дивився на Темного мовчки, поки той вітав його, і на людей поглядав, наче питав, чого це пан хоче. А коли пан Цвиковський сів кінець столу і ще більш скирпатів од поважності й від цілковитої уваги, заговорив далі:

— Маємо Народні збори — пощо нам король? Поїду ось до Львова...

— До Москви, — поправив тарапатий, горбоносий чоловік з Зеленої Цари. — Ми ж знаємо, товаришу... товаришу... — Чоловік забув, як Кола звати, а недавно ж разом шуки рубали! Ото диво буває!

— Мене звать Микола Шпагарук. Радийи звать Микола Сафроневич, а сусіди — Кола. Як це ви забули, мой?! Кола.

— Кола?! — зрадів чоловік. — От і добре. То я ж кажу, товаришу Кола, — не до Львова, до Москви.

— Ая, до Москви, — перекопували люди.

— Та я ж на Народні збори їду.

— Кажу вам: ні, Коло. До Москви.

Кола усміхнувся. Пан Цвиковський перехопив його погляд і скинувся з гіркою усмішкою співчуття:

— Не повірять, дорогий мій! Пізащо, прошу вас. І не переконуйте. Бо гуцул — то автор співанок і легенд, прошу вас. Десь чули-сьте новий варіант легенди про короля?.. Гуцул сам видумає і сам-таки, прошу вас, повірять, що то чиста правда є, а на правду не повірять...

— І я ж гуцул... — сказав Кола. Його ображало, що пан так говорить про людей, наче їх нема тут.

— О, ви — то щось іншого!.. — Темний пан, лукаво кліпнувши до Коли, повернувся до людей. — Пан Кола... товариш Шпагарук і гадки не має їхати до Москви, а й не може їхати, бо то над силу товаришеві Шпагарукові, звичайному гуцулові, розв'язувати таке болюче питання галицьке та гуцульське. То, прошу вас, є інтерес міжнародний, дипломатичний інтерес...

Люди спідлоба дивилися на пана Цвиковського і не так слухали його, як чекали, поки він виговориться. В селі до нього й до його дозвільних промов ставилися коли як: іноді

слухали байдуже, іноді переглядаючись і переморгуючись. До серця його мова пікому не доходила, бо завжди вона була не про те, завжди якось поза їхнім життям.

Тієї ночі, коли вирішалася доля села, пан увійшов у комітет з наполегливою вимогою захистити від несподіванок війни дерев'яну кашпичку, хоч тій кашпичці ніщо особливо не загрожувало. Він міг, побачивши людину в плачу, підійти до неї і записувати її голосіння, тут-таки захоплюючись його поетичною красою. Він не почував людини, громади, часу, і його, адвоката з фаху і етнографа з покликання, в селі прозвали Темним паном. Сам він, анітропечки не ображаючись, весело розповідав про це новим знайомим: «То, прошу вас, цікавий парадокс — пенісьменні люди прозвали людину з дипломами двох факультетів — темною!» — і довго сміявся, заглядаючи в очі співрозмовників. Однак це ніби недоречно прізвисько приклеїлось до пана Цвиковського і стало його другим ім'ям.

Якраз про це й думав Кола, слухаючи, як старанно пан Цвиковський помагає йому переконати людей у тому, що він не поїде в Москву. «Недарма ж його прозвали Темним,— думав Кола,— в нього сліпа душа».

І він раптом на всім розгомі зупинив цю сліпу душу:

— Зачекайте-но, пане Цвиковський. Не повірять і вам. Бачте, люди знають, що, мабуть-таки, мені треба буде поїхати в Москву. Мабуть, зі Львова поїду.

Цвиковський підкинув голову і ще більш скирпатів од подиву. Невидюща душа його спавтеличено дивилася з очей, як з вікон.

— Звичайно, це не виключено. Можливо, звичайно...

— Ні, не можливо, а напевне поїду,— сказав Кола твердо і сам уже вірив, що таке буде, що інакше не може бути.— Одразу ж після Народних зборів їдемо в Москву.

— То правда,— сказав горбопосий чоловік упевнено.

— А що ж. Усе Підгір'я знає.

— Гласом іде по всій Верховині,— заговорили в хаті, і Кола вже не заперечував. У ці хвилини він внутрішньо прийняв на себе значущу, горду місію, і почуття радісного тягаря її вже не покидало його. Він ніби душею подався до людей, прислухався до народу.

Прийшли газди з Поточчя; навідувались сусіди; з далекого кутка приїхали просити Євдоху за куму; зайшов кореспондент зі Львова, геолог з Радянської України,— якихось певних справ до самого Коли в усіх цих людей не було, просто хата його стала ніби громадською.

— В нас тепер ск на забаві,— стиха казала Євдоха. Вона стояла перед піччю, і гарячий попал од вогню саяв на її обличчі. Коло сперся на комин біля дружини і, скупо усміхаючись, дивився на неї. Позад нього гомоніли, ніхто не вслухався в розмову біля печі. Йдуть люди посидіти, погупорити.

— З тобов?

— Одне з одним.

— А тобі що кажуть — чого заходять?

— Мені кажуть: «Слава Йсу».

— Та й усе?

Засміялася.

— Ще добридень кажуть. А як хто то й не помітить.

— Т'але?

— Айбо.

Вечорами, в місті, він думав про неї, вгадував її душу, самотню душу малої пташки в своєму кубелечку, над своїми дітьми, з своїми гадками-думками. Чоловік пішов у світ, перед ним усі Карпати, скоро він і не розбере вже звідти, звисоказдали, де то його та зимарка загубилася серед верхів, поміж смереками, на Верховині. І тепер уже не можна сказати йому: «Не йди, Коло»,— не можна кинути докір: «Ади, староста, не інакше! Бурмішт!» — бо він і справді бурміштом чи старостою став радянським... А що з того буде? Так він думав про неї вечорами, душу її вгадував. І не вгадав: до їхнього кубелечка весь народ наче повернувся очима, підійшов і нахилився над ним, навколо зимарки встала ціла Верховина, розвіяла туск Євдошин,— не впізнати жінку.

— Отож тобі кажуть «славу Йсу» й «добридень»?

— Айбо так. Але ти не думай, я вже й сама тут при людях така політична ся зробила, що могла бих і на твоїм місці сісти. В виконкомі.

— Дивись ти, пташка ека... радянська!— з радістю і любов'ю сказав Коло і стримано торкнувся пальцями до плеча дружини.

Вона, видно, відчула цей порух, бо смідлоба глянула на чоловіка і трошки подалась до нього, але трималась тієї попередньої розмови:

— А де б то не стати політичною, ск у хаті бувають люди з усього Підгір'я... О, я й забула — вчора були з-за грапиці, з Ясеня. Це ж тітка Ксеня там. Я питала, то знають, але давно не бачили, кажуть, вибралися в гори, аж під полонину...

— Гуцули?

— Ая! Все гуцули. Бо це ж не тільки вони — раз у раз то з-за Черемошу, з Буковини чоловік питає за «пана депутата»,

то з-за Чорногори, з угорської сторони. І все наші люди, гуцули. Чого це нас, Коло, порозкидало так по різних царствах?

— Не порозкидало, а пороздавали нас. Ускі опікуни. Ёк стару дробет поділили.— Кола потер лоба, насуплено замслювся.— Довбуш на ті граиці не зваявав.

Євдоха допитливо глянула на нього.

— То так і скажи там, у Москві.

— А скажу. У Москві те й самі знають... пташко ти...— Кола засміявся,— політична! І ти з показом...

З комітету прийшов Ярополк, а з ним радянин — дебелий голубоокій чоловік з буйною пшеничною кучмою, якій він не міг дати ради. Кола хоч і не зразу, але таки згадав, чого цей гість уже заходив до нього в Коломиї.

— А-а, слідами Довбуша...

Голубоокій силач трошки збентежено привітався, упоруючи чуба.

— Отож бачите, слідами Довбуша йду, а на ваш слід усе натрапляю.

Скупе на усмішку обличчя Коли ніби тільки десь всередині засвітилося. Журналіст йому сподобався ще за минулих відвідин.

— Ну, то мене вже вислідили: прийшли-сьте до самої змарки — то вже сідайте, бо далі слід веде на гору.— Він кивнув у причільне вікно.— Опришківський верх.

Євдоха так-сяк звільнила місце для гостя, і коли балакучий Темний пап папав на нього, стиха заговорила до Коли:

— Чи не доведеться й тобі зійти на Опришківський? Дідо Гірчак раз у раз переказує, щоби-сьмо дали йому знати на верх, як ти прийдеш. Чого це, Коло?

Кола здивовано протягнув:

— Не знаю...

— Може би-сь, зійшов до нього? Йому ж, кажуть, дев'ять-десять і дев'ять років.

Виходило, що йому таки по дорозі з радянським журналістом. Та й вабило вже пройтися гірським плаєм, буркуну напитись з джерела. До того ж цікаво було, що б це міг мати до нього дідо Гірчак...

Але побувати на Опришківському верху — це півдня згяти. А на Колу чекали в місті. Він кивнув до Ярополка, спитав, що там на Зеленій Царі. Виявляється, на вечір оголосили сход, бо вже й тепер люди тягнуться потроху до забави, хочуть поговорити. Щойно пішли танцюристи,— готуються

до олімпіади,— легіників повпо, молодь співає радянських пісень, скрипка й бубон уже там, послали за цимбалістом,— одне слово, святе на будпі, нема коли й відпочити депутатіві.

Кола махнув рукою — тільки б того клопоту, що про відпочинок!

Він став мовчки закурювати, паслухаючп, як Темний пап з благальними жестами і страшимп мінами клопочеться пер радянським гостем про Верховину:

— То, прошу вас, барвистий острів серед димучої Європи! То Таїті, прошу вас! То треба зберегти незайманим, щоби тоті поточки й оленіці, і тоті чугайстри з мавками, і тоті легенди й самі люди — щоби все то було, як є. До того всього не мож руками ся торкати...

— Як в музеї...— не то спитав, не то підказав радянин. Він з одвертим інтересом і подивом дивився на пана Цвиковського, а той тотокав, схопивши його за лікоть:

— От-то-то-то-то! Та й пускати сюди тільки туристів, а ще художників, най би малювали тоті танці легінів на полониках біля ватри, тотих царівен у постеликах...

— Царівен?— знову не то перепитав, не то ствердив радянин.

Тим часом у хаті зайшла розмова про шухи, про карпатські ліси, що їх хижо вишищують різні чужинці, ще рік-два та й не було б де гуцулові той нещасний злотий заробити; чи знов-таки — полонини: позагарбували різні пани та й деруть з гуцула шкуру за пасовисько, а про те, що трави постікалися, перевелися на тирсу, нікому не в голові, бо хіба то панові власникові інтерес закликати вчених, агрономів? Йому аби гроші. Та й отак марпуться край, пустошиться; ще за кілька років такого газдування зосталися б голі гори — можеш собі милуватися на них скілька хоч, милуватись і приспівувати, зотягнувши тісніше черес на животі, що «нема то краю-краю над ту Верховину...».

Говорили ніби між іншим, по-дозвільному пихкаючи файками, але Кола знав, що все це для нього мовиться, все це накази йому в дорогу — в Москву. Він чекав, що будуть різні свої скарги, клопотання, та їх ніхто не подавав — люди радили державну раду, планували життя свого краю на десятки років, най тільки ці гори стапуть їхніми, щоб у гуцула руки розв'язалися, то вже він так завеснує свої Карпати, що справді не буде краю над ту Верховину...

Серед розмови Євдоха схвильовано покликкала Колу до вікна:

— Ади, ей-бо, дідо з верха!.. Тяжко мені!.. Вийди борше!..

Та цього вона могла й не казати — Кола без шапки, роздягнений бігом вибіг назустріч старому.

Раз на рік спускався з Опришківського верха в село дідо Гірчак, і щоразу навесні — в жильний четвер — до сповіді. А зараз була осінь, і не вірилось очам, що це він зійшов з крутої гори і йде селом, висохлий, але рівний і незалежний. Правнук-підліток тримав діда за руку, але трудно сказати, хто кому допомагав. Одягнений у сукняний байбарак домашнього виробу, дідо мав святковий вигляд, а довга герлига, на яку він спирався другою рукою, не згинаючись, надавала його ході урочистості.

— Як ся маєте, дідо Гірчак? — весело й голосно привітався Кола, беручи старого діда під лікоть і спрямовуючи до хати. — Давно я вас бачив. Заходьте, дорогим гостем будете.

Старий звільнив свій лікоть з Колової руки, повернувся до нього і оглянув Колу з голови до ніг побляклими, але строгими очима, а тоді вже рушив до хати.

Євдоха фартухом стерла стільця, але дідо Гірчак стільця обминув — він підійшов до столу просто спереду, і всі побачили на розписаній ляді якусь довгасту річ, десь-то давно завинуту в рушник старовинного вишиття, бо косі сталки так і злежались, спрасувались. Старечі, ніби пограблї, руки повільно розгортали рушника; люди підводились, дивилися: з чим це старий до Коли? І не меч то — як на меч та річ завузька була, і не булава — вона була не кругла, — але всі в хаті, підвладні суворому мовчанню столітнього верховиця і перейняті його настроєм, розуміли, що то не проста річ.

Древній, довершеної майстерності топірець, розписаний на обушку, з окованим міддю руків'ям, лежить на рушнику.

Кола згадав, як він ще хлопчаком, протиснувшись поміж дорослих, бачив у Гірчаків на верху топірець, що на ньому поклялись на вірність народові славні Довбушеві побратими, по тому як зрадницька куля Дзвінки вбила звитяжного опришка. Топірець лежав у важкій кованій скрипі. Його показували тільки почесним гостям. Розказували, що як його було замовлено, то всі майстри верховинські радились над ним, як його зробити, як оздобити мідною оковою і такою шляхетною мережкою, щоб очей від нього одвести не можна було, — та вже ж і зробили! Агент скупної фірми «Штука»¹ не раз ходив до Гірчаків на Опришківський верх, давав за цей топірець ве-

¹ Мистецтво.

ликі гроші, тільки йому не втокмачили, що є речі, які не продаються.

Знали й люди, що саме в Гірчаків на Опришківському верху, де за всякого лихоліття виводились нескорені хлопці, зберігався цей символ волі; і коли відкрилось довге руків'я, а за ним і бартка, основою схожа на робочий топір, а вирізом мідної окуви — на правдолюбну зброю сікиру, гуцули прошепотіли:

— Єкий тóпір!..

— Олексів тóпір!..

— Довбушуків!..

Холодною мрякою похмурих сторіч повіяло в хаті, і люди примовкли перед лицем історії, стоячи навкруг старого гуцула. А він дивився на урочисту реліквію, і не можна було розібрати на його дрімучому виду тих думок, що рояться в нього в голові.

— Дідо!..— сказав Кола в якійсь тривозі відповідальності за народ.

Але Гірчак підняв на долонях той знак боротьби та праці нескореного гуцульського племені і раптом заговорив несподівано дужим голосом верховинця:

— Слухай, орле! Коли батько мого діда став помирати, казав він покликати синів, впусків та правшуків і передав родові у спадок — ось,— старий похитав на долонях,— Довбушів топір. Аби-сьмо добре берегли його. Бо то, каже, не цяцька.— Старий раптом розсердився.— Ні, то не цяцька! І не паличка задля панського шпацеру в горах на літницьку. То — жезло! Жезло!— Він обвів усіх потемнілими очима.— Жезло. Тут ось мідь увім'ялась під Довбушевими пальцями — так у нього рука ціпилась, коли він думав про наше життє.

Він підняв напружену жовту долоню і потряс нею в повітрі, підкреслюючи свої слова і надаючи їм особливої переконливості.

— До-о-овго Гірчаки чекали! До-о-овго! Але дочекалися. Я дочекався. Візьми, орле!— Дідо підняв на долонях священну смблему праці й боротьби, знак гідності гуцульського чесного племені.— Візьми й однеси на крилах у Москву, а я піду на могилу до прадіда і скажу, що ваша гуцульська доля в надійних руках...

І як тільки Кола шанобливо прийняв топирець од старого, дідо Гірчак зараз-таки сів на лаві, і всі побачили, який він втомлений, кволий і який він справді старий уже, цей хвилину тому ще такий урочистий і строгий патріарх верховинського роду.

Згорбившись, біля столу сидів добрий дідусь із бляклими очима, і вечірнє сонце просвічувало його рідку, зовсім білу бороду. Здавалось, що справді ось на очах земляків він закінчив свою життєву справу і... звільнився.

— От тепер я вже можу спокійно померти, — тихо, примирено, з усмішкою сказав він.

— Тепер, дідо, най вороги наші помирають, — повів Кола чорними бровами, — а нам з вами тільки жити, край свій завеснувати та по чарці пити на дозвіллі. Підсувайтесь, дідо, далі за стіл, на покуття.

НА СВІТІ ТОЧИТЬСЯ ВЕЛИКИЙ СПІР

Роман

Інтродукція

Хитайлівка

Машина Орджонікідзе обійшла балку й повернула ліворуч на межову доріжку поміж баштаном і глищищем, вниз до річки, де боввапів вітряк, на Хитайлівку.

За вітряком, ближче до річки, стояло кілька хат. Це була Хитайлівка — хутір чи виселок. Тепер уже й трудно встановити, що таке була Хитайлівка в останні роки її існування. Дід Карпо Остапович називав її хутором, проте все ж це, здається, був виселок.

Ще й сьогодні Хитайлівку можна побачити на фотознімках в деяких учасників стальгородського будівництва та альбомах стальгородського парткабінету. Самої Хитайлівки ніхто ніколи не фотографував — знімали групу будівельників, перші котловани, перше рихтовання і в його мереживі — перший цех, цех металевих конструкцій, — тому Хитайлівка щоразу на задньому плані: горби свіжої землі, вали, стовпи пизькі й високі, прості й анкерні, машини, вагони, екскаватори і позад цього хаосу — вітряк, хатки, кілька дерев... Хитайлівка.

Я розглядав ці картки в лупу. Мені хотілося викликати з туману старих фотознімків картину минулого, проникнути оптичним фокусом в тодішнє життя на Хитайлівці, впізнати у стертих постатях людей, яких застав Орджонікідзе на цьому хуторі чи виселку тієї неділі, яких я зустрічаю сьогодні і які загубилися в житті назавжди.

Ось біля крипиці під дашком — жіноча постать. Може, це Таня старша сестра Марипа? Вона вийшла сюди заміж з далекого Поділля і в ті хвилини, коли довга машина спускалася межевою доріжкою на Хитайлівку, писала листа до батьків. Після того, як нарком поїхав, Таня з листа вперше почула, що має будуватися великий завод, і Марипина сім'я буде кудись перебиратися... Скільки років було тоді Тані Данилівні? Років одинадцять-дванадцять. Вона ще пасла корову і намагалася підглядіти крихітних краснолюдків, коли вони виходять з землі і, поки люди сплять, підфарбовують квіти, ягоди, садовину й городню...

Особливі дні в житті люди запам'ятовують надовго і через багато років можуть сказати, за якою роботою їх застала значуща подія. А той день був особливий для мешканців Хитайлівки, подія значуща, і з їхніх слів передо мною прояснюється картина життя на цьому виселку.

Та мені хочеться бачити, бачити живу й реальну Хитайлівку, як вона була перед об'єктивом фотоапарата, і я наводжу лупу на тьмяні обриси, прихиляюсь і придивляюсь, але досадний туманець другого плану заслоняє речі, і годі мені викликати те, що потонуло в небутті. Час ревнивий.

Якось я йшов центральним бульваром заводу. Була сьома година вечора. Сонце повисло над крейдяною горою ліворуч від мене, воно стелило тіні і золоті рушники впоперек асфальту.

На розі центральної та однієї з поперечних алей, недалеко від інструментального цеху, стояв молодий рослий офіцер у шкіряному пальті. Над самою його головою в куці бузку соловейко так висвистував і заливався, наче хотів вичерпати всі варіації своєї невичерпної пісні.

Я впізнав офіцера. Це був капітан, який очолював делегацію Стальгородської дивізії, що приїхала на святкування Дня Перемоги.

Він стояв до мене в профіль, коли я наближався, і його обличчя з чудесними бровами когось дуже нагадувало мені.

Я привітався і спитав:

— Ви, звичайно, не знаєте, де мені повернути, щоб вийти до річки на полустанок Новий?

Офіцер якось прочулено усміхнувся:

— А чому ви вважаєте, що коли я не знаю, то це звичайно?

— Тому, що ви приїжджий, як і я. Хоч я тут не вперше, і мені вже траплялося виходити на цю прохідну, проте зараз не пригадую, котра алея веде до неї...

— І мені теж траплялося,— так само сумовито усміхався він.

— Правда, ви ж визволяли місто,— похопився я.— Мабуть, були тоді на заводі?

— Тоді заскочив. Але не тільки це. Я виріс тут,— він показав на недалекі цехи,— а до армії деякий час працював на заводі. І все ж зараз ось не впізнаю місцевості. Розбудувалося, розрослося...

— Як це — ви тут вирости?

— На Хитайлівці. Десь на цих місцях,— знову показав на близькі цехи,— був наш виселок, Хитайлівка. Зараз не

доберу, де саме. Ще до війни стояв вітряк, але німці знищили його. Їм не було з вітряка ніякого інтересу.

Ці слова здивували мене.

— А який нам був інтерес?

Досі я не задумувався над тим, чому його не тільки не прибрали, як купу дров, а ще й підтримували, реставрували,— не задумувався і просто уникав, свідомо не згадуючи про нього в своїх стальгородських потатках, хоч подибавав цей атрибут патріархальної України в альбомах керівників заводу, в друкованих матеріалах про Стальгород, бо всі кореспонденти, приїжджаючи на завод, танцювали неодмінно від цього дерев'яного агрегата, як танцювали від нього в розмовах зі мною стальгородські робітники, інженери і діячі радянської індустрії. Я ігнорував його. В мене були деякі підстави для неприємні до всього старовинного. Крім того, одне таке «крилате жлукто» я вже раз описав десять років тому в романі про старовинне село Гробки. І там воно, таке ось «крилате жлукто», стояло поруч з високою технікою — на подвір'ї районної підстанції Дніпрогесу в селі. А це й знову. Ні, я твердо вирішив у всіх розмовах пускати цей вітряк повз вуха.

— Е, нам був у ньому інтерес,— сказав офіцер.— Ми, може, й розвалили б його, напевно розвалили б, але тут Орджонікідзе...

— Орджонікідзе? — перепитав я.

— Да, Орджонікідзе. Він діалектично мислив і, видно, мав на увазі славу радянських десятиліть, коли сказав зберегти вітряк на території нашого соціалістичного Детройта.

— А це Орджонікідзе сказав зберегти? — спитав я.— Ви думаете Орджонікідзе?

— Я знаю.

— Ну, то хай живе діалектика!

Навряд чи капітан зрозумів мене.

— Між іншим,— сказав він по короткій паузі,— Орджонікідзе був у нас на Хитайлівці двічі: коли завод проектувався і потім, коли він заклав перший камінь. І в перший свій приїзд у вітряк заходив.

— Серйозно?

— Я сам бачив. Мені тоді було вісім років...

— Може, сядемо? — запропонував я. Мені було ясно, що я застав його в хвилину звершення, в гостях у рідних місцях, які він одвойовував, де минуло його дитинство, на заводі, який зробив його, хитайлівського шибеника, офіцером технічної служби; мені було ясно, що не трудно буде викликати його

на розмову про минуле, бо в тому минулому зараз його душа.

Справді, товариш залюбки згодився. Ми зійшли з алеї і посідали на басейні. Водограй був відбудований і свіжопофарбований до Дня Перемоги. Дві дівчини з цеху озеленення висаджували на клумбу розсаду квітів.

— Мені було вісім років, — повторив офіцер, закуривши, — але я добре пам'ятаю той день. Ще коли ми, малюки, збіглися до машини, батько цикнув на нас, а мені на вухо сказав: «Ти знаєш, хто це тебе почубав? Це Орджонікідзе!» Батько в мене хороший був і ділився зі мною всякими успіхами, як з великим, раліш, ніж з матір'ю. Любив мене... Видно, хотів бачити мене великим...

Офіцер помовчав, але згадав про мене і трошки зніяковіло похопився:

— Да... Ага... Потім батько всім розказував, що він говорив з Орджонікідзе і що Орджонікідзе мене почубав. Орджонікідзе вставав з машини і отако мене, за чубик. Але зараз і пустив, схопився рукою за кашкета — тоді був суховій... Да, це як зараз бачу — бушував суховій...

Бічнок алеєю проїхала дівчина на електрокарі, з балонами. Вона стояла спереду, кермуючи важелем, і стиха наспівувала. Офіцер провів її очима, поки вона не зникла за куцями, але, видно, не думав про неї, просто вона зачепила його погляд.

У паузі я спитав, що робилося на Хитайлівці, коли межевою доріжкою спустилася машина Орджонікідзе.

— Був вихідний. Люди відпочивали. Хто по хатах, а хто на галявині перед вітряком. Це в нас було найзатишніше місце, — офіцер повернув голову кудись у той бік, до галявини, якої не було тепер і сліду. — З цього боку до самого висілка підходив баштан, власне, тоді вже городи Бережпаського колгоспу, дорога на вітряк заросла муравою, і тут завжди збиралися на дозвіллі посидіти на східцях або й долі полузати пасіння, помаювати. А того дня хитайлівські хлопці й дівчата танцювали під мандоліну й балалайку. Ну, а дорослі підходили, дивилися, бесідували. Знаєте, як робітники у вихідний. На Хитайлівці жили майстри. Батько, наприклад, працював на старому заводі...

Він кивнув рукою назад себе, оглянувся й усміхнувся.

— Я думав, що й тепер видно шлакову гору. Ціле дитинство вона курилася в мене перед очима, як вулкан з багатьма кратерами, і вечорами вогненні патьоки приковували до себе погляд, як ото місяць приковує. Мабуть, наша молодь і любилася при тих вогненних патьоках, як при місяці, і не

зводячи з них очей... Я малим був, а й то ніколи не забуду ту руду шлакову гору на обрії... Бачте, в лірику вдався, аж загубив нитку...

— Ви розповідали про те, як машина сипилася проти вітряка. Цікаво, чого, власне, нарком зайшов тоді у вітряк?

Офіцер помовчав.

— Думаю, просто поцікавився. Саме тому, що планував завод першокласної техніки. В кожному разі не по службовому — вітряк не входить у систему Наркомтяжпрому. — Він усміхнувся, і його обличчя в цей мить ще виразніше когось загадало мені. — Вітряк був увесь дерев'яний, од підвалин до півника зверху, а Орджонікідзе займався здебільшого металевими речами, як ви знаєте. — Офіцер все усміхався при цих словах, але раптом замовк, став серйозний і повернувся до мене: — Який це був нарком! Це був... це був — Серго Орджонікідзе.

— Краще не скажеш, — усміхнувся я на його безпорадність в шуканні гідних слів для характеристики Орджонікідзе...

— У вітряк я тоді не зайшов, — розповідав далі офіцер. — Батько притримав двері, поки гості зійшли по східцях, і шепнув мені, щоб я покликав діда Карпа. Поки я знайшов старого, — він на річці вудив рибу, — і ми прибігли на виселок, машина вже покуріла до міста.

— А цікаво було бачити: Серго Орджонікідзе — на цьому дерев'яному агрегаті. Перед технікою дерев'яної Росії. Мабуть, сміявся.

— Ви думаєте? — спитав офіцер. — Як мені пам'ятається з розмов — не сміявся. Казали, розглядав з інтересом, прочищав рукою окремі деталі, — там же понаростали цілі бороди пшюки й павутиння... Казали, значущо скидав бровами: «Гм... Гм...» Бачте, це був дуже старий вітряк, і саме в тому, що він був весь дерев'яний, до трибів включно, в тому, як були використані прикореневі частини дерева, де шари так переплетені, що й не коляться, в тому, як вигнуті круглі деталі, — в усій кмітливості прадавніх майстрів для Орджонікідзе, так мені здається, міг бути особливий інтерес. Думаю, що наркома цікавив не вітряк, а народ. Народ як майстер...

То був особливий день для Хитайлівки. Люди повиходили з хат, зійшлися біля вітряка, міркували, робили різні припущення, раділись. І всі заходили у вітряк, всім чомусь стало цікаво оглянути його, помацати руками обімшіле устаткування. Наче народний комісар відкрив цей вітряк для огляду.

А галявина перед вітряком стала ще більш святковим місцем на Хитайлівці.

— Саме на цій галявині згадується мені... моя матінка.— Офіцер на хвилюшку затримався перед цим словом; молодий, але вже цілком дорослий, він не одразу наважився виявити якусь, здалося мені, особливу свою ніжність до матері, але й не захотів тамувати її з-за мене.— Вона сидить з сусідками на східцях вітряка, а я поклав голову їй на коліна, дивлюсь, як на смерканні все чорнішою стає шлакова гора вдалині, все яскравіше течуть вогненні патьоки, і слухаю тиху довгу розмову. Іноді я підводжу голову й дивлюся знизу вгору, на маму — яка вона гарна, яснолиця... Знаєте, так усі діти думають про своїх матерів. Але в мене мати таки гарна була... Да...

Збоку придивився на нього, вгадуючи риси його матері, і рантом зрозумів, що він нагадує мені Тетяну Гронь.

— Скажіть, будь ласка, ви знали, звичайно, на Хитайлівці Марипу Данилівну?

Офіцер, ніби нестямившись, рвучко повернувся до мене обличчям.

— Ви питаєте про мою матір!

— Матір?!

— Авіжеж. Коли ви бачили її?

— Ні, я не був знайомий з... Мариною Данилівною. Я знаю її як сестру Тетяни Гронь. Тетяна Гронь зупинялася в сестри, коли приїхала на завод. Виходить, ви небіж Тетяни Данилівни?

— Да, це моя тітка. Вона зупинялася в нас...

Він знову сидів до мене в профіль. Губи його були міцно стиснуті, а очі скорботно дивилися в провіт між деревами й забудуванням заводу кудись вдалину, де заходило сонце.

— Я думав, що, може, ви бачили матір уже під час війни...— Помовчав і додав, втримуючи голос на одній басовитій ноті:— Мати загинула разом з батьком в крейдяному кар'єрі.

Вигук гіркого здивування вирвався з моїх грудей. Дні і ночі я думав про моїх героїв, я живу їхнім життям і звикаюся з ними, вони стають моїми близькими... А я не знав досі, що яснолиця Танина сестра була в юрмі робітників, приваленій кручею крейдяної гори.

Очі мої мимохіть звернулися туди, де заходило сонце, до велетенського рефлектора, що освітлює цілий район під горою.

Він не сяяв тепер. Жалобний серпанок тіні опустився над ним, але він світив крізь той серпанок блідим світлом, як світить мармуровий надгробок крізь сутінь травневого вечора: святим, танучим, тихим, як смуток, саявом. Ми обидва дивились туди, і, мабуть, не самі ми дивились туди цього вечора. І я зрозумів, що те саяво невгасиме.

Особлива заводська тиша стояла круг нас. Це був час, коли перша зміна давно пройшла, а друга саме увійшла в ритм праці, зосередилась і зібралася по цехах. На тінистих алеях майже не було руху; вдень був рвучкий вітер, а тепер дерева над нами завмерли в такому безгомінні, мовби вони відшуміли вже й на майбутнє; десь далеко щось швидко й м'яко бухкотіло, наче у величезному барабані працював мотор; двічі живим голосом зойкнуло залізо й кончилося під пилкою; через кілометри відстані зрідка перегукувались паровози, шинучі комети іскр з-під автогена проривалися в затіненому просвіті брами, часом двигтіла земля від ударів великого молота, — але ці звуки й шуми заводу чітко й вирізнено падали в тишу, як у встояну глибоку воду, й тонули в ній...

Так, це була особлива тиша — це була навіть не тиша, а зосередженість. Зосередженість праці. Як ніколи, я раптом відчув її в ці хвилини під скорботним вечірнім світінням крейдяних кар'єрів, і вся душа моя благословила мирний труд, бо шум часу і гуркіт подій томив її, мою душу.

Частина I

Зошит перший. САША ВЕШНИКОВ

1

Олександр Іллч Вешников — в інженерських колах його звали Саша Вешников, а то й просто Саша — їхав у відпустку в подільське село до найстаршого брата Тихона.

Залишилось кілометрів п'ятнадцять до Калнівки, де Вешников мав пересісти на вузькоколіїний поїзд. Він уже приготувався сходити — зібрав чемодан і поставив його напохваті, поклав на ньому згорнутий плащ.

В купе мляво розмовляли про різне, стояла незвичайна спека. Саша вже не брав участі в розмові, стояв на проході біля вікна, дивився на зомлілі посадки, що заступали зомлілий степ, і з гіркуватою іронією обдумував свої домашні обставини.

Тихін рішуче наполягав, щоб Саша під час своєї відпустки погостив у нього. «От тоді вже я викраю час, — писав віп, — і для себе, щоб хоч покупатися у Сніводі! От тоді вже ми вип'ємо по чарці та згадаємо наші хитайлівські пісні!»

Наївний Тиша! Хоч би на обід з'являвся.

Сашу дуже вабила Спивода, — раз, позаторік, він уже гостив у Тиші і знає цю прозору річку з кам'янистим дном; Саша не від того, щоб випити по чарці, а кращих радостей за пісню він не багато знає на землі. Проте тільки для цього не вирвався б він на Поділля, та й навряд чи взагалі взяв би відпустку. Були більш реальні й невідкладні справи.

Незадовго до того, як Саша мав закінчити інститут, — він учився в Ленінградському технологічному, — батьківська домівка його зовсім розкасувалася, а скоро по тому перестала існувати й Хитайлівка, — був собі такий хутір у степу, вдалені від закуреного міста старих заводів компанії «Фіцнер і Ампер», за жужильною горою, на гребені якої вечорами з'являлися чорні на тлі зоряного неба состави ковшів і виливали на схил червоне саяво, що вбирало очі... Да, був собі такий хутір, таке селище — Хитайлівка. Радощі й печалі його дитинства...

Тихій несподівано, але всерйоз і надовго осів на Поділлі. Ще будучи в армії, він одружився з тамошньою дівчиною, дочкою мельника Оксаною, і після того, як у селі побачили, які золоті руки в цього майстрового, з колгоспу його більше не випустили. Мовляв, там таких, як ти, багато, а в нас тут без тебе просто кам'яний вік, — ось тобі хата над Спиводою, садок, город, жінку ти сам вибрав на свій смак, с'дай і завідуй усією технікою й механікою... Звичайно, не обійшлося й без Оксани — вона теж поворожила, щоб Тиша залишився на Поділлі.

Павка, наймолодший, хитайлівський верховода, витівник і співак, змалку печалив батька. «Не буде з нього металіста, — казав старий прокатник. — Кучерявий дуже. Вітер». І справді, не закінчивши індустріального технікуму, Павка опинився на сцені, а тепер — студент Київського театрального інституту.

Так по одному розходилися з Хитайлівки хлопці. Та скоро й сестра, десятикласниця Женья, пішла з дому — вийшла заміж за кандидата сільськогосподарських наук, до Кисва. В тілій робочій оселі з старою облатаною хатиною під почорнілим тесом і з шовковицею, завжди запиленою, оббитою суховіями зі степу, старі zostалися самі доживати віку.

Уже закінчувалася історія старого хутора, що давно став робочим селищем, коли з батьком на старому заводі сталося нещастя. Після закладки Стальгорода, заводу-влетня і соціалістичного міста, старий прокатник на радощах випив, а вранці похмелився й під чаркою вийшов на роботу в цех

заводу, де працював ще змолоду на компанію «Фіцнер і Ампер». Став до роботи і не приловчився — сталйна вогненна змія прохромилла його зі спини наскрізь. Кажуть, він схопився спереду за прут і, ще не зчувшись, але зрозумівши, що сталося, сказав зі страшною усмішкою і здивуванням:

— От-так!..

Прийшов Тихін, розпорядився хазяйством і забрав матір до себе на Поділля.

Саша по закінченні інституту один лише рік працював на Ленінградському механічному заводі в конструкторському бюро. Завод чекав побудови Стальгородського машинобудівного як розв'язання багатьох проблем свого виробництва. Ленінградський механічний мав великі замовлення гідро-станцій, пароплавств, заводів, але не міг їх виконати комплєктно, бо деяких деталей в ті роки ще не мала змоги виконати радянська машинобудівна промисловість взагалі. Це змушувало завод копіювати вузли машин з канонізованих європейських марок для комплєктності з тими частинами, що їх замовляли іноземним фірмам; таке становище звужувало можливості конструкторського бюро, зв'язувало творчу думку інженерів: деякі удосконалення самі запрошувались, але здійснити пові конструкції не було на чому, та й взагалі необхідність координації свого виробництва з європейським була вкрай незручна.

Стальмаш мав розв'язати цю проблему, як і багато інших, — усе народне господарство чекало побудови Стальгорода, і вся промисловість країни аж ніяк не стояла осторопнь цього будівництва.

Конструкторське бюро ЛМЗ, як один з великих замовців майбутнього Стальмаша, відрядило Вешнікова для зв'язку з побудовою в питаннях оснащення механічних цехів. Саша працював виконробом. Після того, як новий завод став у лад, молодий інженер залишився на ньому представником ленінградців на час виконання замовлень. На цій роботі минуло майже два роки. Сам він тільки тричі за цей час їздив уточняти креслення й розрахунки у своє конструкторське бюро.

Він жив по-холостяцькому, сам-один у великій світлій кімнаті з балконом. З рідними листувався дуже нерегулярно. Миколі зрідка тільки телеграфував доручення — подзвонити на ЛМЗ, підштовхнути, Желі не було коли відповісти, Тихонові писав іноді, бо там була мати, там була піби домівка, часом просто таки конче треба було написати, а тепер ось і поїхати.

Крім усього, Тихін писав, що потребує деякої технічної поради, і Саша не тільки вважав за свій обов'язок допомогти братові, який наук не проходив, але й відчував у тій братовій сільській техніці якийсь творчий інтерес. Це зачіпало душу інженера.

Але головне, чого він їхав на Поділля, це — сімейною радою вирішити деякі питання, і, під'їжджаючи до Калинівки, Саша Вешников обдумував їх.

Тиша в подільському селі робить залізний вік, його перебування там виправдане, він міцно окопався і до цього перейшов осередок сім'ї; в Тиші, як кажуть, порядок.

У мами, коли зважити на її роки й на те, що Оксана, Тихопова жінка, працює в школі, — роботи забагато, але... вона робоча старенька, для неї це теж порядок.

А от у цього, в Саші, — не зовсім порядок. Зовсім непорядок. І поки мама не переїде до цього, порядку й не буде. Не може він вічно борсатися в побуті.

Щоразу, уявляючи собі таку розмову з матір'ю, з братом і його дружиною, розмову, почату вже в листуванні, він починав гарячкувати, в думці підвищував тон і накопичував аргументи.

Коли він уночі сидить, весь у диму цигарок, над кресленнями й розрахунками, йому хочеться випити склянку чаю, і він розпалює примуса, про який потім забуває. Впочі, прийшовши з цеху, він іноді їсть поцвілий хліб з сумнівною ковбасою, бо до ресторану йти пізно, а до їдальні він і на вечерю запізнився... Не запізнюйся! Добре їм радити. А коли треба дві доби не виходити з цеху? Коли він, наприклад, при розточуванні деталі, над якою півроку працювало кілька цехів, вимагає дати, заздалегідь зробивши розрахунки, замість восьми обертів тридцять, ризикуючи зарізати деталь, — а це однаково, що перерізати собі горло, — то може він не забути про їдальню? А нащо він ризикуює? Бо його бомбардують телеграмами паркомат, главк і начальник дороги, який за його вимогою поставив спеціально сконструйований транспорт, а конструкторське бюро ЛМЗ затримало розрахунки... І взагалі, щодо ризику, то це окреме питання — вони цього не розуміють... Він ризикуює, бо треба ризикувати і тому, що — певний. На те він інженер. А коли, просидівши ніч над розрахунками й потім не дочекавшись санкції з Ленінграда, він бере на себе зміну в конструкторії, яка має підвищити коефіцієнт корисної дії на шість процентів, якщо не станеться зриву всієї потужності відразу, — то може він пам'ятати в ці дні, що треба навідатись до прачки й до крамниці,

що відірвався гудзик, що нема звичайної щітки, що пора змінити галстук, що взагалі не можна запускатись і справляти враження оригінала, бо права бути диваком він ще не заробив,— це право належить живим класикам і геніям,— що треба бути славним організованим хлопчиком і згадувати про шкарпетки раніш, ніж про них нагадає власний нюх?.. Він не може пам'ятати всього цього! Йому конче потрібний завідуючий господарством, хоч усе те господарство вкладатися в чемодан і в скриньку. Перед ним гора технічної літератури — а її ще й діставати треба. Він уже не каже про кандидатський мінімум... Виходить так, що стати цілком грамотною людиною в нього немає права... Крім того,— може, вони цього не розуміють? — іноді просто треба побути пару годин біля машини. Отак просто побути, потягуючи цигарку й забувши про все на світі, крім цієї машини. Або, йдучи з цеху додому, зійти зі стежки в молодий гай і полежати пад зошитом. Як же він може бути хорошим хлопчиком?.. І взагалі, хоч він цього не хотів наводити, але коли вже на те пішло,— чи вірять вони, мама й Тиша, і з ними Оксана, що паша країпа повинна... що пам належить, так-так, належить в недалекому майбутньому вершити долю технічного прогресу на землі?.. А він не тільки вірить, він знає це точно. Це — безапелляційно. Значить, виростуть такі технічні сили, які зможуть підняти і втримати на своїх плечах увесь тягар цього прогресу. Вони виростуть, до того веде історія. Отож він, Саша,— і тут нема нічого смішного,— хотів би й на себе взяти частку цього тягара. Так, і можливо, що він підняв би і втримав його на своїх плечах... якби мама... трошки допомогла йому...

Він знає, що старенька заплаче, просто так, од своєї доброти, а Оксана лукаво поведе на Тишу своїми античними очима і порадить: «Вн, Саша, оженіться». І Тиша підтримає її. Це їхній козир.

Добре, він ожешиться. Але трохи згодом. Коли буде більше часу. Це ж треба позалицятися, поморочитися з квітами, з духами... Ні, тепер ніколи, дуже ніколи... От якби мама трохи звільнила його від дрібних клопотів...

І висунувши в гаданій суперечці такий переконливий аргумент, Вешников узяв на руку свій прорезинений плащ, поставив невеликий, але важкий чемодан на край лави і став біля вікна.

Поїзд з тривожними зойками мчав з крутого схилу.

Вешников пам'ятав цю глибоко вирізану в землі закруглину: швидко буде Калинівка.

Просто сказати — жепись! Одруження — не гешефт. А взаємна любов, хоч як це банально звучить, — складна проблема. Не у всіх, звичайно...

Він піби збоку побачив себе, придивився і зітхнув. Не гірко, та все ж гіркувато, з задумливою усмішкою зітхнув, дивлячись па себе. Мужичок. Ні ефектного росту, ні значущості в поставі, ні шику, ні блиску. Пересічний сірий мужичок у галстуку і в коверкотовій парі. Ще без піджака нічого — досить струнка, хоч невисока постать. А піджак мішкуватий. Стандартний. І чорт із ним, величипа змінна. От обличчя — цього не зміниш, нового в магазині не купиш. Так і залишишся майже білобрисим і трохи вилицюватим, печітко окресленим, але цілком широконосим. Обдаровуючи людину таким носом, природа керувалася єдиним принципом: аби було чим дихати. В кожному разі, вона не думала про те, що людині треба буде любити, залицятися, одружуватись... І чорт з нею, є проблеми серйозніші...

Саша Вешников узяв чемодан, сказав: «Щасливо, товариші», — і пішов до виходу.

Поїзд притишував хід.

Як усі скромні, в побуті несамовпевнені люди, Вешников трохи перебільшував вади своєї зовнішності. Він справді не був вродливий, але його зовсім не білобрисе, а просто світле, тепер з м'яким оранжевим відтінком загару обличчя під неслухняним пшеничного кольору чубком волосся, що розсипалось на високий чистий лоб і на скроні рівними пасмами гривки, обличчя простого хлопця з блакитними очима викликало довіру і мимовільну приязнь, а ніс дуже пасував до рисунка широкого усмішкуватого рота і, так би мовити, в ансамблі усіх рис обличчя цілком гармонував і не впадав у око. Звичайно, Саша Вешников був мужичок, але не тільки в галстуку і в коверкотовій парі, а й з вищою освітою, з тонкою нервовою структурою і, на думку багатьох сталггородських інженерів, з виразним талантом. А вродливим він, справді, не був.

2

На подвір'ї стапції між «широким» і «вузьким» вокзалами торохтіли, забравши небогатых пасажирів, два парокінних вози та одна бричка з містечка; в круглому садку, біля криниці під старими липами жінка в крендешинової блузі напувала величезну тельбату корову; на витоптаній мураві,

постеливши смугастого подільського рябчача, мальовничою групою розташувалася молода сім'я; на єдиній лавочці сиділа молоденька, але росла дівчина з дуже світлою косою поверх накинутої на шию вишневої хустини і дуже зосереджено проглядала якийсь підручник.

Саша не знав, що це майбуття його дружина, що це та єдина в світі, з якою він поділить усі радощі й муки свого життя, і навіть не придивився до її обличчя.

Проте, не придивляючись, він помітив, що вона дуже гарна, і вже й тому не звертав більш на неї уваги: до красунь він був байдужий, бо себе самого аж ніяк не переоцінював. До того ж і не вірив у красунь. Побачивши, що підручник в її руках — з техніки, він ревниво й неприязно подумав: «Лілея — а теж в індустрію!»

Він занадто любив і поважав цю ділянку мужнього людського труда, щоб звиряти його на гарненьких дівчаток. А ті чудесні подружки, що стояли поруч з ним біля лещат ще до його робфаківських років, ті навіть найкращі з його поплічниць у спецівках, що знав їх на різних заводах, ті приятельки-студентки, що з ними проходив виробничу практику, якось не поєднувалися в його свідомості з такими ось лілеями, яких він зустрічав поза виробництвом.

Коли Вешников проходив повз неї, дівчина з підручником раптом підвела голову і спитала:

— Пробачте, котра година?

Він поставив чемодан і, дістаючи годинника з кишеньки штанів, подумав, що вже після дванадцяти. Припікало, бриліли бджоли, в штиті липневого дня гарячий вихор виник біля самих ніг Вешникова, покрутив на дорогу, шарпнув куркою, що грабалася у віхтеві сіна, й поточив її боком-боком до самого паркану...

— Рівно одинадцять,— сказав Саша, звиклий до української мови остільки, що й не помітив, по-якому вона спитала.

— Благодарю вам,— подякувала дівчина і знову заглибилася в техніку, теж не звернувши уваги на нього.

Вона спиралася ліктем на зелену дощану скриньку. Вешников, ховаючи годинника і беручи чемодан, на мить зауважився на цій скарбниці, відзначив, що вона саморобна, пофарбована суриком і устаткована важким замком-колодкою, зворушено усміхнувся собі в думці і пробачив власниці скриньки не тільки її байдужість, але й красу її і навіть якусь причетність до техніки.

Які знайомі йому були такі дощані скриньки, неодмінні супутники тих багатьох юних, що добиваються до культури,

до великого життя, до верховин творчої праці! Наприкінці червня і серпня їх особливо багато з'являється на стапціях і в поїздах, вони тарабаняють на машинах вглиб лісів і в долину степів, плывуть зворотним курсом над колгоспними ланами на плечах їхніх хазяїв — в армійські табори, на виробництва, повобудови, у школи... Йде ось таке пізніше створіння з косою, пре свою зелену скриньку десяток-півтора кілометрів до якої-небудь тихої стапційки чи полустанку, де не зупиняються швидкі поїзди, добивається. А до культури ще далеко, — «благодарю вам», — і ще не раз, не два пропливе зелена скринька туди й назад, поки не прислужиться, скільки треба, і не знайде собі місця у куточку на кухні, все така ж ціла, витривала, як і її господиня чи господар.

Самому Саші Вешпикову щоразу, коли гляне тепер на свою скриньку, здається, що вона зберігає не всілякі гачки і цвяхи, кліщі й залізний брукхт, а його минуле...

В маленькій залі «вузької» стапції було порожньо, на пероні пустельно й гаряче, до приходу поїзда залишалось три години. Вешпиков пошукав тіні, де можна було б відпочити, поскрипів черевниками по коліях, виснагих кремелем, заздро подивився в шкільний садок, обтягнений дротом, і, зрештою, опинився в круглому садку. Коли він підходив до лавочки, дівчина, не одриваючись від підручника, — видно, бачила тільки краєм зору, що наближається якась постать, — машинально посунулася до скриньки, ніби поступаючись місцем.

Саша поставив чемодан і сів. Тоді лише дівчина підняла голову.

— Вы тоже на Хмельник? — відразу і просто спитала вона, тепер уже по-російському.

— На Хмельник, — коротко відповів Саша і знову подумав: «Ну, звичайно! Буде вона, така... класична, обтяжувати себе етикетом у поводженні зі мною! Починає перла, як заговорила б... з дідусем. Що я їй!» Так само байдуже дивлячись на неї, Саша спитав:

— Будем спутниками?

— А я знаю? Будем. — В тоні її відповіді звучало: як хочете. Прп цьому дівчина повільно, ніби змушено, опустила очі й нагнулася, обтягаючи спідницю на колінах. — Три часа ждуть на поезд, а тут еще такая жарота...

Її згода, навіть якась підлеглість — з делікатності, і ця дівоча сором'язливість, і наївні російські фрази в співучій подільській вимові, що дуже пагадувало Тихонову Оксану, і взагалі сільських дівчат, — все це руйнувало його перше

враження. Красуня виявилась простим дівчам. Можна було догадатися, що вона вбачає в ньому солідного, відповідального дядька.

Вешников стріпнув порошок з поли піджака, поправив галстук.

— З Києва їдете?

— Ні, з дому. Я з Кам'янецького поїзда.— Раптом підняла обличчя, осяяне сумовитою мрією, довірливо поскаржилася: — Я ще ніколи не була в Києві!

— А де ж ви вчитеся?

— В Осоружі. Закінчила вже. Місяць тому...

— Що ж ви встигли закінчити, така... мала?

Вона засміялася.

— Добре мала! — І по паузі, вже в іншому тоні, відповіла: — Технікум закінчила.

— Ого! Який технікум?

— Машинобудівний.

— Це добре.— Він уже дозволяв їй, зворушливо молодій і ніжній, входити в могутній світ індустрії. Він санкціонував.— Це добре.

Вона кинула бистрим поглядом.

— Чи добре? — І знову опустила світло-русу голову, розгладжувала спідницю.

— Справжня професія.

— Я так і думала. Тато були проти. Нє, кажуть, не з твоїми руками. А тато в мене... у-у! Кремінь. Учися, кажуть, на вчительку, вдома будеш, у селі. Ніяких заводів! — Дівчина глянула на Вешникова, м'яко усміхнувшись, додала тихо: — А я на своєму поставила.

— Ну, от,— сказав він схвально.— Поставили й добилися.

— Ага.

Вона взяла в пальці кінець коси.

— Тепер стаєте, значить, на самостійний шлях. Це злам у житті. Не страшно?

Дівчина скулилась і тріпнулася, ніби з холоду, поривчасто вирівнялась.

— Ой! І не кажіть. Боюся.

— А зараз куди... зі скринькою?

— На чавуполиварний завод.

— Ов як! Одержали призначення?

— Одержала.

— На яку посаду?

— Головним інженером.

Йому здалося, що він не дочув.

— Пробачте, ким?
— Головним інженером.
— Не зовсім розумію. На чавуноливарний завод?
— На чавуно...— Вона уважно вдвинулася йому в обличчя.— Ви не вірите своїм вухам?
— Власне... очам своїм не вірю. Вам же років... сімнадцять?

— Мені через два місяці буде вже дев'ятнадцять. А потім — у мене технічна освіта... (Він внутрішньо усміхнувся до неї, як до школярки: «Ще б пак!»). А там зараз головним інженером людина без закінченого технікуму. Мене посилають на його місце.

— О-о-о як! Де ж це — там? В якому місці цей завод?

Вона назвала районний центр — крихітне місто серед зелених лісків у глухій глибині області. Вузька залізниця, побудована на початку цього сторіччя турботами цукрозаводчиків, з'єднувала цю географічну одиницю зі світом.

— Це моя кінцева станція! — сказав Вешніков.— Але дивно: позаторік я був там і не бачив такого заводу.

— Не бачили? Можливо, його не видно. Я ще не була.

— Можливо, він в якій-небудь квартирі міститься? Як ви думаєте?

Вешнікову хотілося сміятись.

— Не знаю. Думаю, він має свій окремих будинок. Мабуть, невеликий, раз його не видно.

— Що ж він виробляє? Засувки, пательні... гудзики?

— Ага, всякі речі широкого вжитку. Точно не знаю. А гудзики...— Дівчина раптом замовкла й повільно відняла на нього уважні очі, машинально розплітаючи косу. — Дрма ви смієтеся...

Вона образилась.

А Саші таки було чудно. Головний інженер! Очі з променястим перламутром, і над чистим гладеньким лобом — біла шовкова стрічка. Як німб. А хіба на щоках у головних інженерів буває нижній рум'янець? Такий рум'янець буває на яблуках, що світяться наскрізь, а не на щоках у головних інженерів...

Ображено спохмуріла і ніжна, з кінцем товстої коси в пальцях, вона аж ніяк не пагадувала головного інженера.

Уперше Вешніков так придивився до неї і, придивившись, зрозумів, що враження при зустрічі не обмануло його — дівчина таки вродлива. Він не так побачив це, як відчув з тієї радості, що нею наповняло душу від споглядання цього обличчя, як і споглядання всякої краси. І не міг би сказати

відразу, що саме робить її красунею. Та й взагалі — чи можна аналізувати красу? Адже вона саме в поєднанні всіх рис живого обличчя.

Насторожена в цю хвилину під поглядом Вешнікова, можливо, загато уважним, дівчина міцно склала губи, трохи пошерхлі від сонця й вітру, і рожеві пенюстинки ніздрів її напружились і просвічували, пригнувши донизу пікний кілчик рівного носа; незадоволено тріпнулися темніші за косу виї над голубим перламутром зіниць, чисті великі білки повернулися в орбітах — дівчина одвела очі й нагнула голову.

Вешніков зніяковів, піймавши себе на хвильці забуття в спогляданні, йому здалося, що він дивився на дівчину не як хось кілька секунд, а довгі хвилини, і що вона зараз скаже, маючи всі підстави на те: «Ви загато безцеремонно дивитесь...» Але дівчина повторила:

— Так, ви дарма смієтесь... з цього заводу. Річ не в масштабі, а в принципі. Великий завод чи малий — все це індустрія... нашої держави. Без гудзиків теж не можна обійтись.

— Безумовно...

Вешніков був трошки збитий з пантелику. Він витяг коробку з цигарками і, закуруюючи, сказав:

— Я не сміюся... з заводу. Просто мені не траплялося бачити такого... — Він тепло, по-дружньому усміхнувся і хотів сказати «такого головного інженера», але в останню мить у нього не вистачило сміливості, і він на ходу виправився: — Не траплялося бачити заводів типу цього... вашого чавуноливарного. А я, бачте, теж інженер. Конструктор...

— Жартуйте! — сказала вона, вірячи йому.

— Ні, серйозно. Ще студентом я проходив практику на Ленінградському механічному, в Магітогорську, в Сталінграді, потім мене послали працювати у Стальгород...

— Ой!.. — сказала дівчина.

— А це все заводи... такі, що їх далеко видно.

— Ви з Стальгородського машинобудівного?.. Стальгород — це моя мрія! Ви там працюєте?

Вона дивилася на нього, втомленого, запиленого, широконогого мужичка, такими захопленими, сяючими очима, що він зніяковів і потер лоба, закриваючи обличчя долонею майже так само, як це робить збентежена дитина. Їй не вірилося, що на цій тихій стапції можна зустріти живого інженера-конструктора зі Стальгорода, і Саша розумів її. Вона виростала у глушині західного Поділля, вчилася в місцевому технікумі, який готує працівників того виробництва, що його копійчана продукція паповнює метизні рудуки та крампи-

ці, і мріяла про знаменитий завод. Бо навіть у цьому метизному виробництві юність жадає величчого, юність широко розмахується.

3

Через садок на перон «широкої» йшли колгоспниці з кошиками та глечиками.

Вешников поставив чемодан на лавочку між собою й сусідкою, застелив його газетою й покликав колгоспниць, а дівчина відчинила зелену скриньку, над якою ворожила її мама, і на газеті в них утворився смачний натюрморт.

Він складався з подільської колотухи й солодких — маминих — пиріжків, з липневих огірочків і не менш липневої картоплі з маслом, притрушеної зеленою цибулею, петрушкою та кропом, і ці смачні дари рідної землі обом запам'яталися. Річ у тім, що то був перший їхній снідавок, а такі сніданки запминаються серцем: в них більше лірики, ніж калорій. Хоч і калорій цього разу було достатньо.

За цим сніданком дівчина говорила про свій життєвий шлях.

— Ви думаєте, я не розумію? Хоч принцип той самий, а проте одна річ варити з трьома робітниками чавуп... на примусі, — вона коротко засміялася, натрапивши на дотеп, — а інша справа працювати в такому колективі, у Стальгороді... Тут уже не кількісна тільки різниця... Такий завод далеко видно, але й з такого заводу теж далеко видно. Хіба ні? — Вона скинула на нього очі і не опустила їх. Запал легкою загравою рум'янцю освітив її обличчя.

— Це правда, — сказав Саша, — з такого заводу відкриваються широкі обрії.

— Правда ж? Авжеж... Знаєте, змалку я мріяла робити машини, а не... сковорідки. Мені пророчили, що я буду конструктором, а тепер ось дали призначення... головним інженером на сковорідках... Та я таки доб'юся свого. От побачите.

— Я певний цього.

Саша усміхнувся і знову з інтересом придивився до її обличчя. За дівочою піжністю і деякою наївністю у її рішучому повороті голови на високій шиї, в рисунку верхньої губи, що від напруження стала квадратною, і особливо у вольовому порухові брів, досить широких, довгих і високо піднятих зовнішніми кінцями навкоси вгору, він відчув якусь її силу. Ця дозріваюча сила тримала дівчину у стаці внутрішньої

активності, готовності, бадьорості і... страху. Так, ця сила тривожила її, дівчину, що йшла від тата й мами в життя на поклик цієї сили, скромну, трошки неотесану й невідготовлену, — дівчина знала, що й надалі підкориться покликові цієї сили, — а куди приведе, куди кинне її невгасима жага, прагнення спізнавати, створювати, стверджувати себе в житті?

— Ви доб'єтесь. Але поки що — йкте.

Вона перевела замислені очі на огірчик у своїх пальцях і, думаючи про інше, повільно й байдуже відкусила, як кусають цукерку — самими зубами, не торкаючись до губ.

4

З Хмільника прибув вузькоколіїний поїзд. Вони взяли свої речі й пішли на перон — подивитися. В такому поїзді вони мали їхати в протилежному напрямі, на Хмільник.

Вешникову, звиклому до ленінградських, сталінградських, стальгородських масштабів, здавалося, що він збирається в світ маленьких заводів, маленьких міст, маленьких речей і що вже цей поїзд — з того цяцькового світу.

Цим враженням він обережно поділився з дівчиною, причому додав, що люди, які обслуговують той цяцьковий світ, — справжні, навіть занадто великі.

— Подивіться — цей машиніст!

Величезний чоловік зі світлими вусами вилазив на паровозик. В цю мить машина запищала.

Вешников і дівчина засміялися. Він сказав:

— Ви бачите? Йй-богу, паровоз хитнувся! Ні, люди, звичайно, справжні...

Потому вони сиділи в залі знову спорожнілої «вузької» станції. Дівчина в одній з тих пауз, що після них розмова поповнюється піби з нового рядка, усміхнулась на якусь думку, — вона дивилася на кінець своєї коси, замислено розплітаючи його і знову заплітаючи, — й почала:

— Коли я, ще маленькою дівчинкою, пасла корову... — Але раптом скинула на нього очима: — Ви чули коли-небудь про краснопюджів?

Сашу Вешникова трохи здивувало це чудне слово. Зрозумівши його по-російському, він подумав: «Може, «краснопюджки» — в розумінні політичного зафарблення?» Але й це звучало зовсім незвично.

— Ні, ніколи не чув.

— Ну, на заводах і в містах їх нема. А в пас усі про них знають. Мама, бувало, будить мене: «Прокинься, дочко, пора

корову гнати на росу, краснолюдки давно вже працюють, а ти спиш. Встань скоренько, може, ще застанеш на квітках». Це в землі, у нірках під корінням живуть такі мацюпусинькі люди, краснолюдки.

— Мої родичі!..— Потираючи пальцями лоба, Саша закрив обличчя рукою.

— Чому? — підняла дівчина свої чудесні брови.— Чому родичі?

— Вони ж, мабуть, руденькі? Краснолюдки ж...

Дівчина засміялась.

— Ні, вони так зветься тому, що дуже люблять красу і пильнують, щоб усе навколо було красиве. А ви хіба... Ви ж білявий... майже як і я.

— Припустимо. Ну, і що ж вони, краснолюдки?

— От послухайте. Є влітку така пора — вже світло, але сонце ще не сходить і тихо скрізь, усі ще сплять. Ось такого раннього часу зі своїх земляночок виходять краснолюдки. Багато-багато! Просто в одному садочку чи на луці мільйон, коли не більше. І кожен зі своїм струментом, з вузькими драбинками, з відеречками й пензликами, з ломиками, пилочками, сокирками — хто з чим. І всі страшенно поспішають, бо поки люди встануть, треба дуже багато зробити.

— А коли хто-небудь випадково пройде через садок або лукою — як вони тоді?

— Та вони ж малесенькі і в захисному одягнені, причаїться такий крихітка під листочком і перечекає, пізачо не помітиш його. От слухайте далі. Виспали краснолюдки й відразу за роботу. Той вибрався на квітку й підфарбовує пелюсточки, той такою сокиркою, як нігтик, розрубав бруньку, той бутона розкриває, там ціла бригада наливає росу в трубки трави, там, може, з тисяча краснолюдків розташувалася на вишні, працюють над кожною ягідкою: яка більш достигла — вишневою фарбою, менше — ясно-червоною, а іншу тільки позолотять. Над кожним яблучком теж кілька їх трудиться, щоб дати всі відтіпки й переходи. Де яблучко вже зовсім дозріло, або черв'як збавив, де листочок зав'яв — вони крихітною пилочкою підріжуть черешок. Прийдуть люди вранці — яблучко вже лежить на землі, а інші зарум'янили, почервоніли, і піхто не знає, що це краснолюдки працювали.

— А вдень вони не працюють?

— Аякже, працюють. Коли близько нема людей. Кожну хвилину використовують, а підглянути їх не можна, ми вже готове бачимо... От, бувало, вижену корову на росу рано-ра-

но. Думаю, мабуть красполюдки ще сплять. А звечора по-значу собі квітку, ягідку полуниці. Приходжу, і завжди — квітка вже розпустилася, зелена ягідка почервоніла — були вже красполюдки... Так рапінш за них і не вдалося встати. От які роботяці... хоч і маленькі.

Дівчина скинула на Вешпикова уважний погляд, — вона все розплітала й заплітала кінець коси, — і усміхалася теж якоюсь повільною, уважною усмішкою.

— Це я знаєте чому згадала? Ви говорили про маленький світ і про великих людей...

Вешпиков зібрав брови, подумав. Він подумав про великий світ і про велику прекрасну працю маленьких людей. І подумавши, він так само уважно подивився на свою співрозмовницю.

Згодом спитав:

— От вони, красполюдки, викопують роботу... по красоті. Очевидно, й самі вони красивенькі?

Дівчина відповіла не відразу.

— А я не так розумію. По-моєму, звичайні. Вони ж не за своєю особистою красою пильнують, а щоб на землі було гарно... Ні, вони — як усі робочі люди.

— А я хотів дати вам призначення до них. Головним інженером по красі.

Не засміялася.

— Ні. Я вже краще... по металу.

Коли в умовах заводського життя йшлося про рішення технічної проблеми, раціонального удосконалення, творчої знахідки, Саша, у побуті бептежливий, незграбний мужичок, ставав рішучим і принциповим, в суперечці яскравим, в переконацях несхитним інженером. Як це буває з багатьма обдарованими людьми, у сфері своєї творчості він був невпізнаний — тут він господар.

Приблизно так само почував себе Вешпиков тепер, у розмові з дівчиною, коли в його уяві виникла ця казка про неї. Образ дівчини в ній був такий вабливий, так пасував їй — юпій і світлій, чистій і вродливій, що Саша не міг уже не розвивати цієї ідеї, навіть ризикуючи здатися їй неделікатним. Більш він нічим не ризикував, бо нічого особливого не шукав у цьому знайомстві, а приятні дружби не міг порушити жарт про її казкове призначення. Після її холодної відповіді він деякий час скося дивився на неї, замислено усміхаючись.

— Послухайте, ви не ображайтесь, але нікому це не личило б так, як вам. Керувати незліченими мільйонами цих...

крихтінних робітників і прикрашати з ними землю... Серйозно!

— І самій бути красноплюдком? — поблажливо усміхнулася дівчина.

Саша подумав і раптом засяв, зрадівши з нової думки.

— А знаєте, пі! Ви б залишилися справжньою і жили б серед людей. Це цікаво! Розумієте, ніхто не знав би, що ви робите в цей ранній час на луці, в саду... бо ваших же робочих мільйонів з першого погляду ніхто не помічає... І сонце щоранку заставало б вас серед трав, квітів і плодів, ось таку, з білою стрічкою над лобом... яка, між іншим, сяє на сонці. А люди не знали б, чому ви щоразу приходите з прогулянки задоволена і втомлена... А природа ж, хоч яка вона прекрасна, аж ніяк не довершена — відчувається, що в красноплюдків пема головного інженера. У вас би було багато роботи!.. Ну, як вам таке призначення?

— Ні, я вже краще по металу... Хоч ви й відмовляєте мені в цьому. Ви звикли мислити собі дівчину серед квітів і не хочете бачити її... у Стальгороді.

— Ви помиляєтесь. В нас же багато дівчат... І багато квітів. Просто вам дуже до лица було б... А втім, і Стальгород вам буде дуже до лица.

Він засміявся, але дівчина й не усміхнулася. Вона дивилася на нього трохи скося й спідлоба, не відводячи очей. (

«Чому вона так гостро сприйняла це?» — подумав Вешников. І раптом він зрозумів, що грубо торкнувся до її душі, з легковажним жартом ввійшов у мрію її життя, в її святе.

— Скажіть,— тихо промовила дівчина,— це не всі, звичайно, отак... приміряють роботу до жінки — чи до лица їй?

Вешникова ці слова стурбували, стривожили, злякали. Невже це він, комуніст, передова людина, висловив таку... дурницю?

— Та що ви?! — скинувся він.— Я ж... просто продовжував вашу... чудесну народну казку.

— А чому ви її так продовжили?..

— Жартома... Я ж...

— Мабуть, жінці ще важко в... «мужських» професіях? Правда?

— Облиште! Навпаки!..

— Навпаки? Чому навпаки? Чи — дивлячись якій жінці? Коли до лица їй, то — навпаки, легко?..

— Слухайте, це страшне обвинувачення... Я далекий від таких поглядів. А коли незграбно висловився, то це походить не від мого ставлення до жінки в професії... — І далі Вешников

свідомо сказав неправду, щоб вигородити честь радянського молодого інженера:— Це од... бажання сказати вам комплімент.

— Хіба що так.

— І не лайтеся.

— Я не лаюсь,— усміхнулася дівчина,— мені тільки сумно стало.

— Даремно. В роботі ви цього не зустрінете. Ось наробіть скворідок і — приїжджайте до нас, там побачите.

— А що ви думаєте — таки приїду. Ви допоможете мені влаштуватись?

— Залюбки... Але давайте ж познайомимось. Я — Олександр...

Дівчина раптом, несподівано для нього, встала, однією рукою обтріснула спідницю, а другу подала йому і, потискаючи його руку коротким, поривчастим рухом, ритуально сказала:

— Таня Гропъ. Дуже приємно.

Він вчасно зрозумів, що відбувається церемонія знайомства, проробив усе необхідне в таких випадках, але слова «і мені теж дуже приємно» сказав щиро, з відтінком жарту.

Після цього вони сіли знову. Таня зараз-таки розгорнула підручник з учнівським зошитом всередині, взяла олівець і тепер уже не церемоніально, а просто й по суті спитала його ім'я, по батькові і прізвище.

— Олександр Ілліч... — проказувала, записуючи, — Венніков... Вешников?! — Вона рвучко повернула до нього обличчя і, хвилинку придивившись, вигукнула, наче переконуючи його: — Ви Саша! Саша! Я думаю, де я вас бачила! А ви не пригадуєте мене — на Хитайлівці?

— Признаюсь, не пригадую.

— Ну, певно, я була маленька дівчинка. Я вас теж не впізнала б, але пам'ятаю вашу сім'ю Вешникових. Не пригадуєте, як я крутила корбу якоїсь вашої саморобної машини в старому вітряку?

— Таня?!

— Авжеж!

— Сестра Марипи Дашилівни?

— Ага.

— Боже мій, та ми ж з вами давні друзі!

— А друзі.

Усміхаючись, Саша дивився на неї мовчки, і йому здалося, що навіть запах Хитайлівки — запах вітру і куряви з гарячого степу — знову обіймає його. Він лежить пиць на закуреній мураві в тіпі старого вітряка з книжками, а недалечко від нього сидить дівчинка десяти-одинадцяти років, схожа

на маленьку молодичку своїм вбранням, трохи незвичним для Саші,— на пій чорна курточка в стап, позастібана до самої шиї, і рясна спідничка, як у дорослої. Дівчинка бавить малого хлопчика, вона говорить до нього пошепки, щоб не заважати Саші, але відходити не хоче, бо студент завжди має коло себе книжки з картинками і, начитавшись, показує їй і заводить з нею цікаві бесіди. Саша читає, але пам'ятає про дівчинку і раз у раз поглядає на неї з інтересом і приязню. Йому приємно, коли вона приходить, бо вона — сестра Марини Данилівни, яснолицької високої молодички, сусідки, що три роки тому вийшла заміж за Хитайлівку за майстра зі старого заводу, а Саша любить Марину Данилівну так суворо-таємно і так безпадійно-платонічно, як може любити зеленій скромний юнак солідну й поважну жінку, матір двох дітей. Сяйво цієї любові якось падає й на дівчинку Таню, і Таня мимохіть відчуває це сяйво і залюбки тримається біля студента.

— Ви гостили в сестри одне літо?

— Ага. Дітей бавила. Під осінь мене одвезли до батьків. Але ви раніш поїхали вчтися. В Ленінград?

— У Ленінград. Я вас добре пам'ятаю. Таня? — спитав, згадавши її ім'я там, на Хитайлівці, і забувши, що вже раз вигукнув його.

Вона тихо усміхалася, як усміхаються, дивлячись у минуле.

— От зустріч! І пам'ятаєте Хитайлівку? Її вже нема.

— Я знаю. Я пам'ятаю той день, у неділю...

— Коли заїхав Орджонікідзе?

— Ага.— Вона все дивилась на нього з тією ж усмішкою.— Знаєте, в мене в пам'яті це — як видіння, поява Орджонікідзе... і взагалі той день на Хитайлівці... Та й люди не вірили своїм очам — був він чи не був. Пам'ятаєте, зібралися з усього хутора біля вітряка, потім зі степу підійшов якийсь мисливець...

— Єрмаков. Він тепер начальник цеху.

— Я як зараз бачу його. Високий, з рушницею і з книжкою. Він сказав, що кінець Хитайлівці — буде завод.

— Ні, то Карпо Остапович сказав. Герой праці. Ваш сусіда.

— Я його добре пам'ятаю. Живий ще?

— Го! Заводський батько. Начальник зміни в ковальському цеху. Він перший зрозумів цей візит наркома, бо незадовго перед тим був делегатом конференції Діпромезу в Ленінграді...

— А потім почалось гуляння.

— Да, поминки по Хитайлівці. Веселі поминки.

— О, веселі... Мене як почали качати, ледве втікла.

— Да! Це ж вас Орджонікідзе по голові погладав?

Таня кивнула головою, дивлячись в очі Вешникову і все усміхаючись трошки ніби сумовитою усмішкою.

— І сказав, що буду інженером,— промовила вона значущо й по паузі додала: — Не приглядаючись, чи до лица це мені...

5

Нарешті прибув їх поїзд.

Вони ввійшли в вагончик, поставили речі і стали біля вікна.

Таня трошки хвилювалася: це був останній перегін перед початком її життєвого шляху.

Паровозик свиснув, захекав, поквашно закивав шатупами і старанно потягнув вагончики виселком, через бруковану вулицю, в поле. Відкрилася тиха далина, село з лівого боку в широкій земній низині, сипя стіна лісу далеко на обрії.

На свіжій стерні діти пасли худобу. Під гарячим сонцем спав молодий гайок з чудесними галявипками. Стривожені поїздом, дерева враз прокинулись, закружляли, загомошили, і довго ще мигтіли білі берізки, ховаючись одна за одну.

— Коли я пасла корову,— сказала Таня,— бувало, навесні прокушу зубами кору на такій ось березі і смочу, смочу, поки не нап'юся соку досхочу.

Вешников здивувався.

— Справді? — спитав він із сумнівом. Він ніколи не пас корови і не прокушував кори на берізках.

— А ай-бо... Сік же солодкий, смачний!

— Це хороше. Тому ви й вирости такою... як берізка.

Дівчина бистрим поглядом глянула на нього і нічого не відповіла. А Вешников подумав, що ці щирі слова про її здоров'я, слова дружньої приязні знову прозвучали компліментом, і, незадоволений з себе, він сів на лаві біля речей. «Таня ще подумас, що я заліцуюсь до неї!..»

Раптом вона захоплено вигукнула:

— Дивіться, дивіться!

Все поле, залите сонцем, до самого обрію було покрапане маленькими постатями людей, коней, машин; ближче вони рухались, нагиналися й розгинались, а під обрієм темніли нерухомими крапками. Ці крихітні постаті в своїй безлічі вже являли забарвлення золотого фону поля, змінювали характер усього його простору, робили його крапчастим. І враженна Таня сказала:

— Теж... великий цех. Хіба ні?

Вешников задивився, замислився.

— Да-а... Великий світ. Справжній.

Таня скоса глянула на нього. Вона була рада за свій зовсім не цяцьковий край, горда за його єдність з країною — єдність у спільному труді, у великому напруженні. Юність жадібна до величюго...

Після того, як Саша Вешников і Таня впізнали одне одного, вони раз у раз поверталися до спогадів про Хитайлівку, паче пагадуючись серед розмови.

— Ні, я б піколи не подумав, що це ви — Таня.

— А мені таки здавалося, що я вас десь бачила. Але ви змінилися. Багато років минуло.

— Багато.

А то раз Таня спитала:

— Скажіть, значить, Хитайлівки нема?

— Нема.

— Зовсім? Тільки місце залишилось?

Саша з сумнівом похитав головою:

— Навряд чи так можна сказати. Там перевернуто масиви землі порядку мільйонів кубометрів. Ні тих горбочків, ні видолинків нема. Стоїть світовий завод. Лише між стінами його — двісті двадцять гектарів.

— О-о-о!

Залишилися фотознімки — у Стальгородському парткабінеті, в декого з учасників стальгородського будівництва, є децю і в мене. Самої Хитайлівки ніхто ніколи не фотографував... Хитайлівка щоразу на задньому плані.

— Цікаво подивитися.

— Цікаво...

Під час однієї з таких розмов поїзд зупинився — це була їхня станція.

Вокзал прокинувся на кілька хвилин, як прокидалися гаї по дорозі, але ось поїзд пішов далі на Люпинці — в зазубень, службовці поховалися в свої контори, зникла кудись гомілива зграйка підлітків, що в шукальні цікавого прилетіла була на гуркіт поїзда, все затихло, тільки зрідка погукував залізничник з батогом, поганяючи летаргічну жовто-сиву шкапу, що правила за маневровий паровоз: він стягав вагони на запасну колію до повернення поїзда з Люпинець.

Таня й Вешников самі стояли на пероні, закінчуючи розмову. Їй треба було йти в місто шукати свій завод, а йому —

на роздоріжжя, знайти транспортні засоби, щоб добратися до далекого села.

— Олександр Ілліч,— повільно, думаючи, сказала Таня, поставивши на пісок свою зелену скриньку, яку не дозволила йому піднести, і розтираючи на долоні шмугар від дротяної ручки.— Я хотіла б, щоб ви зрозуміли мене: мені не часто трапляється зустрічати інженерів зі Стальгорода...— Вона підняла на нього очі.

— Таню, я радий усяк виявити вам... свою дружбу.

— Дякую...

— Але... чим я можу... стати вам у пригоді?

Для неї це наче було ясно, і вона підняла голову, щоб відповісти, та... не знала що.

— Справді — чим? Хм...— Коротко й сумовито засміялася.— Нема чим навіть допомогти мені.— Вона обернулася очима до міста. Вибоїстим бруком тарабанили візники, курява стояла у вулиці між облупленими будипочками й не опускалася на землю.

— Так,— в тон їй сумовито відповів Вешпиков,— нема чим і... нема в чому.

— Що? — не зрозуміла Таня.

— Нема в чому допомагати. Все гаразд. Ви закінчили курс навчання, і вам на вашу відповідальність дають...

— Завод...

— А що ж — завод. Ви ж не наважилися б зараз узяти призначення головним інженером на більший завод?

— Ні.

— От бачите.

— Умовимось вважати його,— тихо, по-змовницькому лукаво сказала Таня,— просто за майстерню. Тоді він буде повноцінним. А може, навіть великим — велика майстерня. Хіба ні? — І її обличчя засяяло таким тріумфом і радістю знахідки, що Саша подумав: «Вона таки ще дівча!»

— От і все гаразд! А ви журилися,— засміявся він.— Може, напишите коли, Тапо?

— Звичайно, напишу! — сказала вона трошки навіть здивовано.— Про це я й хотіла сказати... Ви мені у відповідь черкнете два слова?

— Безумовно!

— Не забувайте мене тут...

У нього скинулося серце, жадпе на приязнь і чуйпе. Він пасупив брови і не зразу відповів:

— Тут — як і скрізь. Завтра ви вже ввійдете в своє оточення і забудете...— хотів сказати «про мене», але вчасно

виправився: — про Стальгород. Скрізь ми, Таню, будусмо соціалізм. Може, мені таки провести вас?

— Ні-ні-ні! Швидше вже я ладна вийти з вами на шлях і посидіти, поки ви поїдете.

— О, що це ви?!

— Ми ж свої люди... Олександр Ілліч,— нагадала вона той час, коли не було нічого дивного у дрібній послугі студентові Саші з боку дівчинки Тані.

— Безумовно! — гаряче підтримав він.— Але...

Ні, він не сказав, що їй тепер не одинадцять років, що вона — дівчина, бо не смів трактувати її тепле ставлення, як приязнь дівчини до хлопця: свої люди з Хитайлівки — та й годі.

— Що — але? — насторожилася Таня.

— Але...я вас і так затримую. Вечоріє, а вам ще треба влаштуватися. До побачення, Таню.

Вона затримала його руку в своїй, придивилася йому в очі, в дві складочки над переніссям і раптом випустила його пальці з своїх.

— Щасливо доїхати! — сказала вона, все ще піби здивована і трошки спохмурніла, беручи свою скрипку.

Через кілька хвилин Саша Вешников сидів край шляху на чемодані й саркастично думав: «Ти — хороша людина, товаришу Вешников, в тебе м'яка, співчутлива вдача, і ти не можеш поскаржитись, що тобі відмовляють у дружбі...(хоча б і красуні. На всьому твоєму шляху ти зустрічав щирі приязнь дівчат... які навіть довіряли тобі свої сердечні таємниці... І дуже можливо, що коли-небудь і Таня признається тобі в любові... до кого-небудь з колег. Ні, тобі нема чого скаржитись. Але коли красуня засяє очима в розмові з тобою, торкнеться руки в пориві почуття, не забувайся, що ти — Саша Вешников, мужичок, не бери нічого на свою адресу і не дозволяй своєму серцю так трепетно скидатись у грудях. І взагалі... чи не краще тобі триматися далі від таких... лілей?..»

Він дивився на маленьке, тихе, в закуреній зелені місто, уявляв собі бруковану вулицю, Таню на вулиці, і йому було трошки сумно й гірко.

Зопит другий. ПІД СУХОВІЄМ

І. Видіштя на степу

Якось раз у полудень, коли старий пролетар ненароком зачитався, сидячи край степової балки, і зненацька підняв голову, недалеко від нього відбувалася сцена, що її значу-

щий зміст він зрозумів тільки згодом. Петро Петрович не встиг тоді отямитись, як знову вже було відлюдно й тихо навколо.

Багато часу прошуміло з того полудня, багато подій стало історією, багато людей минулося, і стало легендою життя людини, яку він кілька хвилин бачив зовсім недалеско від себе,— і тепер той епізод здається йому химерним видінням на степу.

Але то було не видіння, сцена та історична. Інші джерела підтверджують цілковиту реальність цього епізоду.

Якось раз у полудень з певеличкого заводського міста, повз робітничий виселок миколаївських часів, стародавньою чумацькою дорогою, обминаючи ями і розгойдуючись па вибоях, у степ йшла довга відкрита машина.

Біля шофера сидів кремезний чоловік у вільному літньому пальті і в твердому зеленому кашкеті. Його кавказького типу обличчя було не лише з портретів знайоме багатьом у цьому городку — кожен легко впізнавав Серго Орджонікідзе.

На задньому сидінні їхали проводжати наркома. Шанобливо нахилившись вперед, вони щось пояснювали наркомові, і один з них так красномовно жестикулював рукою, точніше пальцями й рухливою кистю руки, простягнутою між Орджонікідзе й шофером, що по його рухах можна було читати всю географію місцевості.

Орджонікідзе сидів напівобернувшись до задніх, спиною майже до дверцят, але дивився певідривно вперед крізь вітрове скло, нахилиючи голову і вряди-годи притримуючи кашкета: ударами, хвилями, важкими лавинами душного повітря з запахом гарячого пилу і зів'ялих, убитих трав ішов зі степів Приазов'я, Киргизії, Казахстану тугий, як пружина, невищерпний і невгамовний суховій. Навіть крізь шум мотора чути було свист сірої придорожної тирси...

Авто зупинилося приблизно на тому місці, де тепер з асфальтової магістралі дорога повертає на Єрмаковський місток через балку, до головної контори заводу.

Орджонікідзе, уважно оглядаючи місцевість, відразу встав у машині — і зараз-таки підвелися ті, що сиділи на задньому сидінні. Просто перед наркомом і з правого боку до самого далекого обр'ю був голий степ. Різко окреслені темні тіні розірваних хмар повзали по стернях, по пологих схилах і видолишках, а сонячні поля між тими тінями були дуже яскраві.

Ліворуч обр'ю стояв близько й високо — рівнобіжно з дорогою тяглася, зникаючи вдалині, крута гряда. Два закинутих

кар'єри темніли глибокими отворами у вкритій прижовклою травою кручі. Тіні хмарип підповзали до цієї гряди, перемахували через неї і зникали, наче складалися там за горою — одна по другій, одна по другій, без кінця. Та гора була ніби межею широкого красвиду, що лежав унизу.

От на цей краєвид і дивився тепер, стоячи в машині, трохи піднявши праве плече й наче відбиваючи пим удари суховію, Орджонікідзе.

Він був зосереджений. Виразні енергійні брови зібгалися, і від внутрішнього напруження чіткіше проступили гіркуваті риси біля рота, проведені життям ніби для пам'яті про те, що людина ця досить пережила і спізнала. Вітер шарпав пальто, лопотів і вітрилив полою, але парком не зважав на нього.

Серед широкої долини під крейдяною горою далекими шматочками розбитого люстра блищала річка. Кілька темних покрівель Хитайлівки, загубленої вдалині від дороги, виглядали з-за межових бур'янів; старий вітряк, сірий на сірому тлі, стояв нерухомо, знявши вгору обідрані руки; недалеко від дороги, де зупинилась машина, під лисим горбочком відпочивав мисливець. Він читав книжку, напівлежачи, обіпершись ліктем у землю. Рушниця його стояла сперта на обвалений край балки. І вистигала в степу полуднева первозданна тиша, і первозданний свист суховію не порушував її.

Орджонікідзе звернувся до своїх проводжатих і, показавши дві сторони кута, широким рухом простягнутої руки замкнув у величезний сектор кілька сот гектарів степу, — тепер у цьому секторі стоїть славнозвісний ордена Леніна завод великого машинобудування.

Хатки й вітряк опинилися в межах того сектора, окресленого рукою Орджонікідзе. І мисливець також. Він наче відчув над собою простягнену здалеку руку судьби — глянув у той бік і завмер: не сподівався зараз побачити взагалі людську істоту, а тут раптом перед ним Серго Орджонікідзе. Як уві сні!

Забута рука мисливця сама безвільно розігнулася і простяглася по землі, поклавши книжку.

Тим часом нарком обернувся до осяйного простору праворуч од дороги, — чіткі тіні хмар повзали по стернах, — і знову простягнув руку, але не просто повів нею, а затримував її в окремих напрямках, обертаючи до своїх проводжатих обличчя, на якому відбивалася напружена внутрішня робота, і знову дивився на широкий простір очима, що мріяли, що бачили

якісь свої картини в голому степу під суховієм,— тепер праворуч од дороги, на якій стояла машина Орджонікідзе, шумить густий молодий ліс, далі — парк, а на тих місцях, куди показувала, затримуючись, наркомова рука, стоять розмаїті ансамблі, зелені квартали, ділянки-райони соціалістичного міста.

Це тривало якихось дві-три хвилини. Потому всі посідали, і машина зникла за горбом.

II. Два діди на баштані

Власне, дідом ніколи ніхто, крім хіба рідних онуків, не звав ні Петра Петровича, ні Карпа Остаповича.

Петро Петрович здивувався б, а може, й образився, якби його хто так назвав. Старий пролетар, донецький піднільник ще ворошиловського покоління, щоправда, старший за Ворошилова, в радянські роки громадський працівник, він ходив у доброму сірому костюмі, не запускав патріархальної бороди і не претендував на роль носія народної мудрості. Петро Петрович був просто порядною людиною, і звали його на ім'я й по батькові або — товариш Єрмаков.

Коли Орджонікідзе і його проводжаті знову посідали, й машина зникла за горбком, Петро Петрович поворушився, підвівся з ліктя і протер очі.

— Не вздремнул ли ты, Петрович? — сказав він сам до себе.— Откуда здесь Серго? Почему?

Хапливо закурюючи, старий встав, високий, плечистий, обтріпав сірий костюм і, не піднімаючи книжки й рушниці, підійшов на те місце, де щойно стояла машина Орджонікідзе.

З цієї позиції можна було бачити місцевість очима наркома.

Петро Петрович стримано, біля грудей, щоб не здивувати рухами якого подорожнього, підняв руку і відновив той сектор, в якому нарком замкнув шмат степу, хутір, баштан і його, Петра Петровича, на баштані. І, відновивши, Петро Петрович, видно, догадався, бо сказав, задоволено скинувши брови:

— Ого!

Чутка про майбутнє велетенське будівництво десь у цих краях уже доходила до Петра Петровича, і він зрозумів жест наркома. Звичайно, машинобудівний велетень! Оце сусід буде!

Добре знаючи, як іде деталь від заготовчих цехів через ковальські й механічні аж до виходу в браму, що буде,

безумовно, отам за вітряком, до залізниці, Петро Петрович почав розташовувати цехи, споруди, заводські установи. Сектор, обведений рукою Орджонікідзе, уже не випускав його зі своїх меж, тримав якоюсь притягальною силою.

Тут Петра Петровича й застав Доля.

Доля був багато старший за Єрмакова. Жив він на тій же Хитайлівці, проте коли й був патріархом, то зовсім не хуторянським... Був віп круглолидий, лобастий і трохи кирпатий, з горбочками цік, завжди підібраних усмішкою. Бороди не запускав, вуса підстригав колючим острішком, у вихідний день ходив у білій сорочці з косим коміром і в чорному піджаку. Він працював у місті на заводі. Старого широко знали й поважали в цих місцях. Звали його Карпо Остапович або просто Остапович.

І проте обидва ці чоловіки таки були діди. Небагато людей з їхнього покоління зосталося круг них; несхожі нічим один на одного, вони мали спільне — давнє мнпуле, і зустрічалися як два могікани серед нового племені, молодого.

Того дня Карпо Остапович розминувся з високим гостем: коли старий добігав до хат зі своїми вудками, паркомова машина вибралася з тісного висілка й покуріла нижньою дорогою. Тоді він повернув додому, вмився з милом і переодягнувся у вихідне. Бо щойно на висілку був Орджонікідзе, і потім — почував себе ніби заступником наркома у хитайлівських справах, як віп про це сам казав. Коло вітряка, де була вже вся Хитайлівка, тримався з гідністю, розмовляв здебільшого з чоловіками, — жінки прислухалися з-за плечей, — і усміхався трошки поблажливо, як людина, що знає щось дуже важливе.

— Нарком не на прокаташку приїжджав...

Йому розповіли про кожен жест, кожне слово Орджонікідзе, і старий повторив кожен крок паркома на Хитайлівці. Він пройшов од того місця, де стояла машина, до вітряка, діловито, наче вперше за життя, оглянув його в середині, вийшов і зупинився на галявищі, саме там, де якусь хвилину стояв, зосереджено придивляючись до околиці, народний комісар.

Оглядаючи новими очима так добре знайому йому околицю, Карпо Остапович побачив далеко на баштані край балки високу постать. Деякий час він приглядався до неї, поставивши долоню дашком над очима, і не міг зрозуміти, що робить ця людина, сама в степу. Але здавалось, що й вона якомсь зв'язана з одвідинами Орджонікідзе, і Карпо Остапович подався городами в степ до верхньої дороги.

— Чи це ти, товаришу Єрмаков, чи це не ти? — крикнув старий ще здали, через балку, вимовляючи слова крізь сміх — замість привітання.

— Это, безусловно, я, товарищ Доля. Чимчикуй сюда, Остапович.

— А коли це ти, товаришу Єрмаков, то що ж ти тут робиш, не пойму. Ні то заблудив ти — так он же Хитайлівка, ні то надіє собі облюбовуєш під садибу? Може, ставитись задумав по сусідству?

— Во-во, ты угадал...

Петро Петрович, закриваючись од вітру, уважно придивився до Остаповича.

«Как это он так попал? Не говорил же он с наркомом!»

Але старий весь примружився, настоїрчив вуса й брови, сміявся, витягнувши шию через балку до Петра Петровича, — спробуй розбери, що на цьому обличчі!

Карпо Остапович належав до тих щасливих слов'янських натур, що їх власники половину свого життя усміхаються, а половину — сміються.

«Здрастуй», — каже вам приятель і сміється просто вголос: «Ха-ха-ха!» — «Як живеш?» — питає. Усміхається: «Пога-но! Застудився к бісу, та й от хима третій день у грудях грає, га-га-га...» — «А виглядаєш ти добре, це, видно, пусте, минеться!» — «Та минеться, го-го-го. Аби бог дав благополуч-по», — сміється. «Ну, бувай!» — «Бувай! Ха-ха-ха...»

Для якого-небудь наскрізь вмотивованого англійця такі па-тури, мабуть, здаються дуже легковажними, але ми й не помічаємо цієї риси, і не тому тільки, що серед наших людей таких часто бачимо, а ще й тому, що сміх той у них дуже природний, бо відбиває молодість душі і велику витривалість. Карпо Остапович каторжну молодість свою — ще з ХІХ сторіччя — вмів не тільки смішно й весело розповідати, але, видно, легко вмів і жити її: досі в нього щоким рум'яні, а очі так молодо блищать у веселих зморшках, що, розмовляючи зі старим, і сам перестаєш бути вмотивованим і, мабуть, од того стає легко на душі.

Петро Петрович придивився, посміхнувся у відповідь і, подумавши, що годі йому розгадати старого, вирішив зайти з іншого боку.

— Только если я начну строиться, тебе, Остапович, придется подеинуться со своей Хитайливкой. И с ветряком. Люблю размах, старик.

Карпо Остапович пасторожився.

«Дивись ти, чи, бува, не з наркомом Єрмаков на степ приїхав? Вроді знає»,— подумав він і теж вирішив зайти з другого боку.

— То що ж, я з моїм удовольством. Вітряк можна й залишити, хай собі бовваніє, а хутір розкидаю, чого ж. Тоді, може б, ми, товаришу Єрмаков, що-небудь на паях зметикували? Га? Я теж люблю розмах...

Єрмаков якусь хвильку помовчав і зареготався.

— А хитрий дед! Ой, хитрий!

— Та й ти, товаришу Єрмаков, півроку,— луною повторив Карпо Остапович розкотистий сміх.

Так вони стояли по обидва боки балки, говорили про одне, спитували один одного і сміялися,— отак собі, невмотивовано.

Як більшість простих людей, кожен з них говорив тією мовою, до якої звик змалку, але обидва не помічали, що розмовляють різними мовами, бо до братнього слова кожен з них ціле життя звикав. Доля — по заводах Росії, куди він ще за царя Олександра II пішов малим хлопчиком, а Єрмаков — на Україні, де він почав працювати вже на початку Олександра III. Кожному здавалося, що другий говорить не іншою мовою, а тільки в іншому стилі, з іншим, своїм, колоритом.

Посміявшись, Єрмаков сказав:

— Давай, старий, сюди, через балку, давно бачив тебе, здається, ще в майські дні на трибуні.

— Та правда. Тільки й зустрічаємось, що на парадах.— Старий ішов донизу, зсуваючись на закаблуках.— Обважнів ти, товаришу Єрмаков, бюрократом ставш.

— Правду кажеш, Остапович, стаю бюрократом, хай йому чорт! Хочу знову на живе діло проситися. Давай руку, витягну... І здрастуй!

— Здрастуй, товаришу Єрмаков.

— А то, в кабінеті сидючи, можна й авторитета нажити,— красномовно поплескав себе долонею по животу Петро Петрович.— А це вже ні к бісу не годиться.

— Не годиться...

Остапович усміхався співчутливо, дивлячись на живіт Єрмакова, і розгладжував вуса, які не розгладжувались.

— Ну, до авторитета поки що далеко. Ти, Остаповичу, не дуже. Ходім, тут у мене ціле хазяйство.

— Так ти з ружжом? Оп як! — зрадів Остапович і подумав: «Значить, полює, та й тільки всього. Нічого й не знає».

«Значить, нічого не знає,— подумав Петро Петрович.— От новину піднесу старому! Ахне...»

— Сідай, Остаповичу.

Вони посідали на приступці. Тут було затишніше за горбком, та й вітер почав трохи стихати.

— А де ж твоя дичина?

— Та от, поміаєш, на ловця і звір... не йде. Хоч би ти там з хлівця випустив яку живність на баштан.— Єрмаков конфіденційно торкнув діда у плече й понизив голос.— Вже я тобі заплатив би по згоді, не посварилися б,— і по цих словах розсміявся.

— Та почекай! — тошко вигукнув Остапович.— З хутора лис курей тягне, відбою пема.

— Не може бути! — скинувся Єрмаков.— Це хоч на хуторі поляй.— Він протягнув коробку «Епохи» до Остаповича.— Я прийду до тебе на засідку.

— Авжеж, приходь. Не курю. Приходь, та й засядемо обидва. За стіл. Та по-стариковському роздушимо шів-ока. А що ж!

Петро Петрович вичікував, чи не почне старий знову про будівництво патякати, але чекав і Остапович, а поки що почав казку, бо й мав-таки, що розказувати.

— Якось у тисяча вісімсот сімдесят дев'ятому році,— тоді я вже в штанях ходив,— покликав мене батько й почав казати мені таке казання: «Йди,— каже,— синку, в город, будеш гроші заробляти. В селі,— каже,— за харч з тебе здеруть шкуру, та й увесь твій заробок, а в городі дві здеруть, зате ж і заплатять. А як чоловік при грошах, то й без шкури може обійтися: замість шкури фабричний костюм надіне, в чотири чоботи взується, і не розбереш, де пан, а де його слуга». І от пішов я босий із села. Пішов у город, влаштувався в каретника на п'ять років за вісімдесят рублів, а скоро побачив, що батько мій погано знав арифметику: з мене дерли не дві шкури, а три, що ж до чотирьох чобіт, то я таки ходив у двох, та й то, бувало, оглянуся — що за лихо? — слід за мною босий... Од каретника до коваля, од коваля до майстерні, з майстерні на завод — усю Росію послідив, і все тим босим слідом...

Старий весело сміється, а Петро Петрович, скориставши з паузи, проскакує своїм словом:

— Кому ти розказуєш, Остаповичу! Я ж тим твоїм босим слідом пішов — через десять років. Хіба не в одного хазяїна ми з тобою зійшлися? Ти розкажи тим, що не нюхали ласки компанії «Фіцпер і Ампер»... — І Петро Петрович круто переходить на те, про що обидва думають: — То що ж, Остапо-

вичу, кажеш — на паях? Ми з тобою таки крапце можемо втяти, піж «Фіцнер і Ампер»...

— А що ж, давай. «Єрмаков, Доля і К°» — га? Здорово! Ха-ха-ха!..

Остапович сміється од радості, примружено й лукаво дивлячись на Єрмакова, трохи одхилившись од нього, бо близько сидять.

Єрмаков не сміється.

— А що ж ми утнемо?

— Та що ж, давай машинобудівний утнемо. В п'ятирічному плані значиться, то чого ж там! Місце — сам бог подбав спеціально для заводу.— Дід моторно підвівся, обвів рукою:— Розмахнутися є де, вода є — річка он, дорога проходить, харащо! Га?

Тепер уже Єрмаков відхилився назад, здивовано дивився на Остаповича.

— Слухай, старий, та ти — парком!

— Заступник наркома... на Хитайлівці. І в свозму цеху.

Єрмаков схопився на ноги, але на приступці двом їм було тісно — жваво зліз на край балки.

— Звідки ти взяв це — щоб тут машинобудівний? Та в тебе ж ума палата! Я ж оце ходжу якраз і планую цей завод отут на степу...

Остапович здивовано повернув голову набік і так застиг, скоса дивлячись на Єрмакова.

— Ти плануєш?.. То бог і тебе, нівроку, не обійшов, коли розум розподіляв на людей... Гм...

— Та я... інше діло.— Петро Петрович не хотів сказати, звідки він знає такий проект, його зацікавив цей древній майстер.— Я — то інше діло, усі ми заступники наркома на своїх місцях. Але з чого ти, ти з чого взяв, що тут би машинобудівний?..

— Та боже мій, ти ж знаєш, що я був у Ленінграді разом з директором і секретарем парторганізації. За цей завод скільки городів боролося на конференції Діпромезу! Харків, Ворошиловград, Коломна, Брянськ, Митиці... Всім хотілося мати такого сусіду, це ж — перспектива! Кожен завод понавіщував своїх діаграм, кожен хвалиться, добивається,— ну, вирішили в нас будувати. Приїжджаю на Хитайлівку, глянув навкруг себе та й думаю: пащо було всю Росію обмацувати, коли ось вопа, територія твого велетня, крапдої не знайдеш. Живеш на ній стільки років, і не бачиш своїми старими очима!

— З Хитайлівки дивився?

— Од вітряка!

— А ти глянь он звідти, з того горбка. Давай руку, — збуджений Єрмаков наче краном висмикнув старого на горішню приступку, швиденько повів за плече на те місце, де нещодавно стояла машина Орджонікідзе. — Дивись сюди. — Єрмаков підняв руку, відновив ті дві сторони трикутника, що їх показав нарком, і широким рухом замкнув їх вдалині у сектор. — Харашо?

Стояли поруч, один високий, плечистий, сіро-смаглявий, другий приземкуватий, рум'яний і веселий, дивилися на просторий схил і, знаючи постанови уряду в будівництві — останнє слово техніки, розмах, перспективність, — вони вже розташовували, вже бачили обриси заводу в голому степу під суховієм.

Раптом Остапович повернувся до Петра Петровича:

— Стривай, товаришу Єрмаков! А ти часом з наркомом не розмовляв? Орджонікідзе часом не спинявся тут коло тебе? Бо він же на Хитайлівку спустився зі степу, он тією межевою тасьмою...

— Спустився?! На Хитайлівку?! — Єрмаков кинувся на Остаповича і, зробивши страшне обличчя, схопив його за плечі. — Ах ти ж старий хитруля!

— Та й ти нівроку, товаришу Єрмаков! — відповів Остапович, миттю просунувши сталі свої долоні, що піввіку тримали ковальський молот, під пояс Петра Петровича.

Вони хотіли борюкатись, але розреготалися з несподіванки та з деякою піяковістю, а потім, уже розмовляючи про те, як то буде тут через кілька років, знову й знову, глянувши один на одного, заходились сміхом:

— Ах ти ж самозвапець, Остаповичу!

— Та я ж тобі казав уже, товаришу Єрмаков: я ж заступник наркома... на Хитайлівці. То чого ж я самозвапець?

— Усі ми заступники наркомів... на своїх постах...

Закінчилася ця зустріч двох дідів на баштані так, як часто закінчуються зустрічі простих і щирих людей.

— То, може, заїдемо до мене?

— Та й засядемо?

— Та й засядемо.

— На лиса?

— Ні, за стіл засядемо. Ти ж, товаришу Єрмаков, десь ще й не був ніколи на Хитайлівці, а її ж скоро не стане. Це ж, товаришу Єрмаков, життя наша змінюється, таке діло треба окропити.

І. Тьотя Шура

Перші новини зі Стальгорода Саша Вешников почув ще в дорозі, пересівши в поїзд місцевого значення.

Коли він переходив повз одне з перших купе вагона, знайомий жіночий голос покликав його:

— Вешников!

Він обернувся.

Завідуюча директорською їдальнею Олександра Власівна сердито кивала до нього, — давайте, мовляв, сюди, — забронювавши долонею місце біля себе.

— Треба ж дивитися, товаришу Вешников! — сказала вона без усмішки.

Саша щиро зрадив, зовсім не зважаючи на непривітні нотки в голосі цієї ще не старої жінки з добрим обличчям. Дбайлива, як рідна мати, тьотя Шура була і сварлива, як мати. Стальгородські інженери не знали з нею біди.

— Нікого б я зараз так не хотів бачити, як вас, тьотю Шуро! — сказав він, потискуючи жінці руку.

Обличчя Олександри Власівни стало заклопотаним:

— Але ж при мені нема нічого їстівного! Люся все повезла машиною. От жаль! Ви дуже голодний?

Вешников, докірливо усміхаючись, дивився на Олександрю Власівну.

— Ой, лукава тьотя Шура!

Олександра Власівна теж захиталася од сміху і жестом літніх добрих жінок торкнулася його ліктя.

— Ну-ну, нащо ж це я вам так дуже потрібна? Тільки це ви даремно — я таки дуже хотіла б почастувати вас: Люся повезла першосортні шоколади. Не все ж для шановних містерів, треба ж і своєму братові... А може, будете смоктати м'ятні пілюлі? — і вона відкрила сумку. — Беріть. Це я захопила з собою, щоб не загойдувало. В мене ж серце...

Незлюбиво хитра, Олександра Власівна чудесно знала, що Вешникова цікавлять заводські новини, і починала подавати їх у скупих дозах, навмисне, для психологічного ефекту, розбавляючи їх усякими м'ятними розмовами. Жінка добре знала своїх інженерів і любила взагалі заглядати в душу людини, іноді граючи нею, душею свого ближнього. Звівши мову на їстівне, вона з прихованою усмішкою спостерігала за Сашею.

Але і Саша добре знав саму тьотю Шуру. Він теж з інтересом слухав її мову і розумів її. Його уваги не минула репліка про шоколад для шаповних містерів — отже, на завод приїхали американці. Тьотя Шура знає, що кому подати!

Новина про американців не просто цікавила Вешникова, а її входила якоюсь мірою в його розрахунки. Ділові зв'язки з заокеанськими колегами здавалися йому певною школою, часткою того, чим могло б для нього бути закордонне відрядження. А про відрядження він мріяв і готувався до нього. Він удосконалював свої знання в англійській мові, вивчав промисловість і техніку зарубіжних країн, і зокрема Америки...

Пасажири, що сіли на тій же станції, де він мав пересадку, вносили разом з речами у вагон усі пристрасті бурхливого залізничного вузла і галасливо влаштовувалися на сусідніх лавах та полицях — можна було вільно розмовляти.

Взявши м'ятну цукерку, Саша сказав:

— Я вже давно, тьотю Шуру, вийшов з того віку, коли людину попад усе цікавлять цукерки.

— Ну, певно ж. І до того, ви ж не інженер.

— І взагалі, не єдиними м'ятними цукерками жив буде інженер...

Олександра Власівна засміялася:

— Оце-то правда. — Але по цих словах похопилася, тепер уже серйозно стурбована: — Справді, ви голодний?

— ...але й словом, ісходящим із уст ваших, — закінчив свою фразу Вешников. — Давайте, тьотю Шуру, розкажіть. Я три тижні не був у Стальгороді.

Він знав, кого питає.

Коли їдальня становила собою своєрідний робочий салон серед виробництва, то Олександра Власівна була гідною і незамінною господинею того салону.

До їдальні забігали інженери з усіх цехів, відділів, бюро, станцій і агрегатів заводу не тільки для того, щоб поїсти серед роботи, а й щоб когось побачити, поділитися, посваритися, довести, відстояти, поінформувати, викласти душу, похвалитися й поскаржитися, щось комусь передати, попередити... Вони галасували вже біля вмивальника, розмахували мокрими руками, розгортали аркуші над паруючими тарілками, дзвонили з виделками в руках в усі цехи, відділи, станції, на всі квартири, в усі організації, органи, установи й заклади Стальгорода.

Сюди заходили зголоднілі гості з наркомату і главку, представники, делегати, кореспонденти, тут бралися перші хап-

ліві інтерв'ю, звідси починалися пошуки героїв творчих перемог, нових форм праці.

Тут обмірковувалися нові винаходи і пропозиції, нові призначення в органах індустрії і сенсаційні повідомлення газет; інженерська їдальня була тим фокусом, в якому повніше, ніж у будь-якому керівному пункті заводу, відлунювали всі задуми й починання, всі думки і пристрасті заводського світу.

Це були кулуари при роботі, тут розв'язувалися технічні проблеми останньої хвилини і звідси розносилися по всіх кутках заводу новини останнього телефонного дзвінка, чутки, наказу.

Це була своєрідна робоча приймально-передаточна станція, і органічним інструментом, — як це слово вживається в політиці, в дипломатії, — робочим інструментом цієї станції була Олександра Власівна.

В минулому кваліфікована робітниця-верстатниця, бригадир, активіст і організатор, бездоганної чесності стара комуністка, вона прекрасно знала виробництво, і після того, як зірвала серце й була переведена на господарчу роботу, служила виробництву не з меншою користю, ніж за верстатом чи в ролі бригадира монтажної бригади. Досвідченість у житті заводу, природний розум і тонкий такт цієї жінки зробили її незамінною в ролі господині цього виробничого салону.

Вона знала в кожну дану годину той пункт на заводі, де вирішується успіх, звідки з напруженням і тривогою чекають результатів; могла поінформувати, переказати складну технічну справу, порадити, подзвонити, непомітно увійти в суперечку і втихомирити її.

Саші Вешникову, якому доводилось мати справу одразу з декількома цехами, з усією широкою сферою цього величезного будівництва, Олександра Власівна часто ставала в пригоді.

Спрямовуючи її на новину про американців, він спитав:

— Ви це навмисне їздили в область за першосортним шоколадом?

— Уявіть собі. В нас не знайшлося такого, як любить містер Ед Хауфільд, і про це було заявлено директорові. Анатолій Іванович викликав мене на розмову з цього приводу.

— Цікаво. Вони давно приїхали?

— Тяжнів зо три.

— Це відразу потому, як я виїхав у відпустку.

— Десь тоді.

— Ну, як же наші інженери... ставляться до заокеанських колег?

— Хто як. Тілі-Білі-Кефалі і компанія, наприклад...

— Прийдіте поклоніться? — підказав Вешников. — Звичайно. А як Ремига, Пургін, Фармен?

— Кожен на свій лад, що в кого в натурі. Самі побачите. Саме ви найкраще й побачите, бо круг цього вашого замовлення ціла карусель їде. Слухайте, ви мені скажіть, Вешников, чи реальна це річ? Понад двісті тонн!..

Саша, відкинувшись, із захопленням дивився на Олександру Власівну.

— Ой, чудесна тьотя Шура! Все вона знає!.. А ви кажете — нащо це я вам так потрібна! Та я аж горю почути саме про пове замовлення. Раптом одержую від дирекції телеграму — терміново виїхати. Їду, сам роздумую, аж забудусь, що круг мене чужі люди, пасажири, — так раптом і потягне спитати свого візаві: «Ви не знаєте, що б таке міг замовити ЛМЗ?» Таж у цьому замовленні, може, півроку життя буде! Ви розумієте, тьотю Шуро?

ТЬотя Шура прекрасно розуміла інженера і, власне, потроху схилила розмову до замовлення лєнінградців, здійснення якого Вешников мав скеровувати й контролювати, — власне, яке він мав виконувати. Але про американців вона почала недарма. Завод наважувався прийняти виняткове замовлення, металурги, технологи, конструктори обмірковували технічні можливості, круг небувалої деталі точилися суперечки, і очі багатьох зверталися до американців. А Тілі-Білі-Кефалі шанобливо популяризували їхню думку.

Яку ж позицію зайняли в цьому питанні заокеанські колеги?

Наївно говорити про позицію. Консультант містер Вейс обурився і не вважав за потрібне серйозно розмовляти про цю справу. Є технічні інструкції. Не може бути двох думок там, де говорять цифри. Відлити двісті тридцять тонн? Розділіть цю цифру на потужність вашої найбільшої печі, і ви знайдете, скільки разів треба буде доливати виливницю, — серйозний, рожевий, накрохмалений містер Вейс у цьому місці не міг стримати сміху, бо, мовляв, навіть кашу треба варити відразу, а не доварювати й доливати, а сталь — це не каша, тут хвилини грають роль. Далі, — на чому підняти такий виливанець? Два крапи мартенівського цеху разом мають тільки три чверті потрібної для цього потужності. І головне: для чого виливати, коли Росія не має в своєму розпорядженні такого преса, що міг би відкувати цю річ? Чи везти заготовку до Америки? Але ж для цього нема транспортних засо-

бів... Одне слово, містер Вейс сказав, що він на роботі не любить вправлятися у веселих розмовах.

Щодо містера Хауфільда, то він — веселий янкі, він просто сміявся. Він виїмав з кишені другосортний шоколад, ламав його по шматочку, жував і сміявся. Тільки й сказав, що коли стальгородці виллють такий виливанець, то він залишиться в цеху вічним пам'ятником їхньої сміливості...

Тілі-Білі-Кефалі тріумфували, знайшовши таку могутню підтримку.

Це чудне й веселе ім'я — Тілі-Білі-Кефалі — склалося з трьох прізвищ літніх інженерів ще миколаївського випуску, які щодня так гідно посили свої вчені голови в бюро гірничо-заводського устаткування і звідти назад на квартири, і так поважно, розраховуючи кожен свій рух серед метушливої, швидкої, занальної, не завжди добре одягненої інженерської молоді, що на цю гідність і поважність мусили віддавати всю свою енергію, зовсім не залишаючи її для заводу. Природно, що вони потроху відставали, і, зрештою, на запитання, що вони робили на заводі, не буде помилкою відповісти: вони з гідністю трималися! А про їх роль серед молоді можна було б сказати — вони п о в о д и л и с я.

Це, так би мовити, якщо округляти явище, як цифру. А щоб вичерпно охарактеризувати роботу Тілі-Білі-Кефалі, то треба додати, що зокрема Тілі, високий чоловік з баб'ячим обличчям і еліптичною постаттю, був торбою всіляких нормативних цифр, інструктивних даних, часто встановлених ще на початку сторіччя, і з цієї торби завжди можна було витягти довідку, не копаючись у довідниках, таблицях і спеціальних статтях.

Як усяка торба, до творчості заводського інженерського колективу Тілі був непричетний. Не грішили такою причетністю і два інженери, пов'язані з ним оригінальним трійстим імепем.

А треба сказати, що на цей час молода стальгородська інженерія рішуче відмовилася від копіювання європейських марок і взялася за створення вітчизняних машин, переглядала показники, коефіцієнти корисної дії, модернізувала конструкції...

З розповіді тьоті Шури на Сашу Вешникова одразу звалилася проблема цього замовлення в усій її складності, і він гарячково зважував дані й можливості, слухаючи Олександрю Власівну.

— А справді, Вешников, скажіть мені, це мене турбує, — чим ви можете перевезти виливанець у пресовий цех?

Фармен каже — ми перевезем його на нашому стотонному лафеті. Ви подумайте... а коли лафет хрусне серед двору? Там же немає кранів. Що ви, підважите дрючками цю вогненну штуковину? Її ж треба гарячою подати в цех. Так же?

— Так. В стані пластичної деформації. Десь біля восьми-сот градусів.

— Ну от.

— Лафет не хрусне.

— Чому? Чим ми від цього застраховані?

— Він не матиме права хруснути.

— А коли хрусне? Ну, для прикладу. Я ж не знаю, я не інженер. Що буде, коли лафет зламається і виливанець вгрузне в землю серед двору? Він же справді залишиться назавжди... нашим соромом.

— Ні, він однаково попаде в пресовий цех — така діалектика.

— Діалектика? — перепитала тьотя Шура. Вона не зовсім певно розуміла це слово, але чула в ньому могутню силу бажання, прагнення успіху й перемоги в душі цього скромного хлопця Саші, інженера Вешнікова.

— Так, діалектика!

II. Невідома

— Ну, що ж там на Поділлі? Обжалися люди?

— Ярицу закінчують. А, власне... — Саша з інтересом придивився до обличчя Олександри Власівни, — звідки ви знаєте, тьотю Шуру, що я відпочивав на Поділлі? Невже я казав вам, що їду саме на Поділля, а коли й казав, то певже ви запам'ятали це? Нас же так багато... Цікаво, як ви все знаєте?

— Знаю.

— Хтось із моїх приятелів казав?

— Дівчина одна казала.

— Дівчина?!

Саша дуже здивувався.

— Уявіть собі!..

— З жодною дівчиною я не говорив про те, куди їду. І кого це може цікавити? — Він потер пальцями лоба.

— Ой, тихоня!

— Та слово честі — не знаю.

— А вона вже двічі заходила, питала, чи ви не приїхали.

— Справді, тьотю Шуру? Хто ж це така? Ви її знаєте?

— Не знала. На заводі не бачила. Але, виявляється, в редукторному цеху працює.

— В редукторному? Не розумію. Може, хто з редукторного в справі до мене?

— Я думала, що з міста, з якоїсь організації. Питаю: «Звідки ви?» — щоб, коли з'явитесь, переказати вам, а вона не так зрозуміла та й каже: «З Поділля». Я тоді й згадала, що ви поїхали на Поділля. А може, й до того пам'ятала — хіба ви мене не знаєте, таку забудькувату?

— З Поділля?!

Саша був вражений, такий, що аж збентежився.

— Може, в редукторному цеху працює яка подолянка... В редукторному яка-небудь монтажна бригада не працює зараз?

— Ну, як же! Люлько ж повернувся з Америки з унікальним верстатом. Сам і монтує. А потім, містер Хауфільд монтує зуборізний верстат «Фарел-Сайкс», також у редукторному.

— Може, Дуся?

— Шпуйна? Ні, я ж знаю Шпуйпу.

— Та й правда. Не розумію, хто б це міг бути. Яка вона в себе?

Вешников навіть подумав про Таню Гропъ, але це була безпідставна думка, а портрет, що його змалювала Олександра Власівна, не нагадував йому нікого. Росла й гарна — це риси, спільні для багатьох. Дуся теж росла й гарна, і Тоня з пресового, й Мотя з будцеху...

— Чи світле обличчя? Здається, ні. А втім, у коридорі було темно. Брови темні, сердиті, і взагалі дівчина така якась... сувора трохи, губи стиснуті, говорить коротко, чітко. Можливо, від збентеження, бо, здається, почувала себе трохи ніяково. Обидва рази попросила пробачення і швидко пішла.

— Як вона одягнена?

— В темному — курточка, спідниця. В хромових чобітках.

— З косою?

— В хустині.

Вешников хвилюк подумав.

— Ну, бог з нею. В мене в цій «галузії» досить порожньо. Можна сказати, відлюдно. Коли хто в якій справі, то знайде.

— Сказала — в особистій справі.

Олександра Власівна зворушено дивилася, ховаючи теплу усмішку, на молодого, збентеженого товариша і по хвилині, наче на випробування, додала:

— Якась закохалася.

Вешников рвучко повернув до неї обличчя і, незадоволений, знову одвернувся, старанно розтираючи лоба.

— Тільки не глузуйте, Олександро Власівно.

Жінка підняла брови, уважно придивляючись до нього, як людина, що не розуміє, чим вона могла образити співрозмовця.

III. Тут живе інженер Вешников

Вешников привітав сусідів по квартирі, забрав свою пошту і спитав, чи не було кого з Ленінграда. Він сподівався нарочитого з розрахунками і кресленнями нового замовлення.

З Ленінграда нікого не було.

Саша підійшов до дверей своєї кімнати й увіткнув ключ у замок, але, згадавши про дівчину з Поділля, повернув обличчя до бабусі, що вийшла за ним у коридор:

— Скажіть, будь ласка, і взагалі ніхто про мене не питав? Це з Ленінграда, а взагалі.

— Заходив Олекса Костьович. По телефоні питали.

— Давно питали по телефоні?

— Часто питають. З дирекції, а то з цехів.

Він подякував і відімкнув двері, радий, що закінчилися мандри, станції, пересадки і навіть приємні побачення з рідними, з сестрою, і чудесні київські сади й концерти, — не культурно було б це комусь сказати, але сам собі він міг признатися, що йому найкраще тут, вдома, на своєму місці... Все ж таки всі ті приємні речі — побічне, стороннє.

— Чи тут живе інженер Вешников? — тихо, самими губами спитав він, зупинившись біля порога, і чомусь смутно усміхнувся.

Це почуття, що в кімнаті хтось невидимий зустрічає його, завжди було в Саші, коли він по довгому часі повертався додому. Тут, у його моделях, саморобних і виготовлених у модельному цеху, в книжках, на яких згорнулися в трубки аркуші креслень, у покинутому кріслі, — в усьому жила душа його роботи, відлунювались настрої ночей. Він не міг поскаржитись — йому тут добре працювалось, і це приносило велику радість. Але іноді безпричинний смуток заходив до нього — після театру, після прогулянки в парку, коли він був не в роботі. Очевидно, то був смуток самотності, молодості... І завжди, повертаючись додому, він знаходив у тиші своєї кімнати це двоїсте почуття: радість і смуток. І щоразу він смутно усміхався.

Вешников поставив чемодан; не скидаючи піджака і не сідаючи, зупинився біля стола, оглядав усе, не торкаючись ні до чого. Потім сказав сам до себе:

— Так, інженер Вешников живе тут.

І згадав про пошту в руках.

Була купа газет, журнали «Новый мир» і «Тяжелое машиностроение», лист від Тихона — після Сашиного від'їзду прийшов, кілька запрошень до літнього театру, до клубу на вечори, повідомлення з заводської групи дипломантів-інженерів — наступні теми з кандидатського мінімуму, три офіційних листи з конструкторського бюро ЛМЗ: два по роботі над деталями турбіни Френсіса та один про нове замовлення, що мало стати іспитом стальгородської інженерії і всього заводського колективу.

З останнім листом Вешников довго сидів замислений, потім нагнувся над столом, покреслив аркуш паперу, рясно покрав його дрібненькими цифрами і, поклавши олівця, сказав:

— Так...

Тільки тепер він, нехороший, неорганізований хлопець, відчинив двері на балкон і солодко зітхнув глибоким зітханням людини, що в неї перед цим падового затяло дух у грудях.

Він витріпав на балконі костюм, роздягнувся до трусів, приготував собі все чисте, виглянув у коридор і шмигнув до ванної кімнати.

Через півгодини Саша, свіжий, святочно одягнений, зачесаний і навіть до певної міри задоволений з самого себе, — в дорозі він засмаг, обличчя зашарілося, очі блищали, — і голодний, як вовк, сів на ліжку, щоб обдумати свій маршрут, досить складний, по соцмістечку і заводу.

Найперше — на яку прохідну йти: парком до головної контори чи лісонасадженням до першої брами? Через парк ближче до ідальні й механічних цехів, але в заготівельних цехах можна зустріти Борю Бломберга, а він, працюючи у відділі головного металурга, багато чого може розповісти в справі пового замовлення...

Саша схилився ліктем на подушку.

Звичайно, в редукторній варто заглянути: познайомитися з американцями... І все ж таки цікаво — хто б це могла бути?.. Перебираючи в пам'яті знайомих з редукторного цеху, він, щоб легше було уявляти, заплющив очі і... заснув.

Але зараз-таки хтось постукав у двері.

Вешников чув крізь сон, що стукають, знав, що він спить, і не міг прокинутись, поки не відчинилися двері. Прокинувшись, він схопився.

Бабуся дивилася з коридора трохи збентежена.

— Пробачте, я думала, що кімната замкнена й потягла за клямку. Якби знала, що спите, то й не будила б. Вас просять до телефону. Це, здається, Сербин.

Не зовсім очумавшись, Вешников вийшов у коридор і, вже знявши трубку з гачка, згадав, що треба подякувати.

— Спасибі, що збудили, Маріє Степанівно,— голосно сказав він у спину старій.— Якраз дуже добре, а то я зненацька заснув.— І в телефон: — Я слухаю!

В трубці сміявся Олекса.

— Я теж слухаю. Значить, нічого, що я подзвонив. Здрастуйте, Олександр Ілліч!

— А-а, Олекса! Радий бачити. Ти звідки дзвониш?

— І я радий. З редукторного. Щодня дзвоню. Коли до вас можна зайти? Багато разів хотілося поговорити, і є про що... Чого ви так довго затрималися?

— І так ледве видерся від родичів. Вони ж знають, що в мене відпустка на місяць. А я був три тижні. Олексо, я зайду в цех. Хочу дещо розпитати.

— Заходьте неодмінно. Я дуже відчував, що вас нема у Стальгороді. Серйозно, Олександр Ілліч.

— Ну, добре, вірю. Коли до кінця зміни не встигну зайти,— можу затриматися в дирекції і в заготівельних цехах,— то ти заходь до мене ввечері. В технікумі ж занять нема?

— Ні, нема. Значить, так і домовилися: або ви в цех, а там побачимось, або я до вас увечері. Бо є що розказати.

— Гарзд.

— Ну, привіт.

Саша повісив трубку, глянув на годинник,— була друга,— і швидко почав збиратися.

IV. Здрастуйте, друзі!

Через десять хвилин він вийшов з будинку на майдан Одностайності й зупинився. Коли машина, вислана за Олександрю Власівною на станцію, підвезла його дві години тому, втомленого, до квартири, він не встиг роздивитися, і зараз йому здавалось, що він дуже довго не був тут. Здавалось, значно виросли сріблясті тополі в алеї вулиці Веселої, погустішав садок у широкому чотирикутнику між будинками ліворуч од майдану. Великий дім навпроти впріс на цілих два поверхи, а з відкритого боку, в ступу на віддалі закладе-но якусь новобудову.

З Зеленої вулиці, з парку потягнуло свіжим вітерцем просто в обличчя. Вешников глибоко зітхнув, і йому стало хороше, спокійно й весело.

«В гостях добре, а вдома краще»,— подумав він. Наближаючись до скульптурної групи на скелі-постаменті серед майдану, він тихо привітався:

— Здрастуйте, друзі! Давно не бачились.

У Веселій вулиці гримів гучномовець, підвішений до ливни, перетягнутої од рогу до рогу. Тут, біля пошти, аптеки й магазинів, було людно, Саша зустрічав знайомих, але не зупинявся ні з ким, ішов швидко, мовляв, не маю часу, тільки вітався, кому усміхнувшись, кому зробивши рукою салют, а кому на ходу потиснувши руку.

Що не кажіть, а хороше отак іти соцістом, тут він удома, тут він відчуває себе твердо, його знають — він має своє певне місце на заводі, і зовсім нічого не шкодить йому в очах сталгородців, що широкий ніс, що зріст непоказний, що мішкуватий піджак,— він інженер Вешников.

З Веселої, що закінчувалась двома високими будинками одного стилю, як з парадних врат, Саша вийшов майже підтюпцем, перетяв поперечну, незаасфальтовану, вкриту муравою вулицю і пішов парком. Широка стежка губилася в зелені. Як і його кімната, ця стежка мала свою душу, душу його не додуманих в кімнаті думок, його шукань; вона була продовженням тієї дошки в підлозі його кімнати, по якій він ходив у трудні хвилини. Він цю стежку протоптував, і, можливо, он той поворот він перший позначив своїми слідами під час сльоти. Він тисячу разів пройшов цією стежкою і йшов тепер тисячу перший раз, торкаючи вігтя простягнутою рукою, паче подаючи її кожній деревині — свідкові його сталгородських років.

— Виросли... виросли...— тихо приказував, оглядаючи темполісті й салатні, струпкі і круглі, густі й ажурні, як мережка, крони. Наче він давно звідси, наче минули роки, як він виїхав.

Але вітаючи парк, він якоюсь часткою своєї душі був на заводі, в справах, у роботі. Треба було поговорити з директором, та йому хотілося відкласти цей візит до завтра, щоб спочатку оглянути литво й чорнове обдирання валів і таким чином обійтися однією розмовою в питаннях старого й нового замовлення. Вешников не любив директора — цей брונет з круглою головою і коротким обличчям, що мало такий вираз, паче він прикусив вудила гнuzди, належав до тих господарників, які тримаються до люднини в профіль, розмовляючи з

нею в кабінеті, а на підприємстві вислуховують робітника не зупиняючись і не повертаючи голови.

Над рядами молодих дерев високо підіймався розкішний будинок головної контори. Дивлячись на нього, Вешников подумав: «Звичайно, центральній установі такого заводу личить і деякий зовнішній шик, але виживати інститут, який вирощує інженерів цього ж заводу, щоб розмістити дирекцію, — це вже хамство».

В головній конторі Саша не затримувався. На його ім'я було дві телеграми з Ленінграда: одна — що людина з кресленнями й розрахунками вийде завтра, друга — що розрахунки затримує нарада конструкторів. Після телеграм уже три дні з Ленінграда нічого нема, але ось-ось падійдуть матеріали, бо сьогодні в справі замовлення з Москви прилетів представник одного з інститутів академії товариш Деев. Зупинився в готелі, що на Веселій вулиці.

Йдучи від головної контори до прохідної брами, Саша не одразу зрозумів сам себе: він споважнів і мимохіть чомусь із гідністю, яку відчував у собі нечасто, зустрічав людей, наче місце його в житті стало більшим, значнішим, наче поглибився самий сенс життя. В нього був той настрій, в якому людина перестає зважати на дрібниці, усвідомлює своє покликання на землі і в тому покликанні знаходить радість.

Сповнений цим відчуттям, він обдумував звичайні і прості речі: що сьогодні ввечері треба зайти на Веселу в готель, побачити Деева, що краще зайти не пізно, бо він з дороги може рано лягти спати, і що треба буде не дуже довго затримуватись на заводі.

Раптом він аж припипився трошки.

«Але чого це на мене така гордість найшла?»

Велике замовлення... Цей товариш з Москви, з інституту. Так, з інституту академії... В його свідомості засяяло святе, величне слово — наука! Досі йому ніколи не спадало на думку, що його завод, що сам він може служити науці, що інститут ученого, про роботу якого він з таким захопленням, з такою глибокою пошаною читав великі нариси в центральній пресі і в наукових збірниках, — що цей інститут може мати потребу в його заводі, в ньому самому. Він, Саша Вешников, відчув себе причетним до роботи цього інституту, паче ввійшов у його колектив.

А втім, усі ми — один колектив, народ... На всіх форпостах країни підіймається людська гідність кожного з нас. Буть радянською людиною — це дуже відповідальна служба на землі!

Дорога від прохідної перетинала одну з магістральних алей, сама ставала алеєю і губилася далеко в зелені центрального бульвару. Праворуч, в ряду великих будов Саша здался побачив редукторний цех — там працювала та дівчина, що двічі питала про нього, він думав заглянути сюди відразу, побачити Олексу, але тепер, у настрої цих хвилин, йому здалася дрібною ця його цікавість до редукторного цеху, і не тому, що вбачав у ній щось нехороше, а тому, що дуже хороше, значуще, може, епохальне вбачав у пових завданнях заводу. Йому трохи не терпілося, він був молодий, він мріяв, запалювався, і в ті хвилини здатний був на подвиг, про який писалися б поеми, тому повернув не до редукторного, а до цехів, де виготовлялися деталі за його старим завданням і куди мало надійти нове замовлення науки, — пішов ліворуч, через видолинок, що до його від'їзду був ще шматочком цілинного степу, — тепер тут зяяли глибокі котловани і з бетону фундаментів стирчало залізне пруття.

В другому механічному точився одип з тих сірих цехових буднів, яких тисячі і які не потребують яскравих негайних подвигів, але вимагають, щоб ти день у день наполегливо, рівно, не попускаючи ні на хвилину, пильнував, пересилював, натискав, як натискає супорт різакон на сталь, без кінця мотаючи димучу гарячу стружку в кілька міліметрів і намотуючи її багато тонн.

Рівно гули мотори, чаккали, різали, довбали верстати, робітники підстроювали їх, приглядалися, вслухалися, закріплювали деталі, перепосили кранами з вагона на планшайбу шестиметровий маховик... В цеху було тихо, люди розуміли один одного з півслова, з короткого стриманого жесту. Цех працював з повним навантаженням.

Вешников мовчки, декому тільки кивнувши головою, оглянув щойно доставлену з пресового цеху велику поковку, звернув увагу на шлакове включення близько від центру в зрізі свого тридцятитонного валу, — чорнява дівчина з тонким профілем саме закріплювала його на верстаті, — считав, де пачальник зміни, і попросив розточити шлаковищу.

Дівчина не сказала нічого, вона кілька разів кивнула головою, розуміючи завдання, і знову взялася за роботу.

Останній виливонець старого замовлення ЛМЗ був уже в пресовому цеху. Були всі підстави сподіватися, що все буде гаразд, і швидко всі деталі можна буде відправити на завод. Це замовлення турбувало Вешникова у відпустці, і тепер він полегшено зітхнув.

В аулі, як усі називали фасонноливарний цех, і в мартені

точився той самий заводський будень: машини й агрегати рівно працювали, робітники копалися в землі, готуючи форми, два малознайомі інженери випробовували на електронечі нові електроди і сперечалися з-за дрібниць, це було нічого ні особливого, ні цікавого, ніхто не піднімав епохальних проблем, ніщо не вимагало віддати життя за ідею — будь собі живий і здоровий, більше того — вчасно їж і спи, щоб міг чинити подвиг сірих буднів у всьому їх множенстві. І Саша раптом відчув, що він сильно голодний, — бо й справді, не єдиними ж м'ятними цукерками живий буде інженер, але й смачним обідом чудесної тьоти Шури, — відчув, що ноги не хочуть більше носити його по цій сильно перетятій території заводу, що майже дводенне перебування в вагонах-термосах, до двяшка прогрітих серпневою спекою, виварили його до решти її остаточно. І, глянувши на годинник, швидко попрямував до їдальні.

Поспішати треба було тим більш, що час обіду закінчувався і що в редукторний цех таки треба було зайти до гудка. Не для того, щоб виявити гавмпичу подолянку, а щоб побачити, як працює заоксаєнський колега, та зустрітися з Ремігою, Люльком, який повернувся з Америки, а заодно й побачитися з Олексою...

Фоном, який зафарблював усі явища, в свідомості стояло сьогоднішнє побачення з представником інституту академії в готелі по Веселій вулиці.

V. Розмова з Пургіним

Біля їдальні стояло лише одне авто. В години пік тут завжди було їх по кілька — керівні працівники заводу, яким раз у раз доводилося бувати в різних його кінцях, не могли охопити цієї величезної території пішки й користувалися машинами.

Перед першою площадкою сходів спиною до Вешникова, що піднімався на другий поверх, стояв Коля Пургін. Саша відразу впізнав худорляву, рівну постать приятеля, його довгасту чорняву голову й підстрижену потилицю.

Вище на один східець, обличчям навпроти, стояв секретар заводського партійного комітету Маврошук. Він, однією рукою розгладжуючи розкішні сивуваті вуса, а другу тримаючи на плечі в Пургіна, трохи нахилився до інженера, наче мав сказати йому щось секретне, проте говорив на повний свій гучний голос, причому по-українському, сміючись весе-

лими блакитними очима, повними блиску й проміння, як у юпака. Сивоусий, він таки виглядів досить молодо, і радіальні зморшки в куточках очей були в нього не так від старості, як від доброї вдачі, від усмішки.

— Друже! Коли ти побачиш, що хто-небудь вважає себе за пуп землі,— секретар через плече Пургіна дивився на Вешникова таким поглядом, наче казав очима: ти теж послухай, в житті пригодиться,— розумієш, за пуп землі,— старий приплющив очі, й відкинув голову, і страшенно споважнів, піднявши палець угору,— то ти добре придивляйся, чи не є той чоловік просто пуп.— І він засміявся до Вешникова, подаючи руку: — Здоров, синку!.. Ну, як відпочивав? Не оженився?

Саша відсахнувся трохи вдавано, але й разом з тим серйозно.

— Та що це таке — всі мене женять! Добре тобі, Колю, ти вже одбув цей клопіт.

— Він не тільки одбув, але й дещо набув,— сказав секретар.

— У мене два сини,— гордо сказав Пургін.

— Бо в мене є така думка, що заводським молодим людям, особливо інженерам, які працюють непормовано, треба встановити тарифні відпустки спеціально на одруження. Щоб не байдикували. А що ви думаєте? Коли ж їм інакше женитися?..— І знову, весело засміявшись, він потиснув обом руки: — Ну, йдіть, обідайте.

Потім знизу ще раз обернувся:

— А я його мало знаю. Придивляюся.

— Розумію,— сказав Пургін.— На цей предмет і придивляєтесь — чи не просто пуп. Значить, уже знаєте, Андрію Андрійовичу.

Обидва інженери сходили на другий поверх, поклавши руки один одному на стап. Давні приятелі, вони, власне, й не поздоровалися, але були щиро раді зустрічі.

Ровесники по літах і по випуску, обидва інженери одного фаху — конструктори, вони мали багато спільного в життєвих шляхах і вдачах. Та тоді як Пургін вважав Вешникова за здібного інженера, Саша просто-таки заздрив на працездатність свого приятеля, на його вміння дотримуватись системи в роботі над собою, на його послідовність і організованість. Саша заздрив на ці риси Сальєрі ще й тому, що вони поєднувалися в Пургіна з рисами Моцарта, а це трапляється не часто; творча думка цього інженера-роботяги раз у раз блискала якоюсь новою технічною ідеєю.

Пургін працював у бюро гірничо-заводського устаткування, причому завжди свідомо брав на себе найскладніші завдання, завдання творчі, уникаючи прохідної виконавської конструкторської роботи,— а інші за таку роботу хапалися. Він постійно, всі роки викладав у машинобудівному технікумі, систематично опановував усе нове в своїй галузі, поставивши собі за мету досягти вищу культуру машинознавства, а крім усього, наполегливо працював над своїми оригінальними конструкціями. Цього літа підходила до завершення кількарічна праця Пургіна над шахтною електропідіймальною машиною, і були вже всі підстави сподіватися, що завод восени візьме конструкцію Пургіна для втілення в металі. Незвичайний робітничий рух, що піднявся в Донбасі з почину шахтаря Стаханова і хвилею пішов по всій радянській землі, різко збільшив видобуток не тільки вугілля, а й руди, солі та інших мінеральних багатств, шахти захлипалися власним видобутком, підіймальна машина, копіювана з європейських марок, гальмувала рух,— конструкція Пургіна була як ніколи на часі...

Розмовляючи про те, про се, вони мимохідь привіталися з деякими товаришами в першій залі і пройшли далі. Там не було нікого. Посідали за стіл один проти одного, і Пургін взяв у руки меню.

Саша дивився на нього з деяким співчуттям. Правильні риси худорлявого обличчя, чорні, густі і зовсім рівні брови та темні очі не робили Пургіна вродливим. Засмаглий, він усе ж здавався блідим, загар у нього був сіруватий, не блискучий, а трохи опущені вії виявляли деяку втому. Він довго не підіймав очей, як людина, що зараз нічим, крім поживного змісту цього листочка, не цікавиться, і несподівано сказав, поклавши меню:

— Власне, може вийти так, що одного дня перед нами встане завдання викувати ракету для польоту на Марс...

Підійшла дівчина, Саша привітався з нею і попросив, що є найпоживнішого.

— ...і ми не зможемо здійснити проекту в металі на своєму десятитисячному пресі. Тільки між нами: працюю над новим пресом потужністю в п'ятнадцять тисяч тонн. Послухай,— Пургін пересів на суміжний бік стола і нахилився до Саші, заговорив тихо й швидко: — Інтересна річ. Як тобі подобається така думка,— він вийняв олівець і почав на звороті меню хапливо окреслювати схему преса,— замінити кранівницю механічним каптувальником-маніпулятором — розумієш?

Таким чином, крім усіх інших зручностей, досягається точність. Дивись сюди...— І Пургін у двох фразах і декількох коротких ударах олівця розкрив саму ідею, не здійснену ще в конструкції.— Як тобі подобається?

Саша висловив щире захоплення з цієї думки і сказав:

— А щодо такого преса взагалі, то, я думаю, він нам буде конче потрібний ще до відкриття міжпланетної навігації.

— Боюсь, що він уже сьогодні нам конче потрібний.

— Ти знаєш про замовлення інституту академіка Агнія?

— Звичайно, знаю.

Саша помовчав, дивлячись на товариша.

— Як ти, однак, завжди відчуваєш головну вимогу часу. Стахаповський рух ти підтримуєш своєю машиною, розвиток соціалістичного будівництва — багаточернаковими екскаваторами, потребу в велетенських поковках — пресом. Яке рушійне начало керує тобою в цих задумах? Що тобі підказує їх завчасно?

— Ти ж сам кажеш — ми не маємо права ставити в залежність від когось соціалізм. Потреба підказує.

Вони забули про обід, бо зважаєні були на іншому. Пургін сказав:

— Саша, але ж на цей раз я запізнився.

— Друже мій, просто ми ще дуже молоді. Ми трохи запізно народилися. Не могли ж ми на шкільних партах здійснювати такі задуми. А на теперішніх наших місцях стояли Тілі-Білі-Кефалі. От і вийшло запізнення.

— Так, запізнилися. Я знаю про замовлення. На чому ми можемо осадити такий виливанець?

— Ми осадимо його на десятитисячному.

— Але ж це понад його потужність.

— Колю, ми часто робимо речі, які — попад силу людей. Хай машини роблять понад потужність.

— Але ж це справді-таки порушення всіх правил.

— Однак ніхто, крім нас, не може зробити цієї деталі.

Ми мусимо осадити.

— Ну, а коли прес не витримає?

— То ми... долонями осадимо виливанець.

— Не розумію, чому ти не смієшся, жартуючи? — серйозно спитав Пургін.

Саша потер лоба. Завжди, коли звертали увагу на його обличчя, йому хотілося потерти лоба. Але цього разу він забрав руку сперед лица і сказав так само серйозно, не усміхаючись:

— Бо коли я сміюся, в мене ніс стає ще ширший.

Пургін схопився, обняв приятеля і струснув його. Обидва весело засміялися.

— Ти просто чарівний, Саша! І я дуже радий, що про це замовлення ти думаєш точно так само, як і я. Саме тому, що ми досі не створили преса на п'ятнадцять тисяч тонн, ми мусимо цей впливашець осадити на десятитисячному, а коли він не візьме — долонями.

Він сів, і деякий час приятелі мовчки безцеремонно уплітали свої страви.

— Я чув, що наш директор намагається відхилити це замовлення, — сказав Саша.

— Думаю, що він не зможе цього зробити. Для цього йому треба було б організувати технічну думку заводу, як підставу відмови, а наші інженери не дадуть такої підстави. Тілі-Білі-Кефалі зараз навряд щоб перемогли. Навіть при потужній підтримці заокеанських колег.

Вешников замислився, навіть поклав ложку.

— Про що ти так заклопотано думаєш? — спитав Пургін.

— Все про те ж таки. Тілі-Білі-Кефалі, заокеанські колеги і директор — набирається досить значна сила. Май на увазі, що директор сам дещо важить: він самовпевнений і наполегливий.

— Але він не є пуп землі, хоч вважає себе за такого. Між іншим, ти чув цей папашин афоризм? Коли хто скаже тобі, що він пуп землі, придивляйся, — Пургін підкреслив це слово, — придивляйся, чи не є він просто пуп. Це говорилося взагалі, безособово. Про директора Маврошук нічого не сказав. Тільки між іншим — «придивляюся», — Пургін знову підкреслив це слово. — Ач, як зшив докупил!

— Хитрий дядько!

— Отже, про одного складається, як бачиш, спільна думка. Ну, а щодо Тілі-Білі-Кефалі, то про цю трійцю думка давно склалася. Це теж просто пуп.

— Це цілих три пупи.

— Три пупи і компанія.

Приятелі, посміявшись, знову налягли на страви.

— А загалом, Саша, історія за нас.

— За нас. Це безумовно, Колю. — І за якимсь невловимим зв'язком Вешников запитав: — Ти пам'ятаєш — Орджонікідзе? Як він підтримував, навчав, захощував нас, зелених!

— Орджонікідзе теж був за нас.

— Бо Орджонікідзе знав, за кого історія.

Вони помовчали. Згадка про паркомтяжпрома не була просто шанобливою розмовою двох радянських громадян. Обидва

належали до того покоління інженерів, що формувалося під безпосереднім батьківським доглядом Орджонікідзе, і цілі роки особистого життя кожного з них пройшли тепер перед ними при згадці про Серго. Саме він, всупереч деяким керівникам заводу, дав право й матеріальні можливості молодим конструкторам на широке експериментування в усіх лабораторіях заводу, саме він, бачивши далеко в майбутнє, відкрив перед ними право на дерзання і ризик, саме він заходив у їхні некомфортабельні кімнати, де ще іподі зелені студентські скриньки правили їм за буфет, а то й за стіл, над яким хлопці просиджували ночі, долаючи технічні проблеми і мріїючи про майбутнє Радянської Батьківщини.

По обіді Саша запропонував приятелеві зайти з ним в редуторний цех.

Пургін глянув у свій блокнот і сказав з усмішкою:

— На жаль.

— Жаль-жаль,— сказав Вешников.

VI. Зустріч

У хвртці, прорізаний в брамі редуторного цеху, Вешников зіткнувся з містером Хауфільдом.

— Пардон!

— Пробачте!

Обидва разом поступилися місцем, наче сховались один від одного за одвірок. Але ні той, ні другий не йшов.

Тоді Саша виглянув на просвіт хвртки і сказав:

— Пліз!..¹

В цю ж мить виринув і містер Ед Хауфільд, так що вони знову запросили один одного:

— О, поджалъст!

— Пліз!

Американець був років на п'ять старший за Вешникова, рясвий, голубокий, рум'яний, в добротному, але не новому костюмі, сорочці з крохмаленим комірцем і такими ж манжетами,— рукою він уже двічі зробив широкий жест запрошення. На лівому лікті в нього був чи то халат, чи то літнє пальто, а в руці маленький саквояжик. Саша, в одну мить окинувши поглядом містера, примітив, що той уважно придивився до нього, і подумав: добре, що я пристойно одягнувся для першого візиту після відпустки на завод. Вешников був у

¹ Будь ласка (англ.).

шовковій коричневій сорочці, при галстуку, у випрасуваних і злежаних в чемодані штаних та добре начищених черевиках.

Із-за плеча містера Хауфільда визирнуло м'ясисте обличчя Тілі. Він побачив Вешникова, і його еліптична постать, прокладаючи дорогу шановному містерові, рішуче, ніби навіть в піку Вешникову, просунулась у хвіртку. Тілі пищівним поглядом змиряв молодого інженера,— мовляв, як тобі не соромно! — обернувся і з галантним поклоном запросив американця:

— Шліз, містер Хауфільд.

Ед Хауфільд переступив через високий поріг, ще раз сказав до Вешникова «пардон», але не церемонно, з веселими іскорками в очах, і одверто, хороше засміявся, подаючи руку. Цим несподіваним, безпосереднім сміхом він наче казав: бачиш, яку комедію розіграли? Чортзна-що всі оці етикети!

— Ед Хауфільд,— відрекомендувався він.— Енжініє-констракте. Оф тзе мешінері.

— Олександр Вешников. Радий познайомитись.

— Енжініє? Которий спеціаль?

— Інженер-конструктор.

— Гі! Колега. Ол райт! Хау із іт — Вешнікоф?.. О-кей! Ошень приятно. До свіданія!

— Гуд бай! ¹

— Ду ю спік інгліш? ²

— Ноу. Ай спік вері бед. Ай рід ³.

— Ол райт!

Саша не встиг навіть зніяковіти, він збентежився вже в цеху, переступивши поріг і знов-таки зіткнувшись — цього разу вже зі своїм, з інженером Ремигою. Начальник зміни, видно, проводив містера Хауфільда до виходу, а перед хвірткою залишився позаду і з-за спин не міг бачити всієї оригінальної сцени.

Він відступив од порога, даючи Вешникову змогу пройти в цех, і стояв, тримаючи руки в кишенях суконних штанів і розхриставши піджак, невисокий, але міцно збитий, молодий, засмаглий. Удаючи заклопотаний вираз на своєму досить правильному і досить звичайному невеликому обличчі з упертим підборіддям, він усміхався карими уважними очима.

Не розібравши, що сталося за хвірткою, Ремига напівжартома спитав Вешникова, хто, власне, кому влаштував обструкцію — він американцеві, чи американець йому. Скромпяга

¹ На все добре.

² Ви розмовляєте по-англійськи?

³ Ні. Я розмовляю дуже погано. Я читаю.

Вешников, спантеличений приязним пападом заокеанського колеги, відповів, що йому самому ще треба розібратися, що сталось, але, здається, він познайомився з містером Едвіном Хауфільдом.

Треба сказати, що Саша Вешников не був позбавлений почуття гумору, і, мені здається, в тій розмові з Ремигою він навмисне трохи шаржував своє збентеження, щоб разом посміятися: ніби боязко оглядався, хекав, мовби щойно видерся від когось. Нарешті вони обидва таки розсміялися.

Вешников перший перестав сміятися. Він спитав з дуже серйозним інтересом у своїх блакитних, трошки наївних очах, з яких завжди дивилася, не ховаючись, його душа:

— Ну, як він?

Ремига з удаваною легковажністю весело відповів:

— Нічого, симпатяга містер! Сміється, жує шоколад; закидає вудочки в плеса дівочих сердець...

— Закидає? — перепитав Саша.

— Аякже, — сказав Ремига. — Компанійський містер. — І, сміючись, він уважно, серйозним поглядом людини, що думає, а не просто балакає, видивлявся в очі Вешникова.

Я знаю цей його погляд, і тому не зовсім згоден, коли мені характеризують Ремигу в ті роки приблизно ось так: «Ремига? Ні, особливих переживань боротьби не шукайте в його діяльності довоєнного часу; Ремига — це енергія, абсолютна певність наших сил і можливостей і не якісь особливі пристрасті боротьби, а саме веселий виклик у кожному порусі. Бачте, Ремига не має в собі нічого від старого інтелігента, це зовсім новий тип українця, тип наш, радянський, створений революцією, успіхами країни, енергійним розвитком техніки, індустрії, власною роллю діяча, що скрізь перемагає і за яким іде маса».

Я не бачу нічого поганого в такій характеристиці, але маю підстави відчувати деякий прихований струм душевної енергії, деяке кипіння під задириливим і веселим гумором виступів Ремиги і за зовнішньою ніби поспішністю його рішень. Думаю, що людей збивають з пантелику не зовсім звична для них непересічна сміливість, з першого погляду необачна напористість, раптовість поворотів значного державного діяча.

Але без пристрасті боротьби за нашу технічну незалежність, за марку радянського заводу, за індустрію соціалізму він не міг би бути вожаком заводського колективу, а таким Ремига ставав уже в ті роки. Зовнішньою своєю поведінкою він, очевидно, таки трохи нагадував той характер, який у ньому вбачали.

Тоді Саві Савичу було двадцять вісім років. Він уже два роки працював на Стальгородському заводі, почавши з посади майстра.

Він голосно говорив і безпосередньо сміявся, одкидаючи голову, рухи його були розмашисті й повні, жест широкі; розмовляючи з одним, він потроху наступав на людину, а коли промовляв до гурту, гурт наступав на нього, переходячи з задніх рядів до сцени.

Зараз обидва молоді інженери повільно йшли проходом між верстатами в другій прольот цеху.

— Ну, що він, монтує? — спитав Вешников.

— Збирається, — ніби зарані виправдовуючи містера Хауфільда самою інтонацією, відповів Ремига.

— Ще тільки збирається?

— Швидко почне. Не мине й місяця...

— ...як фарел буде готовий?

— Ні, я кажу — не мине й місяця, як містер Хауфільд почне монтувати. Зате який це верстат буде!..

— Ти жартуєш, Саво Савичу? Чого ж тут збиратися? Чи може «Станкоимпорт» не подбав про каталоги і креслення фірми?

— Ні, фундаменти готові, Олександрє Іллічу. В містера Хауфільда інші поняття про ентузіазм, ніж у нас. І в нього інші поняття обов'язку. Ми мусимо почекати...

— Він працює... має працювати з нашою бригадою?

— Він уже працює. З бригадою Сербина. Бригада Сербина тепер під керівництвом містера Хауфільда збирається монтувати зуборізний унікальний верстат «Фарел». Це особливий стиль роботи.

— Ну, і що ж воци, наші монтажники — Олекса, Дуся Шпуйна?

— Ми їх навчили ввічливо поводитися з містером Хауфільдом.

— Спробували б ви привчити не лаятись Олексу тоді, як... Ми ж з ним прийшли ще на будівництво. Я відучував його понад два роки не згадувати матері все через кожну фразу, насилу добився успіху. Вже два роки він не згадує матері.

— Запевняю, що тепер він згадав би... Але ми навчили його, як шанувати свої настрої: одвернутися, вкусити себе за палець і знову, повернувшись до містера Хауфільда, усміхатись. Містер Хауфільд дуже простий і демократичний з людьми. Він сміється, поплескує їх по плечах, вгощає шоколадом і сміється, — йому дуже не вистачає лексикону. Взагалі, чудесний містер.

— Справді?

— Так. Але все ж бригаду треба тримати весь час на оці. Щоб хто не вибухнув. У хлопців досить широкий лексикон. «Містер» Люлько провадить з ними бесіди з цього приводу.

— А-а, Люлько ж приїхав!.. Я й забув. Ну, а він же як?

— Його навчали етикету ще перед відрядженням за океан. Але я й за нього потерпаю. Це я йому порадив кусати себе за палець, а він уже поділився досвідом з бригадою Сербина. Проте я потерпаю за нього. Ти ж зрозумій, Люлько — інженер з чіпким оком, він цей фарел сам може без креслень змонтувати за місяць. Справа в тому, що містер Люлько — це не містер Хауфільд. Людина іншої системи.

— Догадуюсь, — усміхнувся Саша. — От і змонтував би сам.

Ця розмова, можливо, не дослівно відтворена, але що саме таке зіставлення Ремига зробив у серпні 1936 року в розмові з Вешниковим — це точно.

— Та що ти! Є ж договір з фірмою. Їхній монтаж — і все.

Вешников сказав:

— Чорт! Яке коло! — Скосивши очі на Ремигу, він взяв у зуби мізинний палець і вдавано скривився, ніби стиснувши щелепи. А забравши руку сперед рота, сказав не усміхаючись: — З задоволенням відкусив би зараз.

— Що ж, задоволення не велике, а калікою на все життя зостався б.

Саша замислився.

— Річ у тому, Саво Савичу, що скоро мені цей станок буде потрібний отак, — він пальцем перетяв собі горло. — В мене відповідальна деталь з вінцем.

— І в мене та ж сама деталь.

— Ну, певно! — Вешников засміявся: це було занадто очевидним. — На чому ви мені наріжете цей вінець?

— Ми щось придумасмо. Знаєш, павчить біда ворожити, якось поворожимо.

— Ну, ти теж, видно, кусаєш себе за палець. Це ж, виявляється, твій спосіб триматися в межах дипломатичного етикету.

Ремига все сміявся, вглядаючись у Сашу проникливими, думаючими очима. Просто без якогось певного приводу сміявся.

— Правда, хороший засіб?.. Ні, я не кусаю. Бач, я вважаю, що настрої — це річ домашнього вжитку, в кожному разі аж ніяк не для міжнародних взаємиц. — Ремига рантом змінив тон. — Саша, он тебе хоче бачити бригадир комсомольсько-

молодіжної. Йди до неї, а я буду, як кажуть, «развивать бешеную деятельность»,— і він миттю зник десь за коловою у першому прольоті.

VII. Деї

Саша Вешников обернувся.

Він сподівався зустріти радісне обличчя Сербина, але побачив Дусю Шпуйпу. Дівчина дрібно й часто похитувала піднятою долонею правої руки. Незаводська людина відповіла б салютом на її жести, а інженер розумів, що вона скеровує роботу мостового крана, не піднімаючи голови і скоса пильнуючи за рухом гаків, що йшли вниз і до неї, до помосту з деталями й вузлами верстата. Міст крана гуркотів по рейках під горішніми рамами цеху, в будці, над головою краєвниці, іскрили, потріскуючи, розряди, хлопці тримали приготувану ливву, щоб пакинути її на гак.

Справді, Дуся майже в ту мить, як Вешников обернувся, різким рухом підняла обличчя і гостро сказала вгору до краєвниці:

— Майна малий!¹

Та й не кликала б його Шпуйпа таким рухом, Саша це знав. Смілива, метка й незалежна у взаєминах з усяким начальством, а для декого і трохи небезпечна,— всі знали, що Дуся в кишеню за словом не полізе,— з Вешниковим вона ніколи не дозволяла собі панібратства. Можливо тому, що сама іподі пасувала, не признаючись навіть самій собі, перед Сербином з його невразливим спокоєм, самовладанням і неподатливою волею в погляді матових чорних, як вугіль, очей (хоч Сербин і не міг змагатися з нею в дотепності), а Сербин був раз і назавжди добровільно скореним, слухняним і всім серцем відданим учнем Вешникова, його молодшим братом. Можливо, і в Дусиній підлеглості Сербинові була деяка добровільність. Так чи інакше, вона поділяла Альошину пошану до Вешникова.

Та й взагалі тут люди ціпилися за їх значенням, а звідси впливали взаємини, і Олександр Ілліч, часто ніяковий і безпорадний в житті поза Стальгородом, не відчував на заводі незручностей од своєї кволої вдачі.

Саша любив Дусю Шпуйпу і тепер зрадів, побачивши її стяглу постать у парусиновому фартусі з широкими шлейка-

¹ Донизу малий!

ми. На опуклих місцях нагрудника блищали од мазуту темні правильні круги над пружними дівочими грудьми. Червоний берет був їй, темноволосій, дуже до лиця, та й усяке вбрання на Дусі прекрасно лежало — і святне, й буденне, і робоче. Вона вмiла одягатися зі смаком, сама була дуже хороша, повпосила, ставна. Важкий ямут вороного волосся, гладко і просто зачесаного назад, клубочився обабіч її шиї на плечах, а її кругляве обличчя з розумними й лукавими очима, прорізними трошки косо, на мить усміхнулося, блиснувши разком зубів, яскраво-білих на її жовтувато-смаглому виду, що таїв у собі щось східне, монгольське.

Йдучи до неї, Вешников зацікавлено розглядав деталі верстата — він не зовсім розумів ситуацію, а про Дусю по суті забув. Не те що забув, просто не так любив її, щоб вона йому все заступала. Не такою любов'ю.

Що ж до верстата, то Вешников мав па думці містерів фареї, коло якого працює бригада Сербина, — Дуся входила в цю бригаду, була одним з найбільш кваліфікованих монтажників. А тут — робота йде на повний хід, Шпуйна не має часу навіть привітатися, вона тільки зирнула двічі й усміхнулася. Через прохід від помосту з деталями стояла вже встановлена на фундамент конічна, схожа па вежу, станина шіс-дефріса...

«Люлько привіз, — зміркував Вешников. — Сам і монтує. А Шпуйна вийшла з бригади Сербина. Сама бригадир. У неї комсомольсько-молодіжна».

Він постояв, поки деталь посадили на місце. Дуся помахом руки відпустила кран і дала розпорядження хлопцям не закріпляти назавсім щойно посаджену деталь. Потім підійшла до Вешникова.

— Потисніть руку, а то я вам потисну, — сказала з серйозним виглядом, подаючи зап'ястя лівої і показуючи замазучену долопу правої.

— Будь ласка, Дусю!

Вона вглядалася в обличчя.

— Не поправилися.

— Схуд. Я в гостях худну. А ви... — він придивився до її обличчя, — ви споважніли. Начальник!

Дівчина й справді раптом споважніла — вдавано, невміло і смішно. Її пустотливі з бісиками східні очі вмiли бути уважними й замисленими, вмiли співчувати й радіти, але строгими вони не вмiли бути; силувана складочка суворої поважності між чорними бровами розгладжувалася сама собою, а рівний пизенький носик так і поривався лукаво й глузливо підібгатися і намружити очі. Дусина сила була в її розмаїтій

пустотливості, в сміхові її очей, і коли такою дівчини побоявались, то ця поважна суворість викликала в деякого з монтажників, що поралися коло верстата, приязний сміх.

— Не силкуйтеся марно, — сказав Саша. — Не вийде. — І вже іншим голосом спитав: — Виділились од Альоші?

— Од Хауфільда. — Витираючи руки, Дуся зацікавлено глянула на станину шіс-дефрїса.

— Верстат монтується? Але ж це шіс-дефрїс, а не «Фарел»? — здивовано спитав Вешников.

— Шіс-дефрїс, звичайно. «Фарел» буде он там.

— А під чийм керівництвом монтується шіс-дефрїс?

— Люлько монтує. Федір Опанасович, пачцеху. Це ж він привіз із Америки.

Дуся раптом перевела очі в далину цеху і придивилася тим характерним поглядом, яким жіпка оглядає жінку: спокійним і критичним, дуже зосередженим і спостережливим. Але в очах Дусі Вешников побачив, крім цієї неприязні, ще й якийсь прихований жаль чи досаду, вона трошки скривилася, піби від болю, проводячи когось очима по цеху, аж носика підбрала. Він оглянувся за Дусиним поглядом.

— Чудна якась! — сказала Дуся.

В чорній курточці і в такій же спідниці до вузьких халяв хромових високих чобіток, у галстуку, по-жіпочому зав'язаному низько на грудях, з голою високою шиєю, в бордовій хустині, під якою ззаду вгадувався жмут волосся, пройшла впоперек прольоту й повернула проходом сюди росла білява дівчина, дуже гарна, але якась самотня, замкнена й від того напружена, застигла.

«Невже це Таня?» — ще не певний, подумав Саша Вешников, придивляючись. Він трохи забув її риси, за цей місяць він не часто згадував про неї, бо не мав у цій, хоч зовсім і не чванливій, але все ж красуні ніякого особливого інтересу. Він умів мріяти, але мріяв про речі, для яких були хоч якісь реальні підстави. Тому не запам'ятав її добре, та все ж зараз дедалі більше переконувався, що це вона, Таня. І чомусь він схвилювався.

Таня йшла середнім проходом, видно, до контори цеху. Підківки її подільських чобіток цокали об залізні плити.

Не доходячи до Дусиною робочого місця, вона повернула голову, щоб привітатися, і стала, як вкопана. На одпу мить безпосередня радість дівчати, закинутого далеко від дому, що побачило серед чужих свою людину, мигнула в її великих, одвертих очах, в усмішці, в бровах, що ворухнулися, розки-

нувшись, як крила. Але ось вона глянула на Шпуйну, ніби одбиваючись від її уважного, тепер трошки здивованого погляду, і знову вродливе обличчя її застигло так, як було, з усмішкою. Стримана, гречна і трохи зніяковіла, вона повернула до Вешникова.

Саша був вражений.

— Тетяно...— і раптом він зрозумів, що забув її по батькові, а це зовсім збило його з правильного тону. Взагалі, при несподіваних зустрічах він трохи втрачав самовладання.

— Данилівна,— підказала Таня.— Здрастуйте.

Він міцно потиснув їй руку.

— От не чекав!..— і нерозумно, необачно, нетактовно спитав, аби щось казати,— був уже збитий неприсмністю з її іменем: — Це ви питали про мене в їдальні? — Так, він був незграбний, незугарний у поводженні з дівчатами.

Таня зиркнула на Дусю, повільно, але дуже помітно червоніючи.

— Ні, я не питала про вас.

— Ну, як же?..

Дівчина міцно стулила губи, незвичайного рисунка брови її ворухнулися внутрішніми кінцями, як дві потривожені змії головами, і насторожилася.

— Я не заходила до вашої їдальні. І не питала за вас. Так що даремно ви наполягаєте... Як Євгеній Онєгін: «Не отпирайтесь, вы мне писали»...

— От уже яка роль мені аж ніяк не пасує, то це роль Євгенія Онєгіна! — сказав Саша, опанувавши себе остаточно. Він відчув, що втрачає приязнь цієї знайомої красуні, зрозумів, що більше тут йому нічого втрачати, і внутрішньо звільнився од скутості.— Зате ви — справжня Тетяна Грьоміна. А я думав — Таня Ларіна, яка любила «предупреждать зари восход»... і підглядати роботу краснолюдків. Яка чудесна казка! От я вам, Дусю, як-небудь розкажу...— Саша розійшовся, він реваншував, він почував себе в ударі.— Їй-бо, ви не сердьтєся... Таню. Я вже згадав: це про мене питала, видно, одна моя знайома. А я, коли побачив вас, подумав — дівчина нікого ще не знає на заводі, могла згадати, що є такий знайомий...

— Чого ж нікого не знаю? Ось Дуся...— І Таня стала поруч зі Шпуйною, поклавши руку їй на стан. Дуся обняла Таню за плечі, і вони стояли як на фотокартці, дивлячись на Вешникова і усміхаючись, обидві рослі, хороші й різні, дуже різні.

«Тільки дівчата так уміють!» — подумав Вешников, трохи навіть вражений.

А Таня, шукаючи підтримки в Дусі, повернула до неї обличчя, стоячи з нею отак обнявшись, і скинула на неї бистрим своїм поглядом, який запам'ятався Саші з Калинівки. І Шпуйна відповіла тим самим — дивилися одна на одну зблизька, Таня — намагаючись бути в формі, витримати тон, а Дуся — з інтересом, з усмішкою старшої сестри, яка не може чогось зрозуміти і трошки жаліє молодшу.

— Дусю,— сказала Таня,— ти англійської мови не вивчала?

— Ні, не вивчала.

— Я хочу довчити. Але ще мало знаю...— І вона повільно опустила очі, а Дуся пустотливо зиркнула на Сашу і раптом пригорнула Таню, яка таки не втрималась у формі:

— Ой ти, подруженько!

І пустила її.

Саша мовчки спостерігав цю розмову душ.

— Я знаю по-англійському,— сказав він.— Нащо вам?

— О! Правда, ви ж знаєте!

Таня дістала саморобний записничок,— видно, зробила тепер для роботи.

— Я сама не могла перекласти. Зараз...— Вона швидко гортала сторінки. Тільки перші листочки були списані олівцем, але запис виявився десь аж у середині книжечки.— Що означає «фос»?

— Файє...

— Так, файє. Це, здається, вогонь. Правда?

— Правда.

— І ще одно. А — уершип?

— Уершип. Це щось вроді служби божої.

— Служби божої?.. Гм... Наче до тексту не зовсім підходить. Ну, добре, якось розберуся.

Таня глянула на цеховий годинник.

— Зараз гуток,— і до Вешникова: — Ну, будьте... Ти теж ідеш, Дусю? Бувай!

Вона швидко пішла до контори, а Саша не встиг навіть нічого сміятися, хоч і було про що.

— Новенька,— сказав по паузі.

Дуся вже порядкувала біля верстата з ключем, одіпхнувши хлопця,— показувала йому.

— Правда, одразу видно, що новенька.

— Ким вона працює?

— Поммайстра.

— Давно?

— Три дні.

«За три дні двічі заходила в їдальню»,— подумав Саша і сказав:

— Ви її не обіжайте.

— Що ви, Олександр Ілліч. Та вона не дуже й дасться, щоб обіжали... Дівчина з характером.

— А мені здається, просто самотня й самолюбива. З недовірою. Бачте, яка педоторкача. Вона, здається, комсомолка?

— Комсомолка.

— Ви, Дусю, допоможіть їй зорісптуватися — навпомацки йде дівчина...

— Я бачу. Нічого, ви не турбуйтеся.

— Та мені, власне, й нічого турбуватися. Я її один раз бачив, на персадці. Заходьте, Дусю, з Олексюю як-небудь.

— А з нею?

Саша про це не думав.

— З нею?.. Я її просто мало знаю. Якась неприязна... Бог з нею. Ви її тут у колектив... Зрештою, сама звикне.

Саша потиснув Дусину руку в зап'ясті й швидко пішов з цеху.

Частина II

Зшит перший. НА СВІТІ ТОЧИТЬСЯ ВЕЛИКИЙ СПІР

І. Прес-конференція

Ця імпровізована прес-конференція була мені дуже й дуже до речі. Два дні вже я жив у Стальгороді, але бачив його тільки ззовні, та і ззовні не міг охопити оком. Я бачив його частинами, та не міг відчутти в цілому, в єдності. Я занотовую цифри і факти, але жодної пристойної думки муза не підказувала мені.

Шалена дочка Аполлона, п'яна від власного захоплення, збила мене з наптелику, ще в Києві та в дорозі наобіцявши мені епохальних картин, могутніх душ, філософських узагальнень, а як тільки я приїхав на завод, покинула мене. Нотечка й сумбурна, вона дуже ненадійна радиця для прозаїка, бо право на витворну пісенітницю залишається все ж за поетами, проте важко обходитися без неї, і в перші ці дні на заводі мені гостро бракувало її запальної консультації.

Якось у залі готелю я побачив одну книжечку і прочитав її. Це була книжечка про Стальгород. Про його, сказати б,

фізичний зміст, — список абонентів телефонної станції Стальгородського машинобудівного заводу. Десятки цехів, допоміжні заводи, підсобні господарства, заводське місто — соцістечко, будівельні, ремонтні, монтажні організації, установи; відділи — енергетики, механіки, технології капітального будівництва й інші, лабораторії, бюро, комітети, управління, архіви, бібліотеки, редакції, друкарня, воєнізована охорона, школи, дитячі садки... І людські житла, люди...

Я прочитав цю книжечку, і мене злякала неосязність... «Це ціла маленька держава!» — подумав я.

Але про душу Стальгорода в тій книжці не писалося.

А єдина душа почувалась у всьому, вона двигтіла, як руййна сила в усіх деталях цієї велетенської живої машини, вона постійно діяла, як заряд. Як заряд невичерпної енергії.

Та я не міг збагнути її.

Я блукав по місту, вивчав завод, але місто було підпорядковане заводові, а на заводі точилися сірі будні.

Я розмовляв з людьми, і люди поставали передо мною кожен сам по собі, в кожного був сьогоднішній клопіт — сьогоднішній витоп сталі, сьогоднішня тріщина в поковці, сьогоднішня поїздка до лікарні зі старим осколком, — і не були для мене їхні розрізнені клопоти знаками часу. Муза мовчала.

Коли я вперше зайшов у заводський партійний комітет, парторг ЦК ВКП(б) на заводі був заклопотаний якоюсь картоплею («Раптом — картоплею! — подумав я. — Як голова колгоспу»). І здався він мені досить безбарвним у цій першій розмові, яку нам перебивали то проектом танцювального круга («Теж мені проект для відомого інженера-конструктора!»), то справою з казаном ТЕЦ. Признатись, я сподівався зустріти людину особливу, вершителя долі і володаря дум, а застав товариша, який просто намагався бути гостинним, та й на гостинність не мав часу.

Заводу я, звичайно, не міг навіть оглянути. Понад дві сотні гектарів — це й мотоциклом щоб облітати, то треба часу. Десять гектарів під цехом...

Недарма Крупп це стальгородське будівництво брав так близько до серця: він ретельно стежив за ним, поскрипуючи золотими зубами, — радянський велетень своїми потужностями переважав заводи Круппа, а втрата першості дуже дорого обходилася фірмі. Та тут була не тільки втрата першості.

Ще в 1934 році, якось увечері, проглядаючи кінодокументи й діапозитиви з Радянського Союзу, Крупп вирішив, що

першість поновиться, коли вивіску з іменем «Крупш» прибити над брамою Стальгородського велетня.

Після цього він влаштував чергову розмову з Адольфом Гітлером. Звичайно, не про завод. Старий хижак був хитрий. Він з філософським спокоєм слухав буйні марення і, роз'яструючи психіку маніяка спокійними розрахунками, думав про те, яке відносне все під місяцем: і прогресивний параліч на що-небудь може здатися. Згодом життя показало, як необачно переоцінювати речі: після того як Радянська Армія вигнала Крупша зі Стальгорода й розбила фашистську машину, самого Крупша розбив параліч. Не прогресивний — звичайний параліч.

Недавнє минуле раз у раз нагадувало про себе, коли я оглядав цехи. Відбудовано поки що самі тільки потужності заводу, тільки насущне, тільки виробництво — особливий комфорт першокласного підприємства ще не відтворений, ще гіркі сліди війни — залишки руїн, брукхт, розбиті деталі — збавляють загальну картину...

Загалом, точився робочий будень, і я не помічав нічого особливого, що привертало б увагу. Люди працювали зовсім не так халпиво, як то показує кінохроніка, дехто просто стояв біля верстатів. Іноді тільки подивиться під різець чи під довб'яки, підійде до пульта управління, схожого на трибуну, непомітним рухом руки одведе супорт...

Біля агрегатів походжали, розмовляли, радились і перегукувались, а іноді й пересварювалися, бо й неполадки траплялися в роботі.

З заводу я йшов через парк до готелю, щоб цілий вечір вслухатися в життя його розмаїтого і трохи несподіваного для мене, як і багато дечого тут, населення. Я не так уявляв собі клієнтуру цього заводу.

Два червоноармійці і два сержанти голосно розмовляли і сміялися в своїй кімнаті. Двері їх здебільшого були одчинені в коридор. Двічі я бачив серед них дуже молодого, високого капітана. Його світле, ледве пойняте загаром обличчя з першого погляду привернуло мою увагу своїми благородними, недрібними рисами і бровами особливого рисунка: густі, темні при світло-каштановому волоссі, вони були зведені наче якимсь рішучим зосередженням до складочки над переніссям, а зовнішні кінці їх високо розліталися навскоси вгору мрійливим поривом, здивуванням чи жадобою пізнання... У виразі цих брів вгадувалися розум і серце.

В готелі капітан не зупинявся, тільки заходив до своєї команди.

Якось увечері група приїжджих сиділа в залі готелю навколо великого стола і провадила одну з тих безкінечних розмов, що їх можна назвати «про все і ні про що». Морський офіцер, невисокий, кремезний і дуже спокійний чоловік, невідповідно повільним голосом розказав гарячий епізод Великої Вітчизняної війни з подій на Балтиці; заговорили про типи кораблів, потім про вартість побудови лінкора — лінійний корабель виявився дорогою річчю.

— Що ж, — сказав морський офіцер, — країна папа, як висловився адмірал Макаров, виходить фасадом на море.

Цього разу його важкувато-спокійний голос чимсь дуже відповідав змісту репліки.

— Та в нас, гляди, не один фасад, — обізвався представник Московського Малою театру і усміхнувся до всіх разом. — Їх цілих чотири. З усіх боків фасади.

— Не враховуючи верху, — сказав білий дід, піднявши очі від телефонної книжечки і глянувши поверх окулярів.

На старого красея оглянулися, а ті, що сиділи до нього спиною, повернулися в профіль. Уся його дорідна постать мимохіть викликала пошану. Але він, здається, не думав підтримувати розмову: підняв трубку до вуха й попрощався смер.

— Справді, — сказав московський журналіст, кореспондент центральної газети, — тепер треба забезпечуватись не тільки з фасаду. Образ трохи застарів.

Але люди, очевидно, не потерпали ні за жоден з фасадів, ні за верх, бо розмова легко перейшла на інші теми.

Старий російський письменник з Харкова, мій знайомий ще з двадцятих років (він тут збирав матеріали з історії заводу), висловив своє спостереження, що статуя дівчини в скульптурній групі на майдані Одностайності, — це подалеко від готелю, — без руки і нагадує Венеру з Мілоса: та теж втратила руку під час варварської павали.

— Статуї, як люди, вони мають свої судьби, — сказав режисер кінохроніки, викручуючи вічне перо «целікан». «Вічний» блокнот, прошитий сталлюю спіраллю, лежав перед ним розгорнутий. Він взагалі любив блискучі європейські штучки і блискучі фрази. Особливо блискучі. І сам він, весь у змійках-застіжках на кишечках, на пазусі й поясі, у шкіряних обшивках і прошивках — на всіх розпірках гартованих і строкатих, — справжній американець!

Кажуть, що до війни він стригся під бокс і одягався на німецький лад. Оператор чомусь підкреслює, що штани були з чоргової шкіри, і сміється.

Я не пов'язую такої зміни стрів з політичною орієнтацією. Просто кінорежисер вважає, що звичайний костюм — то для звичайного смертного і аж ніяк не для митця.

На заводі він зафільмовує значніші об'єкти першим і загальним планами та папливом, але чомусь соромиться своєї роботи і старанно пав'язує всім думку, що він, власне, сценарист і режисер художніх фільмів, які ось-ось будуть зніматися, до того ж неодмінно на цьому заводі, що він, грішним ділом, і пописує, повість його зараз перебуває у видавництва...

По тому, як режисер кінохроніки сказав про долі статуй і людей, знову од телефонного столика обізався білий дід. Він тримав руку на трубці, чекаючи, коли звільниться номер.

— Красива фраза! — І показав очима на блокнот: записіть, мовляв. — Естетична!

— Це так і проситься на папір! — зрадів режисер і засяв на білого діда своєю занадто широкою, якоюсь пласкою усмішкою і такими ж пласкими, схожими на блюдечка для варення очима.

Але старий не слухав його.

— ...Естетична фраза! Вона добре звучала б у книжці для... статуй. Але незручно було б сказати її при людині, що втратила руку: скалічений міг би запідозрити у вас бездушність. Бачите, статуї не страждають...

— А люди страждають і за себе й за статуї, — додав молодий інженер, що приїхав перевірити на електророботу своїх електродів.

— Не всі, — уточнив поет зі Сталіно¹, виразно повівши очима в бік режисера кінохроніки.

Взагалі, одразу видно було, що цей строкатий режисер користується загальною неприязню.

Власне, це він викликав парторга на ту імпровізовану бесіду, що була, по суті, своєрідною стальгородською прес-конференцією.

Третій тиждень чекаючи сонця і часто одвідуючи командирів виробництва з побутовими клопатами своєї групи, — з ним тут оператор та освітлювач, — він щоразу посилено захоплювався заводськими подіями і, сяючи очима, загрозливо викручував свій вічний «пелікан».

— Ні! Цього не можна не відобразити! Це так і проситься в друк, на екран!

¹ Нині місто Донецьк.

Цього разу, коли парторг після зборів у театрі імені Дружби зайшов до готелю, режисер перепитав його, сяючи своїми блюдечками.

— Скажіть, будь ласка. Це цікавить мене... ну... — він грав скромнягу. — Ну, що тут гріха таїти — для великого полотна. Скажіть, будь ласка, чи правда, що в цієї Тетяни... як її? Грунь?.. були складні взаємини з американцем? А сьогодні ж директор... Ви розумієте? Це ж колізія! Це ж так і проситься... — Він так потирив долоні, що аж плечі в нього піднялись. — Це ж роман! Сідайте, будь ласка. Тетяна Грунь — це моя героїня! Роман з американцем — це ж так і проситься...

Парторг обвів присутніх очима. Всі ми були вже знайомі йому, хоч поз'їжджалися лише цими днями — па свято. Але знав він нас мало, знав лише, що ми літератори, і, отже, що від нас можна всього чекати. Оповідань, поем, романів...

— Цілком несподівана асоціація! — підняв брови парторг.

Він вийняв цигарки, закурив і сів. І деякий час слухав розмову, що точилася все навколо Тетяни Грунь. А потім заговорив сам і попробивав коробку злими крапками.

II. Місіс Грунь Тетяна Данилівна

— Товариші! Дозвольте мені сказати кілька слів... в зв'язку з цією темою... навколо Тетяни Грунь.

Так, тут і роман. Я кажу — і романічний сюжет у певному розумінні. Справді, коли директор на багатолюдних зборах, згадуючи кращих людей заводського колективу і з радісним викликом адресуючись далеко через голови присутніх за межі нашої країни, раптом одного з працівників, жінку, ту ж, скажемо конкретно, Тетяну Данилівну називає «місіс Грунь», то чим це, справді, не фінал, а може, й пролог певного сюжету? Коли зважити ще й на те, що недавно з заводу поїхали представники фірми «Машінері», а чарівний містер Хауфільд уже в середині тридцятих років виявив... як би це назвати... рішучу агресію щодо Тетяни Грунь, то... перед нами вузол такого, знаєте, читабельного роману. Хіба не так?

Однак тема не в цьому.

На заводі знають містера Хауфільда, жвавого і квітучого, трохи чудного на нашому фоні зі своїми нормами і — я так розумію — обікраденого життям яскі. Багато хто знає історію... його взаємин з Тетяною Грунь і, звичайно, згадав ту історію при словах директора. Але зверніть увагу: театр зарокотав од захоплення, я б сказав, гордого захоплення, патрі-

отичного. І всі ми бачили, чули — цей гомін був такий однастайний, що в ньому не було місця перешіптуванням, дво-значним усмішкам. Виходить, стальгородці трактують цю тему не як... ефектний сюжетик, а якось інакше... І мені б хотілося, щоб цю історію зрозуміли саме так, як її зрозумів наш заводський народ на мітингу в театрі імені Дружби.

Річ у тім, товариші, що... на світі точиться великий спір. Великий спір, товариші. Це треба пам'ятати. Він триває. З 1917 року. В сімнадцятому році наш народ під проводом Комуністичної партії активно заперечив стару організацію життя на землі, — перевірена століттями, вона виявилась негодящою. Егоїзм, покладений в основу суспільних взаємин, не дав людям щастя. Ми заперечили егоїзм як руйнівну силу прогресу і піднесли до принципу життя вищі начала людяності. Коли наші юнаки закривали собою амбразури ворожих дзотів, то тим вони доводили людству справедливість наших положень у великому спорі. І аргументували їх своїм життям. Наші герої в усіх галузях людської діяльності показали, яку могутню силу духу розкрили ми в людині. Ми перемогли, хоч загинути нам належало за всіма «правилами» воєнної науки... Та чого далеко ходити: за всіма умовами технічних капонів ми не могли відбудувати Стальгородського заводу без послуги, — до речі, дуже дорогої послуги, — наших заокеанських колег, однак ми відбудували його всупереч усім їхнім священним «інстракшен»...

Я кажу про принципову єдність нашої аргументації на полях битв, на будівельних майданчиках, на світових трибунах... У кожному порусі радянської людини, товариші. І в романічних історіях. На світі точиться великий спір. Цього не можна забувати, товариші...

Але ближче до теми.

Колектив стальгородців теж переконливо аргументує у великому спорі. Це відчули вже принаймні дві світові фірми — фірма Густава Круппа фон Болен і фірма... наших, звичайно, друзів, фірма «Машінері». Обидві вони — звичайно, різними методами і різними засобами — хотіли диктувати нам свою волю. Через своїх повноважних представників.

Зокрема, Круппа репрезентував Шікльгрубер, більше відомий під прибраним ім'ям — Адольф Гітлер. Таке зіставлення не треба розуміти як полемічну метафору. Найманій убивця Шікльгрубер ще й не підробляв собі паспорта на ім'я Адольфа Гітлера, коли німецька промисловість почала вже готувати війну, — це було в 1919 році і про це розповів Густав Крупп

фон Болен в січні 1944 року. В лютому 1933-го голова об'єднання німецьких промисловців зібрав свою групу в домі Шахта, покликав Гітлера, домовився з ним і заплатив три мільйони марок у формі авансу за майбутню службу. Вже тоді накреслювалося найграндіозніше в історії злочинів «мокре діло». В інтересах цього діла саме за проектом Круппа була переведена на воєнні рейки вся пімецька промисловість, а далі й життя всієї країни. Крупп не вмещався в межах Німеччини, йому потрібна була Австрія, Чехословаччина... Йому потрібен був світ. І по цілому світу розгалужувалася сітка шпигунства фірми Круппа. У Круппа «працювала» армія інтриганів, шантажистів і взагалі негідників. Шікль-грубер-Гітлер виявився найдчайдушішим з них. Занадто одчайдушним. Це Крупп зрозумів задовго до кінця війни. Та пізно зрозумів. Він уже сам був у руках свого наймащця. Та й загалом — пізно...

Пробачте, і повернемося до Тані. До Тетяни Гронь. Це так, для довідки — про представників фірм. Я аж ніяк не маю наміру змішувати їх. Хауфільд був пресимпатичний містер, і агресивних планів йому й на думку не спадало... якщо не вважати за агресію досить-таки активний наступ на Таю. Звичайно, спільного в цих представників не було нічого... майже. Бувають різні представники. Різних фірм. Одного капіталу. Одного капіталу, товариші...

Отже, про Тетяну Гронь.

Між іншим, ви бачите, Тетяна Гронь відіграла у відбудові заводу не таку вже значну роль. Просто її участь показова. Вона самовіддано й ініціативно працює, а самовідданість та ініціатива — це пересічний показник для людей цього колективу. Тетяну Гронь згадано серед інших, навіть після інших. Хай не складеться думка, що це якась виключна героїня. Вона — одна з багатьох.

На сьогодні Тетяна Гронь уже значно виросла. Це вже зовсім не те дівча, що влаштувалось на роботу тоді, як містер Хауфільд привіз на завод унікальний верстат. З того часу вона пройшла велику школу Стальгородського заводу. І, звичайно, набула життєвого досвіду.

Що ж вона являла собою тоді?

Коли в 1936 році містер Хауфільд почав наступ, він зустрів у цій комсомольці людину в її чистому вигляді, людину, вилущену, сказати б, зі шкаралуц всіляких забобонів — релігійних, національних, цензових. Природно було б, якби навіть ця вилущена Таія — чиста людина — пішла назустріч Хауфільду-людині. Здається, Руссо сказав, що єдиною під-

ставою для того, щоб піти назустріч одне одному, є взаємна симпатія. Але Руссо не був діалектиком. І Тапя не була діалектиком. Інакше вона врахувала б, що не всі люди — вилучені. І що містер Хауфільд є не тільки людина. Містер Хауфільд — службовець фірми. Любов для нього — не єдина підстава ставлення до дівчини. А така любов — любов, не вилучена із шкаралущ. І вилучити її неможливо. Для цього треба вилучити саму людину. Ви знаєте, що це значить... З нашого тридцятилітнього досвіду...

Одне слово, Тапя мусила одержати урок з діалектики.

Раз обставини підказали їй, що вона якось приторкнулася до великого спору, який точиться на світі. І двічі вона збагнула непохитну умову нашого існування — висерше тоді, як на завод приїхав містер Хауфільд, і вдруге — коли з'явився Густав Крупп фон Болен. Вона знала цю умову й до того, але тепер вона спізнала її кожною краплиною своєї крові. І це високо підняло її.

І ось у театрі імені Дружби, — я хочу, щоб ви це зрозуміли, — директор заводу, тріумфуючи перемогу і з викликом переходячи на мову наших заокеанських колег, називає Тетяну Данилівну «місіс Гронь». І викликає бурю захоплення в театрі і, можливо, збурення почуттів у душі Тетяни Данилівни... Хоч, я думаю, коли це збурення й викликало сльози на очах жінки, то все ж у ньому переважало почуття загальної гордої радості. Бо це горда радість людей, що в усьому перемагають. Треба знати Тетяну Данилівну, щоб зрозуміти ці сльози... власне, вогкий блиск в очах. У кожному разі, пояснення їх не в романічній історії. І взагалі, товариші... так, взагалі, роман — не в романічній історії... Однак, здається, я дочекався...

Парторг, прислухаючись до сирени авто, підвів на вікно м'які очі, очі чуйної, дуже делікатної людини, зараз глибокі в тіні густих чорних брів, як вода під деревами, глянув на годинник і провинно усміхнувся до всіх нас, працівників літератури і мистецтва, що не зовсім випадково зібралися в одній кімнаті стальгородського готелю.

— Пів на першу. Бачте, як небезпечно порушувати такі теми.

Ми сиділи круг великого столу і, не зміщуючи поз, усе ще дивилися на парторга. Худий, з темним обличчям і шорстким чорним волоссям, що не влягалось в його простацьку польку й настопирчувалось півниками, дуже звичайний, нічим не прикметний, він усім своїм виглядом нагадував рядового

робітника в вихідний день, тільки в очах його була така втома, як у робітника після двох змін напруженої праці.

— Закордонні фірми славляться культурою пакування. Що запакується і яка його якість, про те не кажу, але замоєць одержує річ у срібному папері, обвинутому золотим пергаментом, бібулою, обліпленою ліричними віньєтками, що милують ваше око, і неодмінно перев'язану шовковою стрічкою. Це питання честі і — реклами. І якби ми домовилися з містером Хауфільдом про прес великої потужності, мабуть, ми одержали б його теж у рожевій стрічці і в ліричних віньєтках...

Парторг закрив коробку з цигарками, попробивапу олівцем у тих місцях його імпровізованої бесіди, де він ставив значущі крапки, — особливі, непримиренні крапки, — й покреслепу конструкціями, деталями, вузлами машин, застебнув піджак і підвівся.

— Я розумію, вам доводиться дбати, щоб ми, читачі, одержували продукцію вашого патхнення в добрій упаковці, перехоплепу стрічкою сюжету. Можливо, ви і маєте рацію. Культура пакування — це теж культура... коли впакується добра річ. А втім, у питаннях мистецтва вам видніше. Я ж тільки інженер... Але знаєте... можливо, й справді хто-небудь з вас напише про Стальгород... коли не роман, то оповідання. Така загроза, — він дружньо всміхнувся, підкреслюючи незлобливість цього жарту, — така загроза не виключена. І я вважав за свій... ну, може, навіть партійний обов'язок... раз уже я присутній при народженні задуму... Бачите, я, як і кожний стальгородець, зацікавлений у тому, щоб на мовму заводі народжувались тільки хороші речі.

Ці слова парторг доказував, уже потискаючи нам руки на добраніч.

Згодом, узнавши історію Стальгорода і життя Тєтяни Гронь, я не раз згадував строкатого режисера кінохроніки й попробивану коробку. І щоразу думав про парторга: «Яка це витримана людина!»

До речі, пригадую, що того дня в редукторному цеху я зустрів Таню Гронь, але імені її ще не знав і не звернув особливої уваги. Жінки раз у раз траплялися по цехах і відділах заводу, а ця нічим не відрізнялася від інших. Тим більше, що бачив я її па деякій віддалі.

Молода жінка в береті, росла і світла з обличчя, стояла на площадці сходів проти дверей другого поверху цехової контори з якимось, мабуть, інженером і досить спокійно, навіть байдуже розмовляла з ним. Майстер зміни, як я тепер знаю,

вона була без циркуля й інших атрибутів у нагрудній кишені, й кишеньки такої в неї не було, бо й не в синьому комбінезоні стояла, а в звичайному жіночому вбранні. Мабуть, тому вона й не зацікавила мене.

Проте саме про неї я подумав: «От стоїть жінка, дивиться в цех, мабуть, живе в содмісті, має свій домашній клопіт і, можливо, й зараз турбується про сім'ю, — хіба і в ній живе душа цього міста?»

Зошит другий

І. Ед Хауфільд і Берггер

Тетяна Данилівна Гронь народилася 24 листопада 1918 року. Тепер це молода вродлива жінка.

Але молода, вродлива — це не ті слова. Вони готують читача до якихось «романічних історій», як каже парторг, а її трудно навіть уявити зараз у взаєминах такого роду. Занадто глибокі стали в неї очі, занадто багато вона спізпала, занадто неспадно випробувала її доля.

Може, через те вона й мовчала в сцені з містером Хауфільдом. Втім, ні, не тільки через те.

Містер Хауфільд з наївним захопленням малював їй щастя американської жінки. Гардероби, покоївки, спеціальний догляд за красою, за косами і шкірою, сповнені гідності, стилю і грації виходя на люди, до театру... Тетяна Данилівна слухала й мовчала. Вона погано знала англійську мову, але їй було ясно, що хоч би вона була першим англійським стилістом, він не зрозумів би її щастя; і вона мовчала. Їй було тільки жаль містера Хауфільда. Їй було просто жаль містера Хауфільда. Взагалі, містер Хауфільд їй подобався, і тому їй було жаль його.

Розмова з Едвіном Хауфільдом згодом чомусь нагадувала їй іншу, зовсім іншу сцену, нічим не схожу на цю.

Крупп намагався пустити Стальгородський завод. На одному з найбільших заводів світу, на Стальгородському заводі, він зрештою вирішив випускати круподерки. Крупни і круподерки — це звучало копфюзно, проте він усе ж таки вирішив налагодити виробництво цих не дуже потужних машин.

Поїхавши зі Стальгорода, Густав Крупп фон Болен залишив своїм заступником якогось Берггера. Це був великий галавило з довгими щоками й коротким носом, на всіх відкритих місцях шкіри він був у шрамах — десь хтось кромсав його

й недокромсав; ходив у коротеньких штанцях, вище коліп, в галстуку, завжди з собакою. Бив робітників ногою без будь-якого приводу. Це всі підкреслюють, хто мав нещастя стрічатися з ним: без будь-якого приводу.

Повесні 1942 року цей Берггер викликав до себе Тетяну Гронь. Коли вона увійшла, висока, мовчазна, а лицем і очима, і вустами — як намальована, він, трохи здивований, довго дивився на неї, потім сказав сісти, а сам оперся в стіл руками і став гойдатися на задніх ніжках крісла.

— Ви інженер? — спитав він каліченою російською мовою.

— Ні, — сказала Тетяна Гронь.

— Ви ж працювали на заводі як інженер.

— Ні. Я вчилася.

— Ви вчилися в машинобудівному інституті і працювали начальником зміни. Ви закінчили інститут?

— Ні.

Він погойдався в кріслі, не спускаючи з неї очей. Вона вся мовчала.

— Ви дружина інженера Вешникова?

— Так.

— А чого ж ви так гидко одягаєтесь?

— У мене все згоріло в квартирі.

— А ви були тоді на заводі?

— Так.

— І залишились, в чім були?

— Так.

— Це було в жовтні.

— Так.

— Це було двадцять другого жовтня?

— Так.

— Що ви робили тоді на заводі, коли авіація підпалила соцімісто?

Тетяна Гронь не сподівалась цього запитання. Вона відповіла навмання:

— Це пам'ятаю.

— Ви демонтували унікальні станки. Це бійтеся.

Вона одну мить подумала і відповіла:

— Так. — І по паузі: — Я не боюсь.

Ці слова йому не сподобались. Вона повинна була боятися. Він міг їй дозволити не боятися. Але сама не боїться — це йому не сподобалось. Він помовчав, не зводячи з неї погляду.

Вона вся мовчала. Була як намальована.

— Ким ви хочете працювати на заводі?

— Ніким.

- Чому?
- В мене мала дитина.
- У вас є мати.
- Вона хвора.

Він встав, дуже великий, в штанцях, стяглий і жилавий, вийшов із-за столу, поволі йшов до неї.

Вона сиділа на стільці. І як він наближався, так вона поволі вирівнювалась. Вона так вирівнювалася, наче потягалась, не підіймаючи рук, і голову повільно, але неухильно повертала за ним, наче впиралася в нього поглядом. Вона була вся так до краю напружена, що він зупинився посеред кабінету і помовчав. По тому сказав:

— Добре. Ви можете взяти дитину з собою. У вас буде легка робота. Будете в моєму домі за покоївку.

— Не буду,— сказала вона.

Він постояв, подивився на неї і раптом нахилився, спершись ліктем об стіл. Вона побачила його обличчя зблизька: коротконосе, шершаве, з рудими кущами в піздрях.

Він сказав:

— Ви говорите, як незалежна людина.

— Так.

— Ви бачили вивіску на заводі?

— Я не знаю німецької мови.

— Ви бачили прізвище на вивісці? Крупп. Завод належить Густаву Круппу фон Болен. Густав Крупп фон Болен купив цей завод з молотка ще в червні місяці, і купив разом з вами...

Тут Гронь помалу, сомнамбулічно підвелася.

Бертгер замовк, подавшись назад.

Вона не відступила, стояла, тримаючись за спинку стільця.

Він ледь помітно знизав плечем — «Гм...» — і заговорив далі, вже сидючи на столі:

— Так. Густав Крупп фон Болен купив завод разом з усім особовим складом. Притому, бралось до уваги саме працьовитість і витривалість російських робітників та інженерів. Те, що ви робили на заводі Круппа до приходу армії фюрера,— протизаконне. Те, що випускали зброю, що демонтували машини, що залишили завод,— протизаконне. Густав Крупп фон Болен купив вас разом з заводом. І я раджу вам пам'ятати це.

— Добре,— сказала Тетяна Гронь. Обличчя її знову мовчало.

— У вас дочка чи син?

— Дочка.

— І ви любите свою дочку?

Вона внутрішньо сіпнулася. Берггер помітив це по її очах і усміхнувся. Її очі обізвалися зойком на цю загрозу, але уста нічого не сказали.

— Ну, то ви будете пам'ятати, що ви куплені із заводом. І з дочкою. Густав Крупп фон Болен купив усю робочу силу заводу разом з дітьми.

— Добре.

— Що — добре?

— Я пам'ятатиму, — сказала Тетяна Гронь.

Вона була тиха, ніжна, дуже гарна, трошки більше, ніж треба серед своїх — самолюбна, її дуже любили друзі і до певної міри папкалися з нею, вона мріяла про значущі винаходи, вона пишалася своєю працею, вона була щаслива, щаслива таким щастям, якого і збагнути не могла американська жінка, намальована щирим Хауфільдом, — і її, горду й чисту радянську студентку, купив Густав Крупп фон Болен! Купив і заявив їй про це через свого заступника Берггера, який бив робітників без приводу. А в Берггера опинилися всі засоби до здійснення цієї купівлі щодо неї, Тетяни Гронь, — до переходу її, купленої, в його руки. І він наказав їй пам'ятати це — що вона куплена. Куплена разом з маленькою золотоволосою Раїнкою, разом з усім гуртом робітників, разом зі Стальгородом!

О, вона це пам'ятатиме!

В короткій історії Стальгорода, від його будування до наших днів, стільки змісту, що інші міста не пережили за століття. А він, Стальгород, всіма днями свого існування ввійшов у життя Тетяни Гронь.

Щоправда, коли Стальгород будувався, вона була ще маленькою дівчинкою в подільському селі, гонила корову на росу і намагалася підгледіти, як із землі, з вірок виходять крихітні малярі з відерцями фарби й драбинками, роботящі краснюдьки, і, поки люди сплять, підфарбовують квіти, ягоди, садовину й городину.

Тільки через два роки після пуску заводу вона приїхала до Стальгорода. Але людина якось вбирає в себе й минуле того колективу, в який вона вливається вся з душею. Старий Єрмаков сказав би, що це треба розуміти діалектично, і мав би рацію. Тисячами ниток те минуле Стальгорода ніби присукалося до її життя і стало своїм, відчутним. Тетяні Данилівні здається, що вона сама пам'ятає ще степ на цих місцях і людей, що прийшли на степ. Справді, вона бачила той степ в цілинному шматочку тирси на подвір'ї свого дому, в залишку балки за редукторним цехом. Сотні разів на день вона

бачила те минуле ніби в проєкції через кожну сталггородську річ, через життя кожного сталггородця, в сотнях випадкових згадок і обставин. Та й були живі зв'язки. Сюди, на хутірєць Хитайлівку, що стояв деєь приблизно на місці теперішнього модельного цеху, вийшла заміж старша Танина сестра Марина; сюди, ще на будівництво, приїхав майбутній Танин чоловік інженер Вешников, тут працювали такі близькі їй люди, як Олекса Сербин, Дуся Шпуйна, Пургін і багато інших друзів та приятелів.

Вона застала щойно посаджений парк на степу, сама його ще досаджувала на суботниках і мало не щодня дивилася, чи він підріс проти вчорашнього.

Вона поділила пристрасне прагнення Саші Вешникова до технічних висот, які бралися на заводі, вона пережила страшні дні демонтажу заводу перед евакуацією, пожежу соцміста, прощальний гудок о 12-й дня 22 жовтня 1941 року, вона була одним з передовиків величної епопеї відбудови, вона поділила з земляками долю заводу-міста, взявши на себе повну міру його болів і щастя.

Тетяна Гронь спізнала власним серцем високі спалахи народного почуття, а перед такими спалахами бліднуть усі перипетії особистих романічних драм.

II. Агресія

Тільки зараз, уже записавши ці два епізоди — з Хауфільдом і Берггером, я сам здивувався, що мимохіть поставив їх поруч.

Чому це вийшло?

Ага, я думав про романічну історію. Про наступ на Тетяну Гронь...

Але хіба є щось спільне між насильством і любов'ю?

За всіма даними, містер Хауфільд серйозно й довго любив Тетяну Гронь. І малюючи щастя американської жінки, він, безумовно, обіцяв їй те щастя. Він був паївна, щира людина. А Берггер — просто пегідник. Ні, в них — нічого спільного. Хіба що наступ на жінку, але ж різними засобами, різними методами.

Цікаво, однак, що парторг залицяння Еда Хауфільда назвав агресією. А втім, він не думав робити аналогії. Це просто образне слово — агресія. Кажуть же: «завоювати серце жінки». А тепер кажуть: «виявив агресію щодо неї». Народ

читає газети, слова політики входять у побут. Тільки і всього. Ніякої агресії їй на думку не спадало Еду Хауфільдові...

Зараз мені згадалася ще одна сцена. Істинно, несповідими повороти людської душі!

Життєрадісний, квітучий і чарівний Ед Хауфільд стояв погідного дня біля клумби на заводі в колі радянських інженерів, майстрів і робітників. Від клумби радіально по заводу розходилися заасфальтовані алеї. Вони вели до цехів, цехи було видно звідси.

Стальгородці показували свій відбудований завод давньому знайомому заокеанському колезі. Вони пишалися заводом, вони хвалилися. Бо їм мали чим. І вони були всі в доброму гуморі. Всі вони пережили дуже трудні часи, і тепер виразніше, ніж будь-коли, згадали перші місяці відбудовчих робіт, бо їй у неї, в Тані Гронь, чомусь виразно вставав перед очима той ранній ранок в цеху, коли Альоша плакав, мужній, вольовий тридцятидвохлітній мужчина, інженер Олекса Сербин плакав у цеху гіркими слізьми. Так, відбудова Стальгорода — не парадні фрази... Людям було дуже трудно. Але того погідного дня біля клумби вони не розповідали Еду Хауфільду про минуле, хвалилися готовим заводом, і всі були в настрої, як і Ед.

І Ед, сяючи очима, жуючи шоколад і пропонуючи той шоколад тим, що стояли ближче до нього, весело сказав про завод:

— Один атомний бомб, і снова...— Він хотів сказати: і знову на місці заводу буде звалище на степових балках, але не доказав фрази, оглянувся круг себе й перестав усміхатись — моторошне мовчання й десятки промовистих очей зустріли його з усіх боків.

Тоді Тетяна Гронь вперше побачила, як Карпо Остапович, старий батько заводського люду, не усміхається, — це з ним рідко траплялося, — і вперше почула, як Петро Петрович раптом при жінках та чужоземних гостях перестав бути культурною людиною, — а цього з ним не траплялося ніколи, і головпе — це не образило її делікатного слуху. Вона навіть співчутливо глянула на Єрмакова, який заціплено потрущував томиком Лукреція «О природі вещей» біля своїх грудей, щоб з-за спин не було видно містерові Хауфільду, і його грубувате обличчя ще більш посіріло й стало як коваче, тільки ще не обточене жодним супортом, ще крупчате залізо.

Та мене цікавить не порушення етикету. Зрештою, дивно, що всі вони не перестали бути культурними людьми в цю мить, а директор навіть зумів своєю реплікою не лише роз-

рядити атмосферу, а й розвеселити весь гурт... Не в цьому справа. Тут мене цікавить інше: нащо Едвін Хауфільд так сказав? Чому він так подумав? Чому, власне, він так сирий і няв картину відбудованого заводу, цей компанійський щирий чоловік — америкапець, представник і власник певної кількості акцій своєї фірми? Що це за світовідчуття? Чи не є це світовідчуття людини з атомною бомбою в кишені?..

Такий, з атомною бомбою в кишені, містер Хауфільд міг би стати поруч з Берггером, довготелесим, у коротких штанах, жилавим і покромсаним. Але я, звичайно, не мислю Еда з атомною бомбою в кишені: він сказав це з легковажності, і нічого спільного з Берггером не має. Це різні люди. Зовсім різні представники зовсім різних фірм...

Мало які апалогії можуть нав'язуватися!

Наприклад, у Берггера був такий момент, коли він зовсім забув про Таню. Це тоді, коли він виїжджав. Йому було не до Тані. Він втрачав тоді Стальгород.

Щось подібне трапилось і з Едом Хауфільдом. Таня в нього відійшла на далекий плап. Це перед тим, як він мав виїхати. Він, власне, теж втрачав Стальгород... фірма його втрачала Стальгород — заводський колектив знайшов спосіб обійтися своїми силами і відмовився від послуг заокеанських ділків...

Виходить, річ, справді, не в романічних історіях і не в Тані Гронь, а в... Стальгороді.

Точніше, річ у Тані остільки, оскільки вона стальгородська. Правда, її ж навіть кушили разом зі Стальгородом...

Взагалі, є глибока єдність між долею Тетяни Гронь і цього заводу-міста. Наче вона — душа Стальгорода.

Зошит третій

І. Звичайна історія

Я мимоволі шукаю його очима. Я вже звик за цей тиждень щоразу, йдучи з соцміста на завод або повертаючись назад до готелю, потрапляти на нього де-небудь у лісопарк. То він стоїть вдалині від доріжки, спершись плечем на дерево, в офіцерському плащі без погонів, накинутому на плечі; то сидить на басейні зруйнованого фонтана і креслить прутком по піску; то повільно йде без стежки, машинально торкаючись рукою гілок, наче вітаючись за руку з деревами. Іноді він буває не сам. Раз я бачив біля нього молоду жінку

в спільному костюмі — вони сиділи на сходах зруйнованого інституту край парку. Другого разу він стояв з групою інженерів недалеко від прохідної, — видно, заговорився і провів їх до заводу. Склалося враження, що він завжди в парку, наче він живе в ньому. І тепер, ідучи з заводу, я вже оглядаюсь, шукаю його.

Друга зміна давно пройшла. Тихо й безлюдно. Зрідка тільки поза деревами алеєю промигтять машина, протріскотить мотоцикл та пройде хто до трамвайної зупинки. Стоять гарячі дні, народ працює. Може, й він знайшов собі яку роботу?

Я повертаю з доріжки на лісову ділину. Мені хочеться запуритись в це зелене царство. Зранку біснувався вітер, у парку було повно розхвильованого шуму, ще я подумав, ідучи на завод, що, мабуть, деревам і стеблам, хитаючись, краще тягнути сік із землі — вони ніби помпують; потім вітер одшумів і раптом, поки я погмонів у цеху зі старим Долею, зовсім завмер, мов у землю ввійшов. А зараз — яке благодатне надвечір'я! Ані лист не шелесне. Хочеться підняти палець і сказати: «Ш-ш, тихо — дерева ростуть!» І самому завмерти й не ворухитись... Здається, я просто втомився. Цей завод ні обійти, ні збагнути.

Не можна осягнути його сфери. В моєму готелі зупиняються люди з усіх кінців Союзу, представники главків і міністерств, заводів, шахт, гідростанцій, усіх галузей господарства. Приїхав з Москви красивий високий дід з блакитною шевелюрою. В тісному нашому готелі він займає окрему кімнату, а вечорами сам собі заварює на кухні чорний чай; стоїть у бахматій шовковій сорочці, перехрещеній шлейками, і пильнує за чайником, дотримуючись якогось свого регламенту й рецепта, забирає чайник до себе в кімнату. Тоді робітниця готелю варить нам чай у своїй каструлі. Про нього шанобливо пошепки кажуть: велика наука. Із якимсь своїм замовленням. Сьогодні я бачив блакитного діда з директором у цеху надпотужного стана. Став колись був схожий на високий ампірний фасад, а тепер він стоїть серед брил руїни без одного боку, і коли й нагадає ампірну будову, то будову зруйновану. Директор щось майже весело говорив до старого, але той не обзивався, тільки потім сумовито сказав: «Да-а...» — і повернувся йти...

Завод ще тільки-тільки починає дихати; він як хворий під час кризи, атмосфера навкруги наснажена до краю, на 1946 рік планується відбудувати основні потужності, а технічних можливостей для цього, здається, не вистачає. Народи, роз-

мови, суперечки. Прилетіли знов американці — від фірми. Очевидно, розраховують, що ми прийдемо й поклонимось. Мовляв, хоч ви й переможці, проте не маєте ні документації надпотужного стана, ні агрегатів та машин, щоб вилити й відкувати його побиті деталі. Та не поклонимось ми їм. Ні! Багато наших інженерів зодягнені в хаки, і не диво — недавно повернулися з фронту. Вчора я затримався на заводі до півночі, щоб побачити майстра з третьої зміни. Біля першої години йду цехом надпотужного стана, раптом у напівтемному прогоні — Пургін. Вітаюся, питаю: «Що ви тут робите?» Виявляється, сидів у парткомі, запрацював, вийшов подихати свіжим повітрям. Пахне квітучою акацією. Павкруги в заводських алеях і палісадах усе цвіте, соловейки аж заходяться, а він тут відпочиває! Може, йому треба тут бути?.. І я швидко пішов від нього, щоб не заважати. Кажуть, Пургін — талановитий інженер. Щось думає. Хай! Може, він надумає, що відповісти американцям...

Поволі йду лісопарком. Яка втіха, ця зелена лава на степу між соцмістом і заводом! Наче в проєкті так було задумано, щоб людина, вийшовши з дому, побула на природі і в єднанні з нею забула дріб'язки домашньої щоденності, стала вищою, кращою і достойнішою увійшла в цех — місце праці, місце подвигу. Щоб людина, вийшовши з заводу, не зразу опинялася в стінах дому, а спочатку спізнала радість того вічного свята на землі, що його являє цей зелений шум, ця зелена тиша. Щоб людина могла подумати, заспокоїтись і втихомиреною душею прийняти свій відпочинок.

За роки війни лісопарк запустів, особливо тут, вдалині від соціалістичного міста, заріс, став лісом. Незважаючи на близьке сусідство світового заводу, тут точиться своє лісове життя, і в цьому житті, може, найважливішими подіями сьогоднішнього дня буде те, що іволга пробувала наслідувати соловейка; що шуліка впав з неба на сонячлу галявину й наробив переполоху; що пропливла темна хмарка, та лише кілька крапель вронила на дерева... Залізні звуки з заводу врядагоди лнуть горою, не заглиблюючись у тиху теплінь, що виповняє ліс по саме верховіття.

Як зачарований, повільно обводжу поглядом перед собою. Раптом — він. Лежить на плащі, спершись на лікоть, і неуважно черкає олівцем по газеті. Обличчя його мені майже зовсім не видно, — він лежить до мене головою, — а голова в нього скульптурно красива. Я вперше бачу його без кашкета, так він здається молодшим, мабуть тому, що темне коротке волосся покосичилося на лоб і на шию, як у підлітка.

Мені випадає пройти повз нього. Почувши мої кроки, він незручно, через плече обертає до мене обличчя, сідає і просто, одверто дивиться на мене, паче він чекав мене і тепер зустрічає.

У відповідь на цю привітність мені лишається заговорити, і я кажу жартома:

— Ви перехопили моє місце, саме тут я думав відпочити.

— Будь ласка! — відповідає він мені в топ. — Я можу поступитися... А то сідайте ось поруч.

Я кипув плац на траву.

— Якщо я не порушу...

— О, прошу вас, порушуйте!.. А що ж ви порушите? — І раптом усмішка ніби пригасає на його худорлявому, жовтаво-смуглому обличчі і стає гіркувато-іронічною чи й трошки злою: — Людині можна заважати в роботі, а я ж... — він чомусь оглянув себе й похитав розкритими долонями, — відпочиваю!

— Що ж, іноді треба й відпочити. Я ось теж... гуляю.

— Ви... — Здається, він намагався вгадати мій фак. — Так чи інакше, ви займаєтесь заводом, а я... компаньонами, ромашками й іншою природою.

В усіх його правильних і строгих рисах обличчя впадало в око поєднання внутрішньої снаги і втоми. Крізь загар проступала матова блідість, у певеликих карих очах, у твердому і, я б сказав, точному їх погляді почувалась воля, а повіки, особливо коли він мовчав, мляво опускалися, як у людини дуже змороної.

— Ну, що там у цехах? — спитав він уже спокійно, але не байдуже.

— Навряд чи вам цікаві будуть мої випадкові враження. Ви знаєте завод?

Він повертається обличчям до узлісся. Поміж стовбури дерев нам видно по той бік трамвайної магістралі, за гони звідси, стіну заводу, а за нею димарі, тополі, вежі й скляні дахи в серпанку надвечірнього сьйва.

— Я ще котловани колав під оці цехи, — каже він тихо, паче думає вголос.

— Он як?!

— І мурував їх. І монтував машини. Я пройшов школу цього заводу, починаючи, як кажуть, від альфі...

— ...і до?

— Ну, школа високої техніки омеги не знає. Як і всяка творчість. Я тут став інженером, та й не в тому річ. Мені на цьому заводі світ відкрився. — Він повертає до мене ви-

різблене одним почуттям, ов'яне якимсь полемічним запа-
лом обличчя, наче доводить комусь: — Я тут людиною став!
Розумієте? І от... — Він знову з гіркою іронією якимсь роз-
гублено оглянув себе й похитав розкритими долонями.

Був глибоко людяний біль у його очах, і я сказав:

— Хто раз став людиною — нею й залишиться.

Інженер підняв брови.

— Як сказати... В праці є такі особливі хвилини... підне-
сення чи творчого прагнення, чи як їх назвати... можли-
во — натхнення. Поки людина не спізнає їх, в ній душа
спить. Треба в людині розбудити душу... В труді людина
знаходить себе, в труді ж таки і зберігає себе людиною.
Поза працею вона... — інженер засміявся, — сидить у парку
і слухає пташині співи.

Трохи схвильований, він лапнув за кишеню.

— Два місяці як кинув курити, а все цигарок шукаю.

Мова зайшла про його освіту.

— Я вчився тут-таки, — сказав інженер, — при заводі був
інститут. У нас було добре поставлено справу. До послуг
молоді — лабораторії, цехи, право експериментування, право
творчого ризику. Школа Орджонікідзе. Я, на жаль, тільки-
тільки закінчив інститут напередодні війни, але тут був один
молодий інженер, Вешников, ви, мабуть, чули про нього...
Загинув під час демонтажу... — Він помовчав, наче мовчаням
тим вшанував пам'ять загиблого. — Вешников узяв мене під
свою руку, другом мені став. Як бачте, мені щастило. Не
кожкому трапляються такі друзі, така школа, такий комсо-
мольський колектив, партійний...

— Ви не з цих країв?

— Ні, я з Поділля. Але... — він коротко засміявся, — на
мені беззастережно можна поставити штамп: «Зроблено в
Стальгороді».

— Ну, і що ж далі? — професійно спитав я.

— Далі?.. А далі — під час війни в Пруссії шматок круп-
нівської сталі пробив мені череп.

Він на мить замислився, і якась думка зайнялася в його
очах.

— Звичайна історія нашого часу! Знаєте, коли будуть
судити воєнних злочинців, треба б цю мою історію довести
до відома суддів. Справді... прийшов на степ хлопець з са-
моробною зеленою скринькою і разом з такими, як сам, збу-
дував завод-місто. — Він помовчав, дивлячись на завод, і
вітхнув. — Це було не так легко, але зате ж завод який! На
ньому можна було зробити багато корисних для народу

речей. І хлопець навчився робити ці корисні речі, і мріяв досягти світових технічних вершин, яких досягли його старші друзі. Але прийшов Густав Крупп фон Болен і повісив на тому заводі свою вивіску. Він, бачте, купив завод у Гітлера. Проте хлопець не визнав Круппового права на свій завод і разом з такими, як сам, викинув Густава Круппа фон Болена з заводу... Ну, а Круппові солдати, гітлерівці, пробили хлопцеві голову крупнівською сталлю з крупнівських гармат. Тепер Круппові законники шукають способів вигородити хазяїна на суді народів, а той хлопець ось, будь ласка, перед вами — лежить у парку і слухає пташині співи...

Інженер раптом прояснів комусь назустріч. По виразу його обличчя, по тому, як він ледве помітно підтягнувся, наче вирівнявся, я відчув, що хтось іде, що йде саме жінка, і я не помилюся. Йшла та молода жінка в синьому костюмі, яку я бачив з ним на східцях руїни край парку.

Але він, зустрічаючи її, якоюсь часткою душі не виходив зі своєї «звичайної» історії і, не зводячи очей з приятельки, сказав:

— Головне — ця історія не закінчилася, продовження її відбувається й сьогодні...

Приятелька наближалася, вона, — струнка, в пизьких туфлях, які носять рослі жінки, — навкоси перетяла трамвайну колію, не переступаючи, а з ходу перестрибуючи рейки, і збігла з насипу на лужок, шукаючи очима когось на узліссі. Вона поспішала, очевидно, до нього.

— Таню! Я осьде! — гукнув він, піднявши руку, а до мене тихо сказав: — Це дружина Вешникова, Тетяна Данилівна.

— Тетяна Данилівна? — швидким шепотом перепитав я інженера. — Вона носить не чоловікове прізвище? Гроп?

— Точно. Вам, мабуть, розповідали про верстати-«кромодили»? Вона — один з ініціаторів... — Він подивився на годинник. — Я думав, ти вже пройшла, Таню.

Тетяна Данилівна уповільнено йшла поміж дерев до нас, махаючи розслабленими руками, як людина, яка щойно минула фініш і шукає, де б сісти. Вона трошки задихалась, зашарілася, блакитна хустина, під якою вгадувався важкий жмут волосся, зсунулася назад, відкривши спереду хвилю світлої, як пшениця в пору квітання, зачіски...

Вперше зблизька я побачив, яка ця жінка вродлива. Я боюсь описувати її, боюсь зневажити цю красу недосконалим грубим словом, а сказати, що Тетяна Данилівна — блондинка з крупними рисами обличчя, що в неї рівний ніс і губи чудесного рисунка, що незаймані, темніші за волосся

брови розлітаються зовнішніми кіпцями вгору, створюючи враження якогось мрійливого пориву,— це значить нічого не сказати про неї.

Можна було б зрівняти її з Венерою,— і, мабуть, не дарма виникла в мене ця думка: здається, зовнішні лінії, об'ємні форми її обличчя нагадують цю богиню,— але святий грецький мармур приблизно був би схожий на Тетяну Данилівну, якби він засмаг таким ніжним загаром, якби в нього трошки пошерхли губи, якби невловимий мінливий трепет життя увійшов у нього — якби він ожив. Та й тоді для повної схожості з цією жіркою богині ще треба було б перенести катастрофи війни, загибель близьких, рідного дому, рідного міста, спізнати труд і щастя його визнання, щоб її очі трошки потьмяніли і взялись тим невловимим серпанком, що в очах людини залишає пережите... Така краса — не просто гармонійне поєднання рис обличчя, це живе вираження строю душі, а може, й долі, вона не захоплює, а зворушує.

А може, я перебільшую? Може, Тетяна Данилівна тільки здалася мені такою? Може, це моя особисте враження, а вона... просто гарна, дуже гарна жінка?..

Ледве кивнувши мені головою, вона сіла по той бік офіцера на кінчику плаща і видихнула:

— Хо-о!.. Я па хвилинку. Ти знаєш, Альошо, що я згадала? В Сашиному ж архіві повищі бути матеріали стана! Він схопив її за плече.

— Таню! Документація?!

— Здається, дещо повинно бути. Саша ж займався станом. Увесь час відтоді, як ти знайшов архів, збиралася розібрати детально і все чекала дозвілля, а дозвілля, знаєш... — Тут вона зробила страшенно милу міну, з якою дітям кажуть: «Нема!» — А це треба було не на дозвіллі розібрати, а негайно, в першу чергу. Сьогодні Пургін мені нагадав... Як добре, Альошо, що ви з Сашею тоді закопали архів! Усе пропало, але архів...

— І, виходить, добре, що я повернувся.

— А-льо-ша! — докірливо глянула па нього Тетяна Данилівна, потім звернулася до мене апелюючим поглядом: — Ви чуєте?

— А хто б його знайшов у парку, якби не я? Значить, був сенс повернутися.

— А-льо-ша!..

— Таню, та ти сама знаєш. Для того, щоб варити пиво чи бавити дітей у Яспих Горах, не варто було повертатися. Знайшовся б інший. А архів інженера Вешникова,— сказав

він до мене,— ми вдвох з ним закопували. — І знову до неї: — Тапо, якби знайшлися матеріали!..

— Іду! — сказала вона.

— Хвилинку! Вони були?

— Ой!..— Вона махнула рукою й одвернулася.— Тричі!

— Ну?

— Ти ж знаєш. У нас же на кожному кроці порушення «технік інстракшн». Раптом — агрегат з некомплектних вузлів, раптом — які-небудь зубчасті муфти парізуються на верстаті, який ніколи їх не парізував... Усі ці імпровізовані пристрої, прилади, наші «крокодили» — все це шокує шаповалих містерів. Вони ж служать своїй «технік інстракшн».

— Не служать, а поклоняються.

— От-от! Зей уершип.

Обоє голосно засміялися, а пересміявшись, інженер пояснив мені:

— Це ще задовго до війни... Містер Хауфільд порпався тоді в нас у цеху, півроку монтував той верстат, що ми тепер за місяць змонтували. Ну, були зв'язані старим договором з фірмою — терпіли. Іноді, правда, трудно було терпіти, я працював бригадиром під його орудою, то знаю. Прийде, шикарний, в крохмальних манжетах, побаландасить, покопається та й іде. Бригада аж кипить, деякі хлопці недавно на виробництві, лексикон широкий і... як би сказати, безпосередній, а тут строгий наказ триматися в межах дипломатичного етикету. Ремига, теперішній заступник міністра,— він тоді був начальником зміни,— бувало, каже: «Альоша, коли не можеш витримати, одвернись і вкуси себе за палець, дуже помагає». Звіря, каже, на мій досвід. Ну от, раз зайшла досить одверта розмова, і одна наша комсомолка,— він виразно глянув на Тетяну Данилівну,— не будемо називати прізвиська... Одна начальник унікального верстата хотіла сказати містерові Хауфільду — «ви служите фірмі», а мову англійську знала слабенько і переплутала службу фірмі із службою божою, з поклонінням... Каже: «Ю уершип тзе ферм» — ви поклоняєтесь фірмі. Хауфільд зробив отаку міну,— інженер відкинув голову набік з виразом здивування й ображеної гідності.— Начальник верстата збентежилася, схопилася за кишеньковий словник, а Ремига її за руку: «Не треба,— каже, — словника, правильно висловились!» — і зареготався...

Тетяна Данилівна слухала, з тихою усмішкою розглядаючи якусь квіточку. Тепер вона підвелася.

— В наших умовах вони сіли б маком... Іду.

— То, кажеш, тричі був? — ще раз спитав інженер.— Усе те ж саме?

— Ти ж знаєш,— сказала вона,— зей уершип.— І швидко пішла навпростець до соціста.

Я мовчки подивився їй услід, а інженер не провів її очима, і по цьому можна було догадатись, що він думає про заокеанських колег.

— Що за людина містер Хауфільд? — спитав я.

Інженер хвилинку подумав.

— Янкі. Марить бізнесом, багатством і взагалі американським щастям. Служить хазяїнові, мріючи стати хазяїном. Любить шик, солодощі і жінок... як солодощі. Тепер приїхав представником фірми.

— З пропозиціями? — спитав я.

— З ультиматумом.

— З ультиматумом?!

— А що ж? Це й є продовження звичайної історії. Поки я рятував світ од Круппа, Ед Хауфільд встиг набути добру пачку акцій фірми і тепер, коли завод стоїть зруйнований, приїхав з ультиматумом: або законсервуйте завод, не маючи головного надпотужного стана, або ми його законсервуємо, взявшись виготовити деталі стана... за кілька років. А поки що за ті деталі працюйте на нас. Ми ж не вороги ваці, а, так би мовити, союзники... І ось містер Хауфільд ходить по моему заводу, весело поплескує по плечу інженерів, яким у підметки не годиться, і взагалі відчуває себе хазяїном... хоч не заводу, то становища. Зухвалий янкі!

Він затято замовк, а я не бачив підстав для оптимізму в цих драматичних взаєминах із союзниками... не знати зараз чиїми — нашими чи Крупповими,— і не хотів продовжувати розмову про американців.

— Ви розумієте, як мені в такий критичний час сидіти ось тут...

— А чому б вам не пройтись на завод?

Він глянув на мене і не зразу відповів:

— Мене не пускають на завод.

— Як не пускають?

— Так. На прохідній не пускають.

— То візьміть перепустку.

— В мене відібрали перепустку.

— Чому? Як це сталося? Зрештою, своїй людині можна ж і не працюючи бувати на заводі?!

— Та отже... Припустимо, я повернувся з госпіталю з категоричною забороною працювати на заводі. Але хто не знає

цих медичних перебільшень? Одужав трохи, пішов у цех. Не можна було не піти: відбудовувались мої верстати, я їх монтував колись, це моя компетенція. Що ж, пішов і нічого, працював. І досі працював би. Але одного разу я... якраз це сталося на заводі, хоч могло статися й поза ним, річ не в обставовці, а в моєму здоров'ї — це було невдовзі після операції... Одне слово, я знепритомнів. Ну, взяв вихідний, перепочив, працюю. Власне, сиджу здебільшого в кріслі — товариші з контори випесли в цех. Радимось, обраховуємо, приміряємо, шукаємо. Тут і захоплення, й розчарування — робота була особлива. Це не те, що брати з упаковки новенькі промащені деталі і, заглядаючи в креслення, ставити на місце. Так і Хауфільд може. Нам треба було не відтворити, а створити з випадкових некомплектних залишків руїни пові верстати, щоб уже на них робити деталі станів та агрегатів... Цікава робота!

— Ви говорите про так звані «крокодили»? — спитав я.

Він ліби трошки злякався:

— Ви бачили?.. Вигляд у них... не виставочний, вони такі дуже незграбні, це правда, але зважте на умови...

Я заспокоїв його. Я знав уже, що ці, єдині в своєму роді, верстати — гордість колективу, бачив їх у цеху і в технічних журналах.

— Та я не багато доклав там рук, — сказав інженер. — Бачте, трапилось так, що... Одне слово, я знову знепритомнів у цеху і, як на те, якраз при партторгові. Так що... Одвезли в госпіталь — підходив час повторної операції. Повертаюсь — уже наші консультувалися з лікарями, на роботу не пускають. Мовляв, одужуй, скоро поїдеш у санаторій, а далі маємо для тебе спокійну посаду. Хочеш бувати на заводі — будь ласка, алеї, мовляв, палісадники, клумби до твоїх послуг. А якраз весна, все цвіте, благодать. Я так, як ви кажете, й буваю на заводі — не працюючи. Але скажіть мені, хіба можна не зайти в цех? А в цеху мої друзі голови ламають над якою-небудь заковикою... Одне слово, партторг Пургін застав мене за роботою, попросив зайти в партком, а там відібрав перепустку. Дуже просто, мені на заводі бувати про-ти-по-ка-за-но. Причому — назавжди. Сказано міняти професію.

— Що ж, — сказав я, — можливо, в цьому є рація.

Він подивився на мене так безнадійно, наче в цю мить віра в людей остаточно покинула його.

— Всі паче змовились!

Я сказав, що на цю єдність думки теж треба зважити. Але він не здався.

— Це не єдність думки, а звичність понять. А що звичні поняття часто бувають застарілими, цього ви не заперечите. Кажуть, мені протипоказані шум, гуркіт і взагалі заводська обстановка. Але ж у деяких цехах чути солов'їв і запах весни. Ви ж знаєте, що дерева на заводі вдвічі розкішніші, ніж ось у парку, хоч вони майже ровесники... Шум і гуркіт! Але ж верстати не гуркочуть — вони грають. Взагалі, висока техніка... — він засміявся, — не торохтять. Кнопка — світловий сигнал — і як струна віолончелі: жжжж... П'ятдесяти-тонна деталь на планшайбі м'яко зрушється й починає обертатись — повільно, тихо і неухильно. Просто щось чудесне є в цьому обертанні... Супорт підводить різець до сталі, райдужна стружка сухим кристалевим високим звуком: бррррииннн... Далеким громом прогуркоче мостовий кран, і смачно заляскають розряди... Ці шуми мені цілу війну снилися. Я не можу без них, я тільки й живу в цеху, мені протипоказана така ось тиша, як тут, у парку. Од неї в мене починає у вухах дзвеніти. Мені треба бути в своєму середовищі. І потім: мені треба робити машини. Це, знаєте, коли шматок металу певної конфігурації ляже в своє точне гніздо, аж прицмакне, і між частинами зародиться взаємодія, по механізму з м'яким хрускотом побіжить рух, і машина під руками оживе і зробить... ну, просто живий жест — це ж радість! Ви розумієте? Здається, самі руки радіють... І без цієї радості, радості рук у мене — порожнеча. Я не маю чим жити. От вам і радія. Це так, як би риби сказати, що їй протипоказане перебування в воді, і викинути її на суходіл... А, що говорити! — Він усміхнувся, щоб приховати нервові збудження, і відвернув мій погляд од себе на обрій: — Гляньте, яка хмара!

Я хотів заперечити деякі його положення, але замість того, побачивши на його схвильованому обличчі цю усмішку, сам чогось схвилювався і тільки сказав:

— Буде дощ.

Обидва ми задумались.

У скляному дахові далекого цеху палаючим жаром відбилося вечірнє сонце. Воно заходило за пруг синьої хмари, і проміння з-за неї було такими скалками, наче ту хмару зварювали. В природі назрівала велика подія. Про це сказав далекий рокіт, пад трамвайною колією з'явся вихор, покрутив і розтанув над зеленим лузком, але біля нас відродився знову шелестом віття і пішов парком, а за ним

завмерло все в передчутті грози, тільки якась пташка пищала двоскладовим писком, наче дивувалась: — ого?! ого?!

— Яку ж вам роботу пропонують? — спитав я.

Інженер задалегідь поблажливо усміхнувся, як усміхаються з нісенітниці:

— Няпсю.

— Тобто?

— Директором стальгородських дитячих закладів у Ясних Горах. На лоні природи. Чудові місця, кажуть. Ліс, річка, рибка скидається. Дуже приємно провести дві-три години...

— Ви не дали згоди?

— Ні, звичайно. Пропонували також директором пивного заводу. В сільській місцевості.

— З задоволенням випив би зараз кухоль пива,— сказав я.

— І я теж.

— А варити відмовились?

— Бачите, я ж буду на своєму заводі працювати,— сказав він, як нічого й не було.— В отих он цехах. Я наполегливий, як скажу, так і буде. Ще півтора десятка літ тому я сказав собі після першої розмови з інженером Вешниковим: буду таким, як він! А тепер щоб я покинув цю академію вищої техніки й пішов пиво варити? — По паузі він додав: — Краще я по кухлю купуватиму. Ха!..— І почав збиратися.— Пора мені приймати раціон.

Тінь од хмари прозорим жовтаво-синім серпанком упала на землю. В куцах соловейко, мабуть, подумавши, що сонце зайшло, затьохкав, зайшовся і змовк.

— Пробоє голос перед вечором,— сказав інженер. Віп застебнув комір кітеля, падів кашкета і став одразу солідним офіцером, прикривши своє паївне, ще ні разу після госпітала не підстрижене волосся.

Ми рушили до соціміста через лісопарк.

— У мене тепер режим. Кипув курити, ковтаю всякі вітаміни й повітря, живлюсь, відлежуюсь і взагалі викопую всі приписи. Дисципліна, як в армії. Ще суворіша. І, повинен сказати, важча. Але дотримуюсь. І, знаєте, помагає! Що день, то кріпшим стаю...

При виході з парку інженер зупинився й подав мені руку.

— Ми ще, мабуть, зустрінемося. Я вас до сьогодні не раз бачив з нашими. А, до речі, давайте ж познайомимось.

Я назвався кореспондентом таким-то.

— Ну, от. А я — Сербин.

— Сербин,— машинально повторив я. І раптом мені згадалася розмова з заступником міністра.— Олекса Костьович?

— Саме так...

— То вам же гріх ремствувати, вас же тут мають за доброго інженера!

— Колишнього. За колишнього доброго інженера. Спасибі! А нащо мені таке визнання і якпій смисл у цьому для заводу? Заводові інженерів треба. Хауфільд он приїхав з ультиматумом. Хай мені дадуть занурити руки в машину, щоб вона оживала під моїми руками... Тоді буде смисл у цьому визнанні...

Я подивився на нього і сказав, скорений цією непохитною, категоричною волею до праці:

— Можливо, вони знають, що ви все одно будете працювати не деінде, а тільки на своєму заводі.

На одну мить здивування майнула в його очах. Мабуть, йому здалося, що він переконав мене, і все його обличчя засвітилося зсередини прихованою радістю і вдячністю, наче я ось уже дозволив йому йти в цех і занурити руки в машину. Він навіть підморгнув мені по-змовницькому.

— Догадуються. І так воно й буде. Ось через тиждень поїду в санаторій, скоренько відбуду строк (я засміявся при цих його словах і тоді вже засміявся й він),— егеж, я його скоренько як-небудь скоротаю та й буду стукатися в заводську хвіртку. Хай тоді скажуть мені що-небудь, коли я стану перед ними, як Геркулес! Я вже й тепер півроку.— Він розвів плечі, вишнувши груди, і кілька разів стиснув долоні в кулаки.— Парад але!.. Га?

— Нічого, нічого,— сказав я, піби любуючись його здоров'ям. І хоч я бачив, як він, оглянувшись чи піднявши голову, щоразу заточується, проте мені здавалось, що він переможе, і це буде завершенням тієї «звичайної» історії.

І я не помилюся. Він таки прийшов на завод...

II. Слайво

Іподі Олексу Костьовича можна бачити в товаристві когонебудь з близьких і друзів. У післяобідні години з ним буває його дружина Дуся, жвава, метка на слово й весела смаглявка трошки монгольського типу, завжди зі смаком, а в свято навіть дещо кокетливо одягнена. Часом підходить Тетяна Гронь. Вона називає Сербина просто Альошею, по-сварює його і взагалі ставиться як старша, хоч літами

молодша за нього. Цей трохи опікупецький тон встановився в їх взаєминах, мабуть, через її чоловіка інженера Вешнікова, який, власне, й вивів у люди Сербина і якого Сербин не тільки слухав у всьому, але й щиро любив, як любить віц, здається, й Таню,— так він її називає.

Обидві ці жінки, такі різні вдачами, часто бувають удвох: їх можна бачити іноді й біля Олекси Костьовича.

Завжди, йдучи через парк, заходить поговорити з ним старий його друг Петро Петрович Єрмаков. Тепер він вершити житлові справи Стальгорода, а до війни був начальником фасоноливарного цеху, хоч ім'я своє уславив як класичний організатор і керівник стальгородського транспорту, будівник заводських і міських шляхів. Досі так і кажуть: «на Єрмаковських вітках», біля «Єрмаковського містка», в «Єрмаковському зазубні», не розуміючи, звичайно, під зазубнем щось негативне. Він належав до тих людей, що ніколи не знали в своєму житті зазубня, навіть тоді, коли, здавалося, в зазубні була вся Росія. Зрештою, це ясно: він змолоду і до цього часу завжди належав до більшовиків.

— Знову бюрократом став,— каже він густою октавою.— Нічого не зробиш, старість підходить.

Де б він не був, завжди в руках у нього книжка, а підходячи до Сербина, він щоразу виймає з кишені які-небудь смачні речі: пару апельсинів, плитку шоколаду чи яблука.

— Од містера Хауфільда привчився,— і старий весело сміється гримучим сміхом, щоб зам'яти деяку піяковість, бо Сербин щоразу протестує й відмовляється брати.— Що ти хочеш — культура! Концентрати, вітаміни! Треба переймати хороші звички.

— І неправду ви кажете, Петре Петровичу, не було в вас такої смачної звички. Це ви для мене...

Старий сердиться:

— А коли й для тебе? Де ти, хлопче, дістанеш зараз апельсинів? А це вітамін «С», після якого людина може на заводі працювати. Та й шоколаду не дуже... І взагалі, до чого тут амбіція, хлопче?

Звичка звати Сербина українським словом «хлопче», навіть у кличній формі, хоч говорить Єрмаков по-російському, залишилася в Петра Петровича з давніх-давен, коли Олекса Костьович був ще справді навіть не парубком, а тільки парубчаком.

Вранці святкового дня ми втрьох сиділи на галявині серед парку, власне, на зеленому майдані театру імені Дружби, дивились на широку папору Стальгорода, як на карту, що

розстелилася перед нами з цієї висоти, і дозвільно, покуюючи, розмовляли.

Парк ще був прозорий, він тіль-тіль розвинувся, наче зеленим серпанком вкрився. Благодатне тепло стояло пахучим випаром землі і прілого листу.

Пливли легкі хмаринки в погідному небі, в усьому почувалася якась святочна радість.

Я здебільшого слухав. Олекса Костьович був замислений, він тільки зрідка вставляв репліку або запитання. Говорив Петро Петрович.

Єрмаков... Боюсь, що в мене не вистачить фарб, щоб змалювати його. А втім, і не треба фарб — цей портрет найкраще повинен вийти в олівці. Він сірий. Не безбарвний, зовсім ні; це глибокі, дуже відчутні, сказати б, матеріалізовані тони сірого: він — як необточене, ще крупчате після першого чорнового обдирання супортом, але вже не блискуче, потемніле залізо. Він весь такий, як деталь ще тільки викувана, але не шліфувана й не фарбована — грубуватий, міцний, важкий чоловіча, — старим якимось совісно назвати, так відчувається в ньому сила, — з простим чотирикутним обличчям, що засмагло десь ще в дев'ятнадцятому сторіччі в гарячих цехах заводів компанії «Фіцнер і Ампер», і вже не змінює кольору від піжних весняних подувів вітру й сонячної ласки, втратило здатність мінитися, бо вже такі й роки не ті, й залишилось засмагло-сірим, трохи коричнюватим, шорстким. Простацька полька скобкою, густа, коротка і теж ще тільки сіра від сивини. І руки такі — викувані, але не точені. Розповідаючи про ці місця, Єрмаков усе показував перед себе книжкою, тримаючи палець між сторінками як закладку, — і книжка була широко розгорнута від його грубого залізного пальця.

Ще будучи рядовим робітником, Петро Петрович завжди любив почитати і досі читає все, що трапиться під руку, цікавлячись не так сюжетом книжки, як її історією — коли написана, нащо, хто видавав і з якою користю; любить гучно посміятися над страшними переживаннями якої-небудь божественної маркізи, замислитись над завалюючим губановським гумором «для народу», покопатися «в хронологической пыли бытописания земли» чи вписати афоризм з Бернарда Шоу, Вольтера й Декурселя, курйози графа Саліаса...

Класиків марксизму-ленінізму Петро Петрович читає не тільки з обов'язку радянського громадянина, а й з інтересу, захоплюючись і вписуючи те, що особливо вражає його, в

блокнот, поруч з потатками про поліпшення організації праці.

Цікаво, що всі ті сотні перечитаних книг не вплинули на мову і на душевний стрій Єрмакова. Він і тепер говорить мовою простого робітника-росіянина, щоправда, забарвленою українськими; і досі не пабув, а точніше не прийняв лоску делікатності, манер і тону в поведінці — зовнішнього лоску, що є «вихідним одягом», заведеним в усьому світі, під яким нерідко людина приховує свою справжню натуру. Він одверто сердився, коли було чого, міг обійняти, не боячись вивихнути вам руку, якщо ви йому подобалися...

Цього ранку в руках у Петра Петровича був томик Лукреція «О природі вещей», і він показував цим понад молодий парк. За парком, за асфальтовою магістраллю і зубчатою стіною серед темних паметів зелені переблскувалися склом цехи заводу.

— От скажіть ви, яке цікаве діло! Он там, поза ТЕЦом,— туди, до мартена,— тяглася степова балка. Ця ж сама, що йде повз асфальт. Так до першої п'ятирічки в районі цього яру лиси не переводились... Тільки ж хитра звірюшка, ніяк не вистежиш. Ну, я, правда, полював так собі, по-аматорському... І от балки на заводі давно нема,— алеї, клумби, цехи. Понад асфальт вона цілком, сказати б, цивілізована, це вже канал, а не балка. І що ж, повертаємося з евакуації— в ямних нечах лисячі нори... Там, де колись балка проходила! Га? — Петро Петрович повертає до нас збуджене обличчя і деякий час дивиться мовчки запитливим поглядом.— То де ж це звірина перечікувала три п'ятирічки, де вона дожидалася фашизму і як почувала його? Одразу й розвелася на заводі! На стіні вивіска Крупна — машинобудівний завод, а за стіною заповідник... Здорово, га?..

Олекса Костьович,— понуре зосередження робило його змарніле, тьмяно-біде, як буває у смаглявих людей, правильне і зібране обличчя викінченим образом непримиренної мислі,— дивився просто перед собою, десь понад завод, на крейдяну грядку, що стояла за річкою високим обрієм.

Я подивився туди.

В якому б районі Стальгорода ви не були, звідки б не дивилися в бік заводу, все перед вами буде ця гряда, вкрита салатною травою і зрідка порита зарослими давніми ярами. І все будуть сяяти два круглих крейдяних кар'єри, заглиблених не вниз, а в нутро гори. Проти сонця вони не біліють, а просто-таки сяють велетенськими прожекторами. Вони освітлюють весь ландшафт унизу.

Сербин говорив зовнішньо спокійно, повільно, думаючи, але в його голосі чути було силу переконання, презирства й нещадності. Так читають вирок.

— Фашизм — це страшне захворювання. Втрата людяності — психічний розпад нації, особи... Вже у тварин можна спостерігати недоторканість маляти — фашист убиває малят. Вже в дикунів старість користується пошаною — фашист зцуцався пад старими. Жінок не вбивають навіть при найлютішій кровній помсті — фашист убивав беззахисних жінок. Честь даного слова існує тисячоліття — фашист порушує договір, фашист убиває парламентаря. Фашист не має поняття честі воїна: фашист-переможець — це не лицар, це кат. Ви знаєте, що я думаю, — повертає Сербин до нас обличчя з напруженими очима. — Для Європи фашизм був непереможний, бо він піс не тільки спустошення й смерть — він піс розпад. Розпад нації, особи. Лише нас він не міг торкнутися. І перемогли його — ми. Петре Петровичу, який народ наш! Слово честі!..

Радість тріумфу була прекрасна на його молодому, змарнілому, якомусь жертвовпому обличчі.

Брмаков подивився на нього довгим поглядом, мабуть, усвідомив саме цю трагічну жертвовність, і повільно, щоб не виявити впутрішнього пориву й зворушення, поклав руку Сербинові на плече і нічого не сказав. Тільки по паузі,¹ нарочито просто, буденно пояснив густою своєю октавою:

— Що ти хочеш — радянський народ, хлопче.

Я згадав слова парторга, що на світі точиться великий спір, і за якимсь невловимим зв'язком подумав про Сербина: «Він видужав. Він доб'ється свого... Ми переможемо в спорі...»

Мені й не сказали тоді, що то була розмова над братськими могилами. Я не знав, що то сяють вирви у крейдяній гряді, що крейдяні кручі фашисти висаджували на нескоренних людей...

III. Початок казки

Спочатку було сказане слово; записане в накресленнях першого п'ятиріччя, воно стало непорушним, воно стало силою, і в першій половині тридцятих років нашого віку, за нашої пам'яті, на степу, на неоглядних стернях, на баштанах, на зарослих бур'яном балках вишикло це місто, значна географічна одиниця — Стальгород.

...Ліворуч і праворуч лежав степ. Там, у неоглядній далині повзали тіні хмарин, і сопячні поля між ними були сліпучо-яскраві. Я дивився туди і вчував ту первозданну тишу, яка вистигала на місці теперішнього Стальгорода до років першої п'ятирічки і якої не порушував первозданий свист суховія.

Майже до тридцятих років Петро Петрович щосвята набирав патрони на лиса, на зайців, брав рушницю та книжку і йшов у ці місця.

Як з усяким порядним мисливцем, з ним траплялися різні пригоди, він весело розповідав про них, трошки іронізуючи над своїми мисливськими талаптами, і гучно сміявся.

Мабуть, один з таких епізодів він хотів розповісти, — бо почав зі слів: «От якось раз сиджу над балкою», — коли я звернувся до нього. Власне, ми заговорили разом. Я сказав: — Розкажіть, Петре Петровичу, про зародження міста. Що було спочатку? З самого початку?

Петро Петрович подумав, поворушив сірими бровами, і раптом обличчя його стало урочистим. Він трошки повернувся до мене, але дивився вдалину.

— Вначале бе слово. — Старий підняв палець. Охочий до афоризмів, він був радий, що знайшлась готова формула.

Мені не зовсім ясним був зміст цієї фрази.

— Очевидно...

— Да-да, вначале было слово... — Я вже казав, що Єрмаков говорить по-російськи. Він продовжував: — І слово опанувало маси, а ви, мабуть, знаєте — коли слово опановує маси, воно стає силою... Які темпи були, який розмах, який високий дух був у людей на будівництві! Ось його спитайте...

Сербин замислено усміхнувся.

— Про мене не кажіть. Пам'ятаєте, як ви знайшли мене? Єрмаков докірливо подивився на інженера.

— Ну й не люблю я отаких! А де ти Сербином став, з чого ти, хлопче, Сербином став? Не з того високого духу? Не на будівництві Стальгорода? Чудак, ей-ей!

Старий розгорнув Лукреція, відкинув голову, як далекозора людина, але я бачив, що він не читас. І я спитав:

— Петре Петровичу, а ви не знаєте, яке те слово було?.. Цікаво, в якій фразі могла бути висловлена ідея Стальгорода?

Єрмаков відповів не одразу.

— Не знаю тієї фрази, того слова, — сказав він, знову згорнувши книжку. — Але знаю ось Стальгород. А знаючи Стальгород, чую, як було сказане те слово, що стало Сталь-

городом. Я вам скажу: наш завод побудований всупереч і наперекір. І як Серго Орджонікідзе пустив завод, — ми ось обидва були при тому, — так з того дня й робимо все всупереч і наперекір. Ви побудьте в нас, прислухайтесь, придивіться — цей дух у кожному нашому порусі. А чому? Що ми, такі вже дуже злі? Затягі? Та ні. Просто тому, що нам доводиться не тільки хороші машини випускати наперекір, але й оцим повітрям дихати — теж всупереч. Таких машин, бачте, нам не належить випускати. І дихати не належить. От чому наші верстати й агрегати рухає цей дух парівні з електрикою, парюю, технічною водою... Ви зрозуміли, до чого я веду? Не знаю точно, але думаю, що цей дух був і в тому першому слові. Як заряд.

У парку вже гомоніли підлітки. Позад нас на стадіоні тренувалися футболісти. Двос дуже молодельких — чорненький хлопчина в формі ремісничого училища, чимось схожий на залізничника, і дівча в світлому вовняному платті, з легким, як хмаринка, жмутом пшеничного волосся до пліч — сходили на парашутну вежу.

Петро Петрович подивився якусь хвилину, як вони піднімались в мерезивні заліза на блакитному тлі неба, і скупно усміхнувся:

— Вони ще ростуть, а їм здається, що треба лізти на що-небудь високе. Просто їх тягне вгору.

Я вже думав, що він загубив цитку розмови, як старий знову заговорив:

— Да... Скрізь будувалися заводи, а це значить — давай машини! Село переходило на велике соціалістичне господарювання, а це значить — давай машини, пускай заводи! Гідростанції вишикали на всіх ріках і річках, прокладалися нові шляхи по суходолу й через моря, всі галузі народного господарства, наука, мистецтво — все йшло вгору. Величезна держава будувала соціалізм і — ви подивіться, яка діалектика! — могла б стати ненаситним ринком збуту для капіталістичних фірм. А з того боку дивилися й посміхались: широко, мовляв, захоплюєте, тільки чи потягнете! Прийдіть і поклоніться, а ми зашморг будемо затягати... Ви знаєте, скільки з нас запросили, щоб полагодити один наш прес? — Єрмаков глянув на мене такими очима, наче хотів мене в землю вбити. — Двадцять вісім пудів золота. Так, двадцять вісім пудів! А що ми без преса? От, скажімо, білий старик, — бачили в готелі? Спроекує завтра його інститут яку-небудь ракету Цюлковського, то що він, в Європу полетить з таким проектом? Чи в Америку? А хто в Союзі може викувати

таку штуку? — Єрмаков звернувся з цим запитанням до Сербина.

— Ми,— сказав Сербин.

— На чому?

— На пресі.

— Ну, от. То за полагодження такої машини даси не тільки двадцять вісім пудів, а й усі тридцять.

— І ми дали? — спитав я, витримуючи цей нищівний погляд.

Він знову повернувся обличчям до широкого простору.

— Ну, це інше питання.— Я бачив, як розгладжуються й світлішають його необточені риси, а з очей виходить напруження.— Тут, бачте, та ж сама діалектика. Нащо б ми Стальгород будували? Правда, хлопче?

Єрмаков хвилину мовчить, і очі його примружуються, а велике, коване обличчя застигає, як у людини, що забула себе.

— Ми не знаємо того першого слова, яке стало містом, але я собі уявляю його суть...

Чорненький хлопець і світле дівча заспівали — над парком, над Стальгородом. Єрмаков підняв голову, усміхнувся і став старим добрим дідусем, а по хвилині додав:

— Ви якось питали, в чому, мовляв, душа Стальгорода. От у тому слові й була вона, наша душа...

Зошит четвертий

І. Інженер Сербин

Буденного дня, гарячого передсвяткового буденного часу чоловік у військовій формі без погонів, в офіцерській шинелі наопашки, з двома райдужними рядками орденських колодок над лівою кишенечкою зеленого кітеля прогулюється в парку.

Це інженер Сербин. Олекса Костьович Сербин. Привіт вам, Олексо Костьовичу! Як бачите, вашим драматичним дозвіллям я починаю ще один зошит — про народження міста. І, повірте мені, в мене є всі підстави для цього. За драматичним вашим дозвіллям я вперше у Стальгороді знайшов ту велику рушійну силу, що зводить міста, перемагає переможне, порушує межу можливого. Коли я кинув свій плащ на притоптану зелену мураву біля вашої шинелі і спитав,

чи можна порушити вашу самотність, ви сказали: «О, дуже прошу вас, порушуйте! Не можна людині заважати в роботі, а я ж... ви бачите», — і ви з гіркою іронією в очах і в усмішці чомусь оглянули себе й похитали розкритими долонями, показуючи руки. «Гуляю! Не пускають на завод — інженера не пускають на завод».

Дарма!

Дарма ви картаєте себе й тих, що заборонили вам роботу на заводі. Їх дарма — бо вони відновлять вас для праці, як ви відновляли завод, а себе дарма — бо ви зробили все, що могли, для Батьківщини. Ви будували Стальгород, ви поклали на полі бою за нього силу, і все ж таки ви прислужилися в його відбудові — скільки могли. А змогли ви багато. До того, як вас забрали з цеху. Правду кажучи, Гетяна Данилівна зі своїм колективом без вас аж ніяк не спроможна була б створити ті верстати-«крокодили», що були такі некрасиві, але стали гордістю вашого робочого люду: вони ж дали можливість почати творче коло — відновити машини, на яких можна було відкувати деталі й відтворити унікальні верстати в їх, сказати б, проектному вигляді... Та й не тільки це. Навколо вас стояли змертвілі заводи й чекали вашої допомоги — хіба не ваші «крокодили» почали творче коло й па тих заводах? Згадайте пристрасні ваші наради про те, щоб убити двох зайців ще тоді, як живі зайці бігали по території зруйнованого заводу...

Одне слово, ви зробили все, що могли, для Батьківщини.

Ох, дорогий Олексю Костьовичу, не лайтеся, я знаю, що ви не любите кричущих слів, — це, може, і втіха для душі, але руки, звичні змалку до праці, хочуть робити поза всім, і їх не можна втішити, — я знаю це, але... тут я не можу сказати нічого. Почекайте, відновіть здоров'я. І все ж таки я дуже радий би вам прийняти ту посаду в Ясних Горах, що вам пропонують. Дарма ви смієтеся, що «за пиячку», і ще більш дарма обурюєтесь: директор дитячих оздоровчих закладів Стальгорода — це теж робота.

Але — до справи. Себто до сюжету, якого ви — уже не як герой, а як читач — ще досі не помітили, мабуть, у моїх зошитах. Що ж, я признаюсь вам, Олексю Костьовичу, — трудно мені. Стальгород — легко сказати! Я думав, це маленька держава. Але — світ лежить крут неї, і епохи перегукуються в кожному дні. Гуркіт валиться на мене, коли я задумуюсь, схилившись над стальгородським зошитом, і трудно той гуркіт перекласти в слова й перев'язати стрічкою. Ви дивіться — пам'ятаєте моїх сусідів у готелі? Розмаїта

компанія, та й годі. Трудно мені було збагнути навіть, що єди- не зібрало їх у цьому готелі, що їх об'єднає... А тим часом візь- мить хоча б білого красеня, якого ви бачили ще тоді, коли його чудесну шевелюру, раніше синьо-ворону, старість тіль- ки-по пройняла сріблом і зробила голубою. Не будемо вда- ватися в тонкі матерії його дослідів, але він же — од великої науки, що не може обійтися без Стальгорода і що розсуває межі Стальгорода і продовжує його не тільки в просторах нашої Батьківщини, але й у часі, в майбутньому. Може, на- стає день, коли він поверне вам викуваний, виточений вами апарат разом з «препаратом», який задвигить у всіх дета- лях велетеської машини Стальгорода...

Чп візьміть морського офіцера. Я був на нараді в пресо- вому, коли колектив цеху шукав можливості відкувати вал для Севморпути на добу швидше, ніж було заплановано. І ви знаєте, це дуже добре, що вони вибороли добу. Здається, й механічний цех прискорив обробку вала. І це дуже добре. Бронзоліварники пометикували й потрудилися, щоб на цю штуківину зробити добру сорочку і теж у прискороному темні. Так збереглося кілька днів. А криголама, може, чекали зимівники, може, вглядалися в млисту даль океану і згаду- вали вас, стальгородських інженерів і робітників. А може, криголам мав якесь інше завдання. В кожному разі він тепер гатить десь у кригу, і його удари — то луна від ударів бойка вашого унікального преса...

Де ж його межі, вашого Стальгорода, де не чути луни його? І звідки, з яких куточків нашої землі і нашого життя не до- ходить голос до Стальгорода і не відлунює тут? Ваша слава виборюється на тій механічній сцені, що ви зробили для мос- ковського театру і, може, театр той говорить на повний голос тому, що існуєте ви, а ви, як і всі ми, існуєте тому, що існує Стальгородська дивізія, як і всі інші дивізії паших армій...

Країна гуркоче надо мною в насназі творчого ритму, коли я схиляюсь над стальгородським зошитом і думаю про ваше безсмертя. І трудно мені. Брама у вічність легко ніколи не одчинялася.

Все зв'язане, все єдине, все одну душу має, в усьому діє дух того першого слова про Стальгород, що стало Стальго- родом.

Цей дух я відчув і в ваших очах, Олексю Костьовичу, коли ви з мукою показали свої гулящі руки. От чому я й почи- наю з вашого гіркого дозвілля ще один зошит — про побудо- ву Стальгорода...

Однак я заговорився з інженером Сербином, і читач уже бачить, чому: ми не тільки познайомилися, а й стали приятелями!

Далі я доповню його біографію, а тут — лише кілька слів.

Прийшовши п'ятнадцять років тому сюди на степ, він плюнув і вилаявся. Це був юний сільський когут з семикласною освітою, яку на той час уже почав забувати. Він був у колгоспі, але разом з батьком покладався на присадибну ділянку землі, а на будівництво їхав, щоб підробити.

Під впливом деяких товаришів і комсомолу він вирішив за всяку ціну стати людиною, а це збігалось з інтересами країни: молода Радянська Держава гостро потребувала людей.

Будівництво, школа першокласного заводу, заводський технікум та інститут, а головне — дружба з видатними інженерами Вешниковим та Пургіним і прагнення творчої участі в технічному прогресі, таке характерне для цього заводу, що жодна душа, коли вона була живою душею, не могла уникнути його, — і ось перед війною Олекса Сербин — інженер, ще, правда, без диплома, але вже з іменем, яке не губиться серед трьохтисячного інженерно-технічного складу Стальгорода.

Далі — війна, контуження й поранення.

З госпіталя він повернувся до Стальгорода з рішучою заборороною працювати на заводі, але інженер не зважив на приписи медицини і по деякім часі знову ліг у госпіталь. Тричі він повертався до своєї праці і тричі вибував з ладу. Вже не працюючи, він ходив у цех. Поза технікою він не може жити. Тоді йому відмовили в перепустці на територію заводу і запропонували роботу в Ясних Горах, на лопі природи. Тепер він набирається сили після операції по видаленню осколків, ревню виконує всі приписи медицини, ретельно відстоює, відсиджує і відлежує в парку визначені години, щоб швидше й надійніше одужати і... знову проситися на завод.

II. Хлопці зі скриньками

Веселий, просто-таки навіжений вітер перекидьки гасав по степу, гнав по ясному небу холодні сірі хмарки, вряди-годи зривав з них короткі, але краплисті дощики — наче з дерева струшував, і яскраве нетепле низьке сонце не переставало світити при тому. Від такого дощичку не втечеш і не сховаєшся: бризне в обличчя, як з пригорці, й не зоглядишся.

Новою, ще не залитою асфальтом дорогою від станції йшов молодий парубок, та й не парубок, а парубчак, з зеленою саморобною скринькою на спині. Важкий замок-колодка за кожним його кроком поскрипував у поржавілій скобі і тарбанів об дошку, коли подорожній спотикався на грудді свіжої землі або, посковзнувшись прогумованою балеткою, балансував на твердому, тільки зверху промоклому ґрунті.

З вітром парубчак боровся, як з ровесником,— не ухиляючись, виставляючи проти нього лікті і лаючись. Ніжно-смагляве, худорляве обличчя його з густими чорними бровами в такі хвилини ставало зібраним, злим і красивим. Але вихор, весело поширившись, мчав далі. Тоді хлопець, зігнувшись під своєю важкою і так надійно замкненою скринькою, скривлено обтирає рукавом сльози і краплі дощу, тоскно й розгублено поглядаючи вперед... І вигляд у нього був непривабливий.

З лівого боку від нього в яру під рудим димом старий проквітнутий завод весь час нагадував про себе брязкотом, скреготом, погукуванням паровозів на рудих горах жужелі. Далеко спереду півколом ворухився незрозумілий розгартіаш будівельного майданчика. Хлопця лякав цей незатишний, розкопаний степ, цей невторопний рух, і очі його не знаходили ні хати, ні навіть повітки (Хитайлівки вишу за будівництвом звідси не було видно), ні рідних там не було, ні приятелів, ані навіть сусідів, щоб зайти до них, поставити скриньку й поскаржитись на погоду чи й з'єсти миску гарячого борщу. «Хоч дадуть який притулок,— думав хлопець,— то ще обікрадуть».

Йому вже не мріялося легко заробити грошей і повернутися в село поважним парубком у блискучій шкірянці та при годинничку. «Чого тільки було вириватися?!» — картав він себе, і вираз приреченості й тупої неприязні застигав у нього на обличчі...

Ви пробачте, дорогий Олексо Костьовичу, на цих рядках, але я й сам, пишучи їх, не впізнаю вас, не можу поєднати цього хлопчину з тим видатним стальгородським інженером, з яким я мав щасливу нагоду познайомитись і провести стільки цікавих годин.

Не впізнавайте й ви себе, в тому не буде великої помилки. Можете усміхнутись, прочитавши, як усміхаємося ми іноді, сумовито глянувши на свою картку з юності, і сказати: «Може, я це, а може, й не я». Хіба мало нас таких пєсло свої саморобні скриньки з важкими замками і з убогим скарбом у степи й ліси, в міста і в гори на будівельні майданчи-

ки... Несли свої скриньки і свої душі з замкненими в них убогими мріями в люди, у велике життя!..

Справді, не ви один виростили місто-завод і виростили з ним самі — вас тисячі стали людьми на тих будівництвах, на тих заводах, бо й завод цей не один, тим-то і його можете не впізнати: скільки їх будувалося тоді, коли прийшов цей парубійко, в роки першої п'ятирічки!

Отож не ви це ковзастеся з виразом приреченості брівкою немощею ще магістралі.

Та, власне, нічого такого поганого й не скажеш про цього хлопчину, хай закинутого й жалюгідного в своїй одірваності. По суті, це був хороший парубійко, і єдиний його поганий вчинок полягав у тому, що він трохи згодом продав свою стару ковдру... Та сам же й покарав себе тим вчинком: потім він довго був без ковдри.

Того вітряного дня з сонцем і хвилиевими дощиками його підвезли грабарі.

Коли він поставив свою скриньку на дощці позад літнього дядька і сам сів, не дякуючи й не запобігаючи, той обернувся до парубка, скося подивився й одвернувся знову.

— На Стальбуд? — спитав, стьобнувши коняку.

— А то ж куди.

— Завербований?

— Та... ну його...

Грабар знову оглянувся.

— Правду кажеш. А чого сам?

— Відстав.

Більше вони не розмовляли.

На будівництві старий тикнув пальцем кудись убік: «Отам прийом робочої сили», — і зник за земляним горбом.

Парубчак стояв на вузенькій грабарській доріжці між двома валами землі. Він швидко вибрався на сипучий горб, щоб його не зачепила задня підвода, але зараз же зсунувся донизу, бо, як доісторичне страховисько, несучи в пащі землю і гублячи її, на нього повертався екскаватор.

Щоб не паткнутися на підводу, юнак схопився за голоблю і пішов поруч з конем. Доріжка перетинала тимчасову чугунку. Кінь зупинився — треба було перечекати, поки пройдуть вагонетки. Хлопець знайшов очима безпечне місце біля двох стовнів, де перетиналися лівії дротів, і почекав, поки пройдуть грабарі, — йому хотілося вже зостатись самому, щоб хоч люди не бачили, як він кидається серед цього розгартіяшу і не може собі ради дати. «Подумають — якийсь недотела».

Вдачу мав незалежну, не любив, щоб його жаліли, і сам себе не жалів, тільки лаявся стиха. «Розкопали стен, загатили матеріалом — така просторінь, як оком глянути, а стати ніде...»

Не знав, куди пробиратися, а штати не хотів, та й не було кого, бо ніхто на нього не зважав, усякий мав своє діло і свою дорогу в цій команді, а разом команда перегукувалася якоюсь командою: «Дружно взяли! Ще й підняли!..» — посварювалася і пересвистувалася свистками, гуркотіла моторами й машинами, що місили й різали, возили і трамбували, і все це разом глухувато гаморіло й ворухилось величезним шарварком...

Фотограф заліз на чолопочок повзучого горба свіжої землі, розкарчався, загрузнувши закаблуками, й націлявся на командю, — не знати нащо кому здалася така карточка, як ніхто не стоїть перед апаратом і не дивиться на фотографову руку.

«Може, він крикне, щоб усе спинилося», — подумав, дивлячись на ями, рови й горби перед апаратом, і враз витягнув не тільки шпю, а й очі витягнув туди, вдалину: з-за всього цього розгардіяшну виглядав вітряк, такісіпкий, як у нього в селі, і кілька стояло хат. Не бараків, не наметів, а справжніх людських хат! І так йому заздро стало, що люди от сидять у хатах, може, й вийти не хочуть і через вікна дивляться на весь цей рейвах... І ще гірше на душі стало.

А круг нього не горювали — це він бачив і дивувався з цього. Хай червоноармійці, вони не вдома, їм однаково, де їхні намети стоять, тут чи десь інде, — он вони сіріють рядами на степу, — солдатів, може, краще тут копатися, ніж маршувати. А то ж майстрові, та й такі, як він, видно, з села ж такі, перекидаються жартами, пустують, сміються, а де — то й співають, як на зводинах, коли толокою працюють. Так на толоці ж увечері господар добру чарку поставить, а тут що?

Сивий дідора — йому на печі сидіти та молочну кашу їсти, а він — ноги на рознашку, груди випнув, вуса настопирчив, розрум'янився, — несе прапор за музиками, заводських веде, видно, з старого заводу, і просто з роботи, бо з усяким інструментом, засмальцьовані, аж виблискують... І чогось дідора радий, сміється, чоловікам підморгує, з дівчатами жартує... А дівчата в штанях!

— Тю!..

Він постояв, скривлено подивився, як робітники з веселим галасом розсинались на ділянці, — може, тисяча їх, може, й півтори, — і згадав, що треба кудись іди найматися.

Але куди йти?

Вздовж, упоперек і навкоси, без толку і глузду снувалися дороги поміж горби й вали землі, повз штабелі цегли і стоси колод, снували машини й підводи, раптом бухав димом паровоз, звідкись висувалися вагони, а понад усім цим ішли дроти на стовпах в усі боки по степу, перетинались і повертали, і не можна було встановити по них якогось певного напрямку...

Він заплутався й мусив спитати якихось двох начальників, куди йому йти. Обидва вони були заклопотані чимось, і один сказав, не глянувши на хлопця:

— Тримай курс на цесмка.

А що воно за штука, те «цесмка»?

Та другий, в шелестючому брезентовому плащі, високий і дебелий, і вже дуже немолодий, зупинився. Він поклав важку руку юпакові на плече й повернув його очима до крейдявої гори:

— Вон видишь — леса.

Внизу на розкопаній долині підіймалося риштування. Воно таки пагадувало молодий, прозорий ще лісок. (

— Відю, — сказав парубчак.

— Ну, вот это и есть цех металлических конструкций. Не доходя, увидишь недостроенный барак — туда и направляйся. Понял?

— Пойняв. Спасибі.

Він пішов, куди йому показав начальник у шелестючому плащі, і влаштувався на роботу.

Але довго не витримав.

Через якийсь тиждень ми бачимо його на базарчику — він продає свою ковдру. І далі, золотого осіннього дня, зі скринькою на плечах, іде степом тією ж дорогою від Стальбуду до міста, на стапцію. Іде й висвистує, і в його незалежному висвистуванні так і чути: «Стройте собі, як вам треба. Нема дурних!»

На шляху диміли казани й тягачі, стояли трамбувальні котки, працювали люди. Тимчасова дорога в кілька блискучих колій вела стерпями, на ній стояв такий рух, як у взовицю.

Люди ходили стежкою, вона була суха, ще не дуже втоптана, пружиста і по-осінньому блищала. Любо було йти нею

такого погідного дня. От цією стежкою і йшов парубійко з зеленою скринькою.

Вже недалеко від міста він побачив молодого товариша, з городських, у сірому сукняному костюмі і в черевиках. Студент, чи хто він такий, сидів на зеленій скрипці, а скринька капелька в капельку така ж, як і в нього самого.

— Тю!.. — сказав сам до себе, безцеремонно придивляючись.

На колінах у студента — плащ, на плащі — кепка. Він сперся ліктем у коліно і, поклавши підборіддя на долону, сумирним, задумливим поглядом дивився в той бік, як на Стальбуд. Люди часто проходили повз нього сюди й туди, але він не повертав за ними голови, хоч, мабуть, бачив їх, коли вони входили в поле зору.

Так і хлопець увійшов у погляд, і студент помітив його, але не змінив пози.

Світле рівне волосся розсипалося в нього на голові, вигорілі довгі пасма з тім'я гривкою спадали на лизько підстрижені скроні й на обидва боки лоба — видно, звик без кашкета ходити. Обличчя просте, трошки рудяве від ластовиння, з трикутним, широким унизу носом, що ледь нагадував якір, із широким ротом куточками вгору. Почувалася в цьому товаришеві якась приязнь, доброта, видно було — компанійський, не гордий і розумний. Вже зблизька хлопець побачив, що, крім скриньки, в студента ще й чомодан з блискучими замочками — стоїть з того боку, за ним.

Коли подорожній звернув зі стежки на стерню, студент вирівнявся, піднявши голову з долони, заворушився, наче хотів посунутися, щоб дати місце... На степу!

Парубок поставив скриньку недалечко від його скриньки, сів, нацьось скинувши кашкета, поклав його на коліна.

— Відпочивать так відпочивать, поспішати нема куди, зміна кінчилась.

Той нічого не відповів, знову сперся ліктем у коліно і спокійним поглядом дивився на нового сусіду, міркував щось про нього. Хлопець втяг кисета, одірвав шматочок газети, але студент дістав цигарки «Епоха» і протягнув до нього:

— Закуррой.

Вони закурили обидва.

— З Стальбуду? — спитав студент.

— Угу, — неохоче відповів хлопець і спробував одвернути студентову увагу: — А ви звідки?

— Я з Ленінграда. Ну, що там на Стальбуді?

— Та... — Хлопець хотів сказати «та пу його!», але чомусь стримався. Цей лагідний товариш був як дівчина, при ньому ніяково було й залаятись.— Там добре, де нас нема...

— Велике будівництво?

— Та будівництво дай боже, ну, а байраки ще ж не побудовані, постелити нічим, усе тільки обіцяють... І харч плохий. А будівництво — це да. Он звідти і аж он туди.— Парубчак протягнув руку, показав кут і широким рухом замкнув його десь по той бік будівництва.

Він глянув на студента, той уважно слухав і все поглядав на обрій такими очима, наче бачив там не тільки руду й чорну землю, а якісь прехороші картини. Він примружився, вдивляючись, трошки навіть скривився, і разом з тим горда усмішка зрушила куточки його широкого рота вгору.

— Та-ак... — моргнув студент.— Це буде завод!

Його слова якось зачепили хлопця за душу. Досі він усе наводив розмову на те, що, мовляв, нема дурних, але тепер йому захотілось бути причетним до цього заводу, бо й справді, хіба він не працював на будівництві? Хай два тижні, але він же не простоював, бо змалку не звик валадатись на роботі, працював так, що ввечері кожну кісточку в тілі чув. А тепер це вже не його будівництво? І не можна погордитися?

Він помовчав і сказав:

— Штуковина буде дай боже! Якби кращий харч давали... — Він хотів сказати — можна було б поставити завод, але почавши ці слова, подумав: «То ж і без мене поставлять». І сказав: — Можна було б збудувати швидко,— натиснув на останнє слово.

— Що ж там уже підняли?

— Ще нічого.— І когось виправдуючи, а може, й себе в тому числі, хлопець сказав: — Ще ж недавно почали. Поки що в землю... йдемо. А з землі вже піде швидко.

— Все ж таки, уже видно, які будуть цехи? Скажімо, мартенівський, механічні... Уже ж видно?

— Та високі будуть. Ну, я ж кажу, цехів ще не виводять.

Студент, піби здивований, подивився на парубчака, подумав щось і усміхнувся.

— Скринька в тебе нова ще,— сказав мовби ні до чого.

— Нова.

— Недавно носиш її по країні.

— Недавно.

— З села?

— З села.

— А я ось теж зі скринькою, — він посунувся й, показавши один бік скриньки, приязно сперся на неї рукою, як на плече друга. — Моя вже об'їздила зі мною півсвіту з таким. Сталінградський тракторний, Харківський, Брянський номерний, Московський...

— Чого ж це ви стільки їздили?

— На практику. Студентом був.

— А тепер ви хто?

— Тепер інженер.

— Інженер-е-ер? — недовіжливо протягнув парубійко. І тому, що цей товариш був простий, негордий, йому стало заздро.

— А-а-а...

— То, кажеш, високі будуть цехи?

— Думаю, що високі. Я бачив один, уже в рихтовання, цех... цех... інструкцій, зветься цеемка.

— Цех металевих конструкцій, — не усміхнувшись, поправив інженер. — Ну, як він по площі? Багато землі займає?

— Та багато... — Хлопець глянув на стерню, хотів якось показати. — Ну, щоб такий горб дали, то можна добре жити.

— Ти колгоспник?

— Авжеж.

— Більше на присадибну землю покладався?

— Покладався б, та що ж тієї землі...

— Нічого, ось ми з тобою збудуємо завод...

Правдивий з натури, хлопець подумав: треба сказати, що я покинув роботу, — але вже незручно було, бо спочатку промовчав. То він глянув на Стальбуд і повернувся на інше:

— Вам добре казати, як ви інженер, школи проходили...

— А я на ті школи не покладаюся. Я — академію пройду, тут, на заводі. І ти також. Ти знаєш, що це за завод буде?

— Що я там знаю! — з якимсь болем сказав парубчак. — Я копався в ямі і знав тільки горбок землі, що сам накидав, та ото й усе. А як треба було куди піти, то не міг втрапити — як комашка серед груддя. Якийсь рейвах навколо, якась метушня, тисяча підвід та, може, півтисячі машин, та паровозів, та тягачі, скатори, мотори — такий степ, а вже тісно, навкруг тебе шарварок, а щоб до кого слово сказати, то нема до кого.

— Не знайшов приятелів?

— Не дуже й шукав.

— І тебе не знайшли?

— Мене знайшов вербувальник. У селі. Наобіцяв золоті гори — і заробіток, і попоїсти, і поспати...

— Дурень той вербувальник... Треба було послати його к бісу з його золотими горами. Треба було спитати його, який це буде завод...— Інженер замислено дивився на парубічка.— І чи зробиш тебе цей завод майстром пайвиціої техніки. Треба було сказати йому: слухайте, дядьку, я темний когут...— Він торкнувся рукою до хлопцевого плеча і зауважив:— Ти не обійкайся, це я к слову. Треба було сказати: я темний когут і я не живу, а животію, да, так треба було сказати і спитати, чи відкриється для тебе на цьому заводі справжнє життя. Слухай, друже мій, можна трохи й побідувати. Я тобі колись розкажу; як я добивався освіти... Одне слово, якоесь раз мені трапився такий день, коли в мене ніби очі розплющились, і я, заводський малограмотний хлопчисько, вирішив... стати людиною.

— Ну і що ж?

— Уяви собі, це якраз збіглося з інтересами країни: Батьківщина гостро потребувала людей. А коли твоє прагнення збігається з інтересами Батьківщини, то й ти, й вона будете у виграві: Батьківщина знайде тебе, вона тебе вибере з багатьох, вона тобі добре допоможе; ну, а ти — добре послужиш їй. Бути в ладах з нею — це хороше діло, а бути в дружбі з нею — велике щастя для людини.

— Якби байраки були...— замислено сказав парубчак.— І потім — харч...

Інженер гірко усміхнувся, довгим поглядом подивився на хлопця.

— А хто ж їх побудує для нас? Ми самі побудуємо й самі ж потім порозвалюємо їх, щоб красвиду не псували. Ми ж будемо палаці будувати. А через якийсь час ми будемо думати не про харч, а про найвищі технічні вершини культури. Ось ми, я і ти, будемо сидіти над машиною, скажімо, й будемо знати, що на нас сподівається народ, що нам під руки Європа заглядає... Ти розумієш?

Інженер трохи нап्लував, бо далеко дивився, багато бачив і не міг убгати всіх думок у слова, а він був щирий, молодий, гарячий, і тому нап्लував. І нап्लувавши, замовк. Потім спитав:

— А комсомольці — вони тебе не знайшли?

— Казали там приходити... Ну, в нас було так, що й обікрасти можуть. Не можна залишити...

— Скриньку боявся залишити?

— А що ж? Таки боявся.

— У тебе ж замок добрий.

— Та добрий... А для злодія хіба є замок?

— То це ти сидів і стеріг свою скрипкку?

Інженер може цілу хвилину замислено дивився на хлопця, ледве помітно покиваючи головою.

— Ой, друже мій, друже! Жаль мені тебе. Це ж ти зовсім покинув Стальбуд — правда ж? Покинув і їдеш собі на свій горід. Ех-ха-ха!.. — зітхнув він і так само дивився на сусіду. Потім перевів очі на Стальбуд і вже наче забув про хлопця, коли той рантом спитав:

— А якби я тепер впрішив стати людиною — потрібен я їй?

— Кому?

— Батьківщині, значить, потрібен? Їй тепер люди потрібні?

— Друже мій! — здивовано сміючись, відхилився інженер. — Не може країна існувати без справжніх людей. Бо не може бути Батьківщина без синів. Ніколи, а тепер тим більш. У нас же оновлюється життя, всі галузі людської діяльності вимагають нових сил, ми ж ще недавно тільки стали до керма, ми ж тільки ще будуємо свою державу, ще в рихтованнях...

...Мишала добра година. В степу під погідним осіннім сонцем сиділи очима до Стальбуду два молодих товариші — один на чемодані, а другий на скрипці; перед ними стояла друга така скрипка, відчинена, повна книжок, газет, вирізок і кальки, на стерні лежали два розгорнутих техпічних журнали, один — великий, весь в ілюстраціях, другий англійський, валялися креслення, хлопці вдвох тримали за кінці великий аркуш ватманського паперу, і старший, орудуючи олівцем і показуючи то на журнали, то на Стальбуд, щось старашо витлумачував, а молодший, уважно слухав. Срібні струни бабиного літа, зачепивши за плечі хлопців, натягались од них у степ, тремтіли, грали на сонці, без вітру віялись у далечінь...

А на дорозі позад хлопців вантажна машина притишила хід, зійшла на стерню і спинилась. Дебелний, дуже вже немолодий чоловік з загрубіллим, засмаглим обличчям і сірими від сивини скронями, що сидів у кабіні, сказав до шофера:

— Туди їхав — сиділи, повертаюсь — ціле конструкторське бюро заспували. Що за одні?

Шелепаючи тріскучим брезентовим плащем, він зійшов на стерню, тихо підійшов до хлопців і став збоку. Він слухав довго і, може, слухав би ще, але, зацікавившись і приглядаючись через плече до креслень, подався вперед, і тінь

його голови впала на ватман. Хлопці разом оглянулись. Старший зніяковів, сказав: «Ну, от!» — і новолі, піби він закінчив бесіду, почав складати аркуш.

— Харашо,— сказав чоловік у плащі,— а де ж це є машина такої потужності і з таким маніпулятором — в Америці?

— Ні,— сказав інженер.

— А де ж, у Німеччині? У Крушна, мабуть?

— Ні, і в Крушна нема.

— А в нас на Стальмаші — буде?

— І в нас не буде... поки що.

Інженер мимрив собі під ніс, спаковуючи скрипку, потім паче схаменувся, підвів голову до чоловіка, глянув на авто.— Власне... такої машини ще не існує на світі.

— А-а-а...— протяг чоловік.— Ну, будемо сподіватися, що в нас вона буде раніше, ніж де.

— Можливо.— Інженер ще раз глянув на авто.— Скажіть, будь ласка, ви це підвезли б нас до Стальбуду... з нашим майном?

Чоловік лукаво усміхнувся.

— Про це можемо домовитись... Найперше, хто ви такі, кого я привезу на Стальбуд?.. Почекай-но, хлопче, я тебе, по-моєму, бачив на Стальбуді? Авжеж. Ти щось питав про цеемка...

Парубчак дуже уважно подивився в бік будівництва — щоб не дивитися на начальника в плащі.

— Я питав вас, де приймають на роботу.

— Ну, і що ж? Не влаштувався тоді?

— Влаштувався...— Раптом хлопець рішуче повернувся до начальника і глянув йому просто в вічі. Обличчя його зібралось, стало злим і красивим.— Та не витримав ваших порядків. Не дбають начальники про робітника.

— Гм...— Чоловік дивився на хлопця зацікавлено і з деяким задоволенням.— Харашо, сьогодні розкажеш мені, а я поговорю, з ким треба. А ви — інженер, видно? Звідки?

— З Ленінграда. З конструкторського бюро ЛМЗ... Ленінградського механічного.

— А-га! Ну, тепер про те, щоб доставити вас обох з майном на площадку. Звичайно, я маю змогу це зробити. В моєму розпорядженні коло тисячі коней, півтори сотні машин, вистачить і тягачів, залізничного транспорту я не враховую — сюди в мене вітки не передбачалося. Половину цих засобів я не пошкодную, щоб перекинути таких хлопців... і з такими скарбами на Стальбуд. Ёй-сй!

— Моя скринька легка,— сказав парубчак, пильно дивлячись вдалшну, на будівельну площадку. Неспоконшений сільський юнак, він якось не міг, щоб перебільшували його якості, і тепер боявся, чи не думає цей начальник, що й у нього є такі креслення, кнжки і журнали.

Чоловік придивився до його вольового і разом з тим бентежливого обличчя і, здається, зрозумів правдивість цієї неспокушеної душі.

— Та я так і догадувався, синку. Але й для тебе одного з твоєю скринькою я подав би цю половину транспорту. Бо ти — п о в е р т а є ш с я. От що мені дороге. Тепер що ж, будемо знайомі.— Він подав хлопцям могутню руку, руку старого пролетаря, що півжиття орудувала залізом ще на старих заводах компанії «Фіцнер і Ампер», і сказав: — Я Петро Петрович Єрмаков, начальник стальбудського транспорту.

— Олександр Вешников,— сказав інженер.— Радий, що зустрів вас.

Парубійко подав руку і разом вклонився, але не сказав нічого — він не вмів знайомитися.

Вони посідали на машину, поїхали на будівництво і збудували Стальгород.

ОПОВІДАННЯ. НОВЕЛИ

БІЛЯ ВЕЛИКИХ ДЖЕРЕЛ

Цикл

I. Юнак вдивляється в Леніна

Юнак завмер перед портретом Леніна-гімназиста. Можливо, думка, несподівана, як раптове відкриття, вперше вразила його:

«Лепін був таким молодим, як я!»

Він вдивляється в очі Леніна, трошки примружені, але ще без зморщок у куточках, ще юні і вже сповнені дозрілої рішучості на велику боротьбу, вже геніально проникливі, вже ленінські.

Юнак вдивляється, урочистий і вражений, паче він заглянув у вічність. Всією жадобою серця він прагне збагнути велике,

наблизитись до Леніна,
приторкнутись душею до нього,
увібрати в себе хоч найменший одсвіт його,
хоч якоюсь рисочкою стати схожим на нього,
щоб його очима бачити знаки часу, магістралі буття,
щоб його розумом розуміти, його енергією проїнятися.
Щоб бути частинкою його...

Юнак прагне збагнути Леніна; і вираз Ленінових очей якимсь далеким одсвітом повторюється в його очах.

II. Мандрівка в молодість

Вони чимчикують широким тротуаром у загальному потоці людей повз руїни й новобудови,— рум'яна старешка в чистому старомодному пальті і старий з веселим обличчям компанійської людини,— йдуть поволі, не поспішаючи, і досить голосно розмовляють.

— Поглянь, Васю, який домище виріс!

Сімдесятилітній Вася, Василь Савич, нахиляється до по-други.

— Що ти, Петрівно, він не виріс, запевняю тебе, його збудували,— каже він дуже серйозно й пустотливо підморгує молодикові, який зацікавлено оглянувся...

Це їхня неділевна прогулянка. Вона давно ввійшла у звичку, а проте не втратила інтересу. Річ у тому, що кожного

разу в його вихідний день (він ще працює в друкарні) вони помічають інший маршрут і кожного разу знаходять багато нового в рідному місті. Сьогодні відкрився новий магазин, вони зайшли і зробили начин: купили внучці гостинця; приїхала болгарська делегація — вони зупинилися біля делегатського автобуса, старий навіть поговорив, щоправда, дуже коротко, з болгаркою і дуже був задоволений, що вони зрозуміли одне одного; в місті з'явилися шикарні автобуси, — кажуть, це подарунок Москви, — вони проїхали дві зупинки.

Так на своїй неділешній прогулянці старі знаходять ціле зведення нового за тиждень.

Ось вони зупинилися перед строгим фасадом, читають вивіску.

Це Музей Леніна.

— Великі джерела! — каже він значущо. — Зайдемо, Петрівно.

Вони здають па вішалку пальта, чепуряться, обсмикують своє старомодне святоче вбрання і входять у тихі урочисті зали.

Він іде спереду, вона за ним. Але перед картиною, де Ленін, освітлений газовою лампою, за столом поруч з Крупською, підвівся і в запалі доводить групі соратників одне з своїх геніальних положень, старий друкар підходить до подруги життя, бере її під руку, пахиляється до неї і, кивнувши на картину, може, вперше за довгий час, називає її не Петрівна, а па ім'я:

— Любо, ти пам'ятаєш? У Макара...

В голосі його брилять нотки теплового смутку, того мрійного смутку, що буває при згадці про молодість.

Далі вже по всіх залах вони йдуть під руку, нерозлучно. Вони довго розглядають макет підпільної друкарні, вчитуються в листівки, і все це викликає в них якісь свої спогади, наче вони не в музеї, а в тих місцях, де минули їх давні-давні роки, в місцях, пов'язаних з боротьбою, з пережитими радощами й печаллями, а може, й з коханням.

У вестибюлі, зворушливо помагаючи одне одному одягтися, вони — світлі й лагідні. І, знову взявши її під руку, він каже пошепки:

— Це, Любо, Музей Леніна... і капельку наш музей. Ми з тобою, Петрівно, добре прожили життя.

— Добре, — відповідає вона, і очі в неї волого блищать.

III. Господар

Простий сивоусий чоловік, голова райвиконкому одного з сільських районів, проходить залами музею.

Хазяйновитий і ретельний, він нічого не пропускає — все треба знати, все треба проглянути, щоб пройти музей, як курс життя пройти. І якого життя!

Але перед деякими документами він зупиняється особливо уважно, подовгу стоїть, вдивляється, вчитується, гладить вуса, а іноді замислено розгортає записну книжечку і занотовує щось олівцем.

Ось плакат проти розрухи — хіба це не цікаво? Ого! Що він застав на селах свого району після фашистської павали? Купи цегли та обгорілі стовпи сплюндрованих господарств, підприємств і культурних закладів. Він добре взявся разом з людьми, щоб поставити район на ноги, але ще багато ночей треба не доспати, щоб очистити землю, розвести худобу, поставити школи — щоб зліквідувати розруху.

І він вдивляється, вчитується, занотовує.

Ось покреслена Леніною рукою сторінка про вітчизняну промисловість...

Ох, як трудно було витягати її; і як уперто пульсувала лепінська думка, як писала, креслила і знову писала певтомпа рука, заплановуючи велику, індустріальну, незалежну державу.

А в нього, в сивоусого чоловіка, на районі два заводи, майстерні...

І господар розгортає свій записничок.

Потім він стоїть перед великим лепінським планом електрифікації.

Він забув усе павколо себе.

Він примружився, ворушить вусами і ледве-ледве усміхається.

Він мріє.

Він плачує.

Так він, хазяйновитий і ретельний, ходить і все приміряє, все приміряє свій район до неосяжної, могутньої лепінської держави.

IV. Картина

Сотні поколінь людства жили для того, щоб народився Ленін.

Мільйони пішли за Леніним і мільйони ладні були померти за справу Леніна.

І ось — синя мла, ніч пад ламаною кригою Фіпської затоки; і серед безмежжя, серед ополонки і щілини, в зимовому пальті з піднятим коміром, з чемоданом, у супроводі двох товаришів, у цій імлі, по цій крижаній балтійській затоці — йде Ленін.

Як страшно за Леніна! І як радісно, що він пройшов! Пройшов через усі небезпеки — і очолив людство.

Київ, 1945

ЛЕНА — БЕЗПАРТІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ

«...Уяви собі тоненьку, таку низеньку, рухливу, в чорному короткому кофачку, в червоній хустинці — і ти побачиш Лену...»

Я перестаю читати її листа, кладу на стіл і дивлюсь у вікно.

Ще не весна.

Але хтось тихо співає на передмісті, й так чітко, так виразно чути гудки паровозів на станції; мені здається — вже весна.

А ще вечір синій.

Я у великому місті.

Та від міста тільки гроза електрична блискає в мої вікна з-під трамваїв. І співає дівчина в глухому перевулку, і в мене на столі недочитаний лист од Лени. Тому мені здається, що я в тихому місті на провінції...

І провесна.

І десь із грабових лісків іде гроза.

І десь котиться хмара, повна грому й дощу. І скоро закрапають краплі, як сік із білої берізки, в новеньке горнятко — дзень-дзень-дзень... А потім полле, й місто, як вийде сонце, буде як полив'яне.

Я, в полатаній блузі, в торішньому кашкеті, йду з Леною боком вулиці, де мав бути тротуар. Ми обминаємо пахуче болото, ступаємо по сухих слідах, бо на нас дуже впливає весна — в мене порвані черевики, а в неї туфлі. До ніг і до серця проходить весна.

Уяви собі дівчину, таку тоненьку, в блузочці з квіточками, з довгастим обличчям, з округлими рисами, із звичайним виразом, як у багатьох. Нічого в неї надзвичайного, що вражало б. Все просто. Тільки погляд уважний, серйозний. Це — Лена.

Вона хутко розмовляє і йде наче павшиньки. Тендітна, худенька.

Зразу ж вона між нами, що пішки посходились на курси із своїх сіл з торбишками за плечима, з махоркою, із зашкарубленими руками, якась своя, близька. Хлопці любили її всі разом і — товариською любов'ю. Вона була тутешня, міська, і мріяла завжди про село, коли вона піде працювати.

Мені траплялося заходити до неї додому.

Тісна пизенька квартира. За машинкою сидить її мати й працює над шиттям, що бере на вечір із майстерні. Гарна чорноока сестричка готує якісь вироби з паперу для трудшколи. А Лена звичайно розмовляє найбільше. Коли ж говорити її мати, Лена червоніє й копається в книжках... Мати її — член профспілки, але в неї, каже Лена, міщанський світогляд. І Лена соромиться за неї. «Ходімо, — каже вона. — Мені зараз на лекцію й по дорозі з тобою». Хутко бере книжки, і ми йдемо. Коло білого будинку на Сінній вона прощається й повертас — вчити хлопчаків.

Так вона завжди бігала з невгамовною енергією, вчлася, працювала в різних комісіях, їздила по шефству в якоесь Ведмеже Вушко...

Така Лена.

Восени ми організувалися в колектив ЛКСМУ.

Лена почала відвідувати. Довго, без заяви про вступ. (

...І от ідемо ми веселою просохлими стежками. Пахнуть бруньки на осиках у прозорому парку на вулиці імені Леніна. Тарабачуть візники. Тарабанить сонце на бляшаних дахах.

Я питаю:

— Як же в тебе в осередку?

— Я подала заяву... але... — замовкла сумно, а потім: — Я не знаю...

Був дуже ясний день.

Найясніший день.

Місто дзвеніло, як піаніно.

Місто здавалось комсомольським клубом, веселим і го-
мінким.

Мені цей день дуже в пам'яті. Такі дні всі дуже добре пам'ятають.

Голубий вечір був у комсомольському саду.

Сміялись, співали. Через веранду входили до зали.

Відкрили загальноміські збори.

Через деякий час моє прізвище.

Я засміявся до Лени. Вона тільки подивилась і мовчала; встав, вискочив на сцену, бо так же легко вискочити босому й радісному, коли приймають у комсомол! І став.

Ашгета.

Кілька запитаць.

Завполітосвіти міськкому зійшов на край кону і сказав кілька слів. Тоді пронозиція — і густим лісом засмагли, з закачаними рукавами піднялись руки, і я пішов на місце.

— Ти — молодець... Добре... — промовила Лепа.

А не сказала того, що почувала: «Який ти щасливий! А коли ж я?»

Вона працювала як мій помічник з юними лешінцями. Діти її дуже любили й поважали. Ходила з ними на річку, гордо водила на свята, сама в червоному галстуку, виголошувала гасла, гойдалася з дітьми в саду, проводила збори. Ходила на села до сільських піонерів, а потім подовгу й запально розповідала.

Робота Олену захоплювала. Завжди на нарадах дитробітників вона гаряче сперечалася про методи, говорила про хиби піонерської роботи, про те, що хлопці занадто уважно тикають пальцями в піонерські значки на грудях у дівчат і як з цим боротися...

Потім, коли я став райінструктором, її, некомсомолці, доручили керувати загоном.

Час ішов.

Плили дні з дощами і спекою. Погуркувало в хмарах.

Хлопці й дівчата роз'їхалися на села.

Поїхав і я.

На селі була цікава, захватна робота.

Час минав непомітно. Наче хтось учепив сонце на бечівку і крутив ним швидко круг планети...

Ясного ранку ми виморочили в сільраді наших осередкових чотири карбованці, і я пішов за двадцять верстов у місто купити червоний шматок на прапор для молодого осередку та зайти в окрком за матеріалами.

Піднялось сонце. Замітало пилом шлях, замерехтіло в повітрі над обрієм. Стояла спека. Зморений прийшов я в наш студентський колгосп на старому місці, смачно пообідав і — на Буг.

А це — щастя. Щастя — пірпати на глибокому плесі до втоми, гулькати і зніммати вир, битися в солодких обіймах цілющої води...

І враз я чую — кличуть.

Наче мое ім'я.

— Оле-е... Олексій!..

На протилежнім березі стоїть дівчина з червоним на грудях, склавши долоні трубною, гукає до мене.

— А, Лена! Почекай. Я зараз...

— Перепливай...

Я вертаюсь під верби, прив'язую одяг на голові й пливу тихо, одними руками, впоперек річки.

Недалечко одягається гурт дітей. Це безпритульні. Дві виховательки, Лена і ще одна дівчина, привели їх купатися.

— Почекай, я ось поможу дітям, і підемо разом.

Гуртом ідемо містом. Безпритульні називають її «тьотя Лена»; вони слухняно дотримують порядку, горді з того, що йдуть строем... Такі цікаві дітлахи...

— Знаєш що, — каже мені Лена, — сьогодні на Кумбарі скачки. Давай підемо!

Вона залишає дітей на товаришку, і через кілька хвилин ми сходимо з гори гранітними східцями, весело розмовляючи.

Вона каже:

— Який ти повий якийсь став у поведженні. Свіжий. Це від того, що на селі. Правда? Ще недовго... Я теж поїду на село.

Перепливаємо на поромі сонцем налитий Буг, бронзовими тілами всипану річку.

На зеленій площі в неділю так барвисто, гамірно, святково. На конях джигітують червоноармійці, серед них секретар нашого губкому ЛКСМУ, в цивільному одязі; попросив коня взяти кілька бар'єрів — і взяв їх під оплески веселої молоді.

І весело з того, що круг Лени й тут назбиралось піонерів і торгають їй на всі боки, і весело, що затонув пором і ми, хлопці, тягнемо намоклих папянок, подаємо човни і їх затоплюють товсті жінки, ніби намагаються якнайдовше затягти цей веселий переполюх на річці. Проте втопитися нікому так і не вдається.

Потім ми, я й Лена, по-простому взявшись долонями за руки, йдемо парком понад Бугом.

На залізному мосту нас застас вечір. Ми стоїмо, спершись грудьми на перила, і чомусь мовчимо.

Прозора, задумлива мовчанка повисла над водою. На дротах понад річкою втихомирились ластівки... Захарівся захід, крутить вода коло каменя, мерехтить і вбирає очі... Лена щось думас таке важливе, таке невизначне і для неї, і для мене...

Враз, наче несподівано для самої себе, вона повертає до мене обличчя:

— ...А ти підняв би руку за мене?

— Я взагалі не знаю, чому ти досі не в комсомолі.

Олена мовчить.

— Я думаю, ти скажеш?!

Олена мовчить...

— От чи підняв би ти руку за мене на зборах, коли в анкеті читатимуть, що мій батько до революції— фабрикант. Потім запитання: «Де тепер батько?» — «Не знаю». — «Де вчилася?» — «Рік у гімназії, потім не вчилася, потім на педкурсах». — «Яка фабрика була в батька?» — «Паперова». — «Чого вступаєш до комсомолу?..» Ти як думаєш — чого я вступаю?

Мені ясно, чого вона вступає, але я мовчу. Вона не допитується.

— Ще будуть питати: що думаєш робити в комсомолі? Думаю організувати дитячий рух разом із товаришами й думаю працювати на селі, як довчусь і стану вчителькою... Ну і потім ще різні запитання щодо моєї фабрикантської породи, але ніхто не питає, чим ти жила, як ти виростила, як виховувалася...

Знову вода вбирає очі, крутить думками коло каменя. Перехожий зачепив мене за погу, попрохав пробачення. Я не оглянувся. Вона оглянулася...

— Ну, то ти підняв би руку за мене?

— Це не так просто, Лено.

— Звичайно, я — чужої породи, але ж я вже переросла її. Батькове вийшло з потом, злучилося з облізлою шкірою: змалку я вже не знала батька, заробляю на себе сама із матір'ю на сім'ю...

— Гм-м-м... Заплутано тут, Лено...

Мовчанка повисла на дротах над Бугом. А вода крутить тихо навколо каменя...

Тепер я бачу: вся організація вагалась і не знала, що робити з Леною.

Ціле літо працювала вона в Центральному піонерському клубі, і її, неоформлену комсомолку, окремим призначив головою клубу. Потім прийом. «Батько був фабрикант». Анкету відклали, осередок апелював про безпідставність одводу. Матеріали залишилися у приймальній комісії, а Лена залишила роботу й поїхала на село.

І знову сонце кружляло час круг планети, відраховуючи доби...

А тепер ось — лист.

«Здрастуй, друже!

Щойно в хаті-читальні одержала твою листівку. Без кінця рада. Ніколи не чекала. Скільки минуло часу і скільки всього за цей час змінилось! Ось я вже й на провінції, куди так поривалась чотири роки... Але буду послідовна.

Тільки приїхала, зараз-таки почала працювати, де могла й скільки могла. Робота в комнезамі, в сільраді, в РВК — головую, секретарюю, роблю доповіді, складаю резолюції. Член правління кооперативу, член культсекції, сільради, член диткомісії (а дитробітники такі несвідомі цієї справи), ну й за всіх,— ти мене знаєш,— енергії вистачить.

Позавчора обрали старшою жінделегаткою... Захоплююсь роботою. Починаю забувати, що я «фабрикантша»,— я корисний для громади працівник.

Є тут осередок ЛКСМУ, правда, не досить сильний. Помагаю, чим можу. Хлопці й дівчата хороші, щирі.

Живу в селянина. Частенько роблю неофіційні зібрання, навіть із дискусіями. Секретар райкому ЛКСМУ — чудовий хлопець, а ще кращий завполітосвіт. Хлопці, дівчата заходять, балакаємо, сперечаємось, співаємо, читаємо,— це коли в мене вечір вільний, немає співанки лікнепу, зібрання або якого засідання.

У мене кімната. Стіл для писання. Портрети діячів партії, карта України, діаграми і в кутку «боги» (підкреслено). Хотіла б викинути, та не знаю, як до цього підійти. Господар — костьольний староста. Жінку його вчора обрано на делегатку, хоче вступити до КНС і до кооперативу (без відома чоловіка,— я потихеньку агітую).

Тут дуже цікаво й радісно, але мучить мене, що я непролетарського походження, що я — безпартійний елемент... Вибрали мене секретарем райробосу, а скоро їду на окружний з'їзд із мандатом у руці. Дивись, і до тебе в столицю колись на з'їзд приїду!

Після зборів приходить завполітосвіт і каже, щоб через райком запитати про мої анкети... Райком за мене... Яка я рада сьогодні! Сьогодні в мене чудовий день!

Товариське вітання. *Лена*»

Кладу листа. Я радий за її соціальну гордість, радий за її радість востання в наші лави.

І я хочу написати листа Лені, безпартійному елементові, і сказати їй, як вона мені колись сказала:

«Ти — молодець!»

І ще хочеться сказати:

«Яка ти щаслива, що на селі! Коли ж я?..»

Але я цього їй не скажу.

Харків, 1926

МАТИ

1

Сиділа нерухомо на ослоні біля вікна і плакала, не втираючи сліз, одними очима плакала, душею. Тільки раз по разу скліплювала вії міцно, щоб видушити сльози, бо вони заволікали світ у старих очах, а вікно й без того затягло вогким. Надворі стелився туман, стелився та розходився під вітром, наче вечір теж плакав, і йому заволікало слізьми очі. Вітер шарпав стару вишню коло плоту й розкидав листя пожовкле по траві, по зеленій росистій отаві.

Надворі осінь... Зовсім осінь уже. Минуло літо, а він так і не приїхав, забув стару матір, забув батька, зрікся...

Смеркалося. Було тихо. І знала, що не рипнуть двері, не увійде син, веселий і гомінкий. Знала, що навіть із сусід ніхто не увійде, бо кому потрібні двоє старих — батько хорий на полу й стара мати, забута дітьми, що розбрелись по світі, розгубились і покинули саму на старість.

Не світила, не топила печі, бо не було для кого вечерю варити. Шкребли миші за мисником, стогнав хорий... Тоді вставала, поправляла подушку, давала води з дерев'яної ложки, знову сідала на ослоні й тихо плакала.

Так щовечора допізна, до ночі, до півнів. І вже, як сіріло надворі й у вікно було видно далекі білясті хмари, ставала навколішки й молилася до матері божої «всіх скорбящих радость».

І сьогодні сиділа, передумувала свої думки. Згадувалось все минуле, і жаль було того минулого.

Як пішов старий на війну й потім забрали старшого сина, а середущий десь від економії до економії аж на шахти забрів, осталася жити з найменшим, з Остапком, і дочкою Ганнусею. Дівчині одинадцять було, а Остапкові десять. Гірко доводилося, але якось перебивалися. День і ніч робили, щоб хліба кусок придбати. Думала: буде за ким старість дожити. Аж не те виходить.

Жати ходили тоді на папський лан. За одинадцятим спіп жали. Бувало, встане мати ще вдосвіта, перевесел накрутить,

зварить поспідати, вирве цибулі, огірків на полудень, будить дітей. Воно мале, спати йому хочеться. Але встас зараз же — жалили матір обоє. Добрі діти були, милувалася ними. А як старшого забили на пімецькому фронті — тільки від сліз і втіхи було, що Остапко та Ганнуся.

І одне одного жалило. Знали біду. Бувало, збираються на поле, а Остап і каже:

— Хай сьогодні Ганнуся поспідить коло хати, а я піду. Вона вчора робила, а я буду сьогодні.

І лазить, бувало, цілий день на полі, з-за снопів ледве видно, жне, зволікає, в'язати береться. І все швидко-швидко. Щоб хоч два снопи заробити, щоб матері допомогти. Змучиться за день, ледве ноги волочить, а не показує матері, що втомився.

А Ганнуся за день споле великий шматок бараболі, вечеряти зварить. У хаті прибере й доглядає. Тоді, як зійдуться, балакають, радяться без кінця. Як ото зароблять гроші та порося куплять. Остапко піде до школи, а Ганнусі буде показувати, що вчителька йому розкаже. Обоє будуть письменні.

І таки посилала Остапко до школи, бо як же хлопцеві неписьменним жити, — міркувала. З останнього тяглася, щоб і на папір було, і па книжки... З чобітьми тільки трудно було. Сидять ото, бувало, всі троє вночі, мати питкою грубою пришиває підметки, бо обірвались — приходжені купила. Остап розказує, що в них у школі діється, а Ганнуся сидить, присвічує й не хоче лягати. А другого дня приходять хлопець із школи й підметки в руках приносять — обірвались. Ноги посиніли, бувало, одтерти не сила.

Потім, як царя скинули, пропав десь і середущий син. І от уже скільки літ, як і слова одного не приписує. Загинув десь у колотнечі, і не знати, яка земля його прийняла, де його могила. Ганнуся заміж вийшла за червоноармійця, виїхала — і вимовити те місце трудно. Десь за образами лежить лист і адреса.

Прийшов батько з війни. І вже обоє, син і батько, ходили на косовицю, а мати виносила їм молоденької бараболі, підсмаженої на олії. Остапко дуже любив і їв, смачно присмоктуючи, присолоюючи густо сіллю.

А от тоді — як це було?

Сиділи обоє в садку на розтрушенім сіні, в неділю, і зговорилися щось про куркулевого Степана, що зрікся батьків і вступив до комсомолу. Мати тоді запитала:

— Ну, а якби ти не міг вступити через нас, то теж зрікся б?

А Остап відповів спокійно, як про щось звичайне зовсім.
— Ну, аякже ж? Ясно!

Запекло-запекло тоді в грудях: хоч і знала, що нічого зрікатися, бо він давно комсомолец, а сльози так і полилися.

А тепер от і не відрікся, а не приїжджає.

І передумус мати всі балачки, чи не образила вона чим комсомолу, чи не лайала коли сина за те, що списував наймитів, що робив у комбіді й комнезамі... Може, було що, та й, може, справді зрікся...

І впливає в пам'яті один вечір. Засперечалися чогось. А вона й викрикнула з дупі:

— Не говори, дай мені вік дожити спокійно, не стягай мене з мого старого пенька...

Потім звиклася, що син комуніст, та ще й досадно, коли сусіди що на партійних чи на комсомольців кажуть. І паче полюбима комсомольців: заходили, говорили про Остапа...

А от і кутю їли без цього, і розговлялися самі. Не завітав. Писав, що приїде, та не приїхав. Ні разу не був з того часу, як перевівся кудись у далеке місто.

І літом не приїхав.

Писали листа, диктувала мати крізь сльози, казала писати: «Розрісся твій садочок, сину, що сам ти садив, вищі зародили. Приїдь хоч на два дні, чекаємо на тебе».

Пошлють листа, він і припише листівочку: «Я дуже радий, що розрісся садочок, але приїхати не можу, а садовину й тут їм, досить її».

Забув, яке то смачне своє, із свого дерева... Отак за останній рік прислав три листівочки, і всі їх мати держить за об'язками святих апостолів Петра й Павла.

Іноді виймає, подивиться, обертає в руках і положить...

Так і час у самоті проходить.

А тепер захорів старий, і видно, що вмре...

І ворухиться маленька думка в голові старої матері:

— Нам однаково вмирати. Одна дорога. А'зате тепер Остапко приїде...

2

Зав'язала поштака в хустину, натягла свитку й пішла до сусіди. Сів писати листа до Остапа сусідин Микола. Поки збирався — розказувала своє горе, плакала, та й так крізь плач і диктувати почала:

«Дорогий сину!

Коли ж ти приїдеш? Не приїжджав досі, то хоч тепер приїдь. Батько твій лежить при смерті. Хвершал казав, що госпаленіє легенів. Я нездужаю. Уже виплакала за вами все здоров'я своє.

Не приїжджав у гості, то приїдь хоч почути останнє слово від батька та поховати його.

Бувай здоров. *Твоя мама*».

Виверпула з хустинки шостака, пом'яту адресу. Микола ввів на конверті:

«Місто М...

Окружком ЛКСМУ

Останові Мережаному».

Зібралася й пішла на станцію за п'ять верстов, бо до пошти ще далі.

Хто не бачив на станціях отих селянських жінок із винуватим виглядом на старому поморщеному обличчі?

Не один, дивлячись на них, думав, що десь і в нього є така мати, що й вона була б така безпорадна, якби приїхала в місто чи на станцію.

Так і мати Мережаного: витерла обличчя, відчинила з заднього двору двері до зали, заглянула й помаленьку ввійшла. Сама в чорній хустині, свиті й чоботях свого чоловіка.

Недалеко дверей розмовляла якась панпочка з молодим хлопцем у кепці. Глянула мати й подумала: «Оце як мій Остапко, і в такому кашкеті в клинці». Задивилась, милуючись, і мокрою свиткою зачепила за панпочкину юбку. Та гостро глянула й надула губи, але промовчала; а хлопець, схожий на Остапа, придушено сказав:

— Осторожніше, стара. Дивитись нужно, куди лізеш!

Захапалася:

— Звиніть... Звиніть...

Оглядалася, швидко відходила. Обдивилася залу глухої станційки, підійшла до стіни й кинула листа в «Скриньку для скарг»...

І от вона йде степом і думає, як то буде, як приїде її сип. Іде ровом, бо дорога зовсім розкисла. Вкрилися рупа зелені білою росою, рілля чорна лежить. І піде нікого в степу, тільки ворони літають близько в тумані й так наче перекликаються, наче розмовляють про щось.

Перекликаються так серйозно. І, здається, розмовляють між собою, що вмере старий Мережаный і не приїде син Остап почути його останню волю... І так само вмере стара мати Остапова — тоді, може, піхто йому й не напише, а може, віднесе тітчина Марійка й теж укине в «Скриньку для скарг».

І там тижнями лежатиме звістка про смерть матері, а матір вивезуть за село, і хатина до краю розвалиться. І забудуть, що жили в селі Мережані, і забуде батьків Остап, бо в нього перед очима велике місто, робота й наука, і цілий світ перед ним, а в старих тільки й було, що Остап один був. Тим-то й не забували.

Іде мати, радіє своїми мріями, а над головою перемовляються воропи в осінньому тумані на стелу про те, як поскаржилася мати.

Харків, ІХ—Х. 1926

СЕЛО ВОВЧЕ

Тут би колективи
Та пожали півні...

П. Усенко

1

Дядько Омелян випростав спину, висякав поса одним пальцем, витер об полу сивої чугайнки і проказав, як на отчешаші, так ото — одно слово голосніш, кілька тихше і знову голосніш:

— Хай же ти провалишся, і хай тебе земля свята поб'є з твоїм Вовчим яром і з такою фурманкою, бодай тебе халера взяла, загибель ти моя!

Тоді враз заспокоївся. Задумався глибоко, але непомітно звернувши, наче байдужісінько закурює собі чолов'яга, витягає папір із кисета, відсипає самосаду та нічого й не думає, от як би на призьбі у святичку.

Копі відпочивають, струпууючись і метляючи упряжжю. Сонце. Весна.

Воропи над ріллею. Крякають.

— На мою голову!..— каже дядько Омелян і дивиться на переднє колесо.

Справа вийшла погана: хрящем сіло, а це гарячого весняного часу — лягай та помирай.

Скинув гній на дорогу, підпер колесо люшнено, повернув і поторохтів через яр додому.

Іде і клепає когось розважно, тихо, наче обмірковуючи якусь звичайну хатню справу. Добрячий такий з виду, борода ши-

рока, мов заховала усмішку... Тельогається коло воза та й клене:

— Бодай тобі сажень відмірило отам, за вітряком, як ти не можеш землиці тієї переміряти...

І не знає дядько Омелян, кого клене, а клене він, думки свої думаючи, впівголоса:

— Ну, що ж... у хвакитесььке владспіє, то й так. З'їзд партії — добре, володій. Але ж партія не проти впорядкування. Переміряти ж можна. Ну, наче б поміняти, щоб не в десяти руках, а то ж доконає Вовчий, з торбами пустить... Хвакитесььке, то й хвакитесььке... це ж не розкуркулювати...

Коні легко здержують воза з готовим гальмом. Омелян сідає на полудрабку — на правому, щоб не над поламаним колесом, і йому не з руки поганяти. Дишель б'є на підручню, бо стримує гальмо, і віз усе з'їжджає з колії на камінці. Безпутня година!

— Тпру, булана! Вісьта! Вісьта, булана!

Коли б з'їхати та ще вибратись на гору в село, щоб хоч дотягнуло...

2

А ввечері старий Омелян мав таку розмову з сином, комсомольцем Омелем...

Але спочатку, як це було.

А ще раніш — що за хлопець Омель.

Уявіть собі обличчя кольору прив'ялого городнього тююну — від загару й густого ластовиння, і на цім обличчі світять білками очі, рухливі й блискучі, і разок білих-білих зубів раз у раз блискає під верхньою смуглявою губою, де тільки-тільки починають засіватися вусики. Загалом, Омель із своїми опуклими вилицями схожий на татарчука... А як літ йому дев'ятнадцять, то дівчата заглядаються... Та річ не в дівчатах. Омель — надія й сила батькова.

Прийшов Омель із зборів, — худобу вже перегнали, на ніч ліг скоро їхати, бо пізенько, — сів за стіл і сказав речитативом, як кобзарі думи розказують:

— Мамо! Ой, ї-ї-сти хочу!.. Страх хочу їсти! Страх!..

Мати повісила рушника, — руки витирала, — і відповіла:

— Батько увійдуть, будемо вечеряти.

— А пелегально?! Зверх порції щоб!..

— Та почекай! — І мати поінформувала, що язик нікуди не забіжить.

Увійшов батько, повісив кашкета, роздягнувся й сів за стіл, так що батько й син — один проти одного.

— Ну, що ж ви там робите? — питає старий.

— Збори були. Відчит...

— Ну, і що ж у тому відчиті? — І дрібненько видзвонює ножем по мисці.

— Нічого... Лінію, можна сказати, було взято правильну...

— Так... То лінія, а робота ж сама?

— Ну, і робота... доповіді стояли.

— Стояли?

— До дискусії поставились правильно... Ухилів загалом не було.

— Не було? — І по мисці ножем тихенько так: хі-хі-хі-хі...

Омель помічає у спокійних батькових словах лукаві потки і підводить очі на старого.

Омельян підводиться, це значить — буде говорити, звичка така, — підходить до вікна й тихо, спокійно, наче сам до себе, починає:

— Поламав сьогодні колесо. Лінію, значить, неправильну було взято. Вовчий яр. А скажи мені, синку, як правильну лінію взяти на Вовчому? Куди хочеш — однаково: то під гору, то в ухил.

— Ну, ясно!..

— От і ясно. А ти — «ухилів немає». Є, синку, ті ухили... Ого! Вовчий яр — оце вона й є, троцькізма! Ставимо вас наперед, комсомол, до власті близько, щоб якийсь толк селу давали, щоб хазяйнували, а хазяйнувати й не тямите.

Омель потягнув носом, зробивши ним дуже складний маневр: ліворуч, праворуч і вгору.

— Землеустрій би, — сказав він.

— Скажімо, землеустрій. Хто думає про це? Компезам — той зачистку шукає в лісі, викосити б йому, захопити... Про влаштування села не дбає... Ну, голова — так то ж людина міжнародна, світового масштабу, йому не до господарства. У селі треба господаря, щоб із палицею... Одна надія — комсомол. Думаєш, наші ж діти, та й учаться, та й з владою знаються. А вони півшорки, ремінчики попатягали та й лінії розбирають, ухили... Ет!..

Старий ото з таких: він тобі й читає, що попаде, та нищечком зараз, як щось пове почус чи вичитає з газетки, і приміряє: а як воно буде, а якби в себе... чи добре ото? Сам член компезаму, але на село рідко виходить, а усе через сина, через зятя, сусідів. Він собі господарює й до політики начебто не втручається...

— Так що є ті ухили. О, є!..

Омель повторив свій складний маневр носом і здивовано звернувся до батька:

— Ухили нам завважив би райком.

Старий обернувся до нього й довго, наче злісно, дивився.

— Райком — це до лінії, до троцькізму. В господарстві я тобі райком!.. Бо мене пече, бо мені Вовчий яр усю справу переламав... А коли ви толку в селі не знаєте, то я б вас апулював половину з комсомолу, а останніх би навчив господарювати... От де твій райком, у господарстві!

Мати ставить гречані галушки на стіл.

— Апу, перестаньте вже! Розвели припоганду! Час вечеряти!..

— А то ж хто в нас буде порядкувати, — ще додав батько, — ви ж від Совецької власті!..

На цім закіпчили балачку батько й син. І кожний з них був задоволений — кожний знав один одного. Старий любить комсомольців і надіється на них — знає, що ці хлопці, як почнуть про що, то вже докричаться. Ну, син почне говорити й на комнезамі, бо Омель і перед громадою виходить слово держати, і в комсомолі підійме голос. Батькові слова не пропадуть марно. Так це було і як кооператив улаштовували, і як греблю гатили.

А Омель — він хоч і з тих комсомольців, що любить і «півшорки» надіти, і словечка «вумні» хапати, і папку придбати, але на батька зважає, вслухається. Отже, на бюро він скаже промову й батька називатиме селянами: так, скаже, селяни говорять, і нам треба до них прислухатися, бо так, скаже, заповів нам безсмертний Ленін!..

3

Село Вовче розкинулось на горбах понад яр. Криві піскуваті вулички, пориті весняними водоміями. Церква блищить на горбі. Від церкви тягнеться садок, а в садку попівна в голубій сукенці книжку читає. Торохтить віз. Край села капличка, а коло каплички через тин два сусіди лаються. Таке собі веселе село Вовче над яром. Живуть люди далеко від міста, ходять у рудих і сірих чугайниках, крадуть потроху ліс, тешуть, будують, моляться ще потроху, жешяться — і всяка така суєта.

Є й центр сільський у Вовчому. Це як пройти рівненьким провулочком, наче тунелем, накритим горіховими верхами,

від церкви понад садок — там трикутний майдан, отам і школа, і сільбуд, і сільрада.

В сільбуді двері на вулицю розчинені. Зі стін дивляться портрети Леніна і Будьонного; на видному місці схема револьвера системи «Наган». Замість стільців стоять березові колодки, а повід вікна навіть дошку прибито. В сільбуді не дуже затишно, але й пустою його назвати не можна.

Веселий ясний день, біля вікна стоять два комсомольці — секретар і член бюро. Хлопці немилосердно чадять тютюном. Трудне питання — про землю — ніяк не розв'язується, а розв'язати його треба. Час упорядкувати село.

— Прислухайся, що селяни говорять, — каже член бюро. — Але як із землею, що за вітряками? Тут буде колотпеча...

У сільбуд входять дві вчителів курки, зозуляста й попеляста. Але вони не заважають маленькій комсомольській «фракції».

— Ходім! — каже секретар.

Через кілька хвилин хлопці входять до сільради.

Стіл. На столі хліб і ніж із дерев'яними черенками. Край столу сидить голова і маленьким шматочком сала намащує хліб. Шинеля на ньому стара, дерев'яна, ще миколаївська, з сукняної нитяною стала й посивіла, як сивіє на старості людина. Обличчя в голови довге, вузьке, сокирою. Голова теж довга, назад, селяни кажуть — двождовткова, а на чолопочку півник нап'явся. Гаврило Микитович — людина красномовна. Повернувшись із фронтів, до роботи вже не брався, господарство полишив на жінку й дітей, а сам здебільшого балакає... Як вийде балакати, то й розійдуться мало не всі, а він усе балакає. Але й до справи громадської Гаврило Микитович беручий: тільки підкажи йому що — запалиться, замештається, і вийде з того діло чи не вийде (коли як), а промов то вже Гаврило Микитович накаже. Тепер обрали його селяни на голову, так він і почує в сільраді.

Побачивши в дверях комсомольців, Гаврило Микитович сказав на привітання: «А-а!» І, витерши жирні пальці об свою двождовткову голову, подав руку.

Хлопці посідали, закурили, і секретар без довгих передмов сказав:

— Гавриле Микитовичу, поступила така пропозиція, — і, розповівши приблизний план землевпорядження села Вовчого, спитав: — Як ви дивитесь на це діло?

Голова встав, пройшовся по хаті, виявляючи всі ознаки великого збудження, і раптом зупинився перед хлопцями, викинувши вперед напружено вирівняну долоню:

— Громадяни й товариші! Наша країна аграрна, і земельне питання в нас має велике значення в масштабі всього Союзу. З ростом нашої промисловості...

Хлопці довгенько слухають, переглядаючись, потім секретар встає і досить безцеремонно перебиває промову:

— Ну, добре. То ви, Гавриле Микитовичу, мабуть, закінчите полудник, а ми ввечері зберемо комсомольців та обміркуємо цю справу.

Рука в Гаврила Микитовича опускається. Він знову береться за сало, а комсомольці виходять на вулицю, і член бюро питає секретаря:

— Ну?

Секретар довго мовчить, потім каже:

— Давай закуримо.

4

Омель таки зняв галас на бюро.

— Ми,— каже,— беремось за те, що легше, а головне забуваємо. Що селянство каже? Ви чули? Ви прислухаєтесь? Селянство каже: «Ви — наш комсомол, і робіть у нас порядок, щоб по-людському». Селяни від нас вимагають. Вони придивляються, що ми робимо. А як ви думали? Тут протоколами про активність не відбудешся, тут діло давай. Інакше — одвернуться. А селянство одвернеться — вважай, пропало діло. А що Ленін казав?

Як почав, як почав... Ну, по-писаному говорять — та й годі... Хлопці аж полякались. Де він того вміння набрався?..

Пішла пропозиція осередку в сільраду, а в неділю, так як на гедз перегнали, трикутний майдан повний. Поспиралися дядьки на палиці, попихкують, попирскують перед собою. Гурточками все, зпачить, обмірковують. Це, так би мовити, в кулуарах сходу.

Гаврило Микитович відкриває збори й починає про землевпорядження. Звичайно, як балакає голова, селяни кажуть: «Прийдеться переждати». Але на цей раз вишукували в чеканці штапованих слів чогось про землю, про свою, рідну, що за вітряками та за яром. Дарма! Говорилось про весь Союз і про восні борги. Вийшов секретар осередку. Селянам парубок до вподоби: хлопець на слово гострий, не панькається і село знає — свій. Він сказав, що є різні балачки — за й проти; так от і надумали вирішити сходом. А з боку комсомолу все потрібне й можливе буде зроблено — там чи

довідатись за що, чи землеміра дістати, чи до РВК¹... Тепер як буде громада міркувати. Хто слово?..

Клим Стовбур одкашлюється й поважно йде наперед. Дер-жачись за підборіддя й дивлячись у землю, роздумливо по-чинає:

— Так що землевпорядження — штука гарна, але... не скрізь.— І підносить голову.— Яка територія нашого села? А ось яка: за вітряками сорок десятиць — туди кожний захо-че, бо це не за яром. За яром уся земля вузькою смугою в де-сять верстов завдовжки. То хто ж із нас сяде за десять вер-стов од села! Чи по аршину завширшки візьмемо?!

Вискакує Пиндик. Голос у нього скрипучий, як пемащений віз. Починає так:

— Нам землевпорядження, добрі люди, треба...— А далі нагадав та й: — Прошу слова.

Голова кивнув.

— Треба, й баста! Треба!

— Та ти кажи, чому ж треба?

— Треба, дядьку Климє! Візьмімо, в мене: в п'яти руках. То я, щоб виорати десятину, три рази мушу скласти реманент, запрягати коні й переїжджати. То що ж я, добрі люди, бин-дюжник який чи господар, скажіть ви мені?! Фурманити мені чи господарювати?! Так що фурмашити мені вже надоїло. На-доїло, і край. І, по-моєму,— договориюс, сходячи сперед гро-мади в патовп,— треба нам землевпорядження.

— То сідай за десять верстов!

— Там і крейда є, щоб хату побілити!

— І до церкви пройтись гарнецько з росою, хліба за-хопивши!

На глази підняли.

Поговорили, нсперечалися, що краще, мовляв, далеко, та вкуні, але більшістю провалили землевпорядження. Не мож-на — територія така!

5

А Омелян — то впертий чолов'яга: як стане на чому — не здвигнеш. Сипа на думку наводить:

— Перейшли б за яр, там поставили б клуню, а за клуню й пікуди буде вийти — чуже. А що, якби ото ко м у в и г і д - н о, значить, землевпорядження?

¹ Райвиконкому.

Кріпко думав старий, давно думав. А тепер і Омель лоба потер міцпо й засміявся:

— Думки ваші до колективу прямують, тату!

— Як то?

— А так, що для того, щоб кілька разів мінятись та збирати свої клищі, вам не виділять укупі, а от засновуймо колектив, тоді...

— То що, і Ярузький тік дали б?

— А чому ні? Оп у Горівцях — там і будинок панський... Але там комуна.

— Та нам, — думає вголос старий, — не те, щоб колектив, а так, щоб спільними силами відремонтувати-таки економію та щоб громада дозволила звозити туди, молотити, реманент складати. Бо вічно товкти той колос через яр та зерном горобців годувати вже несила.

Іде в неділю старий на десятину. Поважно, потиху, по-святковому. Оглядає чоловік озимину, та й більш пічого. А там можна закурити — до кума, а там далі тасьмою до Ярузького току. Економія пана Кацевінського. Клуні, сараї стоять, кам'яні, мохом поросли, споришем токи биті взялись. Обдерли бляху з дахів вовчани, відра робили, по селах продавали, а стіни zostались та такі, що внуків перестоять: постукав Омелян палицею — скеля. Заглянув усередину — долівка де біта, де мощена. Пішов током, учепився за маховик од двигуна — зрослося, не повернеш. А двигун без утроби стоїть. Ех, і хазяїствечко ж було в Кацевінського! А токи, що Омелян робив та свою стару отут ще дівчиною за хвартух ладав, як коло глини робила з дівчатами... А тепер, може, й господарювати доведеться...

І обдумує Омелян. Не слухає він отих газет, що про колективізацію кричать... Сам подумався від початку й до кінця. Все зміркував — і виходить, що колектив. Аби добре, а чи воно там колективізація зветься, чи комунізація, чи соціалізм — все одно.

І шепоче в бороду Омелян, ідучи додому:

— Не такий чорт страшний, як його малюють.

Вдома Омель мріє:

— А там, може, загальний дім збудуємо та машини будуть — кредит візьмемо, а колись спільними силами піянішу, книгарню... Це ж легко всім, це ж за спільне... Тату, може, якраз культурно заживемо коли! Е-ех!..

— Та почекай, чи набереться ще пас?

— Що?.. Набереться! Оп Маринна-вдовиця. У неї копі, реманент, а хлопчак малий ще. Я вчора був, з Паталкою йшов

із клубу, зайшов павмисле розвідатись. Вопа пристапе. Ви поговоріть по-хазяйському, бо я з нею так, на ідеологічеську тему.

— Так що колективізація, — сказав член бюро і разом зробив посом три невловимі рухи.

Секретар подумав щось, а далі тихо запитав:

— Тобто?

— Колективізація... Ми, значить, та Марипа — Наталчина мати, Пиндик, Цурупко... Словом, пролетарі всіх країн, єднайтесь!

На radoшах порішили хлопці влаштувати на Петра й Павла екскурсію організованих і охочих селян на горівецьку комупу.

Комунари з музикою стріпули гостей, а день видався гарний, в душу щось так і пахнуло; і Наталка казала Омелі:

— Мені щось отут, у грудях, аж тьохкає... так воно радісно!

Оглянули господарство, прищурювали очі критично, недовірливо й рішали собі в умі: «Ростуть горівецькі!»

Полуднували в садку культурному, поораному, як грядочка в доброї господині.

Ну, а після екскурсії до ініціативної групи заснування колективу ще четверо сімей пристало.

— Як маю, — каже, — сам лямку тягти, то буду тягти в гурті. Запишіть мене, Омеляне, — і точка!

Збиралися в Марини-вдовиці. Поганоціли, а далі вибрали голову — Наталю Маринину поставили (за секретаря сів Омель), бо де вже старим там! А воно, дівча, не маніжитьсь перед гостями, втишує, каже руки піднімати...

Цурупко, рижий незаможник, острижений під макітру, таки не видержав:

— Та що ти, дочко, комсомольцями нас хочеш поробити чи як? От настав час!

А як об'являла, то каже:

— Оргзібрання ініція...

А Омель потиху, нахилившись до столу:

— Кажки — «організаційне»: ти не перед комсомольцями.

Написали заяву-протокола до сільради, і підписалося дванадцять чоловік, потім іще троє — ті, що на збори не з'явились.

Клим Стовбур сидить на призьбі. Ще не старий, брिटий, у вишгій сорочці й парусинових штаях, лапатий віп, у сугінках дуже схожий на обрубаний верх берези. Розсішками далеко протяг ноги, руки каракаті ліктями в коліна, як гіляки.

Зрідка вибігає з хати, готуючи вечерю, загоріла, підтикапа, з ногами, як дві червоні сосни, дочка Тетяна, жвава, гарна й блискуча, як молода теличка.

Підходить до Стовбура Євшанко — довгий білявий парубок. Він вітається, сідає й виймає цигарку.

— Ви чули, — каже він, припалюючи, — що в нас колектив буде в селі?

— Та-а! Хай собі дуріють!..

Що до того Стовбурові? Віддасть віп дочку за Євшанка, зємлі їхні сумежні, та ще коло Ярузького току. Поставитьсє зять на Тетяниній пайці, про людське око матеріалу трохи підвизитимуть, а то — з економії. Отже покрив хату залізом, чому ж із каміння, з цегли не скористати?.. А чому Стовбур до КВД записався? А чого з Гаврилом дружить? Середнякові тепер дорога, а Гаврило це знає — і голова...

— Тік їм дають... щоб і нас звідти не виділили... обабіч нас колективісти.

Стовбур думає. Стовбур упертий. Хитнув гілляками, сп'явся.

— А це побачимо! Звідти не викорчуєш мене — вріс! Хай побореться із Стовбуром!

7

Омелян устав, як ще тільки пташки загомоніли. Думалось вигнати худобу та конятам підкинути. Вийшов на поріг, коли це на камені папір, свіжий і чистий. Підняв, аж там:

†

Оце тобі, коли не кинеш комуна заводити. Сам бог нас поставив оберігати люд християнський і село наше православне. Кинь, чоловіче, бо головою накладеш.

Нас теж 15

— Брешете, сучі діти, не збереться вас для такого діла п'ятнадцять,— сказав старий і сплюнув; далі згорнув папір, ткнув за назуху й подався в садок.

В долині туман. Лопухи в садку росисті, тихо. Сів Омелян і задумався. Починала худоба йти на росу, як тут собака кипувся до воріт.

— Чого ти, дочко, так зарані?

— Ось дивіться, дядьку! — і подає.

✚

Покинь комуну, коли тобі дороге життя й добро твоє.

15

— Я встала рано, і оце коло перелазу... Так я, щоб мама не знали, з вами порадились прийшла, бо мама... хто його зна...

Засміявся дядько та так легко, байдуже:

— Дурні,— каже,— вони, дочко. Лякають!.. А ти оце гарно зробила, що принесла... Щоб, значить, справа наша не валилась?.. Молодець дівчина! Ну, комсомолка ж!.. Як же!

Тепло стало від цих слів Наталі. Старий, поважний селянин, а як...

— Іди, дочко, а ми все зробимо.

8

Збиралося село раду радити, колектив затверджувати та виділяти. Приїхав голова РВК — огрядний, вусатий дядько, схожий на запорожця.

Виступав і Стовбур, та виступав ще й з привітанням. Мовляв, хай працюють на щастя, на здоров'я, а тільки негаразд, мовляв, нам свій колектив за яр загопити, виділимо їм за вітряками...

— А тік щоб тобі залишити?

— Хату вже покритв залізом!

— Не тратьте, куме, сили, спускайтеся!..

Треба ще трошки про одну справу: як Омелеві 19 літ, і хлопець хоч куди, липла до нього Тетяна Стовбурова. А як вона дівчина з вогнем, то взяв її Омель в індивідуальну обробку — писати, читати вчив і дав їй паперу, що для стінгазети

був куплений. А записки від «п'ятнадцяти» й написано на цім папері.

І сказав Омель батькові:

— Стовбур, тату, це писав. Загнати треба Стовбура, де козам роги правлять!

А батько й відповідав:

— Кипь це! Знаю без тебе, хто ворог, а з такої справи колектив розпочинати не годиться. Він, Стовбур, не страшний.

Але на зборах виходить секретар осередку, вітає колектив і потім показує записки з чорними хрестами.

— Знаємо стежку до ворогів. Але молодий колектив їх не боїться й розуміє, що все нове зустрічають злісно ті, що люблять старе.

Голова РВК підбрав рукою запорозькі вуса, моргнув пими, підняв палицю і сказав:

— Денно й нічно примусимо стерегти, як дізнаємось...

І почував старий господар Омелян на собі важку відповідальність за людську працю, але держався міцно: воювати — так до кінця.

9

Тепла осіння ніч.

Десь чітко, як калатайка, кладає віз. У селі гавкають собаки і самотній підголосник виводить пісню.

Дядько Омелян ходить по колективу з карабіном на плечі. Човгає від скирти до скирти, від сараю до сараю, і тінь од місяця то падає, то підводиться, опираючись на стіпу, і йде поруч з ним. Коло молотарки Омелян спиняється, оглядає.

Пізенько.

Старі поги відпочити хочуть. Омелян сідає на соломі...

Хочеться схонити карабіна, всадити кулю в білого лапатоного чоловіка, схожого на ниматок берези, що ходить од стійка до стійка й черкає сірниками. Хочеться крикнути, а рота хусткою заткнули й руки зв'язані.

Горить, он горить добро, звезене з розкиданих, ще не колективських десятин. Молотарка потріскує, займається. Дзвонять у селі. Кричать люди, біжать, собаки заливаються.

— І-і-іх.. Го-о-ой!.. Гей... е-е-ей!..

— Ох... ох... фу!.. А бодай вам життя гарпе з вашими пічлями! Там і Омель, мабуть, веде копі... Як галасують!.. — усміхається в бороду старий. Бодай вас!

І радий, що так скінчилось, Омелян знову хоче відновити радісні думки й знову шепоче, походжаючи з карабіном:

— Може, і комупу. Може, хоч для молодих, для наших комсомольців... На них і надія... Гарні діти!.. Ех, життя ти наше!..

Харків, 1926

ЗАЛІЗНИЙ ГІСТЬ

1

У глухому закутку краю, в маленькій області над Збручем, у дикому селі між розкиданими товтрами¹, у звичайному селі, що від нього півсотні кілометрів до міста, де люди хрещені, і церква стоїть, і з діда-прадіда луцять кукурудзу й мамалигу їдять, у цьому селі споконвіку такого не було. Як світ стоїть, не бачили!..

І про радіо не знають на селі, але є своє радіо — те, що з давніх-давен. От і тепер: чутка облетіла, якимось зразу облетіла все село... І село почуває себе урочисто, здивовано.

Вийшли, посідали на камінні, на перелазах, на ворота поспиралися.

— Іде... Ви чули?

— Везуть!

Діти біжать звідти вулицею, відкидаючи широко ноги.

— Мамо! Ой, яке їде!.. Вийдіть!

І виходять з кашею в руках, з шиттям, з сокирою: так, хто що робить — і йде на вулицю.

Маленькі на тини поздирались, як ластівки виглядають. Старші біжать назустріч, навперейми.

Господиня Марта вив'язалась у святкову хустку, нагнала Семенка з хвіртки (заліз і гойдається!), вийшла до воріт та й так: руку на живіт, лівий лікоть на долоню, а долонею лівою підборіддя підперла. Поважна молодиця!

— Ви чули, Марто? — обізвалась сусідка через дорогу. — Кажуть, трактора везуть... Що то воно за штука? Дивіться! Дивіться!

— А й справді! Ціла тобі процесія!

«Процесія»! Це слово стукнуло якоюсь думкою в голову. Марта, ще молода господиня, кожну процесію звикла пере-

¹ Великі горби — Поділля.

ймати. Чи то мерця везуть, чи то із «слоббдою» ходять «на революцію» або на Перше травня, Марта завжди переймає. А переймати — це винести дзиглика, поставити проти своїх воріт (міркуючи, щоб не вийшло перед сусідчиними), покласти буханець хліба на скатерку, а зверху солі. От і тепер Марта швиденько увійшла в комірчину, вибрала кращу хлібину, витягла із скрині білу хустку полотняну, накинула на дзиглика — переймає.

І от лізе воно селом, сопе, дихає... Якесь собача́ дзявкає, присідає на задні лапи, замовкаючи, потім кидається й відскакує. Воно теж ніколи не бачило. Пастушок якийсь уже наверх забрався, щасливо посміхається. Кругом діти, жінки, чоловіки. Кожне думає: ще трохи пройду й вернуся — і йде далі.

Дядько Микола, огрядний добрячий чолов'яга з чорною бородою, кивнув молодому смуглявому трактористові, підійшов, поцілував хліб і положив на трактор. Юрба прибувала, як вода...

Оглянувся голова колективу, усміхнувся, і хоч незвичка йому слово держати, а вже треба. Тоді відкашлявся й почав:

— Велика радість нам, колективістам, і щира подяка вам, люди добрі, що хлібом-сіллю стрічаєте нашого залізного гостя... павіть не гостя, а товариша, можна сказати, робітника. Доведеться сказати мені кілька слів про наш колектив. Ви знаєте, як говорили та як пророкували деякі, коли ми об'єднувались. Отже, не вийшло...

І дядько Микола коротко, по-хазяйському розказав про труднощі молодого колективу та про досягнення, запрохав приєднуватись, щоб і не одну оцю машину купити; тоді подякував ще раз і зліз.

На трактор вискочив червонощокий комсомолец Корній. Він поправив кашкета, усміхнувся широким ротом і почав:

— Товариші й громадяни! Я теж не можу, щоб не висловитись — дуже вже воно нове у нас: трактора придбали ми й будемо проводити машинізацію сільського господарства звавтра ж зранку на нашому колективському полі за Іванцем Гнидою. Хто хоче подивитись — просимо, пожалуйте! От нас вітають хлібом-сіллю, а деякі елементи вказують, що недобра це штука трактор, бо, кажуть, тітчина Мартина сука завила. Так ця ж сука виє, коли я йду й співаю і коли тітчин Семенко на сопілку дудить. Співоча сука, то й зараз співає! Або ще кажуть, що неспритна ця машина. Го-го! Кажете, неспритна, неповоротна, а як у роботу пустимо, так до полудня, гляди, зоремо всю нашу республіку, всю Молдавію виоремо!..

Юрба зареготала. Корній веде далі.

А з свого двору, огороженого вербами над ровом і частоколом із загатою зверху, виглядає господар Зарушта. Він злісно позирає на людей, на нову машину й думає свої думки. Він позбавився свого клинця гарної земельки за криничками, як виділяли землю колективові, і досі не може заспокоїтись. Тепер, усміхаючись, Зарушта шепче вслід тракторові, що вирушає далі після привітання:

— Хто й зна! Хто й зна, чи виореш! Побачимо!.. Рапо тобі за республіку братися! Рапо!..

2

Душа в Корнія, як переповнене озеро. Корній перший із батьком дбав про колективне господарювання, перший заорював межі, а тепер от і трактор. І Корній каже промову, і всі знають: Корній — колективіст. І течуть ріки радості, якогось господарського захвату, гордості хазяйської, і душа стає, як переповнене озеро навесні, і душу треба відвести, як воду, і тому Корній вечереє пашвидку. Кидає свої справи й левадою — фі-іть!.. Пішов.

Пішов і свиснув коло тину за садком, раз свиснув, другий раз, та й задумався.

Пізно вже, вгомонилося село, і навіть тітка Гапка, що цілий вечір галасувала й божилась до сусіди, вгомонилася. Задумався, але в кущах — шелесь... і вибігає підтикапа весела Маруся.

А Маруся дівчина ж хороша — кров із молоком, та тільки не з своєї братви. Але ж кажуть, серце не питає, кого любить — от і полюбило Марусю.

І Корнія полюбила Маруся. Так це було: ото в селі сходи, суперечки, землю перемірюють — вариться, вариться й не одному клекоче в грудях. І, як прийде Марусин батько додому, тлумачить все за Корнія. «То, — каже, — загибель моя. Вже, здається, й зовсім по-нашому було б, так він вийшов та як почав, сукни син, та як скаже слово — так або замруть усі, або реготом... Та бігає, їздить... Злигався з голотою, а сам же середняк, можна сказати, хазяйський син...»

А потім вийде Маруся на вулицю та все приглядається одно на Корнія. Та й зрідка боязливо та і вколе чимось, а Корній засміється, подивиться в очі та й відріже... І так вправ на очі — так і тягне, бувало, побачити та пшигнути, і любо навіть, коли візьме за плече й скаже: «Ех, Марусино! Не такі

не переговорили, а куди ж тобі твоїми вустоньками сперечатись?» А раз узяв і поцілував. Сказав отак і так-таки при всіх поцілував.

Думав батько Маруси, прикметно йому було, хай любляться. Він же знає, що в Марусі придає; може, її відсахнеться од своїх. І так Марусі натяками — прибирай, мовляв, хлопця. Сам статний, і господар буде на все село... А з комсомолом — то нічого. Хай і там буде. Правицею.

Аж вийшло так, що не Маруся Корній, а Корній Марусю прибрав до рук. Та й приходять свати до Марусі, а вона — «не хочу» та в плач, та суперечки: «Не треба мені вашого добра. Піду.... буду робити й буду мати». Й не пов'язала рушників багацькому синові, а на другий день батько пужалном по терниці вистукував: «Як побачу тебе з отим... з комуністом, не дочка ти мені — так і знай!»

Відтоді крадькома любилися.

Сьогодні Корній поважний. Хочеться схопити, зацілувати й розказати все разом і про те, що є, про те, що б ще... А він так поважно:

— Здрастуй,— руку дав.

— Здрастуй... Де це ти сьогодні цілий день? Я була на леваді.

— Та там машину придбали. Треба було поїхати. Трактор купили.

А потім довго говорив, мріяв і цілував, наче кликав із собою.

От уже ніч глибока. Дзвонить у дворі собака на цепу, шкрегає по дроті понад хату й комору.

Воли та корови зрідка зітхають, укладаючись. В садку замовкло, в селі тихо.

Між стовбурами небо синє-синє. Тин. І от пад тином на тлі синього неба витикається чорний трікутник. Хтось у бурці.

— Хто це? — питає Маруся.

— Лізе! Тихо!..

Цю бурку звідкись пам'ятає Корній. Десь бачив.

— Ша! Ні слова!..

І не знає Марійка — що ж таке, чому він так міцно обняв за стап... І любить — і так суворо, приказово...

Постукало пальцями у вікно. Ледве чути. Навіть собака не гавкає у дворі.

Марійка не розуміє. Вона дивиться в напружене обличчя Корнієве і в темноті не може розібрати його очей... І враз вона догадується, хто це, й що думає Корній.

— Пусти, я збуджу тата... це...

В Корнія нижня щелепа висувається вперед і блискають пшкні зуби над упертим підборіддям.

— Ш-ш... — шипить він. — Ні з місця!

І вона почуває на стані крицеву руку, і муляє в бік Корнів наган за поясом під сорочкою. Він збирається йти до скирт — стерегти.

Вікно клацнуло й відчинилося. Так близько, ось через два куці малини.

Марійчин батько, ще молодий чоловік, у білій сорочці, спирається ліктями на підвіконня. Бурка говорить тихо, але шепотіти якось не вміє, і голос у нічній тиші бубонить зовсім виразно:

— Доброго здоров'я! Що, вже спати? Зарапо... А я це йду та надумав ось того... одну справу...

Марійчин батько шепотить нерозбірно.

— Та, бачиш, ось яке діло... Трактора сьогодні привезли, бачив? Всю республіку нахваляється виорати... А добре б, того, знаєш, щоб воно їм уранці з місця не рушилося... Це, знаєш, перед селом... Сміху буде. Воно у дворі в Миколи... Підійти на тік і хранцузьким ключем... того, часточки... Як ти на це?

Бурка замовкла. Зараз щось скаже чоловік у білій сорочці. Марійка заворушилась.

— Пусти... нащо це?.. Ну, Корнію!.. Я покличу! — І в неї близько перед очима блищать Корнієві білки, і придушене чує:

— Ц-ц... ша!.. Уб'ю!..

Вони обоє у дворі. Чути, як батько говорить до собаки — тихо зацитькує. Йде до возівні з буркою...

Корній стоїть перед Марійкою й держить її руки.

— Ти, Марійко, не тес... не гнівайся... ти, знаєш, не гнівайся.

— Я скажу татові, не треба...

— Не ска-жеш... Марусечко, не скажеш! Батько твій і того затримає... Ти не скажеш!

Корній повертає барабана в нагані й цілує безсилу Марійку.

— Що ти хочеш зробити?

— Я посаджу твого батька до льоху з тим.

— Ти сволоч!.. Чого йдеш до мене, коли ти такий?!

— Я тебе люблю, Марусю... Ша!.. Куди ти?! Хай вопи підуть, а я їх успію застати... Ша!

— Корнію!.. Це ти такий?! Це Корній?!

— Слухай, Марусю! Я тебе дуже люблю... і ти любиш мене... але — ша!

— Ні, ні!

— Ти хочеш, щоб я був гапчіркою? Так? Ага... пішли... Ш-ш...

Маруся хоче крикнути.

— Марусю, забери й тебе з ними! Пам'ятай!.. Не втручайся в погану справу!.. Ну, Марусю!.. Ти ж будеш зі мною... Що тобі батьки? Не вік з ними, і ще отакі батьки... Ти будеш учитися, в комсомолі будеш... буде колись, знаєш, я розповідав...

Ще ніколи так гаряче не цілував Корній Марійку, і вона піддавалась і не знала, що робити... І була Корнівві така мила, тому що міг загубити її для себе, а не міг дати свого любимого залізного товариша на погалу... А він був такий міцний, владний Корній... і не ворухнешся в руках, і не хочеться ворухнитися тоді, як обніме.

— Пам'ятай же! Посидь... Ну, я йду. Дай ще раз поцілую... люба... заложниця!

3

Молодий чоловік літ двадцяти восьми, голова сільради, і Корній сидять мовчки під скиртою.

Недалечко, на тлі від місяця освітленого стіжка, вимальовується чітко, як тінь, незграбна машина.

І думає Корній:

«Приповзло отаке і якоесь усе село заповонило собою. Люди засинають і думають: що то воно, як то з ним?»

Спитись буде не одному.

І той не спав, не спалоє йому, патягав бурку, ішов, підкрадався з садка, будив — збиралися...

А воно собі стоїть отаке і — як шворінь, що круг нього все життя в нашім закутку крутиться. Нащо вже любов... Здається, як стосується Марусі ця штука? Вона собі любить мене, я її, а оце прилізло і — якоесь інакше. І мене тягнуло... і тепер, як заложницю, залишив... Злякається бідна, як, може, прийдеться стрельнути... І я ось тут, і Семена довелось викликати. Все тихенько, потай діється, сплітається... А воно собі стоїть, і тінь од нього падає...

А про нього всі думки... Круг нього все. Що то значить — машина...»

Шкребнуло... Тихо... Зпову стукнуло, і хтось зашепотів Полізло догори...

• • • • •

Кличе пошепки:

— Марійко! Марійко!.. Ма-рій-ко!..— шепотом.

— Чого ти?

Корній тихесенько відчипяє повітку й лізе на сіно.

— Ти не спиш? — каже він, придушуючи сміх. — Хо-хо-хо!.. Ти знаєш? Утік твій батенько... утік... Але то нічого... нам не мститися — нам відстрашити... Але ж як дременує — тільки шелеснуло в городі!.. Ой, чудасія!.. Де ти?.. Ти пікуди не ходила?.. Нікому не казала?

— Іди собі... мені соромно...

— От чудна! Борються люди, класи, ти цього не знаєш, у нас на гуртках про це йде... Але воши нам не страшні... А тобі нічого соромитись... хороша ти!

І знову цілувались.

Милував її плекану юність, оберігав її, сімнадцятилітню товаришку, дочку свого ворога.

Пашіла душа і тіло... Вже крізь щілини бліда ніч загорілась калиною на сході, як попросила йти, бо скоро мати встане та її будитиме.

— А той же де? — спитала.

— Хто?

— Що з батьком?

— А того замкнули в пожежному сараї.

Вийшов у свіжий росистий рапок і пішов до скирт, щоб заритися і щасливо заснути недалеко від залізного гостя.

Харків, 1926

БАТЬКО

Не ввійшов — уставився в хату, зігнувшись у дверях і разом повертаючись за ногою всім тілом — оброслий, великий. Скинув кашкета, повісив на кілочку і сів коло столу на лаві. Не глянувши навіть по хаті, усміхнувся в бороду й очі зіжмурих, старі очі двома ліхтариками в лісі, стрілками блиск пустив — рідко так усміхається старий. Понурий він, а це — як хлопчик...

Жінка поралась коло печі — зиркнула, подумала щось, здивувалась, але мовчала. Пересувала горшки рогаками, як старий обізвався:

-- Гостинця припіс... вгадай.

Поставила рогачі і з тривогою витирала рядшяним фартухом упріле поморичене обличчя й руки, піби готувалася схопити щось, і мовчки дивилась на старого, на його усмішку.

Потім сказала:

— Мо', приписав?

— Письмо від нашого більшовика... Будемо читати: зараз Марійка прийде.

Вийняв заклеєного конверта з пазухи, показав, повернув у руках, проти вікна подивився, мов не вірив, чи є там письмо, чи, може, обманув старих,— сип давно не писав,— потім обережно розірвав і знову розглядав проти вікна, наче думав, чи не фальшоване... чи справді пише сип...

Розглядав, як розглядає дядько гроші.

Стара стояла близько і придивлялася. Заходила то з одного боку, то з другого, а з рук не брала, бо лист од сина — то таке, що може тримати тільки господар. То, як гроші... дорожче за всякі гроші — хай у хазяїна.

Потім прийшла Марійка. Потягала носом і читала сумним рівним голосом про те, що сина чекали марно, що він і тепер не приїде, бо його перекидають у якийсь Луганськ, отже, і третій рік піде, а його не буде, хоч обіцяв заскочити. А ще просить сина, щоб не обідились старі, що колись він все ж вирветься побачити їх... А яблук хай не зберігають ще з минулого року: яблук він купить собі, а садком володіти він не збирається. Дуже добре, що яблуні в цьому році цвітуть рясно. Каже сина — хоче віп, щоб так цвіло царство наше робітничо-селянське і життя.

Тут батько нерервав Марійку, хекнув і погладив бороду, а очима засвітив блискуче. Так і пригадала мати, як казав, коли хлопців малим був: «Треба хлопця одчухрати, розпускається...» — глянула в очі старому і пригадала.

Розпускається, розпливається сина на всю Україну, і садок рідний стає такий малепький...

Хекнув батько, кашлянув, скося глянув на матір, хотів, щоб не примітила, а вона, як на те, звела очі, і зустрілися вони — дві пари тоскних старих очей... Одвернувся батько до вікна, а мати прикусила суху губу і схопилася за кінець хустинки, зав'язаної на підборідді, і — до очей.

Шарпала носом Марійка, а мати сякалася тихо і часто у фартух, і старий перешитував:

— Прочитай тут ще раз, о-звідси,— тикав заскорузлим пальцем у листок.

Марійка читала знову, що яблук хай не зберігають ще з минулого року: яблук він купить собі; а садок йому не потрібний;

радий син, що яблуні цвітом обілляло, але ще більше радий, що цвіте пролетарське наше царство і він у ньому не зайвий чоловік...

— Говори, сину, на здоров'я тобі! Тільки не дїждати б слухати такої мови! — зітхнув батько і встав з ослону...

Сонце спочивало на погоду, долини сходили теплим випаром. Грядка жовтіла капустинами. На селі самотньо гавкав собака, і за садком, почувши череду, ревло теля на припоні.

Старий стояв, важко обіпершись на тин, і дивився в садок.

А садок — один тобі кущ. Молоді яблуні в білім цвіту розпластали віти одна до одної, повпиралися масивною густою зеленню одна одній у боки — яблуні хороші, низькі й широкі. Молоді, а погнало як їх: віття вниз росте, аж на траву листом! А трава рідка, але соковита та куцаста, стеблами жене. Поміж листя вже виганяє і цвіт на вітах, так наче трава цвіте яблуневим цвітом. Уже порічок скоро не видно буде з неї. А ще ж тільки до Миколая йде, ще яблуні тільки-тільки цвітом осипатись почнуть не сьогодні-завтра...

Од дороги тин з загатою. Коло тину ряд малини і грядка з капустинами, з пастурціями. Дерева в чотири ряди, і дві вишні вплутались між тими рядами яблунь... Жаль було викорчовувати, а багато сливок таки довелося викинути — заважали...

З одного боку — хата, з другого — ряд низеньких густих верб од сусіднього городу. Тут од дороги ранета найстройніша з пухнастою кропою, як дівчина в білому вінку, а далі молода папірушка.

Колись зайці заїли — хлопець обмастив, обв'язав, а тепер он яка деревина! Хоч би подивився!..

Хочеться підійти, та трава така — аж полягла, шкода толочити. В цьому боці стежок зовсім нема, тільки помилуєшся з вікна, від хати та від грядки з квітками.

Хутко вже треба викосити в садку. Тоді любо, розбираючи віти руками, пройти по покосах упиз, як до левади, обдивитись, чи зовсім уже загоївся рак на циганці, зайти до груші, що тичинами рветься вгору, полічити зав'язки. Торішнього року було дві грушки — ну як глечики!..

А там і стежка розвітлась: на город та до копанки через вишняк. Тут вишні, черешні, різні ягоди — розрослося без ладу, порозкидано...

Ось і ослін, синова робота. Місця біля ослона — тільки ноги поставити, барвінок від квітника постелився. Колись тут

було втоптано, бо й досі турнік стоїть — через дві вишні перекинута лата...

Гарний садок. Як ідеш з городу, глянеш — купцем одним розклався, так між оселею й вербами вщерть налита зелєні. Стоїть, роститься й пахне вечорами; вдень цвіте й вистигає — благодать яка!

Стоїть старий, дивиться, передумує, згадує. Кому ж воно дістанеться, як земля прибере їх? Парубок у світ — та й нема... Ех!

Синок пародився разом із садком.

Як пішов батько на японську війну, мати молода була та рада новою хатою, своєю; вимащувала сама, устатковувала. Обгородила двір — ходила відробляти сусіди — та коло хати почала садити садочок, а колись кропива була, якась дідова ще дровітня, пельки... Хто б сказав! А все то святі руки!..

Насаджувала садочок, думала — прийде господар, порадується. І все діставала: там вишеньку, там черешеньку попросить у сусіди, а то й на панських городах тихесенько, так, як мають перші півні співати, піде, викорчує й несе з землею...

Потім прийде, ляже на полу, а під серцем тріпається дитинка. Отож воно таке добре! Поїхало й забуло.

Син перше кохався в садку: звідки не прийде, бувало, — в садок зараз. Ще літ йому вісім було — помагав садити яблуньки. З батьком ходив купувати, а то тримав глину, коли защеплювали... Сам, бувало, поливає, обдирає осельню, та все радіє:

— Тату! Бублях є на папірушці! Здається, два!.. Може, й один! Але є!.. Я пайшов допіру! Цвісти буде!

Обкопує, переносить, розсаджує малини... А раз зробив сажня з верби, кроквою збив та й вимірює всі куточки — весь садочок. Небагато його й намірив — двісті п'ятдесят квадратів. І досі на слупі вирізано коло хліва: «Садка є 250 кв. саж.» Небагато його, але гарний же який! Потім, бувало, ще як з району приходив, усе в садок заглядував... Ну, а тепер пише... Аби, каже, царство наше пролетарське цвіло... Між людьми перевчився хлопець!

Пригадав старий: приїхав син додому — вже два роки тому. Все на селі виводиться; у читальні — з комсомольцями; прийде, засвітить та й читає щось, виписує в зошит; спочити ляже по роботі на сіпі — зараз книжку в руки і — поки не засне... А як іноді почне говорити, то все про діла, про всякі

зібрання — там кого прийняли та що казав хто, а садком тільки пробіжиться, тільки зиркне.

От і каже раз йому старий:

— І не поговориш з тобою: все хапашся.

— Та чого? — каже. — Я ж так часто говорю, розповідаю.

А батько:

— Та ти про своє все. Воно добре, тобі краще знати, але ж дому не годиться забувати... От дуба на леваді треба було зрізати та дощок вниляти. Заколіє котре з нас — в рядпі не поховаєш...

А він слухає та позіхає. Книжку пальцем листає. Потім нагадався, наче прокинувся:

— Дуба, кажете? Що дуба?.. Що ви казали?

— Дуба, кажу, зрізати треба... Е-е, синку! Бачу я, дома тебе не турбує, в садок не заглядаєш навіть... Іванові хлопці вишні обскубують.

— Хай, — каже, — обскубують! На здоров'ячко їм! Більше кварти не вскубе, як заскочить.

Аж у грудях заболіло:

— Та як ото?! Садили, доглядали — та й для когось?! Мені це неойнятно... Ну, а як же, як ти візьмеш садок, як помремо — з гілляками обнесуть тоді?!

А він:

— Я, тату, не можу взяти садка, бо його возити не можна. Я от поїду скоро та в окрузі буду робити... А там хто й зна... Одне слово, не сидіти мені.

Так батьки й догадувались давно, ще як у районі був.

Прийшов раз, застріг воли, а сам, видно, про щось інше думає: застріг, ускочив до хати, в руки якогось календаря та й стоїть і читає. І батого забув поставити. Поїхав по сіно, а рубля не захопив з собою. І як розминався з хурою снопів, та й люшнями поволік по гузирах. Мало не розвалив хури. Ну, дядько з воза шкрябнув по голих драбинах батогом, хотів хлопця дістати, тільки що не вдалося! А той аж тоді схопився...

Одне слово, пішов між люди, пішов говорити — вже не до господарства йому... Хоч і каже все: «Партія велить любити господарство». І справді: вилягає полового та й гладить по шиї, за роги бере, а сам усе діла свої облумує...

І поїхав.

З округи перекинуло кудись на Катеринославицину, а тепер от знову... Е-ст!..

Ага! Так ота розмова!.. Каже — не сидіти мені тут.

Запекло старого. Глянув безнадійно, потім клято подивився, встав.

— Ну, як умиратиму, оддам усе Миколовому хлопцеві, запишу на нього. А мій син хай босяком...

— Гм...— десь-то не мав що більше сказати, а потім: — Бачте, тату, Миколів учиться й піонер... Він у раді колективу піонерського... Хто його знає, як воно буде.

Загнало старого у глуху вуличку: що ж робити? Що?!

— Всі ви такі тепер. А де ж пам, старим, діти садки наші? Чи з собою в могилу забрати, чи як? Що ж — ми садили, а ви не хочете й готового? Та й що ж це, синку, за отаке? Непойнатино мені.

— От таке, тату... А ви не журіться, якось буде.

І ці слова ще гірше впекли досадою: «Він ще втішає!» Підняв голову старий, бороду сторч поставив, пальці розтулені, наче заціпив, ворухить...

— Ну, добре ж, добре, синку!.. У могилу з собою нести садок...

Син тоді вийшов.

Ніч по долипах простеляє полотна над озерами. Білить при місяці. Росяно: пройди городом — по пояс заросишся, хоч викрути!

При місяці блищало одточене лезо сокири... Батько вийшов з двору урівноважений, наче спокійний, буденний. Пошелестів травою, і в тиші дзвонила тонко теслярська сокира, збиваючи кашку з доспілих стебел. Одгорнув гілляку від папірушки, прим'яв коло кореня траву і, ставши на одно коліно, гехнув дзвінко у стовбур при самій землі. Деревина здригнулась, наче звело її зо страху корчем, і перецвілі цвіточки посилались на чорну спину чоловікові... А він методично піднімав сокиру, лезо жадібно впивалося в соковиту кору, у свіжий осередок, білі шматочки дерева падали в боки й завішувались на траві...

Яблуня не впала. Вона трошечки похилилась; досадливо зрубана до останку, струснулася, зіскочивши з пенька, і обперлась розлогими вітами на траву, на землю, а сама так і стояла, зелена й свіжа... Стояла, як докір, як для печалі.

Зайшла печаль гірка у груди батькові, хотів плакати й кричати, а зверху був спокійний. Підкладався до другої яблуні, бризнув білими трісочками, як схопила за плечі жінка.

Не кричала, що тронувся ума — таке робить... Добре розуміла: лист, син...

— Змилуйся. Не губи! Воно ж живе! Воно ж плаче! Старий, змилуйся наді мною, змилуйся!

— Іди,— попуру обернувся на мить і ахнув.

— Не дам! Не дам! Мене зарубай!.. Мене краще, його не рубай!

Кипулась під деревину, впала.

— Іди, бо зарубаю. Все одно могила нам... Іди. На чорта воно!..

Іхали ранком люди в поле, бачили — стоять яблуні, обсіпані жовто-зеленими зав'язками, тільки посихлялись трошки, наче на руки, а не попадали, бо такі красні, розлогі — одне в той бік верхом, друге — в той бік. Зелениють, траву збито, втовчено, білі тріски кісточками розсипано по зеленому... Чудно так і... яюсь за серце взяло... Такий же красний був садок — плакати треба!

— Тру-у-у гов! — зупинив господар копі. — Стій! — сказав до хлопця. — Зайду питаю, що то в них за збиток такий.

А як пішов до хати, побачив старого на дворі: закошаний, тупий, із сонними очима, сидить на колоді — не то дрімає, не то щось роздивляється на землі.

— Добридень, дядьку! Що це з садочком вашим? — запитав.

Старий підвів голову.

— А що таке? — і брови підійняв.

Потім встав, подивився, спинаючись на пальці, через тин, обернувся і сказав таємниче:

— Тепер садочки відмінються... Хіба не чули?.. Мій син в города приписав, що відмінються...

Виселок Високий
9.XI.1927

КАДРОВИКИ

Гвозди бы делают из этих людей —
Крепче бы не было в мире гвоздей.

М. Тихонов

— Що це там на штреку? Танцюють, чи що?

— Танцюють?! — перепитав Васюк і засміявся. — Під землею рідко веселяться і ніколи не танцюють.

Однак у запитанні він відчув тривогу і придивився. Вогники справді чогось занадто метушилися.

В темряві підземелля око не може визначити відстані, і часто блиски світла обманюють людський зір: буває, ось за двадцять кроків ідуть шахтарі, помахують лампочками, а тобі здається — вогники десь за півкілометра миготять, перестрибують через цілий штрек, біжать на тебе. Це лякає повачків у шахті: за тим мигтінням вони вбачають катастрофу. Васюк знає випадки, коли такі початківці шахтної справи втікали від двох шахтарів, що спокійно йшли собі штреком.

Але Босий, сухий, високий шахтар, життя своє прожив під землею, в шахті він краще орієнтується, ніж зверху на колонії, тож навряд чи він помилиться тут. Зараз Босій пильно вдивляється і прискорює ходу, — кадрові шахтарі завжди біжать не від катастрофи, а до неї.

Вогники метушаться... До вух долітає гомін.

З вибою на штрек вистрибнув, паче випав, акумулятор, і зразу стало видно людей. Постать махала рукою.

— Швидше, хто там іде! Швидше! Шахтаря привалило!

Босий і Васюк уже добігали.

Десятник восьмої лави Амула, казанський татарин з блискучими вилицями, збуджений і блідий на тих місцях обличчя, де ще не густо ліг вугляний пил, кричав до молодих шахтарів, що збилися в гурт біля стіни штреку:

— Гайда, давай! Бистрей! Кровля упал, человек душит! Давай-давай!

Хлопці, видно, недавно ще селяки, не звиклі до цього підземного царства й не обізнані в його несподіванках, ледве перемагаючи страх, перішуче подалися до темної нори вибою.

Підбіг шахтар з великим давнім шрамом через брову, прислухався, зрозумів, крикнув до парубків:

— Хлопці! Попилися ви, чи що?! За мною, братці!

В його словах звучала така певність, що кілька парубків зразу ж одчайдушно кинулись за ним.

Босий і Васюк рачкували попереду, освітлюючи своїми лампами білі стояки кріплення, блискучі брили антрациту й риштаки конвейєра.

Попереду мигнув єдиний вогник, і ламкий тривожний голос покликав:

— Швидше, товариші! Швидше!.. Це ти, Босій? І Васюк? Ну скажи, друже, що тут робити? Звідки тут підступити? Як тут?..

Наляканий і стурбований, ще молодий оцупкуватий посадник метушився, показував пальцем на стелю, на органку¹, розводився про подію.

Васюк не дуже й прислухався. Він звівся на колінах, присвітив до стелі, оглянув вибій, оцінив становище і з власного досвіду й зі слів оцупкуватого шахтаря зрозумів, як сталося нещастя.

Бригада посадників саджала лаву. Органку били з двох боків, посуваючись знизу і згори назустріч одні одним. За кілька метрів уже мали зійтися посередині вибою, уже двое почали вибивати стояки за органкою, як лава з громовим гуркотом пішла. Стояки самі вистрілювали, наче пружини, з-під непомірного тиску; іншігнулися й ламались. Васюк і тепер бачив зім'яті в клоччя, поскручувані стовпчики за часоколом органки.

Треба було негайно відгородити вибій.

Товці погрозливо гули над головами, лопали, як лонає лід на ставку, грюкотіли за органкою, опадаючи брилами додолу. Лава сьогодні сідала якось западто катастрофічно.

Шахтарі мовчки зосереджено і квапливо били стояки густим рядом — вибій треба було врятувати.

Посадник розповідав потім:

— Бачимо — тисне. Вимірюємо пилкою, ну, як звичайно, вже ж я вмю відміряти, відрізуємо, ставимо — великий стояк. Воно, бач, осіло, поки ми відпиляли. Ще відтягли шматок — знову довге; сідає стеля просто на нас. А Петро ще й жартує, каже: «Підпирай спиною, щоб не сідало, та швидше ріж!» Ну, потім добрали способу: врізуємо короткий стояк, підставляємо, а воно сідає на стовп і затискає, не треба й підбивати... Отак, брат, працювали. Бо одно з двох: або воно нас прикріє, або ми його підіпремо.

Але пізно було бити органку. Бачили: сяє на вибій, на конвейер, а як не встережуться, то й на людей.

Згори гукали на допомогу.

Деякі молоді шахтарі кидали роботу й утікали. Петро хотів проскочити до них, щоб допомогти й підбадьорити,— отут його й прикрило.

Важке питання постало перед шахтарями, що прибігли на порятунок:

— На смерть, чи живий ще?

¹ Густий ряд стаяків, якими відбивають вибрану просторінь лави від вибою перед тим, як обвалити («посадити») стелю.

Ніхто не знав. Хотілося сподіватись, що живий, і сподівалися.

Величезна, в півметра завтовшки, ляда блискучої, віками спресованої землі одним краєм упала між органкою, а другим сперлася на шар вугілля у вибої. Посадник рачкував саме там, коло шару, як його привалило. Отже, він міг бути живий, як тільки брила не віддала шматків знизу. Зверху вона ціла, слизько-блискуча.

— Ну, дружочки, звідки ж тут приступити до нього? — нервувався оцупкуватий посадник. — Він отам, отак туди головою лежить...

Люди переглянулися.

— Ну?

Стояли позгинавшись, навпочіпки і навколішки. На якусь мить розгубилися.

Відчуття близької смерті, грюкіт лави, що сідала за органкою, розкопирсана, ніби її вирвало добрим набоем динаміту, стеля в тьмяному блиску від лампочок — все це пригнічувало. Але найбільше гнітило одне: рятувати шахтаря не було майже ніякої можливості.

Хтось запропонував розбивати брилу на грудки; цю пораду відкинули з обуренням: брила переламалася б і зробила б із Петра оладку.

Піддовбувати долівку? Але це занадто довга робота, а тут не то працювати — пройти небезпечно: із стелі раз у раз падають коржі, закріпити нема як, бо стеля вивалилася і стояки не досягають її. До того ж відкопувати випадало саме з протилежного боку, бо тим краєм брила не так щільно припала до долівки. Треба було проскочити.

Босий нічого не питав, ні з ким не розмовляв. Він одразу ж оглянув стелю й мовчки постукав клинком над головою. Всі прислухалися — гуло глухо, як у порожньому кадубі. Тільки хитнули головами — мовляв, погане діло!

Сиритними ударами обушків Босий, Васюк і шахтар з великим шрамом через брову відвалили два найнебезпечніші коржі; старий шахтар гукнув наказом:

— Ну, разом! — і всі троє швиденько прошмигнули до верхнього краю органки.

Тільки шахтарі, що боропять від смерті товариша, можуть так працювати. Лопати дзенькали і скреготіли, люто в'їдаючись у штиб, обушки били спірним цесестуком, і справа посувалася вперед.

Минуло хвилин п'ятнадцять.

Васюк держалпом лопати виважував вугляну брилу з-під коржа, що лежав на шахтареві. Раптом повернувся до інших.

— Тіло...— глухо сказав він, мов і голосом можна було по-тривожити приваленого.

Знову злегка потис на держално, здригнувся, прислухався і сказав сам до себе чи до когось:

— Хіба?! Ну-ну!.. Ану ще... ану ще... Ого?!

І раптом це тихе, здивоване «ого» розрослося в радісний, щасливий вигук на повні груди:

— Ого-го-го! Ого-го! Він узяв за лопату! Він тягне! Каже, щоб обережно!

Всі на одну мить застигли. І радість, і почуття відповідальності за Петра, за живого Петра, там, під страшною товщею, і подив,— усе це скувало уста, але в наступну мить почали гаряче перепитувати:

— Що він — ворушиться?

— Живий, значить?

— Живий?!

Тим часом Петро сам дав про себе знати: з-під коржа, наче з-за стіни, почувся тихий стогін, але звучав він досадою і наказом.

Шахтар із шрамом припав вухом до дірки, поки інші розкидали породу, далі підвів обличчя. Білки його очей, відтінені темним пилом на віях, світилися щастям.

— Лається!

Прийшов десятник і худорлявий з лица, дуже ще молодий, майже хлопець, технорук шахти Гронов. Серед веселих шахтарських обличч вражав його блідий, стривожений вид з розширеними очима. Він, пильно наглядаючи за тим, як іде рятівання, помагав кріпити, застерігав від коржів, давав поради.

Жваво ділилися враженнями, радощами й припущеннями про Петрів стан, але всі мертво замовкли, коли Босий і шахтар із шрамом витягли зів'ялого Петра з-під породи. Всі ждали, що скаже він, всі уста скувало його мовчання.

Він тільки важко зітхнув.

Обступили кругом і якусь хвилину дивилися мовчки, зацікавлено і з пошаною. Відчували урочистість події, велику її значність.

Тісі мовчанки ніхто не порушив. Здавалося всім, що не можна, що злочинно розмовляти з ним мовою товариша, співробітника, друга-шахтаря, не можна назвати Петром, плеснути по плечу.

І всі мовчали.

Він був при повній свідомості, тільки вкрай зморений. Важко й рідко зігхав — не міг перевести духу, — обводив поглядом шахтарів. Обличчя його було байдуже.

Але ось він мляво усміхнувся і видихнув зглибока:

— Ху-у-у...

Всі ожили. Васюк подав фляжку з холодною кавою, шахтар із шрамом підпер Петрові спину рукою, інші кипулися з запитаннями:

— Не поранило, Петре?

— Ну, як тобі?

Деякі не вірили очам своїм:

— Живий і здоровий?!

Світлили лампами в очі. Тепер ці очі на молодому кріпкому обличчі з рівним носом і густими темними бровами раділи, пожадливо оглядали товаришів і рідну обстановку підземного, такого милого світу.

— Та нічого, — несподівано голосно сказав Петро у відповідь на запитання. — Я ж примітив, що воно падає тим краєм... Припав...

— І нічого?

— Здається, нічого.

Він поворушився, склав одну долоню в кулак, другу, повернув ногами і став навколішки. Звестися на ноги не було де.

— На штрек би тепер.

Кругом загомоніли:

— На штрек, на штрек!

— Там, значить, повітря. Ну, й вода є.

— Давай посадимо на риштак.

Але Петро сам уместився на конвейєрі верхи на лопату.

Вже хотів кермувати держалном, щоб сунутися вниз, як з'явився фельдшер. Старенький, закошаний «помічник смерті» — так його жартома називали шахтарі — не звик повзати по вибоях, і тепер, піднявшись зі штреку в лаву, захекався й чухав тім'я — об стелю потовк.

— Кого тут поранило?

Не встигли показати на Петра, як сам він обізвався:

— Як поранило? Нікого тут не поранило. Повзи, дядю, назад.

Шахтарі сміялися.

Петро зачепив лампочку гачком за петельку на грудях, шарпнувся і швидко посунувся вниз на штрек. А за ним, радісною гомінкою процесією, його рятівники: Босій і Васюк — вони поспішали в свою лаву, — десятник, техпорок Гропов, а позаду розчарований фельдшер.

Шахтар із шрамом залишився з молодими шахтарями впорядковувати вибій.

Техпору́к Гронов, що весь час у вибої мовчки й зачудовано дивився на врятованого, на штреку сказав, усміхаючись і потискаючи йому руку:

— Ну, поздоровляю! Хай більш не трапляється такого.

— Не першина! Це дрібниці...

Петро, видно, не звик, щоб йому віддавали так багато уваги, і тепер почуває себе винувато й ніяково.

— Ну, поїдемо па-гора́, — сказав Гронов. — Ви хочете?..

— ...найперше — води.

— А потім? Я питаю про відночіпок.

Петро пив великими ковтками, поспішав залити спрагу. Гронов чекав і думав: «Як цей похорон живцем вплинув на його перви? І як він захоче відпочити після цієї okazji?» Техпору́к згадав дім фізичних методів лікування, куди шахтком послав його, Гронового, попередника інженера, коли той перепрацювався на шахті.

— А потім? — перепитав Петро, віддавши квартиру. — А потім до роботи. Бригада ж не закінчила органки, вибій забутило — віде врубмашині пройти, треба впорядкувати.

І, побачивши здивування й пошану в очах цього молодого інженера, Петро усміхнувся до нього, як учитель до дитини, що подала паївне запитання.

1932

ГІСТЬ

— Гриша, гайда!

Голос із глибини лави покликав його якомсь значно, з виразною інтонацією, видно, не просто па те, щоб сказати йому «здоров», — Гриша з деякою тривогою відчув це і, вимикаючи відбивний молоток, бистрим шукаючим поглядом глянув у хисткий морок вибою.

Той таки голос покликав уже чутііш:

— Гриша! Поспішай па-гора́ — з контори дзвонили. Митю! Ти, гляди, гостя застанеш.

— Ну-у?! Гапя?..

— Звичайно! Твоя Гапя вирішила — досить їй самій удома нудьгувати.

— Правда?.. Ого!

Гриша накидав куртку. Хотів віднести молоток у побутовий штрек, де лежить пила і фляжка з холодною кавою, але замість цього хапливо поставив його вбік метрової павислої брили, увімкнув, і під кулеметний перебіг пневматична сила спірно погнала сталеве вістря у блискучу грань антрациту.

Сусід знизу гукнув:

— Іди, Гришо! Кванся. Ми твій пай піджепемо.

— Так-так, зробіть це... Я побіжу... Ось тільки підрублене одвало — машина ж не чекає.

Внизу, неукильно підіймаючись по вибою, грюкоче зарубна машина. Кожна хвилинка врахована, кожний молоток на обліку.

— Нічого, Гришо, не турбуйся, йди! — гукає другий сусід з верхнього паю. — Ми надолужимо, постарасмося вже, раз таке діло. Іди, не гайся!

— Вже йду. Ще ось тільки трошки, тут швидко. Так ви, хлопці, підженіть... — і вголос свої думки: — Ого, Гапя! Ого!..

Звично словз на штрек, біжить до кліті, на литання відповідає, не зупиняючись:

— Гість у моєї Гапі! Авжеж, гість у Гані.

Так йому це слово занало — гість. Та й ніколи інших слів добирати.

Шахтарі розуміють. Чорні обличчя усміхаються, і в їх усмішках сліпучо блищать зуби і радість співчуття.

Двадцятидвохлітнього роботягу-вибійника Гришу люблять любов'ю трудової солідарності, а Гаю — за той теплий затишок, що вона своїми повними жіночості руками завжди вмів створити в клубі на селищі.

Тиха, привітна, з милим обличчям, у світлому шовковистому віску зачіски, Гапя своїми великими, прозорими, як вода, очима наче осяювала світлом радісної молодості шахтарський відпочинок.

Кожного вона зустрічала у клубі пебагатьма словами привітання і багатою усмішкою — в очах, на вустах, на щоках: «Добри вечір, Андрію!»; «Аааа, Ваня!»; «Привіт Миколі!» Так само просто зустрічала й чоловіка: «Здоров, Гриша!» — і це створювало враження, що Гапя тут у себе вдома, привітна господиня великої сім'ї. Про неї питали: «Де ж наша Гапя?» Навіть недовгочасна її відсутність почувалась. Ніхто так охоче не розповідав повин, ніхто це вмів так ретельно вибрати й підкреслити в свіжих газетах найцікавіше для шахтаря, без Гапі не йшла на лад робота в клубі. Гапя — душа вечорів пісні, бесід, самодіяльності. Мову Гапі визнавали в замітках і жартах стіпнівки, руку Гапі — в барвистому розмалюванні

газети, плакатів, в чепурності кожного куточка. А хіба цей пишний квітник з трьох боків тераси, квітник, що так прекрасно пахне після вибою, — хіба не з її ініціативи, не її зусиллям залив він подвір'я клубу хвилею зелені в піні бубляхів і пелюсток? Все — Гапя.

Останніх днів Гаю обережніше плескали по плечу, легше струшували її руку. Ходила поволі, на очах достигала в міцну грудасту жінку, нагадувала постаттю стиглу грушу, навіть шкіра на обличчі стала прозора, як на палитому соком плоду. На жартівливі пропозиції — підготувати завчасно зорини — усміхалася значущо, трішки збентежено, і світлі очі її темніли в глибині.

На штреку, провівши очима Гришу, шахтарі розмовляють, радіючи за нього і за Гаю:

— Гриша хороший товариш — в нього буде славний син.

— А може, дочка.

— І дочка добре: нашій зміні друга Гапя виросте.

А Гриша входить у кліть, в думці звертаючись до машиніста, якого відчуває високо зверху над собою:

— Швидше! швидше! швидше! У Гані — гість! Гість же у Гані!

Він не чекав сьогодні такої новини, але Гапя, здається, відчувала щось: згадав — вона зранку і плаття не одягала. Накинула широкий халат; так і залишив її в халаті. А йому й не натякнула, не скаржилась — боялась тривожити перед спуском у шахту.

— Ах ти, киця! — ворухить губами Гриша й пестливо усміхається.

Це сьогодні він їй відзначив: «Ти, Ганю, в цьому смугастому халаті і в своїх м'яких туфлях схожа на таку велику тиху кицю, — знаєш ти це?» Гапя сиділа на лутці, а він стояв біля неї і мовчки гладив її по голові (в хвилях волосся струмувало весняне сонце), тривожно думаючи про те, що чекає її найближчими днями. Вона схиляла голову, жмурила очі. «Ти й очі жмуриш зовсім як киця. Лиш не мурчись».

Кліть несе його на-гора, шахтний колодязь блискучими смугами вільгості мигтить перед очима, вгорі світліє денна поверхня.

— Швидше! швидше!

Дві сусідки на чолі з добрячою огрядною жінкою (Гриша вперше бачить її) безапеляційно заволоділи його квартирою, а самого Гришу, здається, вважають за хлопчача!.. А втім, він і сам, засипаний урочистими наказами й застереженнями, ще на порозі коридору, чуває себе хлопчачом.

— Шаа!..

— Ти не помився?! Весь у бруді!

— Гриша, син!

— Сина маєш!

— Сина!

— Входити, голубчику, не можна — вона дримає.

— Тихо... ша!..

— Пройдіть до цієї кімнати, голубчику, але постійте біля дверей — сипочка покажу. Там такий шахтар, ну просто одна радість. Ходім.

Гриша проходить слідом за жінками, слухняно зупиняється біля дверей, і ось огрядна жінка в супроводі двох сусідок (всі три вони щасливо усміхаються) поволі, урочисто, наче творячи якийсь величний ритуал, на простягнених руках, на добрих м'яких долонях підносить йому сина.

— Оце... — наївно питає розгублений Гриша, — це син?

Рожева, дуже відносна подоба людини рішуче стріпується, задерши маленькі ніжки догори, розплескане личко мружить-ся, напружується і заявляє:

— Вааа!..

Гриша забуває про жінок, він жадібно вдивляється в цю людину, — «ха-а!» — підіймає руку і прицілюється, щоб торкнутися крихітної ручки, але в ту ж мить син рвучко відпикує від нього на м'яких передбачливих долонях, і троїстий вигук суворого попередження, — між іншим, з потками прихованого сміху, — приводить Гришу до пам'яті: торкатися до сина не можна! Адже він, Гриша, весь забруднений вугіллям! Хіба він забув?! Глянути можна, але — торкатись?!

— Що ви?!

— Що ти?!

— Що ти, Гриша?!

— Досить, голубчику. Виходьте. Позналились — і досить.

Гриша виходить. В коридорчику йому знову щось наказують, попереджають, але з кімнати він випис в очах якусь не-проявлену думку, перозв'язаний подив, і по очах його видно, що він не все сприймає.

Та ось йому дозволяють увійти до спальні — Ганя не спить, але хай він постоїть біля дверей, тільки біля дверей, бо він весь у вугіллі, хай він не забуває цього!

Гриша слухняно згоджується. Ну, звичайно! Він постоїть тільки біля дверей, він не забуде, що весь замазаний, що він, не обмившись, прибіг привітати гостя і Ганю просто з вибою.

Він пригладжує темною м'язистою рукою короткий чубок, як перед чужими дверима, як перед зустріччю з незнайомою,

тихо входить до кімнати і, опинившись в ногах Ганиного ліжка, з глибокою цікавістю в погляді за одну мить вбирає в себе прекрасний, оновлений недавнім стражданням і щастям образ дружини.

Вона лежить горілиць, незвично біла, наче прозора, а очі... очей таких він ніколи не бачив у Гані: вони стали ще більші і якимось дивно поглибшали за ці кілька годин, в них, як і в кволій усмішці сухих покусаних уст, проміниться така радість, така гордість і ласкаво поблажливий жаль до Гриші, що спочатку він навіть розгубився.

Ганя каже ламким голосом (і та ж усмішка не злітає з її обличчя):

— О!.. Гриша!

Вона не чекала його в цю хвилину.

— Мені сказали. Я просто з роботи.

— Бачив? Синочок.

— Бачив... здала. Я ж просто з роботи, весь замазаний.

Після паузи він питає:

— Ти вже здорова, Ганю?

У відповідь на його слова Ганя усміхається, але потім підтримує його:

— Я вже здорова... я можу вже навіть на лікоть підвестись. Підійди ближче, Гришо. Як я хотіла, щоб ти був тоді тут. Щоб ти за руку взяв мене. Мені було б легше... Дай руку, Гришо.

Йому й самому хочеться підійти до дружини, взяти в свої долоні її руку, що лежить поверх ковдри, поцілувати бліді пальці. Йому здається, тоді він зрозумів би те, чого не розуміє сам, збагнув би в душі почуття батька, розв'язав би той внутрішній, невиявлений подив...— поділитися з Ганею йому хочеться в таку хвилину, але... торкатись до дружини не можна.

— Що ти?! Що ти, Ганю?! Я ж просто з вибою.

Після паузи Гриша каже:

— Я, Ганю, в лазню не заходив тому, що зараз іду зпову на роботу. В нас же вибійників мало, ти знаєш. Ти полеж спокійно, я прийду вимитий і... ми поговоримо тоді вільно. Правда, Ганю?

— А радий, що сина маємо? Зорини зробимо!..

— І які зорини!

— Чудно....— думаючи вголос, усміхається Ганя.— Новий радянський громадянин...

— О! Чувш, як нукає? Шахтар!

— Мамки вимагає. Мені зараз дадуть його.

— Ну, відпочивай, Гаю. Я поспішаю.

Гінсова Ганина рука ворухиться на ковдрі і ледве-ледве підіймається, але Гаю вже не просить його потиску, а Гриша, зрозумівши цей рух, каже:

— Я, Гаю, швидко прийду. Ми закінчимо другий цикл, я заскочу в лазню і прибіжу. Відпочивай... з сином.

Вона проводить очима кожний його рух, і та нова, задумлива усмішка, щаслива усмішка, не сходить з її обличчя.

А Гриша біжить до шахти й поглядає на обрій, вираховуючи, наскільки сонце скотилося вниз по небу, наскільки зарубна машина піднялася вверх по вибою.

1933

ШЕВА

1

Шева лежить шерухомо, але вона не спить.

Пасмо волосся в неї перед очима здається їй рясним кущем, що виріс під вікном. Коли вона переводить зір униз — тануючою плямою світиться білий дитячий лобик і її повна груди. Шева не ворухиться, думає і в своєму цілонічному безсонні дивиться у ватяний морок почі.

Вона чує — прокинувся Мотя. Сів і зразу ж почав одягатись. Наче вже настав ранок.

Але він не поспішає. Майже нечутно рухається в темряві, і щоразу, коли йому доводиться стукнути або шелеснути чим, він застигає і в тій-таки позі перечекує, поки встоїться тиша.

Тягучий спокій безсоння наповнює хату, обгортає речі, оплітає Мотину постать. Це той тупий спокій, що приходить з утомою, той спокій, що в ньому ховаються від тривоги. Це спокій окопів і фронту.

Проти низенького вікна окреслюється галіфе — Мотя стоїть серед хати. Довго. Щось думає. Зробив жест рукою і прошепотів, як людина на самоті:

— Та ми, сто чортів його матері!..

Мабуть уявляє, що говорить з парубками, бо сказав це по-українському.

Близько від Моті лежить Шева, пильно дивиться на нього і, здається, бачить його. Навіть темної осінньої почі для цього не треба світла, так вона знає — до найменшої рисочки! — це

рідше чорняве обличчя з веселими очима жартівника й худими щоками людини, яку ніколи не пестило життя; так вона знає цю жваву хлопчачу постать.

Млисту темряву почі проймає тиша, темрява і тиша — це одне, те, що обгортає речі і таїть у собі цей тягучий спокій. Здається, сказав слово разом із звуком спалахне сірником.

І Шева мовчить, коли Мотя вертається від дверей і пахляється над нею.

Він прислухається.

Шева дивиться в те місце, де вгадуються його очі, і чекає. Та він не цілує її, тільки жестом заспокоєння тихесенько проводить долонею по косі і майже зовсім беззвучно шепче, як пестоці:

— Ше-ва...

І виходить.

А Шева так само лежить перухомо. Але тепер уже не спокій безсоння, а глуха тривога збуреного світу причаїлася навкруги. Наче Шеву винесли з домашнього затишку й поклали серед широкого світу на розпутьті, де з кожної дороги може вийти лиха година і смерть.

Дитя крізь сон поривчасто посмоктує, і тоді від губів маляти по всій груді розпливається солодке відчуття якогось звільнення, віддавання. Але це завжди втихомирливе посмокування зараз викликає не радість, а зворушення і смуток. Шева дивиться на дочку — крізь життя, крізь тривоги фронту й невідомість розпутьтя.

— Малесеньке... Ти ще з мамою...

Вона встає і сідає біля вікна.

За селом чахкотить поїзд.

Старий обзивається з тапчана, — досі він рівно дихав, і можна було думати, що спить:

— Чий це поїзд, дошу?

Глухо, паче в густій хмарі десь бабахнуло — раз і вдруге. Шева прислухалась і сказала:

— Це не поїзд, це панцерник.

— А чий він: їхній чи наш?

Вона мовчить. Не сподівається нічого доброго від цього панцерника, заблудлого в осінній почі. Мало чий він може бути!.. Пронесло його попад село — звідки? куди?.. Хай не повертається!

Вона загубила відчуття часу. Чекає рапку і не знає, чи довго ще чекати. Стовбур верби ледве окреслюється на тлі хлівця, розпливчасто маячить, зливається з мороком і зникає.

Між кущами рогози тьмяно блищать латка ставу. Плесо його відчувається під туманом і через те, що другого берега не видно, здається без краю широким, захисним. В березі стоїть човен. Можна збігти за хвилину, відіхнутися веслом і зникнути в хащах очерету або ж і переплисти на Гпилий острівець.

Дитя часто їй рівно дихає.

Старий, мабуть, думас про сина, бо вже двічі обзивався — все «Мотя».

— Мотя давно пішов — ти ще спала та й спала.

Потім знову:

— Мотя не заїде до твого старого?

Вона відповіла:

— Мотя зміпить його: батько ж на греблі.

— Сам?

— Ні, з хлопцями.

— Хто там полізе в ці хащі такої ночі...

Свекор звисив ноги з танчана, по-старечому стогне і знову вникає в тишу в'яле слово:

— Світає.

Та Шева повертається на це слово жваво, з подивом:

— Хіба світає? Темно ж!

— Ці дні і під обід темно, генер — злодійські ранки.

— Злодійські... — повторює Шева і через якусь хвилину додає, подумавши: — А ви кажете, варті на греблі...

І не закінчує. Якась сила підводить її з табурета, прихляє до вікна: щось темне, рухоме входить у поле її зору, щось хитнуло доріжку плеса між рогозою...

«Човен?!»

До подвір'я підпливає човен.

«Це Мотя з Грицьком і Ганнусенковими хлопцями... Але чого то раптом?! Дорогою ж від греблі ближче...»

Човен рухається, і тому обриси його окреслюються певніше, виразніше, вони не тануть — і Шева думас:

«Справді вже світає...»

Торочки спідниці плутаються в пальцях, не зав'язуються... І які довгі коси! Вони виливаються з рук, витікають струмками шовку поміж пальці, їх ніяк не можна зібрати в жмут на потилиці... А човен ось уже вривався в пісок.

В цю мить Шеву вразила одна річ: вона тільки зараз помітила, що вони мовчать. Усі мовчать, — то хто ж це?

Задки відсунуваючи од вікна й відгортаючи пазуху, щоб зразу зацяткати груддю дитя, вона все не зводить зору з таємничих гостей.

Ось силуети в човні заворушилися, і їх стало багато. Передній підвівся, вистрибнув на берег — дуло гвинтівки стирчить над його плечем біля шапки! Що вони здійсмають з човна?

«Невже?!» — протестує свідомість, але жадібно витягнуте рило на двох коліщатах не залишає сумніву...

Вона зрозуміла. Зрозуміла і навколишній світ свій відчула, як фронт; фронт, поставлений у залежність від її позиції.

Цієї позиції вона злякалася всім своїм молодим тілом, материнством, жіночістю, любов'ю; злякалася до остовпіння, до морозу в грудях; злякалася і з жахом прийняла цю позицію, бо не могла не прийняти, бо не вишикало думки припасти на ліжку до подушки чи шмигнути поза кущі порічок до свого чвника і зникнути в очереті... Вона відчула світ тільки як фронт, життя — тільки як бойову ситуацію, і світ і життя прийняла такими.

2

На цьому фронті займає цілком виразне своє місце Шевин батько, Йось Штуцель, або Йось Бідний, як його звать на селі, щоб не плутати з другим Йосем Штуцелем — багатим. Бо силутати цих двох Штуцелів було б занадто великою честю для батька Шеви й занадто нахабною негречністю до її дядька. Між ними нема нічого спільного, крім того, хіба, що обидва вони однаково зуться.

До багатого кажуть «пане Штуцель». Як до посесора. А як же? Бо він — права рука посесора. Закупити ліс, поїхати в Бессарабію по худобу, зробити вигідний договір з сусіднім паном — хто? Пан Штуцель. Голова!.. Пишна сіра борода, костюм, при годиннику — сам як пан і по-польському ріже — все «пшепрашам, пшепрашам». Штуцель уміє! Такий в житті не пропаде.

А що таке його первешній ¹ брат? Це просто мужик. Великий, плечистий, у брудній полотняній сорочці, в рудих чоботях — хто б до нього сказав «пане Штуцель»? Борода обстрижена, велика шерехата долоня мужицьким рухом витирає вуса, і навіть голос якийсь мужицький — грубий, безцеремонний; регіт гучний, аж шиби бринять; чарку з селянами вип'є — співає. Хлопці й дівчата зуть його «дядьку Штуцель».

Одинадцяти років він zostався без батька серед юрми дітей із старою матір'ю. Батько був музикант і тримав крамничку:

¹ Двоюрідний (диал.).

на миснику в куточку за столом по ньому залишилось кілька шматків мила, цукор-пісок у торбині, лаврове листя, оселедці і гас.

Що могла зробити стара Сура з юрмою дітей у глухому волисьькому селі по смерті чоловіка-музиканта? На скрипці грати вона не вміла, а поставити торгівлю й поготів. Діти спожили цукор і оселедці, гас вигорів, а мило розібрали сусіди наборг і діло на тому прикрилося. Сура згадала, що вона колись з дівчатами ходила на буряки, забрала старших і пішла позад гурту врапці. Добре, хоч заробити було де: село на десяток панів працювало, бурякові плантації підступали до самих тинів.

І нічого. Робили люди, робила й вона з дітьми, не всі погинули. Двох тільки свята земля прийняла, а дочка добре вийшла заміж, один син забився в Міньськ на шкіряний завод — гроші присилав матері, другий виїхав аж до Америки і, хоч не присилав грошей, але, казали, добре влаштувався; тільки третій — Йось — ні на що не вибився, нездібний. З людьми не вмів обходитись, не вмів уклонитися, де треба. Шарував, копав, возив, далі вже на машині — сіяв, з парубками над ставком галасав. Потім-таки на плантації полюбився з дівчиною, — злигалася біда з горем, — обкрутилися, а по весіллі йдуть обоє на буряки, співають з хлопцями й дівчатами.

Так і остався — Йось Бідний. Навіть батьковою стежкою не пішов — кругом певдатний. Та й приходять сусіди до Йося — сидять обоє, полуднують: скибка хліба, скибка цукрового буряка, скибка хліба, скибка буряка. Бутерброди. Ривка рум'яна, курноса, красна жінка, як яблуко, і Йось — дай боже кожному, обоє й не марніють на бурякових бутербродах, як отроки в царя Навуходоносора.

Потім у Йося Бідного пішли діти. Щороку. Курносі, з пухкими материними вустами, гарчі, брудні, здорові. Вони населяли тісну хату, підростали, не вміщалися в ній і поширювали територію свого буття: гасали обідрані, голубоокі й пискаті по своєму брудному сільському кутку, усміхалися материними прекрасними вустами безрадісному світові.

Деякі мерли від пошесті — різачки, скарлатини, а ті, що вижили, були все такі ж рум'яні й хороші, і вже їх гетто над ставком не задовольняло.

Під цим гетто разом з «городами» й «садками» лежало щось близько десятини землі, приблизно стільки ж, як і під приватарем. На живого члена єврейської громади цієї землі, споконвіку орендованої в різних панів, а тепер у баронеси фон

Шодуар, припадало стільки ж, як відпускалося для мертвого. Мертвим було вільно лежати на сажні, але живим на сажні тісно — і діти Йося Бідного, виростаючи, переходили межі своєї орендваної батьківщини. Їх знали вже на селі, бачили на ставку, в гаю, на оденках і на буряках. Вечорами вони співали і сміялися, наполегливо шукаючи рідких радостей у цьому безрадісному світі.

І ось найстарша — Шевочка — дев'яťсот сімнадцятого року вийшла заміж. А вісімнадцятого Йось Бідний уже і внучку має, Іточку. Вона буде така ж здорова і настирлива, на зло всякому лихові, ростиме і прикрашуватиме цей потворний світ. Отже, ростиме і прикрашуватиме. Іта. Вона спить і подитячому часто дихає, це вона росте.

А дід не спить. Ні, він не спить, Іточчин дід, Шевин батько. Він має своє цілком певне місце на фронті.

3

— Йось Бідний,— казали,— йому тільки в землі грабатись. Роботяга собі чоловік, та й годі, а так щоб до чого, то ні.

— Йось Бідний? Це постійний чоловік,— казали згодом.

У Воронківцях стояв карний гайдамацький загін. Там били за графа Потоцького. В Узьмінь тільки навідувались погостити — тут за баронесу Шодуар били раніш.

Приїжджали здебільшого в неділю, тихо, мирно випивали в куркуля Махтея Батога, бенкетували й не чіпали нікого. Потім виходили на село розважатись на майдані біля ставка.

Вони гарцювали на конях, сміялись і нагаями поляскували, а велика юрба старих і малих стояла по груди у ставку й пила воду по-товарячому. Євреї співали «майофіс»¹, пританцювуючи, а українці підтягали їм.

— В одну дудку граєте, одну й пісню співайте,— казали винахідливі хлопці-гайдамаки. І реготали. Вони були в добром гуморі і веселились, не виймаючи навіть револьверів. Іноді тільки для порядку — бо й у розвагах повинна бути дисципліна — для порядку па піску лежав хто-небудь; раз — убитий партизан Мартинчук, а то ще раз — голе тіло скляревої Слімки.

Над ставом бігли веспані хмарки, сонце виходило з-за них таке сліпучо-яскраве, що дивитись на світ не можна було.

¹ Жартівливий єврейський танець, супроводжується співом.

Мелодія «майффіс» стелилася над плесом, і її чути було за ставком у Недоброді.

Йонка, недоучений історик, стояв на мосту в філософській позі і з усмішкою покинував чорною, уквітчаною вінком, головою в ритм пісні.

Гайдамаки з нього кепкували, але не били — що ти зробиш божевільному! Йонка ще до революції ума тронувся. А під час цих розваг не збожеволів ніхто.

4

Раз уранці Шева потрапила на несподівану групу: попереду йшов батько, а за ним три гайдамаки. Вони, мабуть, щойно з'явилися в селі, бо ще були тверезі і розмовляли між собою стиха. За групою біг гурт дітей.

Шева остовпіла, зупинилася здаля серед дороги.

Батько йшов якось чудно випростаний, з піднятою головою, наче сліпий. Сорочка ззаду зсунулась аж до плечей — хтось, видно, рвонув його за комір. Він озирався навкруг себе, ставлячи ноги як не свої, пишпорив очима по селу, по білому світу.

Саме тоді, як Шева зупинилась, він сказав до дядька Харитона:

— Бувайте здорові, Харитоне! — і чудно усміхнувся. Дочка він не примітив.

Харитон стояв з вилами біля тину. На привітання він не відповів, тільки дужче насупився і згріб пальцями великі русяві вуса.

Шева підбігла до нього.

— Що це таке, дядьку Харитоне?! Ідьте ж, дядьку Харитоне, вони ж його ведуть на цвинтар!..

— Стунай додому! — гостро сказав Харитон, плюнув у долоню і взяв вила з лівої руки в праву. — Нічого йому не буде, а тобі крутитись перед очима пічого.

Він вийшов з воріт.

Мартин Кривенький, низькорослий кирпатий фронтовик на дерев'яній нозі, стояв біля перелазу. Здається, він не звернув уваги на чудну групу, очікував Харитона.

— Гній розкидати? — запитав і взяв з-за тину вила. — То підемо разом.

Шева тремтіла, їй затинало дух, і вона наче схлипувала. Забігала до людей в хати і в подвір'я, зупинялась біля тинів і, притискаючи руки до грудей, мов від холоду, казала:

— Ви бачите? Що ж це робиться?!

— Ходім, дядьку Степане, вони ж заб'ють його!.. Ой, боже мій...

Люди виходили за ворота, одні стояли, інші тяглися за процесією або її перед нею до греблі. Хлопчаки вже обгасали по всіх домівках: «Йося Бідного на окіп ведуть — стріляти!» — і самі паввипередки за ставок. На мосту збирався гурт.

Рибалки покинули у ставку невід, причалили до берега і повискакували з човнів. Їх було шість, наймитів орендаря, і розмовляли вони голосно.

— Куди це, Йосю, путь держите?

— Бувайте здорові, хлопці! Путь недалекий — за село, на окіп.

— Я вибачаюсь,— сказав Тимко Гаптусенко,— а боржок? Доведеться з окопом зачекати — боржок віддайте.

— Еге, це добре діло, набратися та й на окіп! — підійшов до рибалок Мартин Кривенький і, виразно глянувши на братів Гаптусенків, додав: — Я собі мовчу та й мовчу, але раз на окіп — будь ласка, боржок. Мені теж. Що я, Ривку твою візьму за борг?

Не оглядаючись, Штуцель сказав голосно:

— Я вам на тім світі відтанцюю.

— Нічого! — пошлював у долоню Харитон,— відтанцюєте ще й на цьому.

Гайдамаки мовчки переглянулись, не припиняючи ходи.

І з того і з цього боку на греблю йшли люди. Юрба забила місток, чекала. Поруч з дідом Явтухом попереду тремтливо кулилась Шева.

— Не квапся! — сказав гайдамака, з вусами на губу, до Йося.— Встигнеш.

Позад процесії йшла друга юрба, попереду метушилися діти. Близько від гайдамаків, майже поруч з ними, шкатуляв Мартин Кривенький, опираючись на вила, як на палицю. Держално значущо стукало по камінні. Гайдамака з вусами, навислими на губу, поглядав на кривого скоса.

Від гурту відділився дід Явтух. Він тримав руку на своїй перистій бороді і усміхався.

— Куди це ви, хлопці, ведете чоловіка?

Маленький, видно, затятий молодий гайдамака з чорними задиркуватими очима, стунивши крок уперед і клацнувши замком:

— Зійди, діду, з дороги!

Дід Явтух дивився на нього спідлоба і все усміхався. Ця усмішка могла б збісити навіть святого.

— Та й нащо це клацати?

— Егеж, і нащо б то я клацав? — підійшов дядько Харитон, так постукуючи вилами в каміння, наче набивав їх, щоб не злетіли. Поруч з цим зятятим і маленьким він здавався велетнем. Гайдамака подивився на нього знизу вгору злим поглядом і спитав:

— А чого це ви, дядьку, з вилами?

— В нас така заведінка, — поспив Кривенький, — гній розкидати вилами. Зараз будемо гній розкидати.

— Мовчать!

— Тю...

— Не тюкать!

— Перестань! — обізвався гайдамака з обвислими вусами. — Чого ти з людьми задираєшся?

А дід Явтух усе стояв і усміхався.

— Ото ж я дивлюсь: мале, а таке кляте. (Гайдамака протягнув до старого коробку з цигарками). — Дякую красно. Не курю.

— Не курю, — відповів на частування дядько Харитон і сплюнув. Він добре знав, що дід Явтух курить і, мабуть, хоче цигарки так само, як і він.

Хоч як умів поводитися з людьми старшої гайдамака, проте й він не міг знайти виходу — спереду і ззаду стояла похмура юрма. Тільки старий перістий чорт усміхався, але ця усмішка показувала, що він перший дасть по голові. Гайдамака довго розкурював цигарку, памагаючись не бачити зарештованого, а той як на зло стояв перед ним і не входив у натовп та, мабуть, підморгував.

З цього становища виві-таки дід. Він викинув руку до тих, що юрилися на греблі по той бік гайдамаків, і гукнув:

— Якого ви біса стовпилися? Що тут, тіатри, чи що? Не бачите, що добродіям пройти треба?.. Ніякої пошани, ну просто тобі худоба!..

— За ще це, тату? — питала Шева, йдучи коло батька і з прихованою ніжністю опраляючи на ньому сорочку. — За що вони хотіли тебе застрелити?

— А як же?! — наче й здивувався Штуцель. — Коли вони не стрілятимуть таких, як я, то такі, як я, постріляють їх. У них є нюх, доню.

Шева вперше чула такий тон від батька і поставилась до його слів з недовірою. Але скоро не тільки вона — ціле село стало поважати в Йосеві Бідному несподіваний і разом з тим неабиякий талант.

Його хотіли розстріляти за те, що в його хаті застали трьох парубків-українців.

Парубків не допитували, чого вони були у Штуцеля, що робили в ванькирчику, і Йося Бідного думали знищити зовсім не за організаційні дії на підриє владн ясовельможного гетьмана, а просто з таких національних ревнощів: вони застали його між хлопцями, він щось говорив, поклавши Грицеві Джурі на плече свою велику долоню... Подумаєш, дружба! Українські парубки й рудий Йось!..

Після інциденту на греблі Йося Бідного три дні не було в селі, а четвертого увечері до Шєви в подвір'я над ставком незнайомий чоловік привіз дрова.

Вдвох з Мотею довго складали їх під катрагою, потім чужий зайшов до хати, а далі падійшов батько. Шєві сказали, що вона нічого не знає, але вона зпала, що чужий привіз гвинтівки.

В педілю під обід з цвинтарів затроскали часті постріли. Дівчата цього дня вільно ходили по селу, на ставку ніхто не влаштував розваг з «майфiсом», від гайдамаків не було ні слуху ні духу. За цвинтарем у рові сохли грудки свіжої землі, посередині хтось поклав пеобтєсаний камінь. У млині біля вікна сидів Федір Гапнусенко й пильнував за греблею.

Увечері в Моті зібралися хлопці. В тихій бесіді Йось Бідний так сформулював політичне становище:

— Як така влада, то краще ми поки що побудемо зовсім без влади. А втім... побачимо.

6

На пукатому горбі єврейського цвинтаря залишився сам Йось Бідний. Стояв біля чийогось надгробка, дивився перед себе, сам як надгробок, важкий і нерухомий. Велика рука його застигла на сірому камелі, зливалася з ним.

Брудна ватяна фуфайка панцирем блищала на його грудях. Засмагле пошерхле обличчя, з густими бровами й пасторченними підстриженими вусами, було зосереджене, вугласте, колюче.

Був день погідний, блакитне небо, чисте і прозоре, показувало на мороз. В його безмірній глибині, в космічній його сині почувалось якесь напруження, наче настала вирішальна хвилина для всесвіту, і всесвіт глибоко задумався.

Штуцель стояв скам'янілий, пестямпий, повний тих мотивів плачу, що кілька хвилин тому підіймалися над цвиштарем. Не міг позбутися їх звучання, не міг опам'ятатися від тих співів; на самоті в тиші цього погідного осіннього дня вони наповняли душу, звучали в ній тисячолітньою жалобою пароду, такою пекучою жалобою, наче ціле людство підіймало на пайвищі поти плач відчаю, і всесвіт задумався в цю вишальну хвилину.

Прокляті слізьми і стогопом матері! Прокляті дитячою кров'ю!

Прокляті кожною грудкою могильної землі — на віки вічні! Вони убили тринадцятилітнього хлопця Давидка. Увійшли в село і зразу ж коло греблі зустріли і зняли з нього чорну кучеряву голову. Він утікав і в передсмертній тузі кричав «мамо!» — а його мати Голда вмерла три місяці тому...

Далеко за ставком жовтогарячим листом горів березовий баронський парк. Плесо в вісімсот десятих з жовтими острівцями лежало перед очима люстром, по якому хтось порозкидав букети. Осяйна просторінь ставка таїла в собі тишу сьогоднішнього неба, в холодному блискі воді — та ж напруга величної задуми й незабутньої жалоби.

Штуцель у цю мить, може, вперше спізнав красу і подумав: «Яка ж прекрасна може бути ця наша проклята земля!»

Він повернувся очима до Чорного тракту, куди щільно позирав, і побачив Йону недалечко під деревом з синім листям.

Одягнений звичайно — в латаному піджаку і в штанах з мішка — божевільний замість шапки мав на чорній кучмі вінок з опалого листя. Він сидів на пеньку і, пагнувшись над плитою, може, сотню літ тому поваленого надгробка, старанно робив щось сухим прутом.

Штуцель підійшов до Йони, і божевільний підвів на нього скорботні очі. Він не перестав тихо тягти мотив надгробного плачу. Жарке листя його вінка кидало на молоде щє, але заросле обличчя жовтогарячий одсвіт, як саяво.

На врослій у землю плиті вимальовувався протертий слід одвічного моховистого руна невизрашній візерунок старих літер. Йось Бідний подивився на нього очима писемної людини, сів на сусідньому надгробку і запитав Йону:

— Можеш розібрати?

Йона прочитав свідчення каменя про те, що Шмуль Абрамович загинув на п'ятнадцятому році життя від рук слуг восводи Альбрехта Ласського під час нападу на Узьмін 1565 року.

— Півтисячі літ! — задумано сказав Штуцель. — І тоді вбивали. І тоді співали «майфіс», а потім плакали на цвинтарях... І отак півтисячі літ, а, може, й тисячу глумилися над оцим нещасним людом! — Він довгим поглядом провів по обшарпаному селу, помовчав і повернувся до Йони: — Вчився ти, Йоно, і хоч не дали тобі довчитися, знаєш ти багато... Ти ж грамотніший навіть за ребе, правда? А сказати не можеш, як покласти кінець оцій тисячі літ і нову тисячу почати на щастя, — не можеш сказати?

Штуцель оперся ліктем на коліно, взяв підборіддя в долоню, — мужицьке обличчя його перекошилося від цієї пози і від зосередження, — думав. Він не чекав якоїсь відповіді від божевільного і розмовляв з ним так, як розмовляють з дітьми або на самоті, міркуючи вголос.

Йона перестав співати свій тужний мотив, оглянувся і, витягнувши до Штуцеля шию, зашепотів:

— А воевода Ласський? Він же ще живий. Він же в селі з челяддю, — як же цю тисячу почати?

— Це, Йоно, хорунжий Біденко.

Йона хитро моргнув — знаємо, мовляв.

Штуцель покивав головою:

— Один ти, Йоно, в нас учений і... — не доказав, змінив розмову: — Ти, мабуть, їсти хочеш? Піди до мене, там у печі є борщ, хай тобі dadуть.

— Спасибі. Я нарубаю дров і паношу діжку води. А хто Давидка вбив? А хто Степанчука привіз закатованого і скинув на подвір'я жінці й дітям? Не Ласський...

— Іди, Йоно!

Суворою волею свого погляду він повернув божевільного, і Йона пошелестів сухими бур'янами вниз з горба. А Штуцель пішов назустріч двом постатям, що йшли з поля до цвинтаря.

7

Сільського влетня Тимка Ганнусенка можна було впізнати ще здаля. Він ступав широко й поважно, на кожний крок навалюючись усім тулубом і поводячи вперед то лівим, то правим плечем, наче ломився крізь повітря. Другого — білявого, високого парубка — Штуцель бачив уперше.

— Ну? — спитав Йось Бідний і поручкався, оцінюючи пильним поглядом незнайомого.

Ганнусенко взяв його за лікоть, скеровуючи в куці до нового надгробка.

— Діло ясне: хлопців з загону Багор не дасть, а пам і не треба. А от щодо зброї, то цього нам треба, і зброї Багор... теж не дасть. В них зараз — задача! Аби викопали. А нам радять не гаятись.

— Ну? — звернувся Штуцель до білявого.

— От і все,— сказав той сердито. В ньому виявилась злюча й безцеремонна душа, в цьому голубоокому й рожевому.— Моє слово потім — інструкція та інформація. Зараз одне скажу: кого терпите? Кілька десятків мазунів при одному «максимі»? Та ви ж їх можете отак! — і довгі жовті пальці простяглися до горла Йося Бідного. Той одвів партизанську руку так само безцеремонно, майже ударом («На Біденкові покажеш!»), оглянув свою долоню, загнув пальці в кулак і сказав:

— Коли так, то в мене є одна пропозиція. Закуримо, хлопці, й поговоримо.— І до нового: — А ти будеш з нами, коли ми їх отак... за горлянку пальцями?

— Ні, я втечу.

Гаптусенко усміхнувся.

— Багор давній підпільник, він знає, кого посилає.

8

Пропозицію Йося Бідного прийняли, увечері затвердили, обговоривши з хлопцями в селі, а вночі привели в життя.

Робилось це так.

Під дванадцяту годину повз хвіртку пана Штуцеля, Йося багатого, проходив Йось Бідний — сутулий, у ярмулці і в лапсердаку. Вартовий збив шапку на потилицю і скинув на руку гвинтівку.

— Ай-ва-ай! — відсахнувся Йось Бідний. Він так злякався, що з його рук випорснув кінчик білої пілки, в якій він ніс яблука. Великі й важкі, вони тьмяними кульками розкотилися по стежці біля самих ніг вартового.

— І нащо вам, пане хорунжий, так лякати бідного єврея? А-ай-вай... — бурмотів він, збираючи. Але як тільки побачив біля своєї голови голову вартового, що зігнувся за яблуками, спритно вирівнявся, і релані кліщі його рук в одну мить упали на шию петлюрівця і замкнулися на ній. А з-за магазину вискочило дві постаті — одна велетенська і друга худа, цовга.

Зігнувшись, вони пробігли попід вікна, вскочили в одхилені сіпешні двері і разом увійшли до хати. Три гранати в лютому замахові нависли над верхівкою біденківського загону

і три безоглядно рішучих голоси — басовитий Йося Бідного, прозиливіий Багорового партизана та гримуча октава Тимка Гапнусенка — наказали цілком незаперечно:

— Руки вгору!

Гапнусенко відчув, що він за останні п'ять хвилини дуже схрип, остерігався говорити і тільки потім уже, як випускали бацднів з хати перед загіи озброєної узьмінської голоти, сказав:

— Ворушись, а те як бацну буряком по макітрі,— і підніс «бомбу» над головою,— тут тобі й амба!

Штуцель реготав, тріумфуючи.

9

Була тривожна ніч. Кілька петлюрівців під прикриттям темряви уникло облоги. По них стріляли з гвинтівок. Вили собаки. Повстанці ходили з ліхтарями — на ніч упав густий туман. В млині на греблі світилося — там припасовували біденківського кулемета — дулом у вікно, на цвинтар за греблею. Люди не спали, ходили одягнені коло хат, чекали наступу...

Але минула ніч, і настав ранок, розвиднилось, і день мчнув — ніхто не з'являвся.

З полудня трохи розвіяло туман. Штуцеля покликали на дзвіницю. Він виліз, приклав до очей бінокль, невміло підкручував його.

Перед самою дзвіницею пролетіли якісь пташки, виросла жінка з в'язкою дров на плечах і зразу ж десь загубилася. Програвся хтось на коні, та Штуцель не впізнав місцевості і забрав сперед очей бінокль, щоб краще роздивитись.

Світ розширився і відскочив у далину. Йось Бідний знову притяг його біноклем, зразу натрапив на Недобрід за ставком в кілометрі від берега, знайшов стару церковцю і загіи піхоти. Він входив у село з касрилівського шляху. За старими липами його не стало видно.

Йось Бідний довго оглядав обрїй, міркуючи, що буде далі.

Ходили чутки, що більшовики є в місті. Посланець пішов туди ранком лісками й долинами Случа. Від нього ні слуху ні духу. За десять кілометрів, у Касрилівці, скупчилися петлюрівці. Їхній загіи підійшов на постріл — у Недобрід. Чому вони не перекидають сюди більше сил?

Надвечір з-за чавунки на узьмінську дорогу виїшло кілька вершників. Довелось спробувати кулемет. Перед самим переїздом упав кінь. Вершники зникли.

На смерканні Йось Бідний з довгим голубооким партизаном Чубаком розставили секрети, розпорядилися паявшою живою силою, приготувались до почі.

В селі стояла незвичайна вечірнього часу тиша. Люди не світили в хатах, рано подоїли корів і повечеряли, шепотіли коло перелазів, молилися, поглядаючи в бік греблі.

На ніч унав густий туман.

10

Іточка вхопила повітря для голосного плачу, але заплакати не встигла, тільки пискнула й зацокала губками.

Похитуючи дитя біля грудей, Шева незручно нахилилася до старого, поклала руку йому на плече:

— Шша... Петлюрівці. Човном з Недоброду. Лежіть тихо.

Навшипицьки метнулася до дверей, обережно прочинила їх. Сіпешні були відхилені. У вузький отвір вона виглянула надвір.

Справді, з хати було багато темніше. Це того, що обклали стіни на зиму: очерет заступає вікна. А вже зовсім світає. Та й не так уже й темно, це просто туман затопив усє. Саме затопив, заляв, заснував.

Качка забилася крильми в очереті, закахкала, зірвалася і полетіла, видніючись, як крізь воду.

Чого вона злякалася?..

Авжеж, так і є: другий човен. Чи здалося?.. Ні, он він. Ляснуло весло. Далеко ще на плесі... А перший стоїть ось при березі. Який він великий!.. О! Це ж човен дядька Штуцеля! Он і піс вирізьблений мавкою...

Люди на березі шемряють папочіпки. До них три сажні, але й вони, як у воді. Злодійський ранок.

Що можуть побачити тепер із греблі чи з дзвіниці? А погбель підкрадається...

Рука сама відхилила двері ширше.

«Як побачать — смерть. Ну, ясно. Буду кричати щосили».

Шева подумала це просто, без жаху, але, намагаючись вгадати фізичний біль від першої кулі, здригнулася і скулила плечі — відчула кулю майже фізично. Дитина запручалася ніжками, випростуючись.

«Рости, рости, Іто!» — прошепотіла Шева, і в куточках очей її засвербіло слізьми.

Час ущільнився: кожна ця мить містила в собі багато образів, життя. Їй чогось уявилося, як Мотя держить за ріг корову, а сама Шева вперше доїть її. Вони викормили

корову з рук з теляти. І ось тепле молоко бризкає Шеві на руки — Шева тільки вчиться доїти, в неї ніколи не було корови. Іточка буде впростати на молоці. Мотя сміється, кепкує з своєї господині, а Шева посварюється, але любить чоловіка зараз, може, більше, ніж коли. І тільки крадькома скоса поглядає на нього. Потім Мотя підтримує цидилок, а Шева наливає. Пахне молозивом. Руде телятко лежить серед хати. Іточка в колісці пацас пійкками...

...Один з петлюрівців підводиться й розмашпо киває рукою до човна, що входить з чистого плеса на доріжку поміж роговою.

Шева усвідомлює, що вона вже під хатою. «Проскочити! проскочити!» — єдина думка б'ється в її мозку. Найближче осюди ліворуч, але тут стіна сусідського хлівця. Доводиться просуватись по довній стіні. Тоді через смітник, потім суточками, поміж хати... Хоч би не впасти — під хатою Янкеля дві підпори і долі мокро, слизько. «Як упаду — все пропало. Всіх закатують. Батько нічого не знає, Мотя на греблі, Ганнусеяки зміпилися... Боже, допоможи мені!»

Зрадлива тиша злодійського ранку! Кожний шерех виростає в удари стихії... Очеретяні спілки підпирає стара віконниця, а біля неї висить клямка, звучна, як тарелі. Шева зачепила її спідницею і остовпіла. Біля човна один схопився на ноги, сказав до своїх:

— Ш-ш-ш!.. — і, видно, вже потім побачив жіпку.

Шева більш не стереглася. Вона рвонулася за ріг хати, зачепила шматок обруча на смітнику, кинула у суточки, перестрибнула через косі балки підпор — одну, другу... і несподівану третю.

«Не стріляє», — думала, рвучись із самої себе. Тільки однією рукою підтримувала дитину, а другою балансувала на слизькому.

«Не стріляє і не буде стріляти! Не буде стріляти, але біжить! Доганяє!»

— Сті-і-ій, су-у-уко! — придушено сичав ззаду петлюрівець. — Стій, стріляю!

«Брешеш! Не вистрелиш!.. Боїшся!.. Ще п'ять кроків і — дорога».

Дві воршики. Ось тут найширше, поміж них — раз!

Вона зробила такий рух, мовби влірнала. Щось схопило її ззаду за сорочку і поставило навколішки. Вона вигнулася назад, наче в агонії, наче розп'ята; рясні збирки її грубої полотняної сорочки по всій спині напнулися на колючий дріт, що обвис з верхньої воршики.

Вона заверещала, з усією силою випинаючи груди і не рвучись більше вперед:

— Ба-а-тьку, сюди-и-и! Ба-а-атьку мій!..

У великій тузі побачила Йону по той бік вулиці. Він вигонив дядькових корів. Корови ліньки поверталися, чіпляли клубами за стовпи воріт... Це був світ її минулого, давній, далекий світ з запахом теплого молочива. В неї теж уже була корова з рудим телятком...

Тепер Шева була байдужа до цього світу. Просто згадалося давнє, колишнє в картині цього туманного ранку біля воріт...

Це була така коротка мить, як — зробити один крок. Два кроки петлюрівця — стільки ще залишилось життя, і цього було досить лише на те, щоб зверескнути усім своїм голосом, усією силою, усією душею:

— Йона! Біжи! Вони з човпом з кулеметом..

Йона бачив, як підскочив воєвода Ласський у сивій шапці, з розбігу схопився рукою за воринку, замахнувся шаблею і вдарив.

11

Йона схопив її слова й поніс їх далі, як естафету. Він біг, гнаний страшною картиною смерті, силою Шевиної волі, Шевиними словами, — і кричав охриплим голосом:

— Ба-а-атьку! Сюди-и-и! Сюди, Йось Бідний!..

Але ця ніч була занадто тиха, і село занадто пильно прислухалося, щоб не чути Шевиних слів з її уст, як і з уст Йони. Село вже було на ногах.

Перші почули вартові: на дзвіниці, на греблі й коло сільради — штабу.

Йось Бідний, як тільки зрозумів, що підступ робиться десантом зі ставка, зараз же заборонив знімати кулемета з греблі. Він зміркував, що в Недоброді — за кілометр від берега — нема човнів, а з Узьміння подати човнів для великого десанту ніхто не міг, отже, основний удар буде в лоб: від цвинтарів. І друге, що він вирішив, — це за всяку ціну паралізувати цей самий десант, перекинути його у воду і знищити.

Барабан, дзвони на дзвіниці й сотня пострілів ударили разом з ревом повстанської маси:

— Ура-а-а!..

Внизу під очеретом безглуздо обіззався кулемет. Це було за дві сотні метрів від повстанців, але зовсім ясно було, що така стрілянина ні до чого: кулеметники не приготувалися,

не вибрали позиції і стріляли зопалу за горбом і за єврейським гетто.

Повстанці розсипалися поміж хатами. Вони відкрили першу мішень: човен не доплив до берега, повернув назад і чимдуж утікав доріжкою поміж рогозою на той бік. Він ось-ось мав впливти на плесо, як з нього вдарив другий кулемет — перший бив з човна біля Мотьової хати.

Злодійський ранок наповнився свистом куль. Вони безладно прошивали туман, тихо, певинно шелепали в жовтому листі, тріскалися в паркани і стіни.

Минуло дві-три довгих хвилини. На греблі затурчав третій кулемет: то Чубак побачив човна, що виплив на плесо.

Узьмінці, нахилиючись до землі, перебігали від хати до хати і, присідаючи за слупами, стріляли по човнах.

З-за дому папа Штуцеля, з-за його льоху й кам'яного сарая вони натрапляли очима на жінку біля огорожі. Вона стояла навколішки в незахищеному місці під ворітками, вирівнявшись постаттю, але з опущеною головою. Пасма кіс лежали на плечі, важко спадали на пазуху до самої спідниці, зливаючись з патьоками крові. Одна відкрита грудь біліла, наче світилася в тумані.

— Хто це? — питали одні одних.

— Це, здається, Шева?

— Дивись, це Шева!.. А Йось не знає...

— Це ж вона кричала...

Інші помічали її, перебігаючи навкіс через вулицю. Тоді, внавши за рогом хати, вони казали переднім:

— Бачив? Шева...

— Бачив. Добре поціляй їх, гадів...

Дядько Харитон, пробігаючи, помітив дитину. Вона заклопотано повзла голими колінцями по холодній землі на дорогу. Від цих ворінок починався шлях її життя, і вона вирішила перемагати перші його метри власними силами.

Дядько Харитон кинув гвинтівку в ліву руку, а правою на бігу схопив їту вище ліктя, як пташку за крило...

12

Чубак зі свого «максима» обшивав темпу пляму човна в тумані на плесі густою стрічкою куль.

Раптом з човна у воду плюхнуло, і ламкий чоловічий голос, повний божевільного жаху, розлігся в тумані:

— А-я-я-яй!.. Мамоцько!.. Змилуйтесь!.. Це я-я! А-я-я-яй!
Цей крик розбудив усіх: усвідомилося, як тут близько, не

треба навіть кричати, можна просто говорити в цій імлі, як з човна говорять рибалки з людьми на березі. Але головне — щось знайоме звучало в цьому голосі. Узьмінці переглянулися.

— Свій кричить?! Це ж Махтеїв Карпо!

— Земляк! Човна подав!

— От ми з ним поговоримо!..

Човен похитувався на воді. Він здавався. Тільки з першого бив кулемет, але Чубак не відповідав йому, не зважаючись стріляти в берег.

Та страшний хрипучий голос, якого ніколи не забуде село, голос Йося Бідного, застогнав з горба люттю й мукою помсти:

— Би-и-и-ий!

— Би-и-и-ий!

— Шмату-уу-й!.. Розривай їх!..

— Хай погібіль, — кричав він у бік ставка, — не виходить з домів ваших!.. Хай упадуть на вас усі прокляття тойхехе¹!..

Цієї хвилини під пострілами з гвинтівок замовк кулемет під берегом і застрочив на греблі. Бандитів просто розстрілювали в човнах на плесі.

13

Мартин Кривенький ніколи не був дзвопарем, але він сильно ненавидів усяку наволоч і вигравав на дзвонах з усю душею.

Він пустив з рук біпокль на ремінчику, намотав на руки мотуззя від бил усіх дзвонів і по знаку Йося Бідного вдарив у великий, як з гармати вистрелив. Услід за першим ударом він пустив кілька частих важких з цього ж великого дзвона. Звуки не вміщалися в короткі скупиди, великий дзвін потребував для себе широких просторів і часу — звуки юрмилися один на один, валилися, і створювалось враження якоїсь катастрофи. За великим дзвоном зойкнули всі до найменшого, паробили репету, дикого галасу, злилися з гуком повстанців і впали на голови ворога.

Коли Йось Бідний вигукував з горба свої прокльопи і Чубак розстрілював на плесі човен, бив тільки один великий дзвін. Мартин лівою рукою підійняв до очей бінокль: він чекав, що ось-ось з-за цвинтарів вилетить загін петлюрівців. Видно, цього чекали й повстанці — вони бігли до греблі, волокли другий, щойно відбитий кулемет, розтривожені, збуджені.

¹ Список проклять у талмуді.

Але цвинтарі сьогодні були схожі саме на місце вічного спокою більш, ніж коли. Вони німо лежали під туманом в безгомінні відлюдного поля.

«Що ж це таке?!» — подумав Кривенький, ударив ще раз, наче сказав: «Увага!» — і зовсім випустив з рук мотуз від біла великого дзвона.

На греблі ніяково помовкли: починала гнітити невідомість. Чим мали пояснити, що основний загін петлюрівців не вдарив на греблю, коли в березі обізвася їх кулемет? Хіба віддали напризволяще своїх передовиків? Чи забули про них? До чого такий пепідтриманий десант?

Кривенький знову підійняв бінокль до очей, скривився, приглядаючись, і далекий гук, як з-за стіни, доплив до його ушей з-за ставка:

— А-а-а-а-а...

— А-а-а-а-а...

В тумані лопались безладно розкидані постріли, десь коротко зататахкав кулемет, смертно заіржав кінь і завили людські голоси:

— А-а-а-а-а...

— А-а-а-а-а...

Шукаючи рукою мотуззя дзвонів, Мартин не випускав бінокля. Ось перед скельцями попливла туманна пляма. Вона рухалась, і дзвонар повстанця досвідченим оком фронтовика впізнав у ній нестримно летючу кінноту, кінноту, яка могла зім'яти не тільки повстанців, але й перекинути цілий полк.

Він знову вдарив у дзвони, не відіймаючи бінокля від очей. Мідь ревла над ним, тільки-тільки не лопалась. На греблі падали, приготувались до бою.

Кривенький обіперся в стіпу плечем, щоб не шарпатись, — притис бінокль до перепіся, обстежував поле.

Перед скельцями тепер була місцевість за цвинтарем. Розкидані постаті піших людей бігли в напрямі греблі, інші повертали з пасипу в очерети, а передні добігали до цвинтарів.

Там робилося щось незрозуміле. Якесь нова сила діяла за ставом на узьмінських полях, не знати в якому напрямку. Мартин виявив, що перед кіннотою біжить піхота, і не тільки на Узьмінь: вона розкидана на великому просторі полів. Він протер очі, знову припав до далини, побачив, що деякі постаті не рухаються, вони лежать... І перехилившись з вікна, він щосили гукнув донизу:

— Червоні на Долиниках кінчають чупринників! Передай на греблю, щоб зустріли — сюди біжать петлюрівці!..

Він приховав свою радість і зумів виголосити цю звістку голосно, але цілком спокійно. Потім він задзвонив барвисто й гучно, і ніхто не чув у веселому гудінні, як гукала дерев'яна нога фронтовика Мартина в підлогу дзвіниці. Сам собі кривенький чоловічина танцював під дзвонами, і трудно сказати, чи ноги Мартинові вибивали в лад дзвонам, чи дзвони грали в лад його ногам дрібушечки.

Група, що панічно бігла на Узьмінь від перших повстанських випалів, розсипалася по чагарниках, очеретах і мочарах, повертаючи па порослі долини Случа вдалині. Бій своїм центром пішов стороною, подаленів на місто.

Але Мартин бачив групу вершників, що повернули насипом до села. Копі рвали під ними землю — вершники мчали, зберігаючи темп бою. На привітання їм він заграв останню частину повстанської симфонії сьогоднішнього ранку.

З його високої позиції було добре видно все, що відбувалося на селі, і він не відходив од вікна.

Стримуючи гарячих коней, бійці поховали шаблі.

Сотні людей забили греблю. Юрма зірвалася назустріч вершникам, потекла хвилею і затопила їх. Зверху здавалося, щс вони пливуть у кипучому прибої.

А їм, видно, треба було квапитись. Передній просив проїзду, рукою робив такий рух, наче він розгрибає натовп перед собою, поривався і все ж, вирівнюючись у стременах та обтираючи рукавом піт з чола, вигукував коротку, але переконливу промову:

- Товариші! Слухайте! Ми єсть Червона Армія!..
- У-ра-а-а...— на відповідь гула маса.— А-а-а-а!..
- ...Ми зробили рейд із Старокостянтинова в тил...
- Ура-а-а-а-а... А-а-а-а...
- ...а тепер женемо через Касрилівку й добиваємо...
- Хай живе Червона-а-а-а...
- А-а-а-а-а...

Це був мітинг на ходу. Загін не зупинявся. Бійцям подавали в сідла їжу, у жмені з глечиків кисле молоко, вони їли його, нахилиючись з коней, щоб не заляпати сидел. І під веселий передзвін вони повернули селом понад Случ, перетинаючи шлях розпорошеним чупринникам, стріляючи їх в очереті, як качок.

А за кілька хвилин слідом за ними доганяти Перший Червоний Козачий полк пішов загін повстанців на чолі з партизаном Чубаком. Різномовбирані, на добрих куркульських конях, вони простугоніли вулицею і помчали левадою навпростець.

Узьміпці довго стояли і слухали, потім поволі, мовчазно, поодинокі або групами, тихо розмовляючи, потяглися до хатини над ставом, щоб глянути ще раз і занам'ятати образ скромної землячки — героїні Швеи.

Епілог

В листах партизанів, що загинули за Радянську владу, в пожовклих папірцях істпартівських папок, в історії Червоної Армії і в пам'яті людей зберігся цей імлістий ранок, бойові епізоди й імена тих, що діяли в повстанні.

Ранок цей став історією, він вкрився димком літ, новими прагненнями змінилися тодішні сподівання, а болі давно уцухли.

З Йосем Штуцелем (його тепер не звуть Бідний, бо до цього нема підстав, та й плутати його тепер ні з ким), з товаришем Штуцелем я познайомився не як з учасником боротьби за нову тисячу літ історії, а як з учасником боротьби за тисячу центнерів буряків з гектара.

Вестеран колгоспу, шістдесятип'ятилітній ланковий Йосе Штуцель популярний не тільки в себе на районі. Його портрети були в газетах, в нього часто бувають кореспонденти, коло його ланки довгі осяйші автомобілі з Кісва зупиняються немшуче.

Підходжу до ланки Штуцеля. Веселий осінній ранок. Чотири жінки сидять біля будки коло гори буряків і чистять, стиха співаючи, а сам ланковий копає.

Це високий міцний дядько — я ніяк не можу назвати його дідом. Неголені щокі його блищать свіжим здоров'ям і робочим збудженням. Трошки примружені очі розсудливого, але безхитрісного господаря дивляться на мене привітно й незалежно. На моє привітання він твердо ставить у землю копач, вдаряє долонею в полу піджака і подає руку.

— Здалеку до нас забилися?

Моя досить велика рука зовсім сховалася в його порепапій долоні і пальці безвільно злиплися — я не міг відповісти потиском.

Розмова, природно, зайшла про буряки.

— В Шодуарші, — розказував старий, — раз було, пам'ятаю, дві тисячі пудів на десятині. Там споконвіку ліс стояв, і на новині після проса — дві тисячі пудів! Усі дивувалися.

— А в вас скільки буде, як думаєте?

Він розкурює цигарку, понад вогник сірника скидає на мене поглядом:

— Виміряв, показує па тисячу. Тільки не пудів, а центнерів. А втім, побачимо, як доконаю.

Я копачем підкопаю буряк, беру його в руки. Довгий, правильної форми корінь під гичкою трудно обхонити двома п'ядами.

— Нічого? — радісно усміхається ланковий. — А важкий, густий буряк. Ви отак візьміть, — бере за корінь, замашно похитус в руці: — Спробуйте — півтора кіло. Бомба!

— Бомба? — перенитую я. Мені згадується епізод з історії Узьмін'я.

— Та й щоб з гектара не було тпсячі?

— Значить, тисяча центнерів бомб з гектара?

Він сміється, незвичкий до символіки.

— А що ви думаєте? Іноді й буряк зійде за бомбу.

— Безумовно, — стверджую я, знаючи такі факти не тільки з узьмінського минулого, але й з громадянської війни в Донбасі, де енакіївські робітники роззброювали «варту» буряковими гранатами.

— Заходьте до нас, колгосп наш подивитесь, — каже товариш Штуцель, — і я розкажу вам, як то воно іноді буває. А он мені допомога йде, внучка. — Просвітлів увесь, засвітився прозорими очима людини, що здебільшого буває на свіжому повітрі, і повернувся до дівчини: — Ти б, Іто, почитала краще, я вже тут впораюся й сам. А то ще забудеш, що в технікумі вчила. Хіба я не знаю? — повернувся до мене.

В словах і в погляді його звучала та пошана й любов до книжки, яку часто можна бачити в старих людей, що їм життя в науці відмовило.

Іта відповіла:

— Нічого, дідусю, я встигну, а ви — хто й зна! Сьогодні вранці на калюжах лідок постинався. Здрастуйте!

Потискаючи їй руку, я щільно дивлюсь на неї: Шевина дочка!

В неї високий, чистий голос, і волинські співучі інтонації з її уст здаються просто піснею. Зацікавлені, паче дівчина до чогось прислухається, сірі очі. Разом з тим вони трошки наївні. Але це не наївність — такі очі бувають у людей просто одвертих і веселих. І рот ось у неї куточками вгору, прекрасний своєю родиною усмішкою, досить широкий і трошки кирпатий піс, а як це все суцільно й мило поєднано при Ітипних одвертих і цікавих очах! Круглявий вид її такій чистий, що, здається, бачиш, як ходить кров під шкірою, і рівний рум'янець па щоках пабликається до вишневого. Русе волосся до пліч перехошлює мідний обручик... Ось вона переді

много, Шевина дочка, що почала свій життєвий шлях голими колінцями від двох ворінок під кулями ворожого кулемета.

Іта одягнена просто: в старих чоботях, у короткій спідниці й чорній жакетці, тісній у грудях. Вузький вишитий комір буденної сорочки їй дуже до лиця. Вона не висока, але ставна. Стоїть, розповідає дідові про сьогоднішній день на господарстві і якимось так повертається в стаці, наче потягається, наче вона ось зараз на очах росте... Молодість!

Це та сама Іта, і в ній можна впізнати узьмінську жінку Шеву, що загинула колись туманного ранку. В селі кажуть: «Іта вся в матір. Вплита Шева!»

Бузьмин — Київ
1936

ПІСНЯ

По вершках каштанів текло вже ніжно-рожеве сяйво, горішні вікна спалахували сонцем, а на балконі другого поверху стояла ще солодка прохолода липневої ночі, і в тій прохолоді ритмічно пружинилась білява дівчина в помаранчовому кунальнику. З кімнати в одчинені вікна радіоприймач диктував їй ритм прекрасною піснею.

Київ щойно прокидався. Над панеллю шумів брандспойт. На газоні під балконом розпускалися заросені квіти. Рідких перехожих можна було полічити на слух — по кроках.

Тротуаром пройшла жіпка років тридцяти трьох, не гарна, але хороша своєю свіжістю, вся якась ранішня, з плямами рум'янцю від умивання і з вогким ще, коротким волоссям. Вона зосереджено думала про щось веселе і, мабуть, не помітила, як почала, проходячи повз балкон, наспівувати пісню, що пливла над нею з вікон білявої дівчини.

Коли кроки її почали затихати, повз балкон пройшов хлопець у білій байронці і в гладенько випрасуваних шталах, ретельний і ставний, з вогким чубом, і теж зосереджений на чомусь веселому. І він захопив два рядки пісні й поніс їх, як і його попередниця, а радіо замовкло і дівчина пішла з балкона.

І хлопець, посміхаючись, догнав жінку, але йдучи кілька кроків поруч з нею, не помітив її, радісно замислений. Так вони обоє йшли, зосереджені на своєму майбутньому дзєві, що займався над Києвом, і обоє не помічали, що йдуть поруч, і не помічали, що наспівують.

Раптом він запитально повернувся до неї — він почув пару нот і не зрозумів: що вона — плаче чи сміється? А сам песвідомо наспівував, як наспівувала її вона, почувши його і так само повернувшись до нього.

І була одна така мить, коли вони дивились одне на одного, співаючи одну й ту ж пісню. І усвідомили це обоє разом. Їм на хвилю стало трошки п'яково, але вони усміхнулися, пробачили одне одному це маленьке порушення етикету і заразтаки розійшлися — жінка звернула у провулок під каштанами, а юнак пішов далі тією ж вулицею. Але обоє вони думали, усміхаючись, про цю зустріч, і кожне з них ліктем відчувало товариша, що радіє спільно, йдучи поруч пазустріч ясному дневі.

1937

ПРОФЕСОР

Професор був високий і рівний, з піднятими широкими плечима, з сухим строгим обличчям, холодний і глибокодумний. Він був математиком з фаху і з натури.

Він не любив зайвих закрутів ні в книгах, ні в роботі, ні в побуті. «По суті, по суті!» — безцеремонно перебивав він красномовного співбесідника і навіть у відповідь на привітання часто буркотів:

— Ну-ну, гаразд. Отже...

І починав розмову по суті. Власне, починав по суті буркотіти.

Він ніколи не танцював, читав тільки хорошу прозу, зрідка бував у драмі, не визнавав опери з її умовностями, але любив природу, шташиний гомін і народні пісні.

— Це безпосереднє, це життя, — казав він.

Від газети професор вимагав тільки повідомлень, але не емоцій. Він читав матеріали з «великої політики», стежив за конкретними показниками розвитку країни і саме в них вбачав сенс народного трудового запалу.

— Суть в матеріальному добробуті народу, — казав він.

Але радіоприймач, який говорив про юність народу, про пісні і квіти, професор часто, входячи до їдальні, виключав.

— Сентиментальний ящик, — просто буркотів він.

Сьогодні він працював. Народ святкував одну з своїх переможних річниць, і тому до професора ніхто не заходив. Син з дружиною і внучкою тільки заскочили пообідати, павівно

збуджені не менш за малу, відразу ж пішли знову, йому ніхто не заважав, він багато зробив. Тільки ввечері, як засвітилися вогні, вийшов пройтися.

На вулиці стояв гамір, над містом пливла музика, люди йшли групами серединою вулиці, молодь гомошила, як пташня в ранішньому лісі.

У професора виала палиця. Троє дівчат у штаних і два хлопці з великими померами на майках обминали його в цю мить. Дівчина рвучко пагнулася, подала йому палицю, професор сказав: «Дуже дякую!», але ніхто з юнаків навіть не глянув на нього — вони всі разом галасували, сміялися і так швидко й гамірно пішли, що залишилося враження, ніби вихор пройшов повз нього. І професорові чомусь стало весело.

Він повернувся на звук найближчого оркестру й, виходячи на майдан, навіть зупинився, здивований: великий живий квітник ритмічно ворухнувся й хитався під музику. Двісті пар юнаків у розмаїтому вбранні танцювало на плацу.

— Хто це? — спитали професора.

— Це лісовий інститут, — відповів хтось збоку.

Професор стояв, дивився і хмурився. Він хотів зосередитись, він пробував аналізувати: «Дивно, як багато вродливих! А втім, зрозуміло — лісовий інститут. Здорові...»

Він згадав свої студентські роки, сухотних друзів, що бігали по уроках, «золоту молодь», часто з рисами виродження — анемії, дегенеративної артикуляції, дивацтва...

«Це інші, зовсім інші!.. В такому танці є щось від Еллади, щось з «Одісеї»... «Молодь доладно ногами затупала», — згадав професор і відчув, що він може здатися, може перестати бути тверезою людиною, може сп'яніти і притупувати, й говорити наївності ось з цим подружжям, з трьома однаково вдягненими хлопчиками, з яких двоє, видно, близнята. Та це ж родина маляра з другого парадного!

— Здрастуйте! — вклонився він матері несподівано для самого себе, але не встиг опам'ятатися — повз нього пройшла, танцюючи в парі з смаглявим хлопцем, дуже вродлива дівчина й одверто, по-дружньому всміхалася йому, професорові! Вона була не тільки гарна, вона належала до того типу жінок, який був особливо симпатичний йому. Майдан ритмічно ворухнувся в полі зору, — професор схвилювано стежив за дівчиною, — рядок з Гомера поклався на музику: «Молодь доладно ногами затупала...» — ритм танцю втягав... Професор відчув, що він щось у житті пропустив, кудись спізнився, не врахував чогось... Цих почуттів він не міг сформулювати,

воїм не вкладалися ні в які точні вислови, він засоромився свого снів'яння, розсердився і пішов красм майдану попід каштанами.

Місто шуміло й радувалось. Хрещатицький проспект був повний, як ріка весною, на балконах гриміли оркестри, і в суцільному людському масні — професор не зразу помітив — утворились якісь ритмічні бистрини, то тут, то там вишикав якийсь вир, зпикав і вишикав у другому місці — як на річці.

Він пішов, намагаючись думати, але дивився, відчував і не думав. Віп пройшов весь Хрещатик до Володимирської гірки, і коли побачив засинаний вогнями Дніпро, що мигтів, кипів, сміявся і снівав, — професор здався остаточно і вже не протестував.

— Це — життя, і я — частинка цього життя.

І, спокійний, добрий, ішов кудись з натовпом юнаків, жінок і чоловіків, багато з яких, мабуть, вивчали знайдені ним формули в інститутах чи застосовували їх у складних розрахунках конструкцій, машин, мостів... Ішов, усміхався і тихенько підспівував.

Потім він сидів на кручі, і на землю спустилася святкова ніч. Життя проходило перед професором в забутих образах, і все йому здавалося, що він пропустив щось, кудись спіздився, чогось не врахував. Він не все розумів у цьому вечорі, що заполопив його сьогодні, та відчув, що його вже старі, але скупі очі вогко блищать, і це по суті, дуже по суті!..

На початку другої професор поволі йшов, солодко втомлений, глухим провулком. Небо було всипане зорями. Звідкись ледве доносило музику, наче ця липнева тепла піч крізь дрімоту наспівувала без слів.

Одна крапля дощу впала з прозорої синяви.

«Чудно!» Він підійняв голову. Високо в небі пливла малесенька хмаринка. «Це вона вронила сльозу», — подумав професор і в цю мить побачив у відчипеному вікні другого поверху дівчину в позі сфінкса. Вона була зовсім непорушна.

«Вона теж частина цього життя, як і я... А може, я бачив її на майдані? І, мабуть, вона так чи інакше стикається з моєю математикою...»

Знімаючи капелюха і мотивуючи цей жест, він у думці сказав їй: «А що, власне, значить безкласове суспільство, рідна?..» — і цілком виразно привітав її:

— Здрастуйте, дівчино!

— Здрастуйте, дядю! — відповіла вона просто, без здивування, наче вона зрозуміла його і згодилася з ним.

Двері відчинив йому син, невістка дивилася з-за його плеча.
— Ми тебе не розуміємо, татку!
— Зате я вас прекрасно розумію! — відповів професор весело.

— Де ти пронадав досі? Що трапилось?

— Нічого. Загуляв. Вперше, синку. Плакав над життям, закохався, співав, зацінав незнайомих дівчат... Так-так, дітки! Дайте мені поїсти, тільки ситненьке що-небудь, по суті!..

1938

ЯСПІ НОЧІ

Контури повісті

1

Онися стоїть на сінешному порозі, дивиться на вулицю і кусає губи — безсила ненависть горить в її очах.

Проти воріт зупинився сутулий офіцерик. В притихлій вулиці по-чужому й вороже звучить його голос: офіцер по-румунському кличе до себе Онисиного батька. Старий розгублений чоловік іде з двору. Шанка в нього в руці, листок кукурудзи вчепився до ноги й волочиться.

Батько низько кланяється папудреним щокам і пастопірченим вусикам.

— Перепрошаю, вельможний мій.

Сутулий лінивим рухом підводить руку, але з силою, зціпивши зуби, шмагає старого по засмаглій шиї.

Онися прикипає до одвірка, тамуючи крик, готовий вирватися з грудей. «Ох, якби Іван був! — думає вона. — Взяв би цього пильованого румунчика, гримнув би в покоління до рогу його сутулу постать і переплив би сам на Україну...»

Скільки раз дивилася вона на обрій, у той бік, де робочі люди піднялися на своїх гнобителів, дивилася і серцем кликала червоних, і ждала, і їй здавалося, що в сизому димку далини, ритмічно ногойдуючись, ідуть непоборні колоши і в тих колопах її Іван. І щоразу вона отямлювалась і гірко згадувала, що то тільки її бажання. Задушена рідна Бессарабія німіє круг неї.

Огидний пудель на ланцюжку в офіцера тягнеться до батька і гавкає, а батько кланяється.

— Перепрошаю... Не помітив.

Офіцер грається хлистиком з посрібленою козячою ніжкою, спідлоба дивиться на старого, зле усміхається.

— Не помітив?.. Ти стріляв у офіцера королівської армії. Стреляв очима. Занадто понурий... Прізвище?

— Зроду такий, пане офіцере. Зроду.

— Прізвище?

— Гак. Гак, вельможний пане, — тиче батько пальцем собі в груди. — Гачок ще кажуть.

Офіцер показав хлистиком перед собою: іди, мовляв, — і пові старого до префектури на кару.

Увечері батько повернувся додому, але до хати не йшов, самотньо стояв на подвір'ї, опершись на тил, з шапкою в руках, і гірко було бачити його скуйшовдену бороду. Він дивився перед собою, туди, де погідний вечір засновував золотими мережками далекі верховини; і те, що він думав, — Онися знала, — на мислі в усього села, на мислі в усієї Бессарабії.

Ніч.

Глухо мовчить вражений цей край. Заціплено, важко дихають села. Колись-таки увірветься терпець.

Здасться, ніколи не загоїти шрамів на тілі, ніколи не забути гірких образ...

Онися виходить на подвір'я.

Небо тліє, десь наче сходить зоря... «Може, повстання?» — думає дівчина.

Дядьки й парубки приховували зброю. Сільські сходи гомоніли, фронтовики закликали з шкільних вікон:

— Змести префектуру! Стати на румунів, на пудрених офіцериків! Приднатись до червоних!

Гомоніли, писали постанови, посилали делегатів.

— Будемо з червоними! Там наша сила й порятунок.

«Десь і Іван з ними, з червоними...»

Ночі — як дороги довгі. Не до слуху. Ходять тіпами селяни, слухають на схід, дивляться на обрій. А обрії іподі крайкою червоніє на темній полотниці ночі.

День розгоряється, нічого доброго не обіцяючи. Коні вулицями — тупу-туп, тупу-туп!.. На вулицю ніхто не виходить. До сусіди порадитись — перейде садком, левадою. Накладе дороги, аби вулицю обминути.

Наказ короткий: зібрати кукурудзу й печений хліб до дванадцятої години.

Люди ламають руки по повітках. «Коли це кінчиться?» Накипає така лють, що витримати не можна...

Опися порастєся коло хліба. Гак чистить кукурудзу. Він понесе, що є. Більше він не має де взяти. А що йому скажуть — він знає.

Став. Рознач перехоплює дух. Кишув усе, як стій. Витяг з-під конці гвинтівку, любовно витер онучею, подивився.

«Ну і що? І що ж?..»

Ні! Ще дивитися на синій обрій, ще чекати.

Хапався. Ніс через село до префектури. А там румунська лайка, метушиться начальство, і селяни тинаються, як отуманені, почамрілі. Вони намагаються не помічати сцени на плацу, але такі косять очима, і під зарослими щоканами в них ходять жовна.

На плацу стоїть офіцер з годинником, а два жовніри б'ють Гакового дебелиго сусіда. Сусід реве. Він не вис, охрипнувши і забувши про те, що він людина, — він реве.

Враз офіцер оскалується, гавкнув, схопив гарапника і крикнув до хлопця-жовніра, що покинув десь у Румунії свої поля й мамалигу, як погнали у військо.

— Лягай! Роздягнись!

Синьо писав по тілу. Рвав, жалив, терзав. Учив бити, щоб зразу закипала кров. І передав нагая.

Хотілось кинути, скрутити в'язи, як курчати, але Гак стояв, мовчазний, не порушений, і люди круг нього мовчали і не зітхали, а якоесь схлипували.

Вночі прийшли брати Кравці, розповіли, що коло Недобовців селяни розпотрошили обоз, зброю поховали, у Клішківцях перебили всіх у префектурі...

— Готується щось... Ой, наберуться тарапати¹, внукам за-кажуть!

Довго обмірковували, обраховували сили і зброю, поховану по садках та в кручах. І в кожному селі — обраховували, обмірковували, придивлялися на схід, на обрій...

Ходили чутки, що має вистрелити величезна гармата, і три ракети так високо здіймуться над Хотином, що по всій Хотинщині від них розсиплються іскри. І люди прислухалися, придивлялися...

...Погладив Гак бороду й показав за село.

— Що то?

За Малинецьким яром на синій полотнині ночі рожевіла крайка.

— Палять, — спокійно сказав Остап Кравець.

— Хай палять... Однаково.

¹ Халспа, клопіт (діал.).

Заграва підіймалася, як світанок.

Осіньний день. Коло Малинецького яру, далеко від сіл, Онися дорізує запущене поле кукурудзи. Осінній лагідний день. Згадала Івана.

Торік приходив на клаку¹. Дали мати вечеряти, дівчата і хлопці наповнили клуню гамором, співом. Лампу примостили на заметині та її почали теревити перлову кукурудзу...

Такі то веселі ночі, коли сходяться на клаку, такі то голосні досвітки! Після роботи ходять хлопці по селу та тільки чатують — у кого сьогодні клака, у кого сьогодні світло смужками ясніє з-поміж заметин.

Прийшов Іван. Виглядала його, прислухалась, дивилася і... зустрілась очима крізь щілину. А прийшов він по-святному вдягнений, у шовковій басмі². Востаннє прийшов.

Розвіднялося, коли кінчилася клака і розійшлися спати. А вже рік минув. Іван тоді казав: «Забили брата, піду і я в червої...» І пішов.

Лагідний день.

Серп чахає, і шелестить кукурудза. Тихо, сумирно, далеко від села.

Раптом — чути — стугонить під копитами коня суха дорога з-за яру.

«Може, Іван?» — подумала і не хотіла підводити голови, бо знала, що не може того бути. Тільки здається так, і хай здається довше.

А верхник все ближче, ближче, ось уже проти неї. Став.

Підвелася — цитльований офіцерик дивиться на неї і посміхається. Знову нагнулася, схопила стебло — чах! хресь! чах! хресь! — різала, а себе під тим поглядом так почувала, що ладна б у землю увійти.

Кінь зашелепав по кукурудзинні.

Онися рвучко врівп'ялась, строгим запитальним поглядом глянула на офіцера. Він тільки примружився, але пахабна усмішка не зійшла з його обличчя.

— Добридень, дівчино! — сказав і зіскочив з коня.

Вона ледве чутию відповіла на привітання і відвернулася, обвела поглядом ясну дальину.

Тихо, погідно її відлюдно — хоч би хто де! На всьому просторі ні душі!

Стояла перед ним, височенька, боса, з гарячим засмаглим обличчям, трошки притомлена і збентежена.

¹ Вечоринці за роботою.

² Пов'язка на шиї.

Її вісімнадцять років минули під пахучими вітрами бессарабських полів, у міцному духові ялиць і живиці наддністрянського лісу. Вона була вродлива вродою убогих, але здорових дівчат, коли трудна праця й нестатки тільки гартують, але не виснажують. З кожного її руху віяло розкішню молодості. Молодості, яка бореться за себе, відстоює себе аж доти, поки не прийде час, коли оглянеться жінка і скаже:

Не зазнала розкошоньки,
Вже й літа минають...

Не зводячи з неї очей, повільним рухом узяв за обвислу руку вище кисті. Дівчина дико шарпнулася, забилася, як пташка, впіймана за крило, але він був готовий до того, тримав міцно.

— У-ух, який вогонь-дівчина!

— Пустіть!

— Не бійся. Ну, чого ти?.. Почекай. Покажи мені, де тут є вода.

— Ви їхали коло джерел.

— Не помітив. Іди покажи мені. Ну, чого ти така?

Притримуючи її за руку, він обхопив її стан, і вона знову тривожно заметушилася.

Але що вразило його, чому раптом звільнив її, глянувши в очі? Очі вразили? Чи він не бачив ще таких очей?

Глибина її зіниць враз стала тьмяна, як холодна осіння вода. Він побачив у цю мить в очах її страшну свідомість: дівчина не обурювалась, не раділа і не сумувала, — вона думала. Вона не відчувала у цю мить його, вона думала, і для неї не було ні його, ні коня, ні світла для цього погідного, тільки ота думка, що враз так поглибила очі, що враз упала на неї, несподівана, рішуча, і злякала саму її, оцю дівчину...

Сери, як змія, гострий блиснув у неї перед очима. Вона подумала і здригнулася, мурашки зашемрали їй по тілу. Але сказала:

— Пустіть руку. Ідіть, я покажу вам, де вода.

— Ну, от! — зрадів він. — От це краще.

Узяв коня за повід, пішли. Він — радіий і трохи здивований, вона — рішуча і тривожна.

Спустилися в чагарник. Онися згадала, що тут вона збирала опеньки, і їй заздро стало на своє минуле дитинство, на юність. Таке воно все далеке і миле стало їй зараз — і безтривожні турботи, щоб підвести припічок так рівно, як мати підводять, хліб гарно спекти, полотно вибілити; і хороші весні і осінні клаки — яке це далеке все!

Він прив'язав коня до дерева, підійшов до неї.

— Відпочинемо?

— В мене часу нема. Я йду.

— Красуня... — сказав і взяв за руку.

Онися не виривала руки, тільки попросила ламким голосом:

— Прошу вас, пане офіцере... не займайте мене...

Їй не вистачало повітря. Широко розплющені очі дівчини сяяли, і кружальця сонячного світла з-між листя миготіли на її обличчі. Волосся її в тих променях спалахувало, а шкіра світилась прозоро, як на наливному яблуці. Вона була якась дивна, незвичайна й безпорадна у цю хвилину.

«Вона прекрасна!» — сказав офіцер сам до себе. Він узяв її за плечі й дивився на неї, і пальці його все міцніш жадібно стискали її плечі під полотняною сорочкою.

— Не займайте мене, пане офіцере...

— Хіба тебе можна не займати? — щиро здивувався він. — Тв для того й створена, щоб тебе займати.

І коли дівчина остаточно побачила, що не випроситься в нього, вона приладнала хваткий серп до його шиї і всією своєю силою відсахнулася від нитльованого, рвонувши рукою.

Вона глухо стогнала, біжучи з яру, як стогне людина, надмірно задихавшись. Так стогнучи, нагнулася, нестямна ще, схопила товсте стебло й хотіла різати і... відійняла серп. Оглянулася навколо, злякалась осіпної порожнечі і щосили кинула бігти — в село! до людей!

Не було більше Онисі, тої сумирної, тихої. Не заплітала кішників, не співала з дівчатами, не ходила на клаки. Прислухалась до батька, до дядків. З хлопцями більше, з Кравцями. Заховувала зброю, носила записки. Працювала в господарстві, а все знала: пічого з того не буде. Мусить піти прахом, мусить спалахнути, як порох.

Зібралися на клаку. Просила Остапа, щоб був біля неї, щоб хлопці не залицались. Молодший Кравець прийшов з Хотина. Він прикіс звістку про те, що в Хотині не сплять. Він прикіс ім'я, яке стало стрижнем усіх розмов у селі серед фронтників, серед бідноти: ім'я організатора — Газури. І вже створювався образ незламного більшовика, що підіймав, підійме, поведе і звільнить.

Минали тижні. Настала зима. Вечорами під віхолою ходили одні до одних, попитували, чи довго ще терпіти, чи не чути сигналів, чи ще мовчить Бессарабія. І в розмовах уже проступали похмурі паузи, наповнені тільки виттям вітру та ривим фурчанням веретена. І в тьмяному світлі каганців

уже можна було бачити з обличчя, підпертого долонею, з очей під понурими бровами, як проступає в душі звіра. І можна було чути вже зрідка кипучі вибухи:

— З'являться ось завтра — будемо просто бити, а там уже, як бог дасть.

Такого часу, без сигналу й без наказу, буремно, нестримно й люто, разом у трьох селах вибухло повстання і вихром пішло по селах Хотинщини.

Увечері зібрались. Радились. Що робиться в Хотині? Де Газура — організатор? Де друзі? Де повстанці? Що робити?

А другого дня злагодили сапи, зібрались до міста. Василь надів башлика, хлопчак Ванька теж. Шапок надівати не годиться: вдома мрець. Мати вмерла. По трупу їдуть до Хотина¹.

Коли вже зладналися їхати з двору, нагодився дядько Стефан, пасічник.

— Помер хтось, а по душі й не дзвонять. Що то значить? Хто помер?

— Не помер, а ще тільки задумав померти.

Дядько Стефан помовчав.

— Киньте це діло, хлопці, бо погинете, як миші.

— А не без того.

— Ну, що ж, гиньте. Прийдуть комуністи — краще буде?

— Як кому.

— Мені однаково: меду всі хочуть — мед-бо солодкий. А ви щоб не каялись.

— В нас меду псама, — вихопилась Опися, — нам, дядю, не з медом. Через те... не будемо каятись. У вас п'ють, а нас б'ють.

Стефан примружив очі, обвів злим поглядом задьористу молодь і пішов з двору.

Подорожніх на шляху перестріли, заарештували й потім одіслали назад. Не до мерців тепер.

Клято гарчали на них офіцери, борзо гарцювали на ковах. До Хотина ні пройти ані проїхати.

На заході — пожежі і ночі ясні, хоч і без місяця. На сході — повстання розиросторюється, як лісова пожежа.

Кравці зібрали хлопців, перебили префектуру... Другого дня — ніхто не загадував, не об'являв — несуть селяни до префектури хліб, м'ясо, борошно на харч повстанцям.

¹ Бессарабські звичаї — не ходити в шапках, коли в хаті мрець, і труну купувати в місті.

Святочно. Тривожно. Збираються загонами.

У Гака в хаті весь останній час було людно й гамірно. Часто заходили парубки й чоловіки. Пристаркуваті, одвиклі від зброї, щораз поправляли на собі ремінці, радились і сперечались, а потім зібралися усі селом і пішли.

Пішов і старий батько, взявши гвинтівку на плече вниз дулом, як мисливець. Онися залишилася сама з матір'ю. Ссло стало відлюдне, порожнє й наче здивоване.

Останнього часу, після того погідного полудня на кукурудзищі край яру, Онися рідко гуляла з дівчатами, але все глибше поринала в інтереси хлопців, що приходили до батька цілим гуртом. Вона звикла до Кравців, здружилася з ними і в їх товаристві пройнялася тими болями народу, що так допікали їм, що сама вона відчула на собі, в своїй хаті, в своїй сім'ї. Часто, лежачи на тапчані в п'ятні почі з розплющеними очима, вона думала про ті шляхи, що лежать перед бесарабцями. Вона не знала їх, але знала, куди вони мають привести. Постаті пудреного офіцера і її далекого любого Івана, Кравців і дядька Стефана вставали перед її очима одна за одною, і кожна ця постать приносила одну відповідь: шлях один — шлях повстання.

Вона знала, що повстання буде, і чекала його.

Дівчина за цей час змушнила і продумала своє місце в повстанні: вона буде серед мужніх.

Але її залишили вдома з матір'ю в осиротілому селі.

Онися сидить коло вікна. Сидить мати коло другого. Не думається, а почувается — тривога...

По вулиці худоба блукає, лізе в садок через поламаний тип. А далину за Малинецьким ярмом засипає гвинтівочним дробом, кулеметним сміхом.

Ще вчора гаморіли, збиралися, поясняли; мала її вона роботу, — а сьогодні сама.

Стрільщина не дає думати. Бухає. Бухає не там, не на Україні. Хотинщина сапає димом і гнівом... І Онися в думці гордо звертається до Івана: «Червона Хотинщина...»

Бачила обідрані, в радісному гніві, загої, що посунули на смерть. Повстанці.

Відчинила скриню і перегортає своє убоге придане, наче збирається заміж. Серед шмаття в хустині лежить револьвер — маленький, чорний, недоторкливий. Одна душа тільки знає про це придане — Кравець. Онися відстояла перед Кравцем право на револьвер, залишаючись у беззахисному селі, а він, кирпатий і покльований віспою Микола, тихо, непаважливо любив її, і він дав їй зброю.

— Мамо!
— Чого, доню?
— Якби я була з батьком, краще було б мені й вам. Коли сюди прийдуть жовніри...

— Ти знову...

Мати — в сльозах біля вікна.

Добренька мама! Викохувала, косу чесала та в любистку мила, щоб хлопці любили. Хай багацькі скрині придадим набивають, Онися скрипі не має, зате сама як квітка!..

Глянула мати — вечір застеляє вікна, а сльози — очі. Стоїть її Онися, якась вища, невпізнанна, схудла. Очі гострі, в обвислій руці — револьвер... Хіба це Онися?

Усміхнулася стара:

— Ти теж як червонець!..

Помовчала.

— Доню! Для тебе робота знайдеться. Зараз що ти там можеш? Одна... А я сама тут...

Вулицею йде якийсь пастовбурчений дядько. Це Стефан.

Вечір тужно припадає до землі. Обізвалися гармати, і шиби у вікнах тихо, дрібно плачуть.

Над випивками садів, на синій полотнищі вечора червоною крайкою горить небо.

2

Минув тиждень.

Обполоскало селянське море гнівом і кров'ю Хотинщину. Обполоскало Хотинщину тільки тому, що крові було багато... Скільки її, гарячої нерозмірковано виточеної, марно пролитої!

Котилося повстання приливом, котилося через Хотинщину нестримною бурею, та й... стало спадати, як буря.

Військо рівномірно посувалося з гарматами й кулеметами. Повстанці відступали.

Паніки не було. Був холодний олов'яний тягар у грудях кожного. Села залишалися на поталу. Хто міг — тікав. Куди — не знали.

Потім тліло небо загравами пожеж. Щовечора затлівало над покинутими селами і тліло... Ясні були ті ночі в Бессарабії.

З етрусної берізки на хусточку зрідка падають свіжинки. Онися, скулившись, стоїть коло білого стовбура. Вона дивиться на далекий горб, на синій візерунок лісу.

Мовчки, без пострілів, на клішківецькі поля біжать повстанці. Чому не стріляють?.. А між ними зрідка то там, то тут копне землю, завие, гуркне, і потім у морозному повітрі тане блакитний дим.

І знову вибух, і знову гук...

Не боялася. Не здригувалась. Було так важко, так важко! Що робиться? Де товариші? Де Кравці, де батько? І що може зробити вона, дівчина, яка не знає життя, не розуміє цих диких подій?

Дрібно плакали шиби.

Онися напхала в грубу кукурудзиння її дивилася на вогонь. Мати сиділа в темряві долі. Довго обидві мовчали. Шиби все плакали, подзвонювали...

— Мамо, що робити?

Мовчанка.

— Чого паші мовчки відходять? Чому не стріляють?

— Може, нічим стріляти?

— Не може бути цього — недавно взяли багато патронів. Валилося повітря, як снігові обвали. Грюкала, дзвонила мерзла земля, і дзвонили в селі, а вікна тужно бриніли.

Стало ясно: ідуть.

Вкинула за пазуху револьвер, вибігла надвір, перебігла садок, город і спилилася на горбі біля берізки.

Блискає, іскриться біле поле, по полі розкидані трупи, а вдаль, на синювато-білому, — сотні чи й тисячі втікачів.

До болю напружувала очі.

Хто? Не вже повстанці? Зрідка між ними блисне постріл, — куди стріляють, не розібрати, — а десть далі позад них стогнуть гармати. Тоді в морозному повітрі щось тютюкає по небу і перелітає далеко на поле. А там, мов копитами, вдарить у землю, і дим довго стоїть пишною квіткою й поволі тане.

Ідуть.

Онися побігла узліссям їм назустріч. Вона щораз повертала з стежки на поле і придивлялася. Так помітила серед тих, що йшли назустріч, жіночі постаті і навіть жінок з дітьми...

Вона кинулась бігти скільки вистачало духу. Перемахнула через яр, прошелестіла кущами, далі знову в долину, вибігла на горб і опинилась перед ними. Побачила їх майже зразу.

Це йшли у колонах селяни. Чоловіки і жінки, старі і діти, дівчата розгублені і похмурі хлопці... Селяни йшли строем, сім'ями, в колонах, ведучи за руки дітей.

Вони йшли колонами з ціпками і клунками в руках. Мовчали. Але в мовчанні тому, в тих похилених головах, у тому

дикому марші юрми видно було таке горе, змішане з люттю, таку образу, просякнену соромом, таке безсилля, пройняте ненавистю, що нема слів людських для тих почуттів зневаженого народу...

Її зустріли з подивом. Тільки дідусь, що тримав за руку хлопчика літ дванадцяти, та худа й висока жінка покивали головами на Онисю:

— Ех, дурне ти, дурне козеня!

— Чого ти прибігла?!

Зрідка над юрмою підіймалися озброєні вершники, зрідка видно було порозкиданих у юрмі румун і петлюрівців з гвинтівками. Побачивши їхні багнети, Онися зрозуміла: конвой.

«От чому не стріляють повстанці! Королівські вояки голять перед собою юрми селян і, заступаючись ними, б'ють з гармат і кулеметів».

Гримить і перекочується по лісу луна, як диявольський сміх, і мерзлу землю наче б'є хтось величезним молотом: Гах!.. Гах!.. Гах!..

В ту мить, як вибігла на горб, вопа загубила волю: кілька голосів їй сказало зупинитися, кілька гвинтівочних дул витяглося до неї, потім її охопила юрма, а в юрмі вже вона не могла не йти, і пішла поруч з петлюрівцем, що мовчки усміхався, поглядаючи скоса на приголомшену з несподіванки і збентеження дівчину.

Поки кінний роз'їзд поїхав у напрямку села, спинилися в Малинецькому лісі.

Резіклали вогнища. Стояли над ними, спираючись на палиці, похмурі, суворі, темні від морозу, з глибокими тінями й гострими блисками від вогню. Інші покивували головами, думаючи про покинуту домівку чи про майбутнє; інші стиха розмовляли, вишукуючи серед новин якісь останні клапти надії...

...Люттю своєю взяв хотинський повстанець. Люттю і кров'ю. Велетневі увірвався останній терпець, і він, ламаючи перепони, вибіг, сліпий, на незнайомий шлях великої політики і кинувся навмання навпроти воєнної техніки, воєнних хитрощів, навпроти політичних комбінацій і середньовічної жорстокості ворога.

Перед сліпим і лютим велетнем покотилася в паніці армія румунських окупантів, гублячи зброю, ранці, солдатів і генералів.

На звільненій землі позад повстанців ім'ям повстання створювалась балакуча «директорія Малої Буковини». А поки

новий уряд добирав платформу і орієнтацію, румуни домовилися з українськими білогвардійцями¹ і за всіма правилами європейської воєнної культури з усією жорстокістю європейських дикунів посунули на Хотинщину.

Під прапором помсти за одчайдушну сміливість повстання, за смерть генерала Поетасу криваву путь стелила армія через Північну Бессарабію, страшну її незабутню путь. На майданах без суду і слідства окупанти ставили під кулі сотні людей за раз, горіли села, і тисячні юрми втікали з батьківщини. Тисячними юрмами тяглися злидні без путі й без дороги на чужі далекі стапції, за ріку, в білий світ. Позад армії залишався чорний, вигорілий, обідраний край, а перед нею, заступаючи грудьми своїх гнобителів і паралізуючи повстанців, йшли такі ж тисячні юрми хотинських злидарів.

...Незвичайну, фантастично прекрасну стелю утворювало над вогнищами засніжене гілля. Ця стеля тримала на собі всю глибінь морозного неба, рухливі зборища блакитних тіней і велику тишу зимової ночі. Ні блиски, ні похмурі голеси не порушували цієї тиші і прозорої синяви.

Онися стояла остороць від гурту, спершись на стовбур плечем. За пазухою почувала револьвер, притримувала його рукою.

Хтось обережно торкнув її в плече.

Оглянулась.

Заросле обличчя дивилося на неї з виразом застереження—ша, мовляв. На плечах, на сивій чугайніці білів сніг.

Чоловік постояв мовчки, потім тихо запитав:

— Чого ти, дочко, прибігла?

— Я не знала. Я думала — повстанці, аж вони пішли поза Клішківцями.

— Ти тут ходи знаєш?

— Це мое село.

— Ти змогла б прошмигнути до повстанців?

— Я тут як удома. Ось яром у чагарник, до озера, а там уже... Я прошмигну.

Чоловік повільно оглянувся на вогнище, на скуленого румуна остороць і підступився ближче до дівчини.

— Діло є, — сказав він. Потім довго чухав потилицю, ворухив шапкою і наче з кучми чи з-за підшивки вийняв і подав Онисі складений увосьмеро аркуш. Вона вмить сховала його під полу.

— Нашим?

¹ Автор має на увазі петлюрівців. (Ред.).

— Авжеж. Тільки обережно. Ти зразу оп за ті куці. Може, не доберуть по-писаному — скажи: за рудими кручами з'єднаємось. Хай стоять. І як тільки вони вдарять, ми одих нігтями, зубами загризем, а там уже піде. Скажи, нема ж порятунку! До ями ж свої підходимо! Хай стоять, хай стріляють! Іди, дочко.

Поволі, по-старечому почовгав до вогню і став, пильно оглядаючи людські обличчя з заціпленими зубами, стиснутими губами й зачуреними в одну точку очима.

Троїлися тіні дерев на рожевому свігу, мпожилися від вогню й ворушилися. Крізь гамір табору чути було, як валували в Малиницях собаки.

Дівчина пішла стрімким схилом поміж куцями в глибокий яр. Він мав привести її до того поля, де погідного осіпного дня вона різала кукурудзіння, а звідти вже — полем і в село.

Вона брела глибоким хрустким снігом. Позад неї похмуро замовк табір, окремі голоси не порушували цілишої тиші, вони струмками проходили в пій, не похитуючи її нічної глибини. Дівчина зупинилася на узліссі, і ліс завмер позад неї, іскристий і холодний. Шумним сніжним обвалом струсила ішей сполохана білка. Як удар, хруснула під ногою суха гілка. Ліс, здавалося, здригусться від кожного звуку.

Перед нею лежало рівне, світле, холодне поле, порожнє й незатишне. Двоє гіл від лісу до села вона мусила перейти, і її постать буде видно на цілу Бессарабію.

Вона скулилася, прагнучи стати маленькою і непомітною, загорнула поли й побігла припорошеною колією на горб. Поле перед нею розгорталося все ширше, і далі, з-за горба, виткнулися вершечки тополь у селі. Зараз ще збігти в придошкинок, потім по рівному поза гайок і — в селі.

Вона оглянулася. Ліс пімо синів, непорушний і тепер страшний. Побігла швидше і... раптом стала як вкопана: з-за гаю на всім скаку вибігла пара коней, запряжена в сани, і зараз же за саями чвалом гналися два вершники.

Онсі не було куди тікати, не було де сховатися — на неї мчали.

Вона зійшла з дороги, насупула хустинку на очі, схилила голову, знітилася, стоячи по коліна в снігу.

Коні притишили ходу, тюпали дедалі повільніше, і вершники повахилялися з сідел, приглядаючись.

Коли коні порівнялися з Описею, передній у санях натягнув віжки і протяг діловито і розважно, паче підвода зупинилася надовго й остаточно:

— Тпррру-угов!

Онися зразу ж упізнала в цьому голосі дядька Стефана і з несподіванки мимохіть підійняла очі на закутану людину.

— Ну, сідай же, підвезу,— сказав дядько Стефан, посуваючись на сидінні.

— Мені ж не по дорозі.

— А ти сідай, чого там маніжишся. Сідай.

— Я ж, дядьку, в село.

— Та чого там! Сідай! Розкажеш — звідки, де була, що чути в світі божому. Сідай! — І повернувся до вершника: — Пане хорунжий, ви б прив'язали коня та проїхались з нами. Веселіше буде.

Онися мовчки рушила повз сани до проїжджених колій. Вона обминала вершників — молодого, в бекеші й сивій шапці, і другого — з великими усами, в голубувато-сірій шинелі.

Молодий, невідступно дивлячись на дівчину, поставив коня дибки і повернув його на задніх ногах півкруга наслідці за нею. І в цей час дядько Стефан гаркнув з усієї сили, несподівано змінивши добренький голос на одверто лютий:

— Н-ну!.. Кому говориться?

Онися йшла не оглядаючись. Кінь гунав коло неї копитами, дихав їй з-за плеча. Дужа рука зненацька схопила її за рукав і потягла. Онися, не підводячи голови, сказала:

— Одчепіться.

— Стій. Звідки йдеш?

— З лісу.

Вершник виїхав і став перед нею, нахилився з сідла.

— Чого була в лісі?

— Того, що й усі.

— Чого пішла од усіх?

— Додому.

— Як опинилася в лісі?

— Сушняк збирала.

Він помовчав і похитав головою:

— Бреше й дивиться — хоч би очі заплющила. Сідай на сани.

— Ніколи мені.

— Сідай.

— Не сяду.

— Сядеш!

Вона повільно витягла руку з-за пазухи і простягла до нього.

— Єй-бо, вистрелю! Геть, гаде!

Він відсахнувся і майже прошенотів:

— Ти що?! Здуріла?

Опися примітила, як його рука сповзла до кобури, подумала: «Що буде!» І, закривши обличчя рукавом, натиснула собачку револьвера.

Постріл серед чистого морозного поля вдарив тихше, ніж вона чекала, і здався нестрашним, незначним. Але коли відкрила обличчя, кінь стояв дибки, а петлюрівець лежав павзак на його спині впиз головою, поволі сповзаючи пабік.

Вона кипувалась тікати до села і, вже біжучи, зміркувала, що тікати не слід, треба прилягти і стріляти.

Куля просвітіла біля її вуха, друга шарпнула за чугайнику, але Опися вже добігла до рову, впала на пасиц, навмисне скотилася з нього в сніг і тепер уже прицілилась не закриваючись.

— Постріляю, як собак! — скрикнула високим ламким голосом.

Стефан ударив по конях і впав на сани. Вусатий ще раз вистрілив. Осідланий кінь убитого крутився перед ним. Він оглянувся, побачив, що сам, припав до луки й помчав за саннями.

Опися довго не ворушилась, здивована, вона не могла зрозуміти, що сталося. Поле знову вже лежало порожнє, відлюдне, тихе. Ніч була ясна — небо тліло.

1926—1940

ПОЧУТТЯ ВИСОТИ

1

...І тут не зраджую звички кожним враженням, кожною думкою ділитися з тобою. А ти листів моїх поки що не трать, кидай їх у середню шухляду, до моїх потаток, може, вони здадуться мені для якого-небудь кримського етюда.

Цього разу розкажу тобі про ці дикі маки. До речі, не пригадую, щоб я хоч раз за всі роки дарував тобі квітки, а сьогодні викладаю в конверт — прийми, подивись, які вони жаркі, гарячі — наче вогники з чорною вуглиною в середині, — помилуйся і поклади туди ж таки в мою середню шухляду, — це теж матеріал. Правда ж, тебе не ображас таке пояснення до подарунка? Бач, за цими маками стоїть один товариш у синьому береті — власне, про нього я й хочу розповісти тобі.

Позавчора рано-вранці я пішов у кінець парку і сів на кручі над диким пляжем,— ти пригадуєш, мабуть, ці місця. На березі не було нікого, ніхто навіть не сполохав нирців, і вони десь-то ще з ночі сиділи на камені серед прибою.

Я дуже люблю море в цей ранній час, коли ніщо не порушує його первозданної величі. Сподидаєш його вічно пову красу, і губляться роки твого існування в тисячоліттях. Можеш потувати себе Адамом, щасливим і безгрішним, як частина цієї землі, цього моря; і можеш уявити себе одним з тих майбутніх, що знайдуть і застосують в своєму бутті могутчу гармонію природи....

Я відкрив недалеко від цього берега, коло гори Панеї, камінь — образ пливучого собаки. Прибій раз у раз заливає його спину, коли-не-коли голову, і створюється враження, що собака пливе проти хвиль, пливе трудно, через силу; відчувається його напруження, ханливість і страх. Скільки віків уже отак агонічно пливе цей собака і через скільки віків море покриє його?

Ось вони, роки мого життя під час існування пливучого собаки біля гори Панеї. Правда, точна дата в тисячоліттях!

Потім на берег прийшла людина. Це була жінка. З нею прийшло два собаки, і по них я впізнав її: вона щодня проходить вздовж схилу нашої гори в товаристві цих собак і старої кози з двома козенятами.

Жінка принесла на лікті білизну і чорний піджак. І — дивись, як вона зробила. Вона пов'язала своє шмаття шворкою, вкинула весь жмут у прибій, а море слухняно і старанно стало прати її білизну, б'ючи нею об голий камінь. Ти бачиш, як ця практична сва використала моє первозданне море, не замочивши ніг?!

Піджак вона хотіла випрати зразу, але прибій не давав їй підступити до води. Жінка хитрувала з морем. Вона розстеляла піджак на мокрій гальці, тримала за рукав і чекала, сівши навпочіпки, коли хвиля обіллє його. Хвиля довго не приходила, потім якась одна з шумом і піною летіла на берег, жінка втікала і волокла за собою одягину. Потім знову розстеляла.

Мене вона не бачила, я сам собі сміявся, дивлячись на неї зверху, і сфотографував її своїм «Федом». У Києві проявлю, то й ти побачиш і посмієшся.

Так я сиджу собі на кручі і потуюю себе на висоті свого становища, філософую і сміюся. І раптом знизу з-за виступу висувається голова молодого товариша в синьому береті. Припинивши до каменя на небезпечному місці, він щосили

тягнеться до червоної квітки, що росте з щілинки. Кілька таких квіток червоніє в бічній кишені його смугастої піжами.

Я не обзивався, щоб не порушити його рівноваги, і дивився на нього. Віп чимсь нагадав мені Джека Лондона в молодості — пам'ятаєш оті портрети в журналі? — просте, хороше обличчя. Тільки очі м'якші — голубі, майже сірі, дуже світлі на засмаглому виду.

Він несподівано побачив мене, і, здається, йому стало трошки ніяково — мабуть, це була в нього інтимна хвилина. В таких випадках краще бути одвертим, тому я сказав:

— Вона буде щаслива з вашого подарунка — дорогі квіти!

Товариш зійшов нижче, на безпечне місце, глянув на мене і показав очима й головою на берег, де жінка сиділа над своїм піджаком.

— Вона буде просто задоволена, — і тепло усміхнувся, радий, видно, за жінку. — Вона любить квіти, дуже любить. — Постояв, потім додав: — А більше в мене нікому подарувати їх. — Закурив, ще раз глянув на мене і став спускатися по обвалюваній тепер стежкою вниз до моря.

Мене не дуже зацікавила ця зустріч, а його словам я не зовсім і повірив, — як тобі здається? Чудно, щоб у такого хорошого товариша зовсім-таки не було кому подарувати ці гарячі вогники. Я кажу — чудно, щоб не було приятельки-ровесниці. А цій жінці років десь сорок п'ять, я бачив її зо два рази і придивився до неї. Бач, вона колись, мабуть, була дуже вродлива, і досі краса молодості залишилась на її виду, як одвіт по заході сонця на небі. Тому цю жінку важко не помітити. Як би тобі описати її? Вона блондинка, обличчя матово-світле, рівно загоріле, риси крупні і якість особливо гармонійно поєднані, а очі великі, сині, які рідко можна зустріти — не голубі, а сині, — такі очі помічаєш відразу, вони дуже оживляють людину, роблять обличчя веселим... Я собі так уявив цю жінку в той час, як їй було половина теперішнього віку, і мені стало приємно і трошки сумно. Еге ж...

Все ж я не думаю, щоб тут був роман, — занадто оригінально, правда? А втім, порухи людської душі незвідані й хи-мерні.

Поки я так собі міркував, товариш у синьому береті вийшов з-під кручі на пляж, підійшов до жінки і дав їй квіти, а вона голосно сміялася і досить фамільярно поплескала його по плечу. Потім вони посідали на камінь, щось тихо говорили, чи, може, й мовчали, бо дивились на море. Можливо, й ця практична жінка знає радість краси і вміє задумуватись...

Вчора я зустрів його знову і, здається, зрозумів.

Ми гуртом ішли з пошти нашим мініатюрним проспектом, а перед нами байдуже розмахувала портфельчиком першокласниця Пуся. Вона якось у нас на вечорі співала, і з того часу всі ми її дуже любимо — руденьке, поганеньке і страшенно симпатичне!

Але ось з парку вийшов товариш у синьому береті, і Пуся, задкуючи, пенароком ударила його портфельчиком по носі. Він зупинився.

— Ти бачиш! Ти мене мало не вбила, — сказав дуже серйозно, перекопуючи Пусю самим тоном. — Що б тоді було?

Пуся дивилась недовіжливо.

— А хіба портфелем можна вбити?

— От же ти мене мало не вбила, значить, можна.

Цієї логіки дівчинка не пододала, вона не зводила з товариша очей і мовчала.

— Ну, добре, — сказав він. — На тобі шоколаду, — і вийняв з кишені половину плитки. — Дай я понесу портфель, а ти їж. Здається, вони подружили.

Так він міг би дати оті маки Пусі і міг би почастувати шоколадом ту жінку — значить, справді він не має кому дарувати...

І сьогодні я радий, що маю кому подарувати, пішов на кручу, знайшов цих п'ять квіточок і посилаю тобі. Шкода тільки, коли сблетять, — вони такі тендітні...

2

...Сьогодні мені з болем згадались давні роки, коли я почував себе на дих скелях господарем, і я вирішив ще раз зійти на самий верх нашої гори. Ти не лай мене — це порушення режиму трапилось якось само собою: пішов поміж кипариси, потім з каменя на камінь, од скелі до скелі, а як оглянувся — курорт уже розстилався внизу двомірним полотнищем, а вгорі біла хмарка швидко пливла за сірі виступи вершини. Там, зверху, завжди я знаходив радість простору, яку знають, мабуть, пташки і лютчики, і моторошну самотність, якої вони не знають після перших польотів.

Може, я не пішов би далі, але — ти ж знаєш цю владну силу гір над людиною: трудно вернутися з середини, трудно навіть спинитися, щоб перевести дух, — нога несамохіть шукає виступу, рука хапається за камінь, все тіло хапливо й напружено — до знемоги — поривається вгору. Альпіністи вміють перемагати це прагнення зусиллям волі, стримувався і я. Але гора вже владала мною.

І ось — вітер шумить наді мною. Підтягаюся на руках, і переді мною відкривається по той бік гори широка долина, амфітеатр гір з кратером древнього вулкана і море, а воно сьогодні глибоко-синє, темне, від краю до краю розмальоване яскравими розводами, піною хвиль, і хвилі звіди здаються нерухомими, застиглими, — ти уявляєш цю картину?

В одну мить охоплюю зором красвид і в ту ж мить помічаю: на камінній приступці, до мене в профіль, сидить товариш у синьому береті, на колінах у нього жовтий бумажник і в руках картка. А він казав, що не має кому подарувати квіток! Хіба це не цікаво?

Раптом у мене промайнула думка, що це картка тієї жінки над морем, і мені чомусь — може, тому, що я знаю її, — стало піяково. Я хотів уже спустатися, як він обернувся, і крізь подив у його сірих очах я виразно побачив скорботу. Мені здалося навіть, що очі його вогкі, а нижня губа прикушена.

Я цілком серйозно сказав, як на чужому порозі:

— Пробачте...

Він захався, кладучи картку в бумажник:

— Та що ви?.. Прошу! Давайте руку.— А коли я виліз і підступив до протилежного краю, він пасторожено стежив за кожним моїм рухом.— Обережно. Краще вам сісти, там може голова закрутитись.— Аж вирівнявся.

Знаєш, він мені дуже сподобався, цей товариш.

Я його заспокоїв. Кажу: «Я не вперше тут, я сюди підіймався навіть з дружиною», — і тут зловив себе на необачності: злов його очі ледве помітно розширились і в них мигнув біль.

— Справді?

Саме в цю мить я її зрозумів, що з його близькою щось сталося. Пам'ятаєш: нема кому подарувати квіти, самотність, коли тут усі так весело збувають час у товаристві, картка... І чи варто було б, якби я писав оповідання, подавати його слова, — він уже потім, коли ми познайомились, розповів мені дуже сумну історію, власне, й не історію... Його дружину вбили на Карельському перешийку, коли вона транспортувала поранених у тил. Щойно минулої весни вона закінчила медичний інститут...

Тут нема сюжету — це просто факт. Це просто біль, а не трагедія, не колізія. Тому це не становить матеріалу для оповідання. А я хотів би описати цю смерть, і цю незбутню скорботу, і взагалі цих людей з їх героїчним мовчазним патріотизмом. Треба якихось особливо виразних слів, а воно просто: вбили молоду дружину, його Лену. Він показав мені картку, то, знаєш, вона дуже схожа на Марченкову Таню:

таке ж веселе обличчя, верхня губа капризно підсмикнута, і точений посик теж, здається, у веснянках. На петличках гімнастерки в неї змія обвинулась круг чаші — древня емблема медицини — і «шпала».

Між іншим, сам він теж був на Фішляндському фронті. Видно, не разом з нею, — незручно було розпитувати, а він не дуже балакучий.

Це я забіг наперед. Спочатку ми заговорили про гору, і товариш сказав, що тут, хоч і зовсім не високо, досить сильне почуття висоти, і я зрозумів, що в горах він бував не часто, а сюди, на шпиль, потрапив випадково — блукаючи по схилу, піддався владній силі гір і зараз потерпає перед спуском. Я розповів йому про наші з тобою мандрівки по Балкарії, Свапетії, Грузії, про перевальні стежки й незабутній алтайський перехід через Караколи. Мені хотілося ввести його в атмосферу гір, призвичаїти. Але він, здається, не дуже співчував моїй любові до гір, мовчав і не поділяв мого захоплення, як людина, що не скуштувала цілющого повітря цих висот і ніколи не в'япіла від гірського озону. Я теж потерпав за нього перед спуском...

3

...Як тихо зараз! Вже віддзвонили по санаторіях і пансіонатах на полудневий відпочинок, замовкли по клубах радіоли й роялі, затихли розмови й пісні — курорт спорожнів і задрімав. Тільки коли-не-коли через вулицю пройде медсестра у білому халаті, дорогою за гору на Лімени пройде машина з веселими залізничниками, загомонить гурт місцевих дітей і зникне в спорожнілому парку, — і ти-хо! Люди відпочивають на великих балконах і верандах, набираються сил.

Я витяг ліжко на веранду, але спати не хочеться, то я пишу тобі.

Он уже іде розсипищем та жінка, що хитрує з морем. Звичайно, у своєму товаристві. Довгою чергою розтяглася її паства по схилу гори: біла коза, за нею господиня, далі рудий собака, далеченько ззаду двоє козенят — чорненьке й білоспеке, — й останнім чорний собака-пастух.

Мила тиха сімейка! Йдуть собі не поспішаючи, задумано — прогулюються. Зрушить котре камінчик, він лунко покотиться по розсипищу вниз, і його цокання з паузами чути на цілий курорт. Повітря над ними повне якогось блакитного мерехтіння — наче на світ дивишся крізь вії, — і вони йдуть у цьому променистому димку, а я дивлюсь на них, і мені

хочеться піти з ними за гору, бути з ними. Вони не знають, що я щодня з своєї веранди підслухую їхнє життя.

Жінка розмовляє зі своєю паствою, як з рівнею, тільки до старої кози вона звертається на інших нотах: тихо, наче радіться з нею. Здається, що це дві старі жінки серед гурту дітей, але топ усе ж таки задає одна з них — коза. Це їй зрозуміло — вона годує сім'ю. Стара й поважна, вона вибирає шлях по горі, зупиняється коло поживи, — і тоді зупиняються всі, — оглядається на козенят і з глибоким презирством ставиться до собак.

Буває, що чорний пастух загавиться й залишить козеня позад себе. Тоді жінка стає і довго, високим голосом, скоромовкою кличе:

— Аза-Аза-Аза-Аза! Аза-Аза-Аза!..

На цілий курорт. І весь курорт знає, що біленька кізочка зветься Аза, тільки вона, мала, не знає свого імені, стоїть і дивиться собі вбік. Чорненький зветься Арапчик. Обое вони малесенькі, кучеряві і дуже милі, просто-таки як діти.

Правда, цікава сімейка?

Я ось згадав бентежне життя мого знайомого в синьому береті, і мені аж чудно стало — як різно проходять люди свої шляхи на землі! Мені хотілося б навіть написати про таку сімейку поруч з ним, моїм знайомим, але як же ти сполучиш ці полюсні портрети? Маки, подаровані жінці? Ні, це не зв'язок, це випадок, який у творі може мати місце тільки як випадок. Якби тоді над морем йому трапилась Пуся, він з таким же зусиллям парвав би і її квіток і забув би її в своїй тузі, як, мабуть, забув і цю літню красуню з її собаками й козами. Таке горе не поділяється, воно невтішне й незабутнє, і він сам мужньо переносить його, прикусивши губу...

4

...Сьогодні я одержав залізничний квиток. Скоро мені па Україну, скоро я буду вдома.

Так і уявляю цей час.

Рапнок. Сонце вже пригріває, вікна відчинені, вітер хитає гардини і листя вазонів. Ти сідаєш на поручень мого крісла і розповідаєш повини, а з другої кімнати, прокинувшись, вибігає син, шумно вітається, показує оцінки, потім сідає за піаніно і демонструє свої успіхи. Ми переглядаємось, слухаючи милі, нові для мене етюди, і мовчимо. І... і раптом згадаєм товариша в синьому береті і його Лену. Ось я думаю: ко-го б він не зустрів, як би не раділи з його приїзду друзі, але,

зоставшись на самоті, він вийме з бумажника картку, і веселе, у веснянках обличчя покійної буде дивитись на нього, а він мовчки кусатиме губи, беззвучно, безслізно плакатиме... Не забуваймо в наші щасні хвилини тих, що принесли жертви...

Швидко вже буду в Києві і — до роботи! Про багатьох цікавих і хороших, серед яких живу ось уже місяць, я не писав тобі, але робив нотатки, зарисовки... Звичайно, й приписи твої, і лікарів виконував ретельно — не сварись. Ти ж знаєш, що моя робота — це не фах, а вдача. Письменник не буває вихідним — для цього він би мусив вийти з себе. Ну, і я потроху працював, але тепер, коли квиток в кшпені, не терпиться вже взятися по-справжньому. А разом з тим і море ще більш зворушує, ще більш владає мною. Якби ти бачила, яке надвечір'я стоїть над нашим тихим і трошки сумним курортом!..

Піду пройдуся понад морем...

5

...Дивісь, яка в мене була зустріч! Спішу написати тобі, щоб не забути слів, настроїв і вражень.

Поки я зібрався, в нас на всьому курорті лежала вже сумовита тінь від гори, подихав вечірній досить-таки холоднуватий вітрець, але тільки-но я зайшов за крайню скелю, доліпа відкрилась передо мною, залита сонцем, тишою і теплим випаром. Мені стало радісно, і я пішов інвидше просто в напрямку сонця.

І ось там, де дорога повертає, спускаючись донизу, виходжу з-за скелі і — передо мною мила сімейка на чолі з старою козою, в повному своєму складі, а в оточенні цієї сімейки, з Арапчиком на руках, стоїть ставний і вродливий льотчик, у формі, з орденами на грудях і з обличчям молодого Джека Лондона. Товариш у синьому береті! Ансамбль, га?.. Жінка стоїть біля нього, вона, щось розповідаючи, все торкається його ліктя. Льотчик задумано погладжує чорні кучерика козенятка, а воно, звикле бувати на руках, спокійно собі дивиться на світ і теж, здається, слухає розмову.

До того як підійти і привітатись, я сфотографував групу, скеровуючи об'єктив в основному на льотчика. Це буде дуже цікава картка, от побачиш.

Льотчик відповів на привітання, поставив козеня на землю і закурив, якимось тривожно поглядаючи на мене.

— Пішла,— показав він на козу, що злізла з каменя й подалась дорогою.— Знає свою пору.— І повернувся до мене: — Пройдемося в долину до вечері.

Але жінка намагалась продовжити перервану розповідь, вона сказала весело:

— Нічого, Жучок сплинить. Я таки хочу доказати. Підходжу я, чуєте, до хвіртки — шум і сміх, повно подружок, і Леноччин голос так і дзвенить — щось веселе розказує. Зразу відлягло мені від серця, і кажу собі: чого ти на життя скаржишся, коли в тебе така дочка! І то скажіть-по, сиротою ж виростала, а завжди весела, глянути радісно. Позаторік приїхала влітку, працювала в санаторії, то хворі, бувало, кажуть: «Ми видужуємо від того, що Лена Марківна з нами». — І жінка весело сміється.— Кажуть: «При Лені Марківні ми й ліків не вживасмо». Он яка! Та й де її не будуть любити поранені!

Ти розумієш? Ти розумієш, як поєднуються полюсні портрети — товариша в синьому береті і літньої господині тихої сімейки? Спільна жертва. Лена.

Він стоїть і по шматочку відкушує мупдитук цигарки, і обличчя в нього камінне, і я бачу, що він зараз викаже себе і тут буде страшна сцена, а він одвертається, сміється й показує на дорогу:

— Арапчик!.. Подивіться-но — Арапчик! Софіє Павлівно, ви бачите, вернувся, дружок! Від матері до нас вернувся!..

А я боюся глянути на нього, мені страшно чути цей героїчний сміх, в якому збурились і туга за веселою Леною, і співчуття, і тривога за матір. За Ленину матір... І я кажу:

— Давайте ж пройдемося за Лімени,— й беру його під руку, заступаючи від жінки, а вона трішки чогось настоюється, потім каже: «Не баріться ж»,— і замислено йде за своєю паствою. А ми мовчки спускаємось у долину.

Льотчик зглибока переводить дух.

— Ви розумієте?

— Звичайно.

— Я боявся вашої присутності...

І ми знову йдемо мовчки.

— Але ж вона однаково дізнається,— кажу я.

Його брови сходяться на переніссі.

— Лена лікує поранених і довго буде лікувати. Я писати-му сімейні листи — від обох. Вона буде одержувати від Лени подарунки... А потім стане догадуватись. Звичайно...

Ми сіли на камені і знову закурили.

Мені згадалося, як він, товариш у синьому береті, діставав

над прірвою квіти для жінки, що стояла над морем, і новим, негасним сяйвом спалахнули передо мною ці дикі маки.

Хаос скель перед нами стрімко підіймався в небо, і весь красвид зберігав у собі застиглу картину якоїсь страшної катастрофи, коли гримів вулкан, обривався суходіл і чорний вал моря котився на нього, падали скелі і під їх ударами розтоплювався камінь... Завжди, коли я дивлюся на цю картину, мені гірко відчувається наша минучість, а наше життя здається образливо дрібеньким і клопітним.

Мені хотілося підняти товариша над сьогоднішнім днем, підняти до відчуття одвічного, і я сказав йому цю думку.

Льотчик довго мовчав. Здавалося, що він не відповість уже, коли він обізвався:

— Знаєте, природа — вона таки досить безтолкова, і я не поклоняюся їй. От подивився на ці гори: стоять мільйони літ і тільки обвалюються. Або море: гойдається й гойдається... Мільйони літ! А я — людина. Я усвідомлюю все це, я маю волю... я знаю сепс кожного мого кроку, моїх зусиль... Навіть мого болю. Навіть у моєму стражданні є смисл.

Ти чуєш?.. Я слухав і мовчав. Я відчував, як він підіймає мене на безмірну височінь людської гідності, і гори осідають під нами, і море міліє перед нами, і мені перехоплює дух від моторошного й радісного почуття висоти...

Мені було соромно. Там, на горі, я намагався при звичайті його, льотчика, до висотної атмосфери; тут я хотів підняти його над людьми до філософського споглядання... А він був Людиною, — вище нема куди підніматись. Так, мені було соромно — перед Людиною.

Задзвонили по санаторіях. Ми встали й пішли до курорту.

Завтра на світанку він їде. Його викликають в частину.

Ми розмовляли про бойові вильоти, — а він, судячи з усього, зробив їх кілька десятків, — і я спитав, як почуває себе льотчик, готуючись за лінію фронту.

Він усміхнувся.

— Питаєте, чи не страшно? — Помовчав і каже: — Найстрашніший був у мене виліт один: сюди, в Крим. До... матері. Боявся, чи витримаю.

Я зрозумів, що він і зараз думає про неї.

От подивись на нього, з чорненьким кучерявеньким створіннячком на руках, і спробуй збагнути людську душу!

Коло нашого санаторію він потис мою руку, сказав просто: «Будьте здорові», — і пішов. А я ще трохи постояв, проводив його очима...

Сім'я — Київ, 1940

Поки служки так спритно й упередливо роздягали нас, мовби нам протипоказано було ворухнитися, Максим шепнув мені, показавши очима кудись назад:

— Увага! Господар вар'єте. Цікавий екземпляр.

Сам працівник театру і театральний критик, Максим проводив масову й організаційну роботу серед акторів Львова і в усіх видовищних закладах за цей місяць набув уже знайомих.

Ми повернулись до входу в залу вар'єте, і тут я побачив його, Антося Буца. Симпатичний чоловічина... та що симпатичний — чарівний! Привітний і незалежний, за всіма ознаками одвертий і чуйний, голубокий і світлий, просто і зі смаком одягнений — ось який чоловічина вийшов у вестибюль.

— Увага! — повторив Максим.

— О! — сказав господар «Гняздечка». — Землякам пошана і привіт! — і на якісь півхвилини застиг, укліпно схиливши саму тільки голову і відгорнувши перед нами важку порт'єру до зали. Права рука його була на кишеньці з лівого боку грудей, на серці, а очі скоряюче усміхались, наче казали: «Доля зробила мене господарем, і я сумлінно несу покладену на мене місію, але ви ж розумієте: це тільки між іншим; головне в тому, що я просто хороша людина, рада вітати в себе таких же хороших людей». — Радий вас бачити!

Страшенно симпатичний чоловічина!

По-домашньому неголосно і грайливо співав на підмостках літній уже чоловік веселу пісеньку про те, що всякі радощі можна знайти «тільки в Львові, тільки в Львові»; по-домашньому без усякої симетрії були розташовані круг вільного місця для танців крісла й канапки; по-домашньому у вільних позах сиділи за столиками шпигуни й повії, збанкрутілі графи і чарівні пані, меткі спекулянти і представники шляхетської державності у відставці... Все було по-домашньому в цьому затишному вар'єте, справді як у гніздечку.

Щоправда, в оформленні було забагато експресії як для гніздечка: мінилося химерне кольорове освітлення; рампу обрамовував барельєфний вішок із екстазно сплетених тіл; трагічно заводив якесь смертне танго веселий здоровило з мікрофоном у руках (він походжав по сцені співаючи і, усміхаючись до когось у залі, показував на мигах), але нас ніяк не стосувалися ні експресійні тіла, ні смертне танго, — обидва працівники преси, ми збоку дивилися в цей чужий прире-

ченний світ, знайомий нам тільки з літератури та кіно, обмірковували його химерні закони і з задоволенням пили каву.

— Хто це такий? — спитав я Максима про господаря. — Він майже чисто говорить російською мовою.

— Між іншим, — застеріг Максим, — май на увазі, що тут чисто говорять російською мовою ті, що закінчували спеціальні школи. Але цей... Не думаю. Він таки росіянин — з Петрограда. Цікавий тип. Утік від революції в Одесу, там швидко влаштувався, вгощав інтервентів кавою і дівчатами і, видно, щільно наслухав, бо перед встановленням Радянської влади в Одесі встиг змотати вудочки і став шановним громадянином Львова. Антось Буц — тут це звучить.

На залу дали більше світла. З сутінок пригаслої сцени зашарпались паралізовані звуки слоу-фокусу; встали з канапок, крісел і стільців шпигуни й повії, спекулянти й милі дівчатка в бутсах; пообіймалися і стали тупцювати майже на одному місці. Обличчя не ожили, не освітилися патхненням ритму, радіощами руху, усмішками — хіба в котрої з дівчат. Пани танцювали так звично, що, здавалось, самі не помічали, що танцюють, і думали про останні обіцянки англійського радіо, про апульовані злоти і про завтрашні гешефти.

Це були дні осені 1939 року, коли Львів загатило все те людське місиво, що його згорнули сюди з усіх кутків Жічі Писполитої війна і нагла катастрофа. Це місиво колотилося й шумувало, блукало в очікуванні змін і видумувало сенсації, торгувало і жебрало. Було багато сентиментальних паній у крелі жалоби по панській Польщі і заплаканих солдаток без жалоби, але з сиротами, неприховано-лютих черниць і байдужих жебраків. У чергах до постійних і тимчасових орбісів¹ та до магазинів, серед перехожих і просто у юрмах було стільки бездомних людей з рюкзаками на плечах, що Львів був би схожий на туристський табір, якби не так скидався на базар. Але можна було дивитися поверх голів, понад жіночі башлички, капелюші й конфедератки, вдалину, тоді місто було прекрасне: стояли погідні вечори золотої осені. На патетичних мітингах і радісно-бурхливих сходах у містах і селах Галичини складалися перші підвалини Радянської влади.

Підійшов чарівний Антось Буц, господар вар'єте. Заклопотано тихо спитав: «Як вам сьогодні кава?» — і не попросив дозволу сісти — це було б нескромно, це значило б проситися

¹ Міська станція.

в товариство. О пі! Він сам присів на хвилиночку, як господар, між іншим тільки.

Максим познайомив нас. Антося Буца він пазвав директором вар'єте.

— Точніше, точніше,— перехопив пап Антося Буц.— Господар, капіталіст, залишений по-ки що,— він підкреслив: — по-ки що за адміністратора. Для пластичності переходу. Бо не можна шарпати культурний заклад. Радія. Розумпо, правдиво. Справа не має терпіти. Ну, що ж,— служу. Поки що служу. Здаюся, зпасте, визнаю перемогу. Такому супротивникові не соромно підкоритись — народна влада! Двічі змінював базу,— та цього, видно, не уникнеш. Це, знаєте, просто фатум.

— Історична пеминучість,— тихо поправив Максим, усміхаючись.

— Неминучість?.. Так, так, історична пеминучість. Тепер скоряюся, досить. Літа вже, знаєте, п'ятдесят, піввіку, це вже певна межа. І взагалі — закрито всі протоки. Палю кораблі. Палю. Ні втікати, ні маскуватися не хочу. Граємо у відкрити... Товариші зараз побачать танго,— показав на підмости,— прошу пильно дивитися. Так, у відкрити граємо,— карти на стіл! На останньому... як то ви кажете? Історично... так, пеминучому побаченні з Радянською владою капіталіст так і заявив: «Я — той самий, за яким ви маршируете двадцять і два роки. В політику не втручаюся, але діла роблю. Підприємець, і не бездарний підприємець. Потрібний вам — прошу, до ваших послуг; не потрібний — ваша воля, ваше право і ваш суд. Поважаю переможця».

Він оглянувся на сцену — там зародилися якісь зловісні звуки — і після ефектної паузи повернувся до нас із побідним виглядом.

— Сказали — потрібний. Шоки що... а там побачимо...

— ...по роботі,— додав Максим.

— Саме так і сказали: а там побачимо по роботі. Ну що ж, дивіться...

З-за лаштунків на підмости хтось викинув жінку в самих тільки чорних лентях на грудях і на поясі. Вона гупнула, розтягнувшись на долівці, і якимось зашипіла так, наче крізь зуби втягла в себе повітря. Хвильку вона лежала перухомо, і музика завмерла, причаїлася. Тільки один звук блукав у мертвій тиші, як квола думка в потьмареній свідомості. Він оживав, той звук, він опритомнював і враз вибухнув розпачливим обуренням. Жінка схопилася назустріч обідраному чоловікові з запалими очима і щоками, що вийшов з-за куліс...

Вони танцювали досить популярне в кіно й на естраді танго апашів — танець знуцання над жінкою. Здавалось би, не новинка, але я бачив, як господар вар'єте, дивлячись на сцену, значно скошував на нас свої одверті голубі очі.

— Хай товариші пильно дивляться. То є справжнє,— пошепки сказав він.

Максим мовчав, дивлячись на сцену. Він навіть витягнув шию і, здавалось, не чув господаревих слів.

— Тобто? — спитав я, не вірячи ще своїм очам.

— Тобто... не гра, а справжнє. Публіка любить справжнє...

— Тобто він... б'є її по-справжньому,— з переконанням уточнив Максим, з нервовою хапливістю навпомуцки дістаючи цигарку.— Це ви хотіли сказати, пане Буц?

Пан Антось Буц відчув нотки обурення в голосі Максима, але поблажливо усміхнувся, торкнувшись обережними пальцями його плеча.

— Ви не враховуєте, молодий мій друже, що це дає збір. Це дає збір...— тут він зробив маленьку ефектну паузу,— в касу Радянської влади.

Ми переглянулись мимохіль, вражені таким тлумаченням питання.

— Он як?

— Ви вже патріот, пане Буц!

— Ні. Поки що я тільки адміністратор, який уміє поставити підприємство. А там побачите...

— ...по роботі.

— Так, по роботі для Радянської влади.

На підмостках чоловік з запалими очима, схопивши жінку за голі плечі, рвонув її так, що кучерява голова танцівниці хитнулася назад як підрубана, і, кинувши на долівку, зник. Знову ми почули характерне шипіння, і в ту ж мить вар'єте вибухнуло оплесками.

Жінка повільно підвелася і знеможено, в стилі танцю, вклонилася.

— Скажіть, будь ласка,— звернувся Максим до господаря,— скільки одержує у вас цей... артист?

Пан Антось Буц пильно подивився Максимові в очі.

— Він цілком виправдовує платню, але... Ви, здається, не так розумієте. Річ у тому, що таке виконання — це просто в його характері. Вдома він систематично в такому ж дусі... робить з нею репетиції. Таким чином, просто наші інтереси збігаються з його смаком.

— Он як! А як стоїть справа з... її смаком?

Пан Антось Буц не чекав такого запитання. На мить зін наче розгубився, але в наступну хвилину гірка усмішка вже сплила на його тілисте, виплекане обличчя, примружила його добрі сині очі.

— Це тяжке питання і... наша компетенція не сягає так далеко. Вона декілька разів утікала від нього, але...

— ...він знаходив її.

— Ні, вона поверталась до нього. Їх же пов'язує шлюб. Ми, звичайно, намагались... помирити їх.

— Я розумію. Це збіглося з вашими інтересами.

Пан Антось Буц не вважав за зручне почути репліку, він був смутно задуманий.

— Так, це тяжке питання. Раджу подивитись нашу ілюзіоністку, а я повинен... Знаєте — служба. Пробачте! — І він пішов у маленькі двері, звідки виходили офіціанти.

— Ну, як він тобі подобається? — спитав Максим. Але по тону видно було, що йому байдуже, як мені подобається пан Антось Буц.

— Думаю, так само, як і тобі.

— Мені?

Зла усмішка освітила Максимове обличчя, а в очах його зайнявся якийсь, я б сказав, навіть тріумф захоплення, той тріумф, що буває в художника, який довго бився над портретом і нарешті знайшов його ідею і сам стоїть, вражений з цієї ідеї.

— Я захоплений з нього! Я зачарований! Він — геній... коли я не помиляюся.

Максим встав:

— Ти подивись цей номер, а я пройду на хвилинку за куліси, скажу кілька слів знайомим і зараз повернуся.

Справді, він повернувся швидше, ніж я чекав, — похмурий, з напруженими якоюсь внутрішньою роботою очима.

— Вона сидить за кулісами і плаче, — сказав він, стримуючи кипіння, і кинув офіціантові: — Скільки з нас? — Потім уже, коли ми виходили з вар'єте, додав: — Вона щодня плаче за кулісами після танго...

Ми йшли вулицею Легіонів. Була вже ніч, але на тротуарах усе ще товпилася тимчасове й постійне населення міста. Нам часто перебивали розмову.

Я спробував заговорити про людей з вар'єте, та Максим ухилився:

— Як-небудь згодом поговоримо, тут незручно. І потім, у мене сьогодні ще справи, а тому, — він подав руку, — на добраніч!

Другого дня я виїхав зі Львова, два тижні їздив по барвистій і веселій Верховині і, тільки повертаючись до Києва через Львів, знайшов Максима в готелі «Народний». Він був у доброму настрої і відразу ж спитав весело:

— А все ж таки, як тобі сподобався пап Антось Буц, господар вар'єте «Гв'яздечко»? (Я трохи здивувався з такого раптового запитання). Правда, яка тверезість мислення, простота і одвертість? Все зверху, все розкрито на історично неминучому побаченні з Радянською владою і перед земляками, все... крім того, що вельмишановний Антось — головний діяч чорної біржі, що один з його акторів «працює» в нього за агента-валютника, що другий підтримує зв'язки з закордоном — і то не тільки в інтересах коптрабанди, — а третій... танцює з дружиною танго за договором довоєнного часу. Як ти думаєш, де тепер пан Антось Буц?

— Він може бути тільки в одному місці. Звичайно...

— На жаль. Він не в тому місці, що ти думаєш... Він утік за кордон.

Я просто відмовлявся вірити, а в очах Максима світився знайомий мені тріумф злого захоплення.

-- Характер! Га? Геній приватної ініціативи і підлості!

— От тобі й фатум!.. Аптось Буц, виходить, утік від фатуму...

— Обманув! — засміявся Максим. — Обманув самий фатум! От який пан Антось Буц!

Про історичну неминучість цього разу Максим не згадав. Пан Аптось Буц уникнув історичної неминучості.

P. S.

Оповідання про капіталіста Антося Буца було вже в редакції журналу, коли я зрозумів, що воно, власне, не закінчене і що закінчити його мені так скоро не доведеться. А зрозумів це я ось за яких обставин.

Кілька днів тому в полудневий час я йшов попід розмореними липами коло примарії¹, Австрійським майданом у Чернівцях, як раптом батальйонний комісар, якого я обмигував коло тютюнового рундука, слинив мене за рукав і сказав пачивжартома:

— Що це ви розглядаєте, товаришу?

Передо мною стояв Максим.

— Коли ви шукаєте тут давнього знайомого Аптося Буца, то ви помиляєтесь: його «майстерня витворних надгробків»

¹ Міське самоврядування за румунської влади.

(Максим зробив рукою швидкий напис у повітрі), «для павів емігрантів знижка» (тепер уже дрібніший напис пальцем) міститься по вулиці...

— Максиме, ти жартуєш!

Справді, це звучало якимсь присудом долі.

— Таки впіймався!

Максим посміхнувся:

— Історична пеминучість.

1940

ФОТОГРАФ

Коли Саша Величко підходив до літака, хтось з комсомольського екіпажу, що відпочивав під широкими крильми бомбардувальника, сказав:

— А ось і фогограф.

Саша скривився. При цьому слові завжди перед його очима виникає лисий чистепький дідок, який бере обличчя клієнта у вирівняні долоні і повертає трошки праворуч і трошечки вниз: «Отак дивіться. Спокійно!» І кожного разу при цьому слові — «фотограф» — смагляве, зібране обличчя Величка скривлюється. Звичайно, його обов'язок — поставити касети і приготувати апарат для фотографування з літака, але він усе ж не фотограф, а авіаспеціаліст, хоч і наземний.

Старший лейтенант Руских звів на нього погляд.

— Ти б і в льотному складі вигляду не збавив.

Саша, ставний, у своїй незмішній шкiрянці, зі схрещеними на грудях пасками планшета й револьвера, стояв, спершись плечем на шасі.

— Справа не в вигляді, — сказав він. — Це ви розумієте краще за інших, — і ліг на шинелі біля командира машини Смольникова, молодого світлолицього хлопця в червоній майці. Опираючись на лікті і дивлячись у спокійно хмарне, душевне небо над безмежним лапом пшениці, Величко спитав:

— Хто полетить?

— Штурман Руских і стрілець-радист Гільмундінов. — Смольников усміхнувся, додавши: — І, звичайно, я.

— І я, — сказав Величко.

— Хіба?

— Сподобалось? — пристав до розмови штурман Руских.

Чи сподобалось? Два дні тому Величко просився в бойовий політ. Почував себе трохи урочисто, передав адреси друзин-

ни й матері, але в польоті особливо сильних вражень не спізнав. Тільки коли відбомбилися, пройшли зенітний вогонь і повертались назад, йому раптом стало якось незвичайно радісно, — таке почуття, наче тепла, лагідна хвиля огорнула його з голови до ніг. Він заспівав тоді, не перестаючи щільно стежити за повітрям, і сам зрозумів, що політ до цілі відчував зовсім не як прогулянку.

— Чи сподобалось?.. Не в тому річ. Бомбардувальник — не яхта, це зрозуміло. Давайте, хлопці, подивимось кулемет. Хто його зна, що може трапитись, а я тільки раз у житті стріляв — у тирі.

...Чекали паказу про виліт. Розповідали бойові епізоди, жартували, мріяли про рідних, дорогих, по одному засипали; паставала ніч.

Саша лежав навзпак, він замріявся, в думці заспокоюючи дружину:

«Ти не бійся, все буде гаразд, і взагалі — скоро ми їх так покотимо, що й не отямляться».

Дружина дивилась на нього мовчазними очима. Він запам'ятав цей погляд з хвилини прощання з нею.

«Я тебе розумію, — беззвучно ворухить губами Саша. — Але... люба, хіба ти хотіла б знати мене за боягуза?»

«Мій Саша!» — каже вона гордо, і в очах її займається знайоме сяйво.

Сашу обійняло солодке тепло, він заснув під цим поглядом дружини і не відчував ночі. Здавалось, зараз же хтось підійшов і ось видає наказ про виліт, про включення бомб на моментальну дію.

Величко розплющив очі і швидко встав.

Сонце ще не сходило, але небо було повне сяйва. Стрільці пристрілювали кулемети, і зграйки трасуючих куль здавались незвичайно білими. Вопи йшли одна за одною, прекрасні і смертельні. Стривожені ластівки креслили в повітрі зигзаги.

Коли Величко підіймався в люк, хтось ззаду спитав:

— А фотограф теж летить?

Він хотів плюнути на землю, але подумав, що нема зла в цих словах, усміхнувся і сказав собі, беручись за руків'я люкового кулемета:

— Тримайсь, фотограф! Доведи!

Трава упала під поривом вітру перед його очима і все бистріш попливла назад. Він лежав, витягшись у фюзеляжі, вже зі свого аеродрому готовий щільно стежити за повітрям.

Літак швидко набирає висоту. Хвилі пшениці перекочувалися вниз, осяйні смуги зникали вдалині. Потім відкрилось повітря і ластівки, чорні у сльозі ранку.

Ось він і летить у ворожий тил. Ця думка не виходить з його свідомості, але це не страх, а тільки думка. І в цій думці є деяка досада: він не нищитиме ворога в повітрі і не громитиме на землі, він тільки за сигналом штурмана влючить апарат, коли бомби підуть на ціль, і звільнить від цього обов'язку стрільця-радиста. Він тільки сфотографує розгром воєнного об'єкта, він — фотограф і, побувавши в бойовому польоті, залишиться фотографом.

Україна пливе під ним у плані — з полями й ріками, з містами й селами. Він бачить напружені жили її доріг, покраніє пунктирами колон, чотирикутниками з'єднань і розсіпком людей. По цих жилах він усвідомлює рух і стремління — країна підвелася уся, вона встала на ворога, і нема в ній спокою.

Саша не знає траси і, напружено стежачи за повітрям, зрідка поглядає на землю, намагаючись вгадати місцевість. В одну з таких хвилинь він бачить — земля пустельна, на ній все застигло, наче край вимер.

«Фронт, — думає він. — Все закопалося в землю... Але що це за смуги лісу на широких шляху? Вони повзуть...»

Глухо бахнув снаряд збоку, і чорний сувій диму ривком відплив назад.

Знову...

Знову...

Величко відчув, як машина рвонулася вгору. Вогким туманом і гострим особливим запахом озону повіяло в люк. «Молодець Смольников — зайшов у хмару».

Земля в просвітах стояла незвично глибоко і чітко. Затішні озера туману клубочилися вниз під літаком. Zenітки замовкли. Повітряний корабель пливе далі.

Ось вниз подерта, полатана, як наймитська свитина, земля. Рожева зверху хмарка. Просвіт...

Раптом — сигнал. Величко влючає апарат, і протяг порп-всє пропизує фюзеляж. «Відкрились бомбові люки», — визначає Саша і більше відчуває всім тілом, ніж чує, як, важко грюкнувши, пішли вниз бомби.

Він мимохіть прислухався, хоч знав, що вибухів не почує. В цю мить страшний стрімкий і беззвучний ріє сяючих бджілок замгтів повз його обличчя, а на металі перед очима так само беззвучно стали виникати дірки, наче ряд вікопєць у світлий простір. Величко відхилився і якусь хвилюк переці-

кував, незручно тримаючи голову, поки кулі йшли мигтючою чергою, потім обернувся до Гільмундінова, щоб крикнути йому про атаку ворожого винищувача, але той уже повертав турельний кулемет на ворога, і його смагляве вилицювате обличчя було скривлене безпосередньою і непримиренною ненавистю, а губи ворушилися — він щось говорив чіплявся.

Коротка, зовсім коротка кулеметна черга... Чому так коротко?

Величко знову глянув угору — стрілець, сидячи в фюзеляжі, валився навзнік. Очі в нього були великі, вони прислухались.

Фотограф рвучко схопився до турелі. Метрів за сорок позаду і вище бомбардувальника два «Месершміти-109» виходили з позиції атаки, щоб обернутись і зайти знову. Чорні хрести на їхніх животах стояли просто в Саші перед очима. Хижаки були в положенні, найбільш ефектному для фото і найбільш зручному для розстрілу.

«Зняти бі!» — подумав фотограф і схопився за турельний кулемет. Один поворот і... кулемет мовчить. Перезарядив, спробував — не стріляє. Але хижаки не люблять цівки, що стирчить проти них, — вони заходять знизу і ззаду. Величко падає до люкового. Білі лінії з кулемета променем ідуть у простір, повз ворога. Ледь-ледь довернути — і ось уже вони зшиті смертельною основою трасуючих куль — його повітряний корабель і ворожий винищувач.

«Месершміт» рвонувся вгору. Величко схопився на ноги — знову до верхнього кулемета.

З лівого боку на одному рівні і на одній швидкості йшов третій «месершміт». Здавалося, що він стоїть на одному місці, тільки похитується зверху вниз, як пружинний маятник. Голова пілота чітко виднілась — у фас. Він дивився на фотографа мовчки і, мабуть, почував очі руського, як і його кулемет. Очей німця це було видно, але Величко їх теж почував. Зрідка між ними пролітали кланті хмарного туману.

Фашист опустився, відстав і зайшов знизу на атаку. Пробіни беззвучно випикали на обшивці бомбардувальника. Фотограф зрозумів: точність і витримка або — загибель. Кожний нерв його був мобілізований у цю мить і зберігав спокій. Саша розраховано і неквапливо прицілився, — як колись у тирі. Довгою строчкою він шив ворога, стиснувши зуби і зловтішно піднявши верхню губу, наче він міг усміхатися в цю хвилину.

Хижак уже підіймався, обертаючись, але раптом піс його обважнів і клюнув униз. Машина пішла в піке й шубовснула у хмару.

«Що з ним трапилось? — не повірив очам своїм фотограф. — Він же не загорівся. Не залишив же він пас добровільно — їх же три на одного... А може, я вбив пілота?»

«Мессершміт» не повертався більше. Два інші зникли і за дві хвилини з'явилися спереду. Крізь гуркіт моторів чути було тріск порваної обшивки.

Раптом Величко відчув, що, лежачи, він переходить у вертикальне положення. Бомбардувальник стрімко валився по-сом униз.

Величко тривожно насторожився. Повітря навколо цього стало димно-тьмяне. Невже машина загорілась?..

Він рвонувся до турельного ковпака, щоб викинутися з парашутом, і зніяковіло стримався, побачивши пораненого Гільмундінова. Башкир був при пам'яті, крутив головою, зціпивши зуби від болю.

Думка про парашут відпала сама собою. Величко кинувся до сигналізації, натис одну кнопку, другу, потім догадався: здійняв зі стрільця шлем, падів і закричав у трубку:

— Штурман! Ми падаєм! Що зі Смольниковим?.. Затримайте машину!..

Тільки шум. Мовчання, повне шуму.

Прислухаючись, Саша помічає, що корабель уже вирівнявся, він іде тепер у хмарах на повний хід, гуде і свище пробоїнами.

А дим? Хіба дим пахне озоном? Це вітер завиває туман...

А я: «Падаємо! горимо!» Фо-то-граф!..

Засоромлений Саша повернувся до Гільмундінова. Перев'язуючи йому рану, поглядав на землю — назад відпливало якесь місто, а спереду розстелялись широкі безмежні ниви. Рідна земля!

— Батьківщина! — кричить він пораненому, не чуючи власного голосу. І потім у трубку: — Смольников! Треба сідати на вимушену, треба рятувати стрільця...

...Вони приземлились на буряках, і Саша жадібним поглядом глянув навколо. Кожен зелений листочок здавався йому милим, все усміхалося сонячними блисками, і колгоспники, що бігли з садами й лопатами, не здавалися ні настороженими, ні готовими зв'язати по руках і ногах, — зараз вони подивляться документи і радісно допоможуть у біді.

В турель залазив, обтираючи з лоба піт, штурман. З-за його плеча дивився пілот. Зовсім ще молодий, комсомолец Смо-

ников витримав уже не один і не два бої і тепер був спокійний, тільки брови його зійшлись над переніссям.

— Найперше його треба винести на повітря,— сказав він, нагнувшись над пораненим.— Потерпи, друже, нічого не поробиш.

Гільмундінова поклала на траву, послали в село по підводу, сіли і якимось розуміюче, як люди, що зріднилися перед лицем смерті, глянули один на одного. Це була серйозна хвилина, але Смольников нарочито взяв легкий тон:

— Ну як, фотограф, зняв?

Саша усміхнувся.

— Зняв. Одного. Якби турельний не збавили, то й інших зняв би.

— Як — турельний? Фотоапарат?

— Ні, кулемет. Не фотоапаратом зняв, а кулеметом.

— Ти дивись! — звернувся Смольников до штурмана. — Стрілець!

— Я не стрілець. Я фотограф.

Він був щасливий цієї хвилини. Теплом дихала рідна земля. Їх оточували свої люди, колгоспники, до них бігли діти й дівчата... Хороше було Саші на світі після бою. Дуже хороше.

1941

СИЛА ГНІВУ

Кривда

Яків Михайлович ще здаля помічає на доріжці госпітального парку богатирську постать майора Матусенка. Льотчик швидко йде рішучою ходою командира, видно, поспішає назустріч лікареві. А режим?! Майор, бачте, листа отримав? Тримає он у руді... Ось такі ці поранені!

Яків Михайлович злякано викидає перед собою руки,— кістляві старечі руки в рудявому волоссі, вони застерігають, наказують зупинитись,— і майже біжить до Матусенка.

— Не кваптеся! Не кваптеся, любий мій! І до чого тут ця ваша підтягнутість, ця ваша командирська серйозність? Наче ви зараз маєте підіймати цілий аеродром на якусь вирішальну операцію. Забудьте, що ви майор,— ви молодший лейтенант, сержант, рядовий бовець,— і прошу поводитись так, як вам наказують. Сядьте ось на ослоні, зараз-таки.

Богатир, захоплений зпенацька таким нальотом, намагається приховати деяку ніяковість перед сухеським, маленьким Яковом Михайловичем, він з гідністю відкашлюється — гм... гм... — але слухняно сідає.

— Друзі пишуть, Якове Михайловичу!

— Ну й безтактні друзі. Вони могли б догадатись, що майор почне від радості тренуватися в бігу, ловлячи лікаря... — Старий зсуває залізні окуляри з лоба на перенісся, наче ховається за ними. — І при чому тут я? Одержали — дуже добре. А коли я так уже дуже потрібний, то я ж не втікаю. — Очі Якова Михайловича примружено усміхаються, виглядаючи з-за оправки поперх окулярів, а голос м'якшає. — Що ж вони там пишуть?

Хитрий старий!

Матусенко зовсім не так думав підійти, думав — зустріне, розповість, наче між іншим, що пишуть з дивізії, і обережно підготує тему — про те ж таки, що й сьогодні вранці говорили. А він, Яків Михайлович, уже розкусив замах майора: «А при чому тут я?» Хитрий старий! Збив зовсім... Обидва, лікар і пацієнт, дивляться один на одного.

— То про що ж пишуть друзі?

Матусенко одводить очі вдалину — надії мало.

— Що ж, друзі воюють. Літають у тил, збивають... Між іншим, знаєте? — похваляється майор, знайшовши нову позицію для наступу. — Двічі прилітав ас.

— Х-хе! — серйозно і дуже зацікавлено дивується старий.

— Сам-один. У тумані. Якове Михайловичу, це той самий, що мене скривдив, запевняю! Мій ас. Я запалив його літака пад хащами, він вистрибнув, і його не знайшли, а ми незабаром залишили ті місця. Тепер він прилітає.

— Гм...

— Але він не мине моїх рук...

— Я певний цього.

— ...коли ви, лікарю, не затримаєте мене.

— Починається!.. Майор Матусенко! Прошу вас забути в цьому парку і про яструбки, і про чайки, і про все ваше пернате царство. Через два дні... Яке сьогодні? Чотирнадцяте? Ну от, сімнадцятого у нас мають бути гості-лауреати, — можете говорити на цю тему. В нас хороший парк — займіться ботанікою, споглядайте, спостерігайте... Господи боже мій, скільки круг людини цікавого... крім чайок і яструбків!

Майор Матусенко сердитими очима дивиться в глиб парку. Його ображає ця тиша полудневого курорту, ці святочні до-

ріжки, посипані хрустким піском, цей спокій ставків з летаргічною рибою, що сонно стоїть під самою поверхнею води.

— Там війна, вирішується доля світу, а ти сиди і споглядай красу природи...

Майор протестуюче одвертається, але природа навколо нього,— і він опускає голову і зосереджено хльостає прутом по крупчастому піску, а перед очима його розстеляється аеродром, і гаряче життя винищувального авіаз'єднання кипить круг нього. Здіймаються і зникають у синяві літаки, інші сідають, підрулюють у затінок густої ліщини, де розташувалась база. Льотчики підходять до замаскованих у вишнику штабних автобусів, доповідають, сідають на сіні, жартують і сміються... Ось сам він, майор Матусенко, в кабіні. Чутливий, недоторкливий яструбок — тільки торкнись, і вже зірвався, крутнув, пересік небо — вие в шаленій гонитві, і власне тіло стає легким і юним...

— Винищувач повинен винищувати, лікарю, а не втішатися з курортного спокою.— Майор з претензією підіймає квадратне, грубувато вирізьблене обличчя.— Я вже зовсім здоровий, лікарю.— Він встає і, трошки відкинувши голову, розводить свої широкі плечі.— Ви ж бачите, лікарю. Серйозно!..

В голосі майора звучить... просьба. Майор просить маленького, сухенького Якова Михайловича, якого він міг би заіхнути у свій планшет,— і старому стає шкода майора. А разом з тим він не може витримати напористої волі Матусенка. Справді, льотчик тренував цю волю у піщаних буранах Халхин-Голу, у гострих хуртовинах Фінляндії, де несло снігом вперемішку з кулями, у бойових польотах зі спеціальними завданнями... Навіть смерть при зустрічах з цим льотчиком щоразу спантелічено шарахала від нього, а він, Яків Михайлович, мусить ось втримувати цю волю.

Старий здійсмає і знову вмощує па переніссі окуляри.

— Хочеться, щоб ви послушали наших гостей. До речі, як вам подобається...

— Ви жартуєте зо мною, шановний Якове Михайловичу. Скажіть, будь ласка, я вже здоровий?

Лікар хапає окуляри з очей, схоплюється і, памагаючись стати якомога вищим, майже кричить на майора:

— Ні, не здоровий! З розірваним животом і ушкодженим кишечником треба лежати вдвоє більше, ніж ви лежали. Я не винен, що ви гоїте свої рани, як кішка. Вам треба вибути належний час. Навіть коли ви вже здоровий. Я боюсь рецидивів.

Лікар сідає, і майор теж. Минає хвилина.

— Вам дано велику владу, лікарю,— тихо, примирливо каже Матусенко.— Мушу скоритися.

Минає ще хвилина.

— Шкода тільки, що ви мене не розумієте. Хіба мені можуть дати втіху лауреати, які, до речі, й на фронті бувають? Чи знаєте ви, лікарю, що мене поранено... о четвертій годині п'ятдесят хвилин ранку двадцять другого червня. Вам знайома ця дата? Це перші хвилини війни. Чи знаєте ви, що я зовсім не воював у цій війні і яка в цьому кривда для мене?

Лікар здивований. Він нахилив голову і дивиться на Матусенка поверх окулярів.

— Дозвольте... Це не відповідає тому, що ви казали ось недавно. Про аса.

— Це цілком відповідає тому, що я казав.

— Коли ж ви збили аса — над хащами?

На світанку двадцять другого червня з Дрогобича сповістили про наліт. Коли командир авіачастини майор Матусенко одягнувся і вискочив на аеродром, вартові винищувачі, що вже патрулювали в небі, повернули назустріч групі пімецьких бомбардувальників. За якусь хвилю почулися знайомі — вони завжди збуджували майора — бойові пориви уривчастих кулеметних черг, то коротких, то довгих, і злобливе завивання моторів, що буває при маневруванні,— вдалині, над хвилястими порослими горбами, зав'язувався бій.

Ворожа група, маневруючи, поволі відпливала на захід, затаюючи й групу винищувачів Матусенкової частини.

З аеродрому за наказом майора знялося три нових машини, три басових струни натягалося в ясному небі — цього ранку все піднімало в Матусенкові запал тривоги, бою. Сам він підбіг до свого літака. За одну мить він буде в кабіні. Але це виявилась та сама мить, коли з ранішньої синяви неба спікірував сріблястий «Юнкерс-88» — де він узявся самодія?! — і кілька бомб смерчами підняли землю недалеко від майора. Його обсіпало дрібним груддям, повітряна хвиля вдарила ним об машину, але «юнкерс» уже зачепився, як за незриму й нерозривну лину, за зір льотчика-винищувача і став приреченим.

І хвилева затримка, і це нахабство самотнього фашиста над його, Матусенковим, аеродромом збурило всю душу майора. В наступну мить він уже був у кабіні, звичною рукою павпомацки, не випускаючи ворога з очей, зірвав літака з землі.

Щоразу, коли його машина не летіла, а просто-таки прострілювала повітря, майор Матусенко зливався з нею в одне ціле, ставав її душею і проймався її захоплюючим поривом льоту. Тоді бойова лють опановувала його всього, і в таку хвилину льотчик ладен був не тільки розстріляти, але й протаранити, роздробити ворога власним мотором і грудьми.

Ворог відчував цю нещадність і не приймав бою, він на всю потужність моторів утікав, відстрілюючись. Винищувач гнався мовчки. Віддаль скорочувалась. «Юнкерс» почав маневрувати, хоч Матусенко не стріляв. «Юнкерс» викручувався не від куль, а від цієї нещадності, яку відчував у навіженій гонитві більшовицького аса. Він викручувався, він ішов у піке... Але всякий маневр ворога можна обірвати і всяке піке можна зробити звичайним падінням...

Матусенко бачив, як з клубів диму, що раптом огорнув «юнкерса», на чистий простір неба вилетіло чорне крило бомбардувальника, вниз полетів, витягаючи полум'я вгору, шматок літака, і тільки один парашут заколивався пад чагарниками.

Ревли мотори, грімко бив кулемет, вило повітря, розступаючись перед машиною, і Матусенкові раптом здалося, — ніколи такого почуття не було в нього, — що він у вихорі, і не він веде цей вихор, цей смерч, а самого його швидко-швидко крутить, і світ мигтить у нього перед очима, зірчастий, розхвилюваний, незвичайний світ. Раптом — земля підіймається до нього, летить йому назустріч... «Падаю?!»

Чітко усвідомлюючи, що машина відмовляється підкоритись йому, він зібрав усю силу, всю волю, затамував метушню гарячкових думок, і в єдиному прагненні — здійснитися! долетіти! приземлитись! — вирівняв літака.

«В чому річ?! — звісно, люто спитав він себе. — Я поранений?.. Витримка!»

Гаряча кров заливала поги. Він міцно стис штурвал, розвернувся, пішов на зниження. Аеродром перед ним гоїдався, чудний, як марево, як уві сні.

Його ще вистачило на те, щоб посадити машину, але, щоб втримати голову на в'язах, його вже не вистачило, — він повалився на штурвал і так його знайшли товариші...

Слухаючи розповідь, Яків Михайлович дивився на льотчика весь час поверх своїх простеньких залізних окулярів, нагнувши голову.

— Так... — сказав він, коли Матусенко закінчив. — Чим же вас поранив цей ас? Ви ж поранені осколком бомби, а не кулею.

- Авжеж, осколком.
 - Як же це? Не кидав же він бомб на вас, коли ви за ним гналися?
 - Він поранив мене на землі.
 - Дозвольте... До вильоту?
 - Авжеж, до бою. Він поранив мене ще до війни — в цьому ж і кривда: він виключив мене з війни.
 - І все ж... ви воювали? Скільки часу ви були в повітрі, майоре?
 - Ну... всього лише кілька хвилин.
 - І не відчували рани?
 - Зло мене велике взяло, лікарю. Дуже просто.
- Яків Михайлович нерухомо дивився на майора. Він думав про силу гніву, силу незбутньої ненависті до ворога...
- Та-ак... Отже, він вас поранив, а потім ви його збили. Це поєдинок!
 - ...А потім він утік чи пересидів десь, поки окупанти загарбали цей район. Отже, поєдинок не закінчився. За вами слово, дорогий Якове Михайловичу.
 - ...А потім ви його впіймасте. Добре. Я випишу вас.
 - Сьогодні?
 - Ні. Зразу ж після вечора лауреатів.
- Майор сумовито і примирено усміхнувся:
- Невиправний Яків Михайлович!
 - ...І пошануйтеся ці дні, я хочу виписати вас цілком здоровим,— зрештою ж, поєдинок справді не закінчився, він, цей ас, чекає вас, як своєї долі.

Гнів

Майор Матусенко був необачний в бою,— і ось шуліки прилаштовуються до нього як конвой, один заходить спереду, щоб вести, тріумфуючи, на свій аеродром радянського аса. А він не може запобігти біді, і йому соромно перед тією рідною землею, що лежить внизу, перед сотнями доброзичливих очей, що стежили за боєм і тепер бачать нещасливий фінал його. Гнів завів майора Матусенка занадто далеко, а події попереднього дня визначили його поведінку в цьому бою.

Битими шляхами й вибоїстими дорогами, повз прижовклі гаї, полями, через села мчить, не спиняючись, розфарбована емка.

Машина обминає танки і колони бійців, пропливає в суцільній вогні отарі, пірнає в череді, що колотиться круг неї,

стукаючи рогами об роги, вибирається на вільну дорогу і мчить далі.

Машину веде білявий, низько острижений хлопець з синіми задуманими очима, а коло нього сидить майор Матусенко. Він повертається з штабу фронту. Курить, мовчить і дивиться поперед себе.

Майор схуд, засмаг і похмурнів за цей час, як виписався з госпіталю, — навряд чи впізнав би його тепер Яків Михайлович, — де то він повертається, добрячий старий?

Матусенко розгубив усіх близьких і друзів, втратив рідне село над Случчю, пройшов Україну з краю в край, літав над нею і проїжджав її шляхами, — і спохмуриів. Тепер це вже не той веселий, хоч і поранений, віртуоз повітряного бою, що в мріях гапався за асом. Відступає армія — і пересувається народ, здійснюються з місця колгоспи й заводи, а позад них горить і вибухає... Страшний і величний відступ! Від нього похмуриіла земля, наче тіль на неї впала...

Машина вибирається на горб. Стерні. Копами аж до обрію заставлене поле...

«Хоч би не прогавили спалити це багатство!» — думає Матусенко.

Шофер, видно, про те ж міркує — не повертаючи голови до начальпика, він каже так, наче продовжує щойно перервану розмову, і його молоде обличчя освітлює смутна усмішка:

— Копа коло копи, копа коло копи, товаришу майор! А побачили б ви це на пні! Море, товаришу майор. Просто море.

Цілу дорогу він так, цей подільський парубійко! Мовчить-мовчить та й скаже щось і усміхнеться самими губами, а сині очі смутні.

— Іду я якось з полку в дивізію, товаришу майор, — якраз це в наших краях було, в липні, ви тоді в госпіталі лежали... Грунтова дорога, піде нікого, і з обох боків пшениця — як оком глянути. А вітер! Тоді все вітри були. Глибокими хвилями йде по пшениці, вгинає її, а вона шумить, шумить, товаришу майор! От не повірите — на ходу машини чути шепех: ш-ш-ш... Мені самому не вірилось — невіже справді, думаю? Спинив я машину — таки пшениця шумить. І так мені, товаришу майор, в село захотілося! На жнива...

Шофер замовк, веде машину, дивиться вперед. Матусенко скосив на нього очима, і йому здалося, що очі в хлопця якось особливо заблищали, а на губах — усе та сама смутна усмішка. І в цю мить майор вперше вирішив у думці про бій: «Завтра я полечу!..» — хоч цього й вирішати не треба було.

— ...Встав я, товаришу майор, з машини, підійшов до пше-
ниці, отак загорнув рукою, і на лікоть просто півснопа пере-
гнулося. Похитав — важке. Важке колосся! Злягло на руку,
піби проситься: збери, доведи до ладу...

Боляче слухати його.

— ...і довели. Їхав назад у полк, то бачив: збили валками,
перемісили тракторами, столочили та й пішли з села у світ...

— Піддай газу, Васю. Завтра мені в бій треба...— стрима-
по сказав Матусенко й заціпився.

Ніхто, побачивши його в цю хвилину, не позаздрив би
тому нещасному, кого завтра зустріне чи дожене в повітрі
цей льотчик.

Вася тільки зосереджено глянув на майора і нічого не
сказав, але машина, пошарпуючи, стала пабирати швидкість.
Шофер добре знає свого начальника: завжди майор одводить
душу в повітрі. Після того, буває, на аеродром привозять
рештки німецького літака.

Машина гінко мчить рівною дорогою. З-за ліска відкрива-
ється озеро з вербами по берегах: голубий спокій, тиша,
хмарки відбиваються в плесі,— чудно й не віриться. Село.
Вулики на зрихтованих возах. У колгоспному саду хлопці
трусять яблука, вони рясно бухкотять об землю...

— Ой, багата була б у нас ця осінь, товаришу майор!..

Знову цей Вася зі своїми думками, зі своєю смутною усміш-
кою!..

Тополі виструнчились по рові, довгі тіні поперетинали
шлях, послались по полю, сонце низенько, вечоріє. Під дво-
ма дубами отаборились біженці, вони розіклали багаття, кру-
тять віхті з снопів і кладуть у вогонь, мабуть, варять вече-
рю. Коло халабуди лежить собака. Дівчина сперлася плечем
на тополю, стоїть задумана...

— Це в нас, бувало, весілля в цю пору, товаришу майор!
Що більше вродить, то більше весіль...

Просто співає хлопець! Голосом співає...

— Піддай газу, Васю! Мене чекає аеродром...

...Місто. Тут у восьмому помері по вулиці Гоголя живе
приятель з інституту. Можна було б заїхати, випити чаю,
згадати студентські роки в Києві, якби... взагалі, якби не
такий час.

Далекий прожектор світляним стовпом підширає важку
хмару над майданом, а вона налягає, звисає, опускається.
Це з неї так незатишно повіває сльотою. Власне, вже осінь,
справжня осінь... По тротуару мете жовтим листом і чорни-
ми пелюстками перегорілого паперу — в місті палять архіви.

Ще зовсім рапо, а вже смеркає. Як це недоречно зараз, коли фар не можна засвічувати, місто затемнене (мабуть, тут щодня тривоги, бо жінки з дітьми на руках і з постелями під пахвами поспішають у бомбосховище на ніч); вулиця захищена грузовиками, автобусами, провулок перекопаний протитанковим ровом, на розі сапери обладнують кулеметне гніздо... Темніє... Машина стала. Хоч як поспішає майор Матусенко з штабу фронту, а доведеться йому завернути на вулицю Гоголя та й заночувати в теплій сім'ї приятеля. До речі, це ось зовсім близько.

Він одчиняє дверцята шоферської кабіни, стає на підніжок і дивиться у безрадісну перспективу вулиці. Потім сідає знову й закурює.

— Як тісно й незручно на землі! Довези мене, Васю!..

Вася глянув на майора і кинув руки на руль таким жестом, наче він зараз дасть сто кілометрів на годину. Але машина ледве рушила і поповзла, вихиляючись поміж грузовиками. Дорога не дає виходу Васиному жаданню — на простір, і він поскрипує зубами, б'ючи долонею по кнопці сирени.

Темніє. Важчає беззірне небо, все більше світляних снопів з усіх боків міста підпирає його. Показує на біду. Та вулиця живе своїм клопотом, діловито перегукуються шофери сиренами й голосами, тротуарами поспішають люди...

Раптом усе міняється: з хмари з шипінням, виттям і свистом сторч головою вилітає літак, під ним сусідній квартал гримить, тріщить і валиться, швидкий, як марево, бомбардувальник пролітає над дахами, білі кулеметні кулі, шукаючи його, пропорувають осипні сутінки, зепітлі снаряди крешуть об хмару, хтось зойком пропизує шум і грюкіт, хтось присідає, мабуть, шукаючи рятунку, на підніжок машини і падає з нього на брук. Машина чудно шарпулася і стала, а Вася безцеремонно, видно — зо страху, припав боком до Матусенка...

— Тепер з міста вибратись годі! Таки заночували!

Огидне почуття безкрилості, скованості томить майора. Він повертається до шофера з словами: «Давай, Васю, в провулок», і хлопець хилиться йому на груди, зсувається на коліна...

...І ось Матусенко сам. Ще звучать у вухах Васині слова: «Це в нас, бувало, весілля в цю пору, товаришу майор!» — але... хлопця нема вже. Три кулеметних кулі великого калібру припало на його долю. У планшеті лежить його лист до матері, не надісланий за втратою адреси... Подбати, щоб лист цей дійшов за призначенням — зберегти й надіслати його,—

цей обов'язок Матусенко відчув на собі, як своє наухильпе бойове завдання, як частку великих завдань Червоної Армії,— відбити адресу Васиної матері.

Матусенко сам втратив усі адреси — ось ця квартира приятеля — остальня його адреса на Україні, порожня адреса — без людей. Тепло людського життя ще збереглося тут, ним ще дихають речі, але людей нема...

Матусенко виходить на балкон. Другу годину триває наліт. Вечір хмарний, темний, злодійський вечір. Місто в п'ятмі, тільки факають вибухи бомб і снарядів. Далеко пад околицею в хрещатому світлі прожекторів срібною п'яткою між хмарами мигтять літак. Чудно думати, що на тій п'ятці у нічних хмарах ховається й викручується од променів клята всіма, східна й настирлива в своїх злих памірах людипа, і радісно бачити, як та п'ятка зривається й падає донизу.

В гримучій темряві починають проявлятися тераси кварталів... Наче світає. Блищать вікна!.. Обрисовуються будинки... Ясніше, ясніше... Зеленкувате, водянисте світло ракет розливається довкола, місто спливає в темряві і довгі хвилини лежить відкрите, голе, живе під бомбами...

Лють, досада й біль проймає душу Матусенка. Йому, винищувачеві, ще не траплялося отак безкрило спостерігати методичну й чорну роботу ворога. Він намагається назавжди запам'ятати ці хвилини, посити їх у душі, згадувати їх перед кожним боєм...

— Нещасний ти будеш завтра! — шепоче він...

...І ось настав цей день — «завтра». Після вчорашньої поїздки з штабу фронту Матусенко в бою мстиво одводив душу, зайшов западто далеко і сам потрапив у біду. Матусенко не марно витрачав патрони,— він добре розчистив повітря в бою, але він витратив усі патрони і виявив це в ту хвилину, коли залишився сам серед двох «месершмітів» у глибині німецького тилу. Ось вони прилаштовуються вести його, радянського аса, на свій аеродром... Йому залишається здатися або загинути. А це значить — йому залишається загинути.

Смерть свою Матусенко зустрічав не раз і не боявся її, бо звик до думки, що кожний політ може бути останнім. Смерть для нього — давня його знайома — ніколи не була несподіваною.

Змалку він знав гуцульську пісеньку:

Ой як прийде пані костомаха,
Ой як прийде, браття, із косов,

Я скажу їй: «Будь здорова, свахо,
Вишній шпагатівки ізо мнов»,—

і знав саму «костомаху»: вона жила в селі за річкою, доводилась тіткою місцевому панові, була темна, суха й висока і звалась — пані Марця. А як пані Марці він не боявся, хоч називав її у розмові «костомахою», то й ставлення до смерті було в нього поблажливо-глузливе: «Ой як прийде пані костомаха...» — казав він у принагідній розмові і сміявся.

Минуло багато років. Над річкою Халхип-Гол і над лінією Манергейма смерть пролітала перед Матусенком на машинах найновіших систем, застосовуючи фігури вищого пілотажу, трасуючі кулі та авіаснаряди, і давно у вогненних вихорах і грюкоті боїв розвіявся наївний образ смерті — пані Марці з косою, але ім'я «костомаха» залишилось за смертю. І поблажливо-глузливе ставлення до смерті теж залишилось. Здоровий і життєрадісний, Матусенко мимохіть у глибині душі вірив, що його майстерність завжди виведе з біди. Цю віру давав йому й досвід: смерть не раз зустрічала його і щоразу шарахала від нього, спантеличена його волею.

Власне, смерті Матусенко боявся,— він сильно любив життя,— але мав пасливу вдачу: безпосередній і напористий, він весь проймався одним почуттям, яке його охоплювало, і в запалі бою забував про смерть: в душі не залишалось місця для страху. Так було й цього разу: Матусенко розсердився.

Трапилось це так.

Він маневрував, уникаючи куль, але ось німці перестали стріляти. Важкуватий винищувач давнішого випуску — «Месершміт-110» став обходити Матусенка. Майор вирівняв машину, пішов майже рівнобіжно з німцями, повертаючи поступово на скорочення відстані, щоб випробувати фашиста. Той не відхилився. Тоді Матусенко прошепотів, дивлячись на чорний худорлявий корпус винищувача, що хрестом плив трохи вище, над ним:

— Костомаха... Ось вона, моя костомаха!..— І тоскна нудьга беззахисності, схожа на вчорашню досаду, коли Матусенкові так не вистачало крил, нагадала йому нічне голе, живе місто під бомбами. І Васю... Вчора Вася все згадував рідне село: «Це в нас, бувало, весілля в цю пору, товаришу майор...» І листа до матері носив довгі місяці з собою... О! Таж цей лист ось у планшеті, під картою. Хто ж його надішле?

І, не здаючи собі справи, майор ще повернув на зближення з ворогом. Той не відхилився. Навпаки, він виявляв намір прилаштуватись спереду — ведучим.

От саме в ці секунди Матусенко скипів. Бо й справді: можна бити по ньому з гармат і кулеметів, але... не боятись його? Це не тільки образа — це наруга!

— Зна-хаб-ні-лий гад! — зашипів він, витягнувши шию до ворога. Він прохромлював його очима, він відчував його ось близько, перед собою. Він не пам'ятав більш нічого, крім цього живого ворога. І тут Матусенко якось мимохіть підійняв кулак і тяжко, повільно, напружено, з-за плеча махав ним фашистові в лютому наростаючому ритмі...

Стаповище літаків не змішувалось — видно, цей великий, тяжкий кулак прикував очі німця, збив його з пантелику, — це була перекошлива погроза. Хто його знає, чого можна чекати від цього радянського аса. Протаранити він може в кожному разі...

А Матусенко вже не міг стриматись: він крутнув яструбка різким поворотом на німця і рвонув на всю можливу швидкість за «месершмітом». Ворог кинувся просто в світ. Тоді в майора промайнула думка, що це ставовище можна використати. Він спікірував до першої хмарки, обкрутився, помчав. Трасуючі кулі здалеку шукали його, вони мигтіли то тут, то там у просвітах між клубами хмарного туману. Матусенко кипів і сміявся...

Костомаха не з'являлася більше на його шляху.

Відплата

Мерехтіла тиха пороша.

Троїста ланка винищувачів зірвалася з аеродрому й пішла в молочну млу. На попередбачене складне завдання вивів ланку майор Матусенко.

Хмарність була низька. Над плесом туману панувало сонце, почувалось, що завтра весна, було радісно па душі, побережному танула безмірна глибочінь неба.

Бомбардувальники зграєю впливли з рожевого моря хмар і, наближаючись, підіймалися в синяву, сумирні, далекі від землі, ні до чого не причетні і нікому нічого не винні — впливли собі в небі, самі зафарбовані в колір неба, білясто-голубі.

«Під голубів маскустесь, стерв'ятники!» — подумав Матусенко.

Йому згадалось дитинство, і він засвістів особливо, як свищать до голубів, у синяву, і ніжно-зловтішно покликав, не чуючи власного голосу через шум моторів:

— Гуль-гуль-гуль-гуль!..

А веденим своїм тим часом сигналив: «До бою!»

Кожна мить скорочувала відстань... Згряя раптом затри-вожилась, почала скупчуватися, змінила курс. Матусенко на віддалі набрав висоту, підвів ланку з правого боку і з сонця вдарив на ескадрилью. «Юнкерси» сяяли внизу, залиті соняч-ним світлом і опромінені трасуючими кулями.

Першим вибухнув ведучий. Він димом забруднив незайма-по чисте небо і засмітив його брукхом металу.

Матусенко уявив, як десь на поле чи на ліс із тихої перед-весняної пороші випадають шматки жерсті, ілатівок і тру-бок, як десь, ні з сього ні з того, коміть головою з хмари ви-літає гітлерівець — і один, і другий, і третій,— уявив і усміх-нувся.

Положення під сонцем і загибель ведучого зразу дали пе-ревагу його ланці. Згряя загубила бойовий порядок, а майор подбав про те, щоб вона не поновила його більше, і це визна-чило долю всієї ескадрильї «юнкерсів». Ставши перед необ-хідністю битися нарізно, кожен за себе, вони, розсипавшись, нарізно втікали, висипаючи бомби у хмару, дбаючи кожен за себе. І гинули по одному.

Та поведінка одного «юнкерса» була незрозуміла для до-свідченого льотчика-віртуоза Матусенка. Незрозуміла й ціка-ва. З самого початку бою цей «юнкерс» вирвався вперед і пішов майже поруч з ведучим, а коли ведучий вибухнув і ескадрилья розсипалась, він почав робити недоречні в цьому стані фігури вищого пілотажу — одну по одній, наче він був над учбовим майданчиком свого аеродрому, а не в бою. Він не маневрував, а вправлявся.

Не розуміючи цього ворога, Матусенко пройнявся деякою повагою до нього.

«Ас! — подумав він і пасторожився.— Відтягає увагу?.. Пастка якась? Чи він ума тропується?»

Раз, вирівнюючи мапину, гітлерівець несподівано опинив-ся перед самими моторами Матусенкового винищувача, вони мало не врізались один в одного. Це трапилось так раптово, що майор не встиг і черги дати, тільки здивовано вилаявся, як колінь у селі:

— Хай ти скажишся, павіжений!

Матусенко не був фаталістом, але — трапляється збіг об-ставин — якось поведінка цього німця нагадувала йому того аса, що поранив його в перші хвилини війни.

Маючи іншу мішень, майор загубив з очей чудного «юн-керса», і вже аж тоді, коли тільки вбогі залишки ескадрильї подаленіли на захід, супроводжувані двома винищувачами

Матусенкової ланки, і Матусенко, загаявшись з бомбардувальником, нарешті залишився сам-одип, незрозумілий ас (а майор усе більш упевняв себе, що це саме його ас) з'явився високо в синяві зі східного боку, — він доганяв своїх.

— Голубоньку мій! — зловтішно прошепотів Матусенко і поспістів у синяву. — Тепер ми закінчимо наш поєдинок.

«Юнкерс» перший ударив по Матусенкові. Було щось у цьому від розпачу, істерики чи бездумного нахабства.

— Самозгубець!..

Ця остання сутичка тривала недовго. «Юнкерс» пішов донизу по круто-спадистій спіралі, пірнув у хмару і виринув з тихої порожі перед здивовані очі колгоспників колишнього українського села Заливань, а тепер чудного паселеного пункту, схожого на аул. Він не зразу приземлився, протягнув понад рядом обгорілих печей та коминів, одного комна збив і сів на долині.

Матусенко йшов за ним назирці. Він закружляв над левадою, але сісти не було де: біле плесо долини було рясно покранане рухливими фігурками мирного населення, що бігло в усіх боків, озброївшись різним господарським реманентом, до літака.

Матусенко потерпав, що це мирне населення не залишить і шматочка від аса. Виблискували вила й лопати, сокири й коси... Але ось круг «юнкерса» почало утворюватись коло — видно, хтось організовано взявся за справу, — було таке враження, наче заливаньці заводять круг гостя хорогод-веснянку. «Зайчику, зайчику!..» — співають вони, а «зайчик» сидить у середині кола на моторах, піднявши хвоста догори — він сканотував при посадці, — і відповідає на запитання хору.

Матусенко знявся вгору і за дві-три хвилини був уже на своєму аеродромі. Назустріч йому, як завжди після бою, поспішав лікар з медсестрами, товариші зі штабу, командири. Всі влізавали здаля стареньку, кругом облатану майорову машину.

Він залишив літака на технічну обслугу, а сам ішов, оточений командирами, до штабу, трохи затягаючи ноги, великий, незграбний у своїй зимовій робі, як гордий птах, незвичний пересуватися по землі. Ішов, однак, швидко — планет, обвислий до коліна, віявся за ним, вітрилив. На ходу майор дуже коротко інформував товаришів про бій, наказав подати машину й покликати до штабу Кутаса.

Ніхто не знав, нащо майорові негайно треба бачити саме Кутаса, старшого політрука, а прихована лукава усмішка на обличчі майора нічого не пояснювала.

По кількох хвиликах майор і старший політрук, високий товариш з розумними, якимось глузуливо примруженими очима, сіли в машину. Матусенко сказав групі командирів: «Чекайте сюрпризу»,— і з усмішкою взяв під козирок. Шофер дав повний газ з місця.

Коли машина вийшла на шлях, Матусенко повернувся до приятеля:

— Ну, Кутас, ти пам'ятаєш нашу розмову про відплату?

Кутас, пригадуючи, звів брови над переніссям.

— Про відплату ми часто говоримо, а ще частіш думаємо. Яку розмову ти маєш на увазі?

Видно було, Кутас не хоче згадувати ту розмову. Матусенко ледь-ледь усміхнувся:

— Над мертвим асом.

— А-а...

— Сьогодні ми можемо закінчити ту розмову при живому асові.

Він, той ас, напівлежав перед ними на багряному листі у Пуща-Водицькому лісі, під Києвом. При ударі об землю в нього заціпились і люто вишкірилися зуби, жовті підстрижені вусики з сивиною хижко настовбурчилися, а очі не встигли заплющитися — вони дивилися з-під рудих вій холодним, камінним поглядом. І в тому погляді не було ні іскри людського почуття, ні тіні сумніву, ні думки, тільки зір, якийсь технічний зір, паче то не зіниці людини, а скельця оптичного приладу. Ас напівлежав у позі живої людини, і здавалось, що він живий, а в живому моторошна була ця застиглість, ця цілковита відсутність душі.

І не так хрести на його грудях, як увесь його хижий вигляд свідчив, що це був справжній ас, літній уже і, мабуть, бувалий розбійник з великого повітряного шляху.

«Не впізнаєш? — спитав тоді Кутас, який збив цього фашиста.— Будемо вважати, що це твій ас».

Матусенко промовчав.

«Отже, за твою кривду відплачено».

Товариш не хотів образити майора, але він образив його боляче.

«Ти повинен помститися за свою стареньку маму,— стримуючись, тихо сказав Матусенко,— за піжну дружину, за малих діток, а за мене... За себе я сам годен помститися. Як ти думаєш?»

«Пробач...— похопився Кутас.— Я мав на увазі, що ти поранений...» — і цим підкинув хмизу у вогонь.

«Я командую авіаз'єднанням, товаришу старший політрук, — сказав Матусенко холодно. — Ти мав можливість мститися за мене тоді, як я лежав у госпіталі. А тепер — дякую».

І зараз, у машині, згадавши ту розмову, Кутас радісно усміхнувся:

— Ти посадив аса? Живого?

— Коли ще дядьки не розпотрошили, ми познайомимось через кілька хвилин. До речі, як приїдемо, треба обійтися з ним честь-честю. Ми досить сильні для того, щоб гідно ставитись до полоненого ворога.

Машина гінко мчала шляхом. За ці хвилини стало розгодинюватися, вдарило сонце, молодий сніжок так забілів, що на світ не можна було дивитися. Та весна, що її бачив Матусенко сьогодні в небі, спускалася на землю.

Колгоспники зарівнювали вирви. Недавно тут рясно лягали снаряди — видно, дорога була добре пристріляна. Один снаряд великого калібру впав на обочині шляху серед хрестів у касках. Деякі в них вирвало, деякі засипало землею по саме перехрестя, а ті, що далі, стояли цілі. На них колгоспники повісили верхній одяг, і з хрестів вийшли чудні присадкуваті опудала. Жінки над ямою чогось заходилися сміхом — не давали спокою покійним бандитам.

Зв'язківці натягали телеграфні й телефонні дроти на тимчасово необтесаних стовпах... І думалось: отак натягатимуть до самого Дніпра, через Київщину, на Поділля... Визволяються села, поновляються адреси... Лист забитого шофера до матері лежить ось у планшеті під картою, чекає свого часу, карта над ним лягає все новими зонами наверх... Пахне веспою... Ловляться потроху аси.

У Заливані було відлюдно — всі побігли до літака. Коло печей на пожарищах уже відновлювались оселі, біліло свіжотесане дерево, люди попадали намети, покопали землянки, а самі вже заходилися будувати, як будували вони двадцять років, як будували з покоління в покоління. Великою силою дихав цей чудний табір.

Машина спинилася коло рову — на леваду не було проїзду. Льотчики встали й пішли до натовпу, над яким стирчав хвіст літака. Їх трохи здивувало, що вся ця юрма мовчить, чути тільки один голос, здаля — наче радіо говорить: безперестанку, голосно, підкреслено... І раптом — регіт.

Вони переглянулися, спинилися і прислухалися — знову говорило радіо.

Їх майже не помітили в натовпі, тільки задні шапобливо розступилися та шепіт пішов по юрмі:

— Приїхали! Приїхали льотчики. Це вони збили... Спішіть Тимошиху! Хай перестане...

А Тимошиха глаголила:

— ...Чи то ж у нас така тіснота, що якійсь заволоці і внасти нікуди, тільки на мій удовиний притулок?! Пришпичило тобі падати — ну, то падай на чагарники, на гущавники, на яри глибокі, на ставки широкі — туди падай, куди баба Якилина, бувало, бешиху спроваджує: на бистрії броди, на великі води, куди всі громи б'ють, — падай собі, хай тебе там і по смерті гатить з весни і до осені, хай тебе там палить, як ти палив хати наші, садки наші, наші добра всякі, запроцьовані...

Велика, огрядна жінка заступила собою льотчика, вичитувала йому і раз у раз шарпалась до нього з дебелими кулаками в обсохлomu тісті. Вона то бралася в боки, то заламувала руки, то замовкала, то гаряче прорікала, зрідка звертаючись до людей.

Матусенко спинив Кутаса за руку, а людям кивнув не перебивати жінці, дати їй висловитись.

— Мішу тісто — коли шумить! Хотіла виглянути, аж тут я-а-ак трахне, я-а-ак гуркне — і розвернув мені буду. А я ж то з дітьми малими педогарки виконувала, де яка заметина зсталась — приладновувала, де пиматок жерсті з німецького літака, де задник з тальянської машини — все стягаю, аж умліваю, сп'яла собі буду, а він падає! Дай мені, голово наш, в руки цього гада, хай я на нім виконаю наказ партії про окупантів!

Усі навколо засміялися, ближчі притримали жінку, але чекали, що вона казатиме далі. А Тимошиха говорила, зрідка поглядаючи на людей скоса, хитрувато:

— Буду власть просити, щоб дали мені його — хай ставить хату. Раз спалив, другий раз розвернув, чоловіка на війні забив — хай ставить! Скажіть мені, люди, чи це не справедливо?

— Істинно!

— Й справді.

— А що ви думаете? Приговорити його вдові. Хай ставить хагу.

— А цей поставить! Бодай би їх правцем ставило! Що воно може, таке неспособне!

— І чого тобі треба було в нас? — провадила Тимошиха. — Нищити? Палити? З світу зводити? То тепер уже ти бачиш, сто чортів твоєї матері, що ми жили, живем і житимем, поки світу й сонця, і не стане в тебе сириці подолати і приборкати

нас. А от тебе, коли вже на те пішло, то ми таки знизим, чорт з тобою! І не подивимось, що ти тяжко дуже високої раси.— Жінка помовчала, презирливо похитала головою й показала на гітлерівця людям обома руками, долонями вверх, оступившись набік з-перед нього: — Подивіться-но ви, люди, яка раса висока прилетіла до нас! Ач! — Розглядала, як кузку.— Руде й миршаве. І плоскувате якесь. Та в нас жодна дівка і в танець з таким не пішла б... Як трясеться! Трясця напала. Герой! Та я тебе, вища расо, могла б у пазуху вихнути.— і Тимошиха простягла до льотчика свої дужі руки з закаханими руками, наче й справді хотіла ухнути його в свою широку пазуху, і всі навкруг зайшлись реготом,— якби ти не був такий огидний, тьху на тебе!..

Коли Тимошиха оступилася з-перед полопеного, Кутас, вражений від несподіванки, придивився до нього і з деяким острахом скосив очі на Матусенка.

Майор забув себе, він витягнув шию до ворога, їв його очима, і на обличчі в нього відбилися подив і презирство, розчарування й обурення.

Перед людьми стояв, зі шлемом у руках, веснянкуватий недоросток років вісімнадцяти, з рудими вихрами на тімені.

Матусенко повернувся до Кутаса. Він був розгублений.

— Ти уявляв собі щось подібне?.. Самі веснянки..

— І то хліб,— сказав Кутас, щоб розважити приятеля.

Матусенко зле блиснув на нього очима, рвонувся до німця і, придивившись до нього з високості своєї багатирської постані, взяв, гидуючи, пальцями за вухо.

— Дорогу! — й повів до машини.

Кутас трохи затримався. Він дав розпорядження голові сільради й повернувся до машини. Хлопчисько скулився на задньому сидінні, а майор сидів коло шофера, курив. Він не хотів бачити, не хотів помічати цього «аса». Доля поглузувала з майора — підсунула йому на фіпал такого зтяжного подинку таку нікчому.

— А там же чекають сюрпризу,— глухо обізвався він до Кутаса, не обертаючись.— Як на аеродром з'явиться?

— Ну що ж, зате машина — ти бачив? — повісінька!.. — Подумавши, Кутас додав: — Аси перевелися, друже мій, і твого, мабуть, давно пані костюмаха вхопила... Знаєш, можливо, що то таки він був — у Пущі-Водиці... А тепер уже не літо й не осінь. Та й зима кінчається — глянь, як зачорніла дорога під сонцем. Весна йде, Матусенко, весна!..

Страшну казку, казку недавніх днів, розказала мені стара жінка літнього вечора в селі Клекотині на Тернопільщині. І з самого того вечора, поки ось не виклав я цю казку на папері, була вона мені справді неначе цвяшок, в серце вбитий. Прочитай її, читачу, і передай іншому, як пишуть партизани на своїх листівках; почув — розкажи.

Раз пізенько увечері — вже за левадами на небі пригасав вечірній попал — вийшла Назариха за садок помити поги на ручаї — тоді саме картоплі підгортали, — стала на кладці й тільки нагнулася, як по той бік річки з-за кущів хтось виїшов і попрямував до неї.

Не хотілось розгинати спину, за день наробилась, аж у крижах ломило, то тільки зиркнула спідлоба, побачила босі ноги й темну спідничку і здивувалась: видалось старій, що то Даринка, з сусідньої хати, — а вже добре примеркло, туман білими озерами вставав на луках.

«Люди давно обляглися, — подумала, — чого вона так пізно блукає?..»

Але дівчина стала і тихим голосом каже:

— Добривечір, тітонько!.. — Яюсь не по-тутешньому,

— Добрий вечір, — відказала Назариха і поволі випросталась, придивляючись. — Свят-свят!.. А то хто?!

Перед нею стояло височеньке дівча в темній кофтині в білу смужку, видно, дуже молоденьке, але таке — аж світиться в сутінках, десь і сонце петрівчане до нього не пристає вже.

— Це я, — каже. — Я не тутешня, тіточко.

— Чую, що не тутешня. Мабуть, що з тамтеї України... — Пройшла до неї по кладці і все придивлялась. — А чого ж ти така худесенька, бідна?

А вона почула жаль до себе та й — така сердешна — тиць лицем до плеча Назарисі.

— Ой тітонько!.. — Як до матері.

Взяла жінка її за плеченята:

— Та ну-бо, дитино моя! Заспокійся. — А в самої очі чогось заступило. — Що з тобою, дочко?..

— Нічого, — каже. — Рада я, тітонько... — і плаче. — Кругом свої люди. Сиджу отут, а па шляху якийсь дядько до коней лається так, як у нас, і пастушки нашу пісню співають... Свій край! Якби ви знали, тітонько...

Жінка згадала: «Марипка моя в чужому краю», — і зрозуміла.

— Ти з Німеччини?

— З Німеччини. Бачте, жива вернулася! — похвалилась. — На Україну. А в вас у селі пімців нема? — Говорить і опускається, не тримається на ногах, каже: — Я трошки сяду, чогось дуже втомилася... Я під вагоном їхала...

Гірко примовляючи: «Доню моя, доню моя!» (наче Маричина тіль прийшла оце в садок до матері), — дістала їй перекусити, винесла сорочку, допомгла помитися. Все тіло в неї в синіх басаманах, як розмальоване, а вона сміється: «То нічого, тітонько! Добре, що я вже серед своїх людей...» Сміється і стогне, таке знеможене...

В хаті дівчина стала розповідати обом старим сиротам, як вона втікала, але заснула на півслові.

Вони переглянулись і потім довгенько стояли над нею й дивилися, раді їй гірко запечалені. Все їм здавалося, що то Маричка повернулася з Німеччини — жива!

Вранці старий, перед тим як іти на фільварок, сказав:

— Треба щось подумати, Домахо. Нашими борщами з лободи їй уже не зарадиш — лежить он така, як плацаниця.

Він пішов, а жінка стояла й дивилася на дівчину. Жаль було і старого — замість твару тільки борода та очі, сам як драбина став, не знати, як він ще косою тягсе, — а її, нещасну, так хотілося підтримати, просто як жити. При денному світлі лице в дівчати було як з паперу — ні кровинки, а тіло зовсім губилося в твердих складках грубої сорочки...

«Та вже якось не пропаде серед своїх людей, — втішала себе. — Якось воно буде».

Вранці чутка про Галю пішла по селу, прибігає мірошницька Мотря — в неї синка завезли в Німеччину — і приносить паляничку, ворок сиру, кількоро яець. Поклала клунок на лаві, а сама до дівчини, глянула на неї — і в плач:

— Ой, Павлусю, дитино моя, це ж і ти так висихавш десь на чужині!..

В тузі не зводила з дівчини очей, стояла й похитувала головою.

— Нема чого й питати, і так видно, як то в тій Німеччині наші діти розкошують.

— Поговориш — може, бачила твого.

— Де там, тітко Домахо! Велика та каторжна фашистська сторона.

Дівчина кинулася зі сну. Вона схопилася на лікоть, широкими зляканими очима обводила хату, і раптом Назариха вперше побачила особливу, чудесну Галину усмішку, за яку

потім усі в селі любили її, з якою згадували, через яку не можуть забути.

«Господи,— кажуть люди,— яка вона мила була, коли, бувало, усміхнеться!..»

Так і того ранку — цього таки не можна забути — наче світло пішло їй з обличчя, ніби от свята з образу засміялася.

Згодом Галя попросила:

— Я в вас, тітонько, одпочину деньок та й тоді вже буду добиватись додому.

Жінка заломила руки:

— Тяжко мені, дитино моя! Чи я ж тебе гоню? І хто б тебе пустив, нещасну, в такий світ!

— Я вам па городі поможу.

— Ої господи! Лежи, дочко, хоч видужай трохи.

Стали люди йти, розпитувати, як то в тій німецькій стоні, чи не зустрічала часом такої-то дівчини, такого-то хлопця, і мало не кожне запрошує дівчину на день-два до себе — піби в гості, але й таки щоб підкормити, чим є, хоч переднівок голодний був. Може, мовляв, і над моїм хтось змилується.

Але Галя від тітки Домахи не хотіла йти — звикла до неї, полюбила, як рідну матір. То люди до хати несли, хто чим багатий. «Це для Галі», «Зварить Галі»... Була вона піби за дочку всім отим посиротілим матерям. Стала дівчина оживати, поsvіжішала, засмагла на городі, на очах розцвітала, молоденька, росла, гарна, з великими щирими очима і з тією своєю усмішкою...

Якийсь тиждень убогу Назарову хату виповнювала Галина радість — і старим коло неї наче світ прояснів. Галя раділа, що настають ранки і з ранку до вечора ніхто її по щоді не ляспе, ніхто не покрас спини, що з нею доброзичливо вітаються люди, — навколо свої люди! — що вона жива й буде жити, що все йде на добре. Неволя виходила з Галиної душі, як виходить недуга з тіла, і дупна її розпросторювала крила. В Назарів на садби часто чути було в ці дні дівочий голос: сама собі дівчина співала за роботою чи на дозвіллі, та й тітка Домаха часом підтягала їй — найбільше ту пісню, що скоро пішла по всьому селу: «Ой ти, Галю, Галю молодая...»

Так ось який тиждень погостила в старих і стала збиратися в далеку дорогу — до себе на Полтавщину.

Але якось увечері заходять на подвір'я два парубки. Нету-тешні. Один під вусом уже, чорний, з бистрими очима, — цей зразу дівчину рукою за плечі, пригорнув до себе боком

і весело так до неї: «Ой ти, Галю, Галю молодая!..» — і ніби привітався так (руки в неї були мокрі, чистила карчоку на ослопі коло хати). Розбитий і, видно, кипучий — ніздрі в нього так і роздуваються.

Назариха примовкла й насторожилася. Бо що це за безцеремонність — зразу й пригортати!

А він те прикмітив.

— Не мали би так дивитись, тітко. Ми, — каже, — знаємі з собою — Галя мене вчора такою водою напоїла, що досі п'яний... — Але зразу й похопився, пильно глянув на стару. — Ні, на правду, тітко, вода тут вельми смачна є...

За цим чорним — звати його Лавро Кихоть — жінка весь час пантувала скоса. А зате од другого не могла очей одвести — які діти в людей бувають! Хоч на карту його малюй. Великий, прикмітний, такий на масть половий, житній чуб у нього тяжким снопом отак на брову, а голова все трошки одкинута, горда, як поверне нею, як подивиться згори — королевич! Значний, дужий, а в синіх очах завжди душу видно; чи він по-добрячому засміється з вас — тоді пальцями до плеча з ласкою торкнеться, наче притримає коло себе, щоб не обідились, не відсахнулись; чи він чогось пожаліє вас, чи на хвилю засмутиться — все в очах. Такий він є, Демид. Чорний звав його на прізвисьце — Космида.

От розговорились, Галя й каже:

— Я до тітки Домахи буду їздити, як наші прийдуть, а тепер пора мені додому. Десь моя мамонька бідна плаче за мною...

Кихоть блиснув на Космиду чорним оком і до Галі:

— Ой ти, Галю, Галю молодая! Допоки хто прийде, то ми будем і на Київщині, і на твоїй Полтавщині. Доварюй ти ось карчоку, та й підем до пас на хутір. Поки там що, будеш жила з нами. — І так йому та пісня припала, засміявся й каже: — Краще тобі буде, як в рідної мамі.

Галя здивувалась: як це, мовляв, так «із нами»?! — а стара Домаха аж тріснулася.

— Чи ви, хлопці, не при собі? Куди то ви її кличете і хто ви є, жиб дівчину з хати забирати?!

— На те, тітко, дівчина й на світ ся народжує, жиб її із хати забирати, як на порі стане. А кличемо Галю до пашої боївки. — Каже і встає, розгортає поли короткої жупаници; дивиться тітка Домаха, а він весь обвішаний грапатами й револьверами. — Є ми, — каже, — українські партизани. На Воронячім хуторі табором стали-сьмо.

Як зраділа Галя, як кинулась!

— Партизани?! Ой! Та невже?! А я не раз думала: якби мені до партизанів. Було б піти до них ще з дому, то не знала б я тієї Німеччини...— Подумала хвилику і питає: — Це далеко — хутір?

Хутір таки недалеко: пройти клекотинськими лапами до Пригорбів,— так шмат поля зветься,— там звернути з шляху на доріжку понад ярмом, між двома горами, а звідтам вже близько й хутір...

Жінка добре знала це лихе місце під старезними напівсухими вже осоками. Гілля дерев обліплене гніздами, і вороння завжди тучею висить над хутором, завжди колотиться і клекоче,— добрі люди під тим клекотом і тижня не могли б прожити. В селі кажуть, що старий Бахур знав воропачу мову і владав тим воронням — воно йому корилося. Кажуть ще — дід Бахурів задушив свого рідного брата і з того часу став багатіти, а за те в кожному поколінні Бахурів буває віпальник. Коли в тридцять дев'ятому році людям понарізували хуторської землі, повисився старий Бахур, але казали, що по ночах він хазяює на тих нарізаних десятинах, і справді людям не йшлося на хутірському. Скоро одного чоловіка знайшли задушенням, після того власть кудись забрала старшого Бахурчука, а на хутір приїхав молодший, студент. Цей пристав до братової, науку облишив, став мужиком не гірше старого Бахура, порозтуляв багатство по родичах і свояках, а гнізд не займав — ходив попід осоками і наслухав воропачий клекіт, вичікував. За фашистів він зібрав господарство, здав його на жіпку, а сам знову в місті паном став. Так вороння й досі колотиться над хутором. Оце ж туди, під ті осоки, Галю кличуть.

— Нікуди вона не піде,— сказала тітка Домаха.

Але Галя схопила її за руку.

— Тітонько! Рідненька!..— А в самої очі блищать, і жаль їй старої, і рада...— Я,— каже,— буду забігати... поки загіп стоятиме в цих краях. А по війні неодмінно з мамою до вас у гості...

Жінка рішуче захитала головою.

— Не пунцу я тебе, дівчино, бо коб мені не довелось перед твоєю матір'ю очима кліпати... Та й дядька от нема вдома.

Галя скинулася:

— Справді!.. Я й забула на радощах. Без дядя я не піду. Знаєте що, товариші, через кілька днів. Якраз ми й город запораємо...

Але Кихоть перехопив:

— Що два дні будеш приходити до тітки Домахи, та й нам допоможеш... В нас ти будеш у безпеці, а згодом ми здамо тебе твоїй рідній мамі з рук у руки...

Підмовили, підманули Галю й забрали з собою.

Минуло два дні, минув і третій, і четвертий — Галя не поверталася.

Усі ці дні старій Назарисі чогось наче не вистачало. В хаті було тихо, сіро й буденно. Вона йшла в садок, блукала по городу і часто ловила себе на тому, що стоїть і дивиться за річку на луки.

Старий увечері приходив з фільварку, оглядався по подвір'ї, шукав очима в садку й на городі і вже в хаті питав:

— Не приходила?

Жінці чогось ніяково було перед ним, ніяково за Галю.

— Десь узавтра прийде... — казала вона щоразу.

Назар вечеряв мовчки.

Люди, йдучи стежкою через город, звертали до Назарихи поговорити, і найперше: «Де це Галі не видно?»

Це були прикрі запитання.

Часто забігала Даринка.

— Нема Галі?.. — і незадоволено поводила плечем. — Отто!..

Минув ще день, і ще, Галя не поверталась.

Якось опівдні зачипила жінка хату на кілочок, пішла через садок за річку, на левади, луками, полями... Наче щось повело стару на хутір.

Коло Пригорбів зі шляху повернула на доріжку поміж двома спадистими горами. Гори були смугасті од різних посівів, доріжка йшла краєм схилу двома коліями по мураві — тут не часто їздили, — внизу ручай поблискував, було відлюдно й тихо, тільки в травах, у ярині широко гула, бриніла музика петрівчаного полудня...

Раптом почула — хтось догапяє. Наче з землі вийшов — оглядалась, то нікого не було на доріжці.

— А заждіть-по, тітко!

До неї підходив один з тих вечірніх гостей — Демид.

— Куди йдете?

— А ти що — не знаєш? До вас іду. За дочкою.

Парубок звів на хвилику густі, вигорілі брови і кипув їх аж під самий свій житній чуб, засяяв очима:

— О! Тітка Домаха! Ёй-бо, не впізнав! То ви до Галі? А я хотів нині до вас ся навідати. Ходім, проведу, не мав би хто обидити вас там.

Кивнув комусь у ярк, пішли. І коло нього, великого, важкуватого в рухах, привітного, жінка почувла себе легко й добре на цій відлюдній доріжці до лихого хутора. Тільки трохи стривожилась: як це він хотів ся навідати? Сам? Без Галі? А що ж таке з нею?

Демид відповів невиразно:

— Нічого. Але це ви добре робите, що йдете по Галю. Не сьогодні-завтра з хутора підуть... десь в глиб Волині. Несподійно в цих краях.

— «Підуть»? А ти ж як? Не з ними?

— Я... Про мене, тітко, не питаєте, я дам собі раду... А от Галя... краще їй бути най і не в рідної, та в мами. Коб чога не трапилось... Просіть, хай пустять на педілю, в гості, мовляв, а від вас ми її потай вирядимо з надійною жінкою додому. Коли снітають, так і скажете: пішла на Полтавищину.

— А хіба будуть домагатись?

— Думаю, чи й пустять ще. Раз вона вже на хуторі... Кого іншого пустили б, а її, гляди, не пустять.

— Дівчина ще од тієї фашистської неволі не очумалась, а ви...

Космида торкнувся рукою до її плеча, наче хотів спинити.

— Не я ж, тітко Домахо, не я в тім вище, не я вмовляв Галю — я тільки був при тім. Тільки був.

І справді, згадала жінка, той, чорний, кипучий, наполягав, щоб Галя йшла на хутір, а цей, Демид, мовчав, ніби насторожений і ніби приховував ту настороженість. Вперше тітці Домасі дійшла думка, що вони ж обидва якісь зовсім відмінні. Вона мовчки подивилася на нього скося, а потім спитала:

— А ти ж хто такий?

— Я? — каже він. — Я... — зам'явся трохи — я... барсуковецький. З Барсуків. Хто я не є, тітко Домахо, я — Галич приятель.

«Ще б пак, — подумала собі, — гарце, півроку, дівча», — і сказала гіркувато і глузливо:

— Не один ти, мабуть, приятель її.

А він:

— Ні, — каже, — не один. Є кілька нас... її приятелів...

— А хіба не всі?

Він мовчки подивився на стару довгим поглядом.

— Нічого ви не знаєте, тітко Домахо. — Помовчав. — А хочеться, щоб ви зпали... Тільки — нікому ні слова. Є між цими... що на хуторі, кілька хлопців... кілька чесних хлопців. Не скорилися фашистові, покинули села й домівки і пішли шукати таких, як самі, та не до свого берега прибилися.

— То чого ж ви держитесь цього...— жінка кивнула в бік хутора,— цього лихого берега? І Галю тримаєте коло себе...

Космида кивнув бровами.

— З Галею інша справа — Галя мала. Її треба вирятувати, та й усе на тім. А пам, дорослим, рятувати себе — цього тепер мало, тітко Домахо. Де б ти не був, куди б не потрапив,— зроби все, що можеш, для загального добра...

Помовчав, ідучи й покусуючи стеблину, та й каже так, мовби сам до себе:

— Десь тут у наших краях піби червона партизанка з'явилася,— і скосив пильні очі на стару.

Тітка Домаха сказала, що ось же вона, червона партизанка, за Горинцю, а він і сам, видно було по всьому, знав те, нітрохи не дивувався, тільки спитав:

— Що люди говорять?

Розказувала йому, що чула, а з лихого хутора доносило клекіт воропня і над круглим схилом — доріжка обгивала гору — мигали в повітрі чорні клапті, наче хтось з усієї сили ипурляв птахами в небо з-за горба. Виткнулись сухі вершки осокорів, ворони падали на ті гостряки, мовби нахромлювались на них, і з криком блилися крильми.

Жінка з неприязним інтересом стежила, як хутір виходив з-за гори,— спочатку гілля осокорів, обліплене гніздами, потім руда черепиця забудування, глуха стіна зелених кущів обабіч брами. Та стіна ревно ховала за собою великий хутірський двір...

Попід осокорами вешталась люди, все чоловіки, коло невеликого ставка, зятягнутого ряскою (тільки скраю од кладки була скаламучена промоїна), гурт голих і напівголих людей грав у карти. Із хвіртки до ставка йшло ще двоє — один босий, без сорочки, в самих тільки синіх штаних, весь у рудому волоссі, а другий довготелесий, з горбатим посоом, у панському піджаку наопапки. Вони зупинилися на стежці, і довготелесий крикнув до Назарихи, перемагаючи галас над деревами:

— В гості, мамо?

— Най бог милує від таких снів,— неголосно сказала Назариха і глянула на Демида.

Але довготелесий чекав якоїсь відповіді,— він уважно дивився на жінку примруженими холодними очима.

«Мабуть, начальник,— подумала,— від нього не сховаєш».

— За дочкою йду.

Той щось сказав до волосатого, чудно усміхнувся однією довгою ніздрею і рушив далі. Волосатий стояв.

— Космида, чия це теща?

Парубок не зразу відповів, і голос його був напружено стриманий.

— Нічия.

— А я думав: Кихтева чи твоя?

Демид па хвильку зупинився, потім повільними тяжкими кроками підійшов до волосатого і став на нього дивитись. Просто дивитись. Довго. Так, паче задумався. Навіть тітці Домасі було моторошно бачити його таким страшно спокійним, а той на очах блідне, кулється, присідає: «Демид... Демид... я не той... я не цей...»

— Це мо-я рід-на ма-ти, — погрозово процідив Космида. — Іди! — І постояв ще, поки той спочатку задки, а потім підтюпцем ішов від нього. По тому повернувся до тітки Домахи, зніяковіло усміхнувся:

— Отакі-о в мене товариші...

Він пішов по Галю, а жінка сіла на мураві, щоб її менше видно було, і стала чекати. Вона, не повертаючи голови, скошувала очі то в один бік, то в другий і вслухалася. Але чути було тільки зухвало-сварливе й розпачливо-крикливе каркання, дикі зойки і злорадне віщування ворін. Той клекіт, що стояв над жінкою вгорі, почав здаватись їй душею цього хутора, відгомонам його химерного життя.

«Тут хоч гвалт кричи — ніхто не почує, — чомусь подумала Назариха, похитала головою і прошепотіла: «Ой ти, Галю, Галю молодая!»

З яру до воріт ішов гурт. Перед хвірткою він затримався, заколотився, заговорив голосніш; тітка Домаха побачила в гурті синю кофтинку в білу смужку — кофтинка ривками просувалася через юрму, вона шарпалась і метушилась, її перехплювали, переймали, заступали їй стежку.

Назариха пасушила і встала. Але Галя вже виборсалася з гурту, вона бігла з горба, тоненька, по-юнацькому цибата, сяючи на тітку Домаху усмішкою і сльозами.

— Тітонько!.. — Обійняла і стала цілувати стару. Жінка навіть трохи збентежилася, бо їй власні діти не цілували її, і приказувала:

— Ото... ото дівка!.. Ну що, пустили?

— Сказали вернутись.

— Не пустили в Клекотину?.. Дядько скучив за тобою... Сусіди поштують.

В Галі заблищали очі.

— Справді?! Які люди!.. — Вона була зворушена.

— Може, заскочиш додому?

— Побачу. Ходім, тітонько. Демид сказав не чекати його. Як тільки вийшли з-за осокорів, Галя оглянулася навколо і нахилилася до тітки Домахи.

— Тітонько, а ви знаєте — це ж не наші!

— Не наші?

— Вони тільки називають себе «українські партизани», а це націоналісти...

Назариха спинилася, стривожена.

— Тяжко мені!..

Стара зрозуміла тільки, що Галя в небезпеці.

— Я ж тобі казала — почекай дядька. Він би не пустив тебе.— Жінка раптом розсердилася: — Нічого я не хочу знати, їди, дівчино, додому, та й ото вся моя мова. Не хочу я!..

Галя підняла палець до уст.

— Ша, тітонько! Тихо, бо тут з людьми не церемоняться. Позавчора замучили якусь жінку — за те, що вопа полячка, а то забили нашого льотчика — до своїх добирався. Щопочі їздять, вирізують сім'ї, хто їм не вгодний, добро їхнє привозять на возах, речі розхапують, а їстівне споживають...

— Вороння, — крізь зуби сказала тітка Домаха.

— По ночах на хуторі зойки чути... А вчора тут тривога була. Хочуть вирушати всією боївкою з хутора, але бояться на шляхи потикатись — кажуть, десь тут дід Ковпак близько...

— А мабуть, близько, бо щось дуже люди заговорили про нього, — чула, розказують, яку він кумедію над фашистом строїть. І потім, червона партизанка¹ ожила навколо — мабуть-таки без Ковпака це не обходиться.

— Отож на хуторі й за мною пантрують — знають же, що я «з радян».

Жінка була понура, насуплена.

— Влетіла ти, дівчино, як та пташка в сильце.

Обидві безпорадно замовкли. Воши йшли все швидше і швидше, наче втікали.

— Десь моя мамонька виглядає мене... — Галя чутно ковтула сльози, тамуючи плач.

Трохи заспокоївшись, вона швидко заговорила впівголоса:

— Приїхав якийсь пан з таким носом, як долоня, — отак руба. І по мові чути, що чужинець, але називає себе Сокіл. Зібрав усіх і розказує. Каже: ми не будемо оббивати їхніх порогів, — ще Англія й Совети до нас на поклін прийдуть, хай-

¹ Так на Тернопільщині називають партизанів, власне, партизанський рух.

но вони стукнуться лобами... Каже: війна з Німеччиною — це тільки початок. Ви чуєте?

Жінка тяжко зітхала, слухаючи. Думала про те, що от весь світ скаламутьять, не дочекає вона стрічати свою Маринку з Німеччини...

А Галя розказувала, що Сокіл звідкись привіз пісень про «самостійну Україну», а в Кихтя високий підголосник, і хлопці з ним вивчають ті пісні, а той пан слухає і посміхається... Дурні!..

— Космида барсуковецький,— чомусь згадала тітка Домаха.— Тут недалеко.

Згадавши Космиду, обидві оглянулись. За гони од них хтось тюпки їхав на коні. Галя здивлялася.

— Ой тітонько!.. Хотіла б я до вас... Це Кихоть. Тримають мене на оці.

Стиснулося серце в Назарихи, і від жалю до дівчини жінка розсердилась:

— Знать не знаю! Підеш додому.

Скоро позад них загупали копита. Кихоть їхав охляп, паперекладку. Він весело привітався з Назарихою, спитав, чи буде дощ, і, перекинувши ногу, цмокнув до копя — мовляв, поспішаю. Але оглянувся ще раз.

— Галю, я скоро назад, хочеш, підвезу до хутора. (

Галя сказала: не треба — і скоса глянула на тітку Домаху.

— Бачите? Не випускають... Вітайте од мене дядя. І Даринку. Всіх сусідів вітайте. А я, тітонько, вирвуся звідси. З Німеччини жива вернулася, то вже од них вирвуся. Я не сама тут...

Вони бачили, як Кихоть спивився коло того місця, де Космида догнав Назариху, і з куців до нього вийшов якийсь з рушницею. Кихоть поговорив з ним, потім повернув коня назад до хутора, знову їхав наперекладку, як парубок, що в поділю веде коней з пасовиська.

— То, може би, підїхала? — вдруге спитав Галю.

Вона відмовилась.

— Ну, як хочеш. Тільки не мала би баритися — на хуторі тебе чекають.

Пройшли трохи й оглянулись на нього — їхав поволі, рвучко, зі злом збивав різкою голівки з польових квіток.

Галя спинилася.

— Все одно мене не пустять з вами, тітонько. Це він вїхав наказати. Та й сам от тримається поблизу. Краще я вернуся. Бувайте здорові... Хотіла б побачити дядя і всіх, але

як не можна... — Вона не доказала, швидко поцілувала стару в щоку й пішла назад.

Жінка сіла під горою на мураві, така пасуплена, як хмара, і довго задумано дивилась на дівчину.

Струнка, ще не в кості, заплетена в дві коси, Галя йшла повільно, оглянеться, усміхнеться якоюсь слізною усмішкою, і знову йде — все далі й далі. І не колією, а так — то краєм проса, то по мураві понад яр; раз спинилася й постоїла трохи, дивлячись кудись убік, почала якось байдуже збирати квіти і, видно, на ходу заплітала їх у віночок, бо зацікавилась якоюсь роботою, — дуже молоде воно, шістнадцять років...

Далеченько спереду похитувався на коні Кихоть, не чкав її — видно, не були в ладах. Потім він заїхав за гору, сама Галя, як сповида, тинялася по доріжці... Перед поворотом обернулася, постоїла, підняла долоню трошки вище голови — мабуть, за піонерською звичкою — і також повернула за гору.

Жінка постоїла ще трохи, прощепотіла вдалину: «Ой ти, Галю, Галю молодая!» — і пішла, смутна, на шлях, до Клекотини.

Це робилося в суботу, а в понеділок, щойно сонце зійшло — Назарі обос були в садку, рвали вишні на сніданок, — підходять з левади трое. Одного Домаха здаля впізнала — великий, іде, трошки одкинувши голову, широкою твердою ступою — Демид Космида, а двох інших вперше сачила.

Перейшли по кладці ручай, привітались. осмида став скувати вишні.

Тільки стара хотіла спитати, як там Галя, коли спитав він:

— А Галя в хаті?

Назариха обернулася, не впускаючи гілки з руки.

— Про що ти питаєш, парубче?.. Мав би знати, що Галя на хуторі.

Демид насупився:

— Галі ще звечора нема на хуторі.

Гілка випорснула з пальців і пружасто піднялася вгору.

— Тітко Домахо... — сказав Демид, — можете не критись — це свої хлопці.

Назариха одмахнула рукою — її не цікавили хлопці. Їй стало ясно: Галі нема ні на хуторі, ні вдома. Що ж вона, — вирушила на Полтавщину і не зайшла до тітки Домахи? Чи пересиджує десь? Чи в дороги збілася?

— Де ж вона? — з тривогою спитала сама себе впівголоса, дивлячись кудись на обрій.

Для Космиди це була відповідь. Він понуро задумався, потім раптом рвонув головою до хлопців: «Пішли!» — і старі самі zostалися в садку, заштитиво дивились одне на одного.

А після полудня приходить одна молодиця, з того краю села.

— Магайбі.

— Спасибі.

— Тітко, — каже, — де та дівчина, що в вас була?

В старій тохнуло всередині. Сказала: «Не знаю», — і чомусь захапалася, одчешла фартух — хустя прала тоді, — стала витирати руки, наче кудись кващилася.

А молодиця:

— Ну, то ходімо, тітко, зо мною на Пригорби. Подпвितесь, здається, знайшла я сестрицю.

По дорозі їх питали, що сталося, — бачили, що такі потривожені, — і молодиця, не спиняючись, казала про Галю. Вона казала:

— Ой, не питайте, гріх стався — забили ту дівчину, що з Німеччини втекла.

Люди заламували руки, лохпули: «Боженьку мій!.. Галю?!» — і покидали все, як стій, виходили з подвір'їв, з садків, з городів, йшли й допитувалися, бо не вірили:

— Що це ви кажете, жінко? Гітлерівців два тижні не було... Може, помилка яка — чия б це рука піднялася на Галю? На мученицю?! Хто це сказав? Хто бачив?

Люди не приймали тієї чутки, але молодиця казала, що он вона, дівчина, на Пригорбах лежить недалеко од шляху, і знову й знову розказувала:

— Полю з своєю малою просо, дивлюся — хтось лежить. Злякалася, крикнула: «Ой, хто це?!» А Прися підходить, каже: «Тяжко мені, це та дівчина, що з Німеччини втекла...»

Прийшли на Пригорби — така вона. Витяглася горілиць, схилила голову лицем до плеча, чистенька, заплетена в дві коси, наче спить. Кожше підійде й задумається над нею, мовчки стоїть і стоїть — не могли люди в душу вкласти того, що її ось забито.

Лежала вона, видно, ще вчора, бо кофтина — та сама синя, в білу смужку — обліпла на ній, пристала до груденят — роса на неї випадала, тоді стояли погідні дні.

Привезли її сюди возом — як оберталися, то грохи на просо заїхали. Та й видно, що вона не йшла пішки — босі ноги чисті, білі, мабуть, увечері перед смертю помила. Як привезли

її на Пригорби, то вона злізла з воза і з нею зліз ще один, по слідах видно — в формених чоботях. Він одвів її далі в просо, і там Галя стояла перед ним, не знати, що казала йому, але, мабуть, знала, що буде її стріляти, бо стріляно — чоловіки кажуть — спереду і зблизька, і Галя закривала груди руками — одна куля пройшла крізь долоню.

— Отак вона, бідна невольниця, спинилася перепочити в нашій селі, полюбила нашу Клекотину та й зосталася в нас навіки спочивати. Коло церкви на майдані її могила під ясеними — мабуть, бачили-сьте? Веселе місце — там у нас вечорами збираються дівчата, хлопці, і завжди перша пісня в нас — Галина. Так і кажуть: «Галиноі заспіваймо...» Їй не скучно лежати.

Тітка Домаха довго мовчить, строга й урочиста, і я не смію порушити її материнську задуму.

Ми засиділися в садку на ослоні й не помітили, як підійшла піч і голубим серпанком накрила село. Гора наче присунулась ближче, з-за неї зійшов місяць, а в затишку її тіні заснула, стихнула Клекотина, тільки зрідка, як зі спу, обізветься самотнім вигуком, коротким співом... І цей тихий голос старої жінки здається мені також тим маренням сошиного села.

— Під це лихоліття, — задумано каже тітка Домаха, — так було, що нема-нема та й все хтось когось уб'є. По багато зразу і парізно, поодинокі. То фашисти стріляють людей — за своїм фашистським законом, — то бандерівці ріжуть. Все, було, хтось по комусь плаче. Потім вже люди й не дивували, — зійдуться над трупом, проведуть до ями, головами похитають та й розійдуться. Ніби в заведінку увійшли ті вбивства — такий час лихий настав... Але однієї смерті, — жінка повертає до мене обличчя, і в голосі її я чую урочисту гордість, — Галиної смерті не прийняла Клекотина. Ніколи не звикнуть наші люди до того тяжкого гріха. Бо Галя з Німеччини втекла, а в нас її, дочку нашу, забили. Хіба такому гріхові колінь заїде давність, хоч скільки літ пройде? Не заїде. Такий гріх не має ні прощення, ні спокути на землі.

— Пізно. Бачте, як замерехтіло небо... Думаєте: «Ото розговорилася стара!..» А я хочу довести до кінця ту казку — як ви пишете в книжках, то маєте знати до кінця і маєте написати, що село наше не винне в тім гріху, тільки злі люди винні.

По хвиливі мовчанці жінка повертається до своєї повісті:

— Казали — небезпечно брати її додому. Дурні! Як зійшлися люди, хай би хто споявився, хай би сказав що тим ма-

черям — на шматки роздерли б! Та й де б такі ми покинули її, рідну, на полі?!

Привезли Галю до хати, зійшлися дівчата-друзьки, розчесали їй коси, сідели вінок на голову, нарядили в бинди,— лежала вона така гарнесенька, просто жива, і голову трошки на бік схилила... Не було тільки кому на карточку зняти для матері, для батька.

Тільки вбрали її — було це на спочивку сонця,— Демид на поріг. Я вам кажу, в житті своєму не бачила такої затятої людини. Ні до кого словом не озвався, і ніхто до нього озватися не зважився — такий стояв коло неї. Тільки як виходив, усі за ним обернулися, хитнулись за ним, як от жито за вітром...

Я сама не бачила, але казали, що надворі чекав його цілий загін, щось з п'ятнадцять чоловік на конях. Чути було, як постугопіло вулицею. Десь-то розвідка од червоної партизанки, бо тут у сусідньому селі, казали люди, спинився якийсь загін з-під Шепетівки.

Бачте, ми собі нічого не знаємо, а вони все бачать, усе знають. Демид пішов з хутора, але своїх хлопців там залишив, а з хутірської доріжки видно було, що робиться на Пригорбах,— на хуторі знали, що село забрало Галю. Знав і Демид, тож і партизанка знала...

Тепер мені чудно подумати про ту піч. Як воно сталося! Приїхала Галя в гості до своєї тітки Домахи, лежить на столі, жінки тихенько жебонять коло неї і, здавалось би, нікому до неї нема діла. А як потім ми побачили — не спало село, не спав хутір, не спало ні поле, ні ліс,— і все Галя була в тім, усе то круг неї робилося в сутінках.

Опівночі входить мій старий до хати й каже: «Вийдіть-но послушайте, який віват на хуторі».

Виходимо,— а ніч була тиха, ось така, як нині,— сполохана вороння метушиться над селом, над левадами, а на хуторі як ото острія на вогні клює, така стрілянина, і навіть, здається, людські голоси чути... Довго ми наслухували той віват.

Що там робилося, це вам чоловіки розкажуть. На ранок стало тихо, почали йти люди прощати Галю, а під обід навколо хати зібралася вся наша Клекотина.

Стали виносити тіло. Тільки-но домовина вийшла з сіней, чуо: гр-р-р!.. тра-а-х!.. ба-а-ах!.. — стріляють коло воріт. Дивлюсь — партизани, тільки вже не п'ятнадцять, де там! — повна вулиця. Бачу — попливла Галя понад головами, ніби по воздуху, на піднятих руках вулицею і повела за собою

весь народ. Куди вона пливла, туди всі йшли. І прийшли не за село, а на майдан, коло церкви. Бачимо, на горбочку між ясенами, на такому красному місці,— могила. Поставили гріб на свіжу землю, схилилось партизанське знам'я над Галею, і вони всі похилили голови, і я бачу — з-за знамена виходить на горб свіжої землі Демид Космида. Схилив голову — сам рівний, високий, стоїть не згинається,— дивиться на Галю і, як до живої, каже,— не на весь голос, але всім було чути, так тихо стало,— каже до неї: «Галю!.. Ой ти, Галю!..»

І стис вуста, а всі люди в плач. Кажу вам, бо була при тім, усі разом так як пісню заспівали — заплакали. І такі не можна було витримати од його слів. Каже: «Галю наша молодая! Сестриця наша...»

Жінка одвернулася й замовкла...

— Вибачте старій... Коб ви чули, як він говорив,— пащо хлопці, й ті плакали. Потім дав знак, загриміло навколо, хитнулося знамено — стали Галю опускати в яму... Так вона зосталася в нашому селі... І завжди мені перед очима встає той вечір, коли вона вперше прийшла до нас. Рада була, що добилася до своїх...

Я спитав про Демиду, чи заходив до старих.

— Демид? Аякже, не минав хати. Партизанський старший командиром наставив його над одним загонем... Зо три рази був. Бувало, чуємо ще з-за гори — кількасот голосів співають: «Ой ти, Галю, Галю молодая!» — і вже люди знають — Галина партизанка йде. Їх так і звали: «Галин загін». Щоразу найперше вшанують могилу на майдані, потім Демид заскочить до дядька Назара й тітки Домахи, посидить, поговорить — і все про Галю. Ще, правда, ївся дуже, що Кихтя не злавав. Тієї ночі багато бандерівців полягло на хуторі, але Кихоть утік. Він, окаянний, від своєї тіні втікає...

Таку казку розказала мені стара жінка літнього вечора в селі Клекотині на Тернопільщині.

Сам я блукав по Галинних місцях, був і на лихому хуторі, й на Пригорбах, де її забито, а коло могили, на горбочку під трьома старими ясенами, не раз проводив дозвільну годину серед молоді — це справді веселе місце в селі, і все мені здавалось, що десь тут і Галя — жива.

Якось рано повесні,— в Тернополі ще бої точилися,— вечір застав мене в селі над Горинню, недалеко від Крем'янця, і мені довелось заночувати в убогій і веселій хаті під горою, в товаристві цілого гурту підлітків.

Тиха, худа жінка, мати-вдова, з скорботними рисами коло рота, не почувалась серед дітей. Я дивився на неї і яспо бачив: хотіла б сама собі пожуритися, а тим часом раз у раз мимохіть усміхається, то дивлячись на одного, то слухаючи другого. І, мабуть, завжди отак — це дадуть навіть задуматись.

З ними в хаті все село. Все вони знають, скрізь бувають, віде без них не обійдеться, і все оте чує й бачене зноситься додому.

Євця — оповідачка. Тільки зачепиться — й пішла-пішла, головою похитує, руки заламує, а глузливе обличчя її з тонкими вустами й розумними, лукавими очима то раптом засяє, то спохмурніє від удаваного жаху — скільки того почуття, скільки захвату! Послухаєш її мову й незчуєшся, як усе забудеш. Справді-бо — отут у селі розташувались червоні, а другого дня тітка Єфроха йде до Андрона, дякона: «Ой батюшко, голубчику, на горищі чорт завівся,— змилуйтеся, освятить хату!» Диво дивнеє, га? Приходить Андрон з кропилом, а червоний офіцер — такий веселий, мастак на витівки: «Давайте, панотче, я вам ліхтариком посвічу», — і лізе на горище. Тільки засвітив, а чорт головою в сніпки, продер стріху і — на дах... Андрон і кропило, й свячену воду з горням на землю кинув... Он який чорт! Він тут по сусідству цілу сім'ю вирівав.

— Це як Андрон Довгоногий з крем'янецьким суддею, — каже Михалко, і від стриманого сміху в нього аж піздрі бліднуть, — цілувалися на одностайність, та й Довгоногий упав з постаменту. Ригорко, ану!

— Ні, то як Андрон коло реви¹ од червоної партизанки втікав. Але ж і прудки-и-ий! — аж виснівує по-волинському Ригорко і зіскакує з лави...

Я не повірив очам своїм: замість гарненького білявого хлопчика серед хати було тепер неприродно довгоноге, довгошиє, сутуле химерне створіння. Ми бачили його в бігу, поки він

¹ Яр, прірва.

робив один стрибок, один крок в стократ уповільненому темпі, як то іноді подається на екрані. Нога його, непомірно витягнута назад, якось вібрувала, в'юнилася, підбираючись, згинаючись у коліні, і стала виструнчуватися вперед... Здавалось, що вона десь аж коло порога торкнеться долівки, але Ригорко вже вирівнявся, засміявся і поглядом зібрав з усіх облич усмішки.

— От цибав!..

Мабуть, це з того дня, коли Андронові довелося чогось отак тікати, його стали звати Довгопогим.

Андрон в селі — притча во язицех. Зайда, дякон-ворожбит, він обрізав коси, залишив чуба і став організовувати бандерівську боївку. Але пімці швидко дали зрозуміти, що потреба в цій породі минула. Тоді Андрон підрізав чуба і остригся під бокс... А тепер знову надів рясу й молиться, щоб швидше коси відростали. Боїться, що не встигнуть.

Цю Євчину розповідь кілька разів намагалася перехопити Домця, найменша серед моїх нових приятелів, худенька, з такими білими косичками, наче вони з лляних пасіток, як на ляльці. Тільки біда — в Домці слів менше, ніж почуття, вона раз у раз захлинається і нарешті замовкає, не опанувавши розмовою.

Михалко — найстарший. Йому вже шістнадцять років. Поважний, цибатий, руки великі, розпрацьовані, говорить ламким баском, скупю. Коли серед менших заходить яка розмова, він коротко вводить мене в курс. Він уже знає смак тютюну і смак життя — він уже добре скуштував од тієї чаші, що її підносили волинському селянинові польські папи, німецькі гауляйтери і їх бандерівські посіпаки,— скуштував і гірко скривився на свою хліборобську долю, але не встиг ще остаточно зневіритися в житті, як не встиг і розгубити юнацького запалу. А втім, запал старанно приховується — Михалко-бо господар у хаті.

Павлик, давно не стрижений, з підрізаною чолкою хлопчина, схожий на дівчинку, схилився над малепькими тисочками і, шкрегаючи пилюнкою, стиха наспіває про двох тезків-Максимів.

— Звідки ти знаєш цю пісню? — питаю.

Хлопчина підіймає біляву голову.

— В нас її усі знають,— перехоплює Євка.

— Від червоної партизанки,— каже Павлик.

Я не вперше чую тут про червону партизанку,— хто вона, така ушавлена, звідки, як зветься?

Євка не зрозуміла запитання. Вона закліпала віями, обернувшись до старшого брата і відповіла:

— В червоній партизанці були й жінки, і дівчата... А про кого ви питаєте?

— Червона партизанка — то с всі партизани разом,— пояснив Михалко.— То є партизанство.

Мені стало трохи ніяково за мою необізнаність, і я перевів розмову на інше:

— Як же вам жилося при німцях?

— Жилося-булося, добре, що перебулося,— обізвалась жінка.

— Мало не померли...— веселим голосом сказав Михалко. Навіть засміявся.

— Йй-бо, правда!

Вони гірко працювали весну, літо й осінь коло своїх двох гектарів і дуже були здивовані, коли німці не залишили їм на виму жодного пуда збіжжя. Зосталось тільки десять кіло.

— На новорічне посівання,— сміється Євка.

Найперше вони були щиро здивовані: тут щось не так, бо... яке ж це право? Такої влади не може бути... Вони ще не знали, що таке гітлерівці.

По тому вони горювали, гризлися мовчки. По тому страх встав перед ними — як вижити? Вони кинулись рятуватися. І вижили.

Мати вмiє ткати на верстаті. І Михалко вмiє, і Євка. Всі вони, крім Домці й Павлика, вмiють в'язати гачком і «на дратах». Вони в'язали людям усе — од мотузяних шлапаків — дуже модних у селі — до вовняних шапок, справжніх штучно-хутряних шапок. А чого тільки не можна зробити з розбитого авта! Людям всього треба — і відра, й дека, і запальнички, й табачниці, і мідного гребінчика... А може, рогового? То дайте оцьому схожому на дівчинку Павликові звичайні роги, кострубаті, криві, і він вам поверне їх коробчиною чудесних гребінчиків. Чи в мене є чим зачісуватись?

В мене, справді, виявилось тільки шматок гребінця.

— То, прошу, візьміть цілепський, новенький.

Мені вдалося переконати їх, що хоч я гість, все ж за роботу і з мене належить брати плату. Павлик нарешті взяв гроші, довго розглядав їх, потім показав Ригоркові, а Ригорко Євці. Папірець пішов по руках.

— А в вас які гроші? — спитав я, здивований.

— Ніяких. Ми вже давно не бачили ніяких грошей. Тільки зрідка дівчата приносять сороківку — Миколка обручки виковує. Євцю, от покажи...

Не можна було не дивуватися з цих дітей.

— Та що це — обручка! Пробив дірочку, виплескав, та й годі. А ви знаєте, як робиться оце ось?

— Що ж це?..— Я не міг розібрати, що мені Михалко показує.

— Це голка.

Тоненька саморобна сталева голка.

— Звичайно, без вушка?

— А як же? Що ж то за голка без вушка? Робимо, як на фабриці. З вушком і з жолобком. Людям і голок треба — без голки не проживеш.

Вони розповіли мені весь процес фабрикації голки, аж до остаточного загартування, і показали цілий, теж саморобний, апаратик для прокручування вушка — систему валків і шворок, що приводять в рух крихітний свердлик.

Сім'я робінзонів у центрі Європи! Вони приволокли лафет з гармати і спільно з дядьком у його кузні викували кілька лемешів і полиць для плуга... На ярмарку не купиш — нема ярмарків.

Однак останніми часами всяке думало: аби вижити! Люди побідніли, замовців ставало все менше й менше. Дітям у веселій хаті під горою приходилось сутужно. Цього вечора з харчів при хаті була тільки карчоха й самогонка.

Як смерклося, Михалко викресав вогню. Жіпка паличкою гарматного порошу засвітила од губки мудру, свого виробництва, лампочку з німецького дюралюмінію й запалила в печі. В вікнах потемніло, в хаті од того стало дуже затишно. Мені, втомленому з дороги, радість вечірнього вогню пагадала моє трудне дитинство, і хороше мені було в цьому юному товаристві.

Зібралися от усі в хаті, чекають карчохи (а вона сипка буде, вариться по-тутешньому — в парі), всі в своєму саморобному — плетену, в'язану, радов'яну, — всі виснажені, прозорі, аж світяться, а скільки в них цікавості до всього, скільки віри в людей, скільки надій і прагнень!.. Легко з вами на душі, хороші мої! Жартуйте всупереч всім лихам — вони не приборкали вас. Смійтеся наперекір всім нашим ворогам — ви смієтесь останні.

Задумалась вдова коло печі, а як стих на хвилю дитячий гомін, повернулася до мене і сказала — підсумувала цілий шмат життя:

— Добре, що минуло... Видно, вже їм до нас не вертати, пай їхня цуть загиніє!

Це щире побажання стало наче епіграфом до розмаїтих оповідань моїх юних співбесідників — оповідань про загиблу німецьку путь.

Євка сиділа проти лампи, — ніжношкіре, молодесеньке дівча з тонкими рухливими вустами, з веселими вогниками в глузливо примружених очах. Світло-каштанові коси її були підрізані й лежали розкішними кучерями на худих, ще не сформованих плеченятах, а спереду були прибрані в оту кропічку, дріб'язково складну європейську зачіску — ріжками над лобом, остільки ж модну в селі, як і мотузяні шлапаки. По материних словах — «най їхня путь загибне» — дівчина вся засвітилася від внутрішнього сміху — згадала щось.

— Це як преногана компанія їздила по селах та й дорогу назад загубила. — Вона обвела всіх заохитливим поглядом — розкажемо, мовляв.

— Та й питали дороги, — додав Павлик.

Михалко різав жовту пауцу самосаду мепі на вгощення; він не підняв очей від пожа, тільки ледь-ледь усміхнувся. Домця захоплено плеснула в долоні:

— Ой!..

Вона хотіла зіскочити з лавки, але Ригорко притримав її.

— Питали такої дороги, щоб не повз реві.

— І щоб не без ліс.

— І щоб не міжгір'ям.

— Або ж є де така дорога?

— То ж то навмисне не прокладеш такої дороги.

Засміялися.

— Це вони їздили агентувати, — підняв на мене очі Михалко. — На п'ятьох автах. Ціла ровта — преногана компанія¹ звалися.

— Вони проти червоної партизанки агентували.

— Що червоная партизанка чисто знищена вже, геть Ковпака вбито.

— Приїжджають, згацяють людей до школи і дуже агентують, доводять, роздають папірці — що вже таки зовсім нема червоної партизанки. Ну, то чого ж ви клопочетесь?! — лукаво дивується Євка і дивиться так, наче бачить перед собою преногану компанію. — Нема, то нема що й говорити.

— Нема — то й усе на тому.

— Набо ми що кажемо?

— Чи пам то мусово знати?

¹ Від — «пропагандіше компанії».

— А суддя! — Ригорко вийшов на середину хати. — Стоїть з Андрonom на постаменті коло хреста; жупан, синя шапка отут (долонею на праве вухо), чуб (долонею на ліве око) отут... і чогось свариться (Ригорко зробив люте обличчя): «Ми самостійні! Ми незалежні! (Хлопчина аж потемпів, вигукуючи з ненавистю і якоюсь претензією). Ми українці. Ми споконвіку українці!..»

— А хто вас знає, — тихо вставляє Євка.

— «Ми діти батьків! Ми внуки дідів! Ми правнуки! Ми правнуки!..»

Мабуть, Ригорко став від себе додавати, бо всі зареготалися, а сам артист тихо собі здивувався, сідаючи на лавку:

— Щось таке меле!..

— Це німецький перекладач, — пояснив Михалко. — За Польщі в Крeм'янци суддею був. В нас тоді люди чогось весь час судилися, то знаємо його.

— Ригорку, а як він з Андрonom цілувався!

— Мовляв, на одностайність. Андрон будьто од народу...

— От сміху було!

— В нас і досі — тільки вип'ють де, то зараз приставляють суддю й Андрона, як вони клялися один одному, що українці!..

Підкидаючи по слову, підказуючи і показуючи, всі вони розповіли мені цю пригоду. Всі вони її знали, і не тільки з переказів — так чи інакше кожне якое сутикалось того дня з німцями, і, виходить, разом бачили ворога на всіх його путях, знали, де він обертається кожної години. Село не впускало з ока німців до самого Крeм'янця. Так тримають на оці лихого, потайного пса, про котрого не знавш, коли він тебе вкусить. Ненависть взагалі пильна і спостережлива.

Крім того, я пояснив собі повсюдність моїх співбесідників тією цікавістю, що веде підлітків на розбирання снарядів, на дослідження крутої ревної, на всяку небезпеку — й на очі німецької солдатії.

Михалко й Ригорко були на селі, коли з Крeм'янця на п'ятьох авто приїхала препогана компанія. Вони ще кілька разів стали за паперами, що роздавали з машин, бо в селі паперу, як смігу вліті, — клаптика не дістанеш.

Була й Євка, але часу не мала, то швидко пішла.

Потім агентували, а відтак з майдану, од машин перейшли до могили. Це в селі є така могила — невідомому жовпірові. Тут суддя й Андрон повилазили на постамент і суддя сварливим голосом кричав, що вони внуки, що вони правнуки і праправнуки. Німці хоч не розуміли, а посміювались. Андрон

приніс фарби, і разом з суддею вони вилісали на постаменті такий ніби герб — тройчак, а потім обидва клялися, цілувалися один з одним на одностайність і Андрон з постаменту впав. Люди за животи бралися.

— І ти теж? — спитав я Ригорка.

— Ні,— каже.— Я стояв і дивився.

— Ригорко, як що таке,— вставляє Євка,— то ще й насується. Але очей не спускає.

Мистець. Він стояв, дивився і запоминав усю церемонію в селі, щоб потім вдавати героїв цієї церемонії.

Потім Михалко послав його до ревні. Чого до ревні? До Домці. Мале зранку пасло...

Дівчинка сплеснула руками:

— Ой!..— і встала на лаві.— Ми пасемо... пасемо, а звідтам з ревні виходить дядько і каже... каже...

— Ну, що ж він каже?

— ...і каже: женіть, женіть звідси, тут війна буде... Ой боже мій!..— дівчинка знову сплеснула руками.— Війна!..— Але слів у неї було таки менше, ніж почуття, і вона сіла там, де стояла,— на лаві.

Євка поблажливо усміхнулася:

— Війна!.. В ревні три партизани було з фінками¹. Ви там проходили, то, мабуть, бачили-сьте, це де дорога од шляху спускається в село.

— А чим пояснити,— спитав я,— що в засідці було так мало партизанів?

— А нащо ж більше? — сказала Євка.— Це ж тільки щоб погнати препогану компанію на Рипнівський ліс.

«Однак ти поінформована!» — подумав я.

Препогана компанія закрила сход. Пастушки зігнали худобу в долину, ближче до села, а самі вернулися до ревні й залягли в рові.

— Знали, що будуть патрони,— сказав Павлик.

— А може, й авто,— додав хазяйновитий Михалко.

Скоро на схилі з'явилися авто. За селом, зовсім уже недалеко од ревні, вони раптом спипилися, і з переднього (як на тебе!) встав Андрон. Він ще поговорив через суддю з німцями,— видно, дорогу розказував,— закурип напіросу, вклонився кожній машині, які проходили коло нього, і поволеньки пішов до села. Але педовго йшов. З ревні вдарили автомати — і отоді Андрон став довгоногим.

— Ой і тіка-а-ав!..— виспіває Ригорко.

¹ Так тут називають автомат.

Тим часом у препогоанї компанії сталася пригода: одне авто вибуло з колони. Воно вибуло в ревню. Куля попала в шофера, і машина не змогла повернути перед кручею. Вона злетіла на першу приступку, стала на мотор, якусь мить так постояла, вгору задом, наче думала, перекинутись їй через голову чи стати назад на колеса, — німці тоді виспалися з неї, — і подукала вниз. До вечора її розібрали па всякі господарчі потреби.

— Багата машина була! — поважно, майже урочисто сказав Михалко. — От матеріал!

Решта четверо авто подались на Вишнівєць. Ёвка бачила їх під Гнидавою — питали дороги. Казали — такої дороги, щоб ніяких ревнь не було, ніяких крутих спусків: в них-бо на авто с хворі.

Ївчині родичі справили їх поза Гнидаву, на Ришнівєцький ліс. Там рівно.

А ввечері в Крем'япця через село — Ёвка вже тоді була вдома — йшли латинецькі люди, то розказували: за Ришнівкою па манівцях, просто серед десятин, здибали трьох німців і крем'янецького суддю. Кажуть, були не схожі на людей, обідрані, несамовиті, очманілі. Питали, де стежка до міста, — тільки щоб не без ліс... Боронь боже!.. І краще не повз села, щоб полем. Ну, а де ж є така дорога? Справили їх на ревні, на болота.

— Ёвцю, — звернувся я до дівчати, — а ти ж була в своєму селі, коли компанія приїхала, як же ти опинилась під Гнидавою?

Її примружені очі загострились.

— Ні, я тільки проходила селом. Йшла до Гнидави. Треба було дістати склянку солі.

Я усміхнувся якомога привітніше, викликаючи дівча на одвертість:

— А може, ти теж партизанка?..

Смішно й мило було дивитись, як Ёвця скинулася, схвилювалася:

— Я?! Та що це ви!..

Мої нові приятелі, веселі, гомінкі підлітки, всі якось дивно мовчали, слухаючи цю розмову.

— А може, всі ви просто зв'язкові? — Я засміявся вголос.

Михалко солідно сказав:

— Бачте, товаришу... в нас поки що про це... не варт голосно говорити... На горищах тут ще зрідка чорти водяться...

Знову мова зайшла про німецьку компанію, і я спитав:

— Не знаєте, чи добрались ті четверо до Крем'янці?

— А чому б їм не добратись — добрались. Ще потім — не скоро, правда, — суддя був у нас.

— Так, був. Один раз.

— Приїжджав з солдатами. Уже без чуба й без жупана, в пімецькому собі, все як слід.

— І церемонія на майдані була строга, все по-військовому.

— Перемальовували тризуб на свастіку. Мовляв, це тепер уже могила невідомого німецького солдата. Котрий під Ста-лінградом погіб.

— Суддя не виступав?

— Де там не виступав! Виступав. Правда, не кричав, що він ввук і що праввук, — про новий порядок сварився. Мовляв, німецький солдат приніс новий порядок... Посварився й поїхав.

— З Андроном не цілувався?

— Ні.

— Це по тому Андрон обрізав чуба і завів бокс.

— Усе як слід...

— І суддя білий у вас не з'являвся?

— Оце ж я й хочу... — Євка вже наперед засміялася з того, що хотіла розповісти. — З'явився... — вона все сміялася, — з'явився ще раз.

— Несподівано, — сказав Михалко поважно, і всі аж заїшлися.

— Як з неба впав! — лукаво примружилась Євка. Вона обводила всіх очима, і від того погляду кожне вибухало новим спалахом реготу. Мати пизько нагнулася над шиттям, сміялась тихо, стримуючись, відмахувалась рукою.

— Правда, що як з неба! А бодай вам!..

На Волині нема степів — край гористий, дороги в'юнкі, з крутими спусками, незручні й небезпечні, — тим-то крем'янецька препогана компанія по кількох пригодах, котрі годі забути всім тим, хто живий зостався, вирішила, не дурна була, що найкращий шлях на села — попід облаки, і придбала собі літака.

Цей спосіб сполучення мав ту перевагу, що можна було, не спускаючись на землю, доставляти в села плакати й листівки, отже, «агентувати» без небажаних побачень і без романтичних пригод на шляхах. А для селян було й зовсім зручно: знов-таки без зайвих побачень з пімцями вони зрідка могли мати пристойний папір. Коли зважати на те, що в селі, бувало, завивали пютюн у шматочки паперового полотна з німецьких

мішків, перев'язуючи такі цигарки питками, то стане цілком зрозуміло, що курці поглядали на небо, чи не летить препогана компанія.

Люди в навколишніх селах добре знали цей літак, впізнавали його на слух, а для ока він був відмітний: дуже високий на колесах — мав довге шасі. В різних селах прозвали його по-різному: де по хазяях його — препоганим, де просто довгоногим, а в цьому селі — андроном. «Андрон летить, подивись там, хлопче, чи не кине чого на закурку»; «Скоро люди з церкви вийдуть — он уже андрон летить»; «Андрон летить — пора на обід гнати»... Так приклеїлось це прозвисько до літака, що про нього раніш згадували, ніж про справжнього Андрана — про дякона.

Дітям з матір'ю-вдовою жилось тоді скрутно. Зрідка тільки дехто дещо замовляв, ні на чім було заробити, ні з чого зробити.

Але якось у неділю пролетів андрон, а через чверть години Павлик вбігає до хати з криком:

— Алюміній! Михалку! Дюралюміній! Дюралюміній упав! Збирайся швидше! Ось на зрубі, під Лапцинцями! Андрон!.. Десь кулемет тільки — пах-пах-пах, а він ф'ю-у-у — і просто на куці.

Зразу ніхто не зрозумів нічого, але в наступну хвилину Михалко вже дістав з шафки обценьки, ключі, молоток.

— То був до-о-брий матеріал, товаришу!— поважно вставляє віп в Євчину розповідь, і голос його звучить урочисто, а ніздрі бліднуть.— Ми мали і дюралюміній, і пластмасу, і резину, і різні рурки, пруті, плити... Тільки придумай що — само склеюється. Той андрон нас добре підтримав.

— А що ж з суддею?

Євка-оповідачка любить сюжетні ефекти:

— А суддю заграбали,— каже вона просто.— Там таки на зрубі.

Ми ще довгенько говорили того вечора, а вранці я попрощався з цією веселою родиною.

1945

ТІНІ СТАРОГО БОРУ

Коли ми увійшли в старий сосновий ліс і хтось сказав: «Отут була наша вихідна позиція»,— мене охопило таке гостре відчуття недавнього минулого, наче в самій цій тиші, в

особливому, повному урочистого змісту мовчанні бору, в застиглих смугах сонця і тіней зосталось напруження людських нервів, дух боїв і смертельної небезпеки, зосталась терпка радість партизанської лісної волі. І я зрозумів, чому так охоче викликались товариші провести мене по таборах їхнього з'єднання, чому так вабили їх ці місця: кожне з них залишило тут частку своєї душі.

Я почував себе, як у старому, величному храмі, де кожна плитка зберігає сліди історії, а мої супутники радісно й голосно перегукувались, розходячись по лісу і шукаючи не слідів історії, а своїх власних, слідів незабутніх пригод.

— Надю, дивіться — залишки машини! Ви пам'ятаєте цю машину?

— Паша, ось мій окоп! Глянь, Паша!

— Товариші, знайшов каску!

Але сліди заростають. Ліс своєю зеленою силою пастушає на табори — на землянки й завалені бази, на галявини, де збирались партизани, на стежки і місця боїв, сіє по них і зрощує трави й молодняк, засипає глищею і затягає корінням сліди бойового життя.

Ми ледве знайшли табір так званого районного загону в гушавині бору, потім кілька годин ішли чагарниками, болотами й вигорілим лісом — чорне голе віття не давало тіні й не шуміло, воно мертво шаруділо, коли заблудлий вітрець пролітав над нами.

Ми оглянули головний табір з'єднання, але не затримувалися в ньому: мої супутники поспішали до їхньої партизанської домівки, лісової оселі їхнього загону — до табору Трудника. Там ми мали добре відпочити, поговорити про дні минулі і вже звідти повернутися в Рахманівку, з якої позавчора виїхали в район.

Недалеко од цього табору директор Рахманівської школи Папас Охрімович, добрячий чоловік з незмінною усмішкою, трьома невеличкими шрамами на обличчі і двома лисинками на сивуватій уже голові, показав у глибокий видолинок:

— У цій ярку однієї літньої ночі ми розстріляли зраду... — Цього разу він не усміхався. — Було таке...

Те місце зараз не цікавило — всі дивилися вперед, шукали очима знайомих стежок, дерев, ознак. Між невисокими горбами видніла головна землянка, трохи далі — розбита військова кухня, врослий у землю казан, бляшанки, колоди, майданчики... Ми зупинилися на насипі, і навіть мої приятелі, здається, почули ту велику тишу, що висить тепер над цими місцями і мимохіть усі замовкли, тільки коли десь упала шишка,

Надія Тихонівна, премила молода жінка з лагідними чуйними очима і гарячими щоками, насторожено сказала:

— О...

Наче їй вдалося підслухати, як пересунулась стрілка часу.

Паша Васильєв, її чоловік, веселий активний товариш, що живе завжди по цей бік минулої хвилини, скомапдував сидати, і всі ми полягали й повитягалися під соснами, хто де стояв.

Правда, Надія Тихонівна тільки присіла коло кошика. Вона простелила скатертину і стала ворожити над нею. В босоніжках, у приходженому і тим зручному шовковому платті кльош, теплою сонячного кольору, трошки бентежлива, з хистким рум'янцем на тонкошкірих щоках, вона зовсім не нагадувала книжних героїнь-месниць, що здебільшого командують загонами. Трудно навіть було уявити зброю в її гнучких, ніжних руках, що тепер готували нашу просту і дуже смачну трапезу.

Тим часом почалась розмова про те, що для людини є своїм, рідним, і хтось згадав знайоме вже мені ім'я — муляр Ферапонт...

Уже в перший день мого приїзду в область я чув про героїчну смерть діда Ферапонта і знайшов про неї замітки в комплекті місцевої газети, але кореспондент не пов'язував тієї смерті з темою, що випикла оце в нашій розмові. Розповідалося про те, як «місцевий житель «старик Ферапонт Василів» героїчно витримав тортури ката Кощука і помер з промовою на устах. Цю промову кореспондент склав за всіма правилами ораторського мистецтва і за всіма нормами редакційних мовників. Герой так був схожий на всіх інших героїв-дідів, що я майже не звернув на нього уваги і, навіть коли познайомився з Васильєвими, не згадав «старика Василєвого».

— Да, — підняв очі на директора Паша Васильєв. — Батько мой висказался по етому питанню тогда в местечке. (Паша говорив російською мовою з виразним українським акцентом, не цураючись і принагідного українського слова). Він був простий чоловік — старий, суворий «муляр Ферапонт». А втім, ви його добре знали і знаєте його кінець...

Невторована кривуляста дорога... Пісок і сосни, луки й озерця, галяви скупих десятин, і в димку теплому вишару то там, то інде загублений хуторець... Тихо. Ідеш, і мимохіть думається: як смутно, як гірко мало бути на цих поліських дорогах за окупації!

Якось улітку, за окупації, певторованою поліською дорогою йшов парубок років двадцяти п'яти. Тенер трудно встановити його портрет. Про нього кажуть піби з подивом: «А ви знаєте, Савуленко був гарний на вроду». Наче це не примічалось. Річ у тому, що для краси не досить чорних брів і правильних рис. У Савуленка було скам'яіле обличчя і перухомі, як намальовані по гіпсу, брови. В нього навіть губи не ворухились, коли він говорив, — воши тільки притискалися до зімкнених зубів; він говорив крізь зуби. До того ж його великим синім очам бракувало певності, вони були якісь нестривкі, в'ялі, і це позначалось на всій постаті парубка; про його стрункість теж казали з подивом, як про щось відкрите тільки тенер. Очевидно, добрий зріст і стрункість ще не роблять людину ставною. Одне слово, парубка аж ніяк не можна було назвати орлом.

На десятинах Савуленко догнав високого сухого діда з рідкою сивою бородою і привітався з ним за руку. Дід спитав, чи нема в нього папірця на закурку. Парубок оглянувся навколо, підняв полу старого піджака й показав пачку листівок, перев'язаних шворкою.

Тільки вони закурили, як з-за горбка вилетів, несподіваний на цій глухій дорозі, грузовик і став наздоганяти їх. Ліс був далеко, голій нар лежав по обидва боки дороги — не було куди ні з очей зійти, ні викинути листівки.

— Дедушка Ферапонт! — заволав хлопець. — Я пропав!.. Я пропав, дедушка!..

Старий подивився на цього довгим поглядом, підійшов ближче.

— Эх ты! Давай сюда. Только чур незаметно.

Він поклав листівки на дно кошика, прикрив їх торбиною і зверху — своїм мулярським інструментом. Все було гаразд. Вони йшли красм дороги.

Не обертались. Глянули на машину тільки тоді, коли вона порівнялася з ними — кабіна шофера була відчпнена, і з неї, вихилившись, пильно вдивлявся в подорожніх застиглими, гострими очима Мина Коцук.

Ім'я зрадника Мили Коцука було вже добре відоме в цьому районі. Змагаючись із гітлерівцями в катуванні, мародерстві й винюхуванні всього радянського, він поєднував у собі всі якості цепного пса, голчака й собаки-шукачки. Всі його вважали за смертшкка, і сам він, розповідали, знав свою приреченість, але це не тільки не пом'якшувало його страшної вдачі, а навіть навпаки — зухвале пахабство цього виродка переходило всі межі.

В кузові два поліцаї клацнули автоматами і встали на ноги,

Холодний, як у змії, погляд Мина не віщував подорожнім нічого доброго, — вони спинилися під цим поглядом, не чекаючи наказу спинитися.

Мина вискочив, затягнений, струпкий, рвучкий у руках. Він переймав у німців їх поведінку і по-українському говорив на німецький лад — рубано, гавкаючи:

— Хто? Звідки?

Відповіді не слухав; гавкнув, показавши на кузов, — сідаєти, крутнувся, вскочив у кабінку і клацнув дверцятами. Машина рвонулася й полетіла.

Треба було позбутися листівок. Старий вистежив, коли поліцаї заговорилися, і непомітно пустив пачку за борт. Але, легко і тільки один раз перев'язана, щоб зручно було діставати листівки, вона розбилася об колесо, і за машиною встав паперовий вихор. Поліцаї схопилися, постукали в кабінку, — за хвилину Коцук стояв з листівкою і з парабелумом в руках.

— Хто кинув?

Парубок мовчав.

— Я, — сказав дід Ферапонт.

Мина підняв пістолет і... опустив його, увіткнув у кобуру. Разом з поліцаями він позбирав листівки, сів, машина почала далі.

Розвідниця партизанського з'єднання, київська вчителька Надія Васильсва, була з дитиною в містечку і сама бачила, як до поліцейського стану підійшла німецька машина, з кабіни вискочив Мина Коцук, а за ним услід два поліцаї проконвоювали діда Ферапонта — її свекра — і одного з керівників підпільної групи села Рахманівки — Андрія Савуленка.

Васильсва прекрасно розуміла значення цього провалу. Хоч дід сам і не брав участі в підпільній роботі, але ще в липні — серпні помагав заготовляти партизанські бази боєприпасів і продуктів і знав розташування таборів у великому лісному масиві. Вона догадувалась, правда, що діда заарештовано через пенорозуміння, і мала підстави думати, що його випустять. Але провал Савуленка — це загроза всій Рахманівці, та й підпільникам у містечку, а в цьому районі — обласний центр партизанського й підпільного руху.

Тут німці довго не могли встановити своєї влади. Ще в Жовтневі дні сорок першого року серед містечка на майдані було встановлено гучномовець, і після того сюди навіть з сусідніх областей добивалися посланці, щоб довідатись, чи правда тому, що полісяни слухали по радіо Жовтневий парад у Москві і що Москви, значить, фашисти не взяли й Червону

Армію не розбито... На кінець року окупанти постягали гарнізони на села і їм вдалося блокувати в лісі відомий уже на той час своїми операціями загін молодого вчителя Сашка, але ватажок з'єднання кишук на визволення загону всю партизанську масу, легко розірвав оточення, перейшов у наступ і в кількох боях розгромив ворожі гарнізони навколишніх сіл. З цього часу всі загони починають діяти разом як одна бойова сила, звільняють села, контролюють залізничні магістралі.

Німецьке командування посилює натиск. З'єднання мапєврує. В боях і переходах минають місяці. Але ось на Полісся прибувають цілі малярські дивізії й імпортні поліцаїв. Готується рішуча блокада великого лісного масиву.

За таких обставин Кошук заарештував Васильєва й Савуленка.

Крім усього, Надія Тихонівна арешт цих двох переживала і як особисте печастя. Паша Васильєв, її чоловік, рішенням обкому був призначений відповідальним за підпільну роботу по району, він міг бути сьогодні і в містечку, і в Рахманівці, його доля могла залежати від того, як поведеться Савуленко; а діда Ферапонта вона любила як рідного батька. В сім'ї старого муляра Надя, колись патропована подільським колгоспом сирота, знайшла щиру приязнь і ласку, тим більш зворушливу, що дід Ферапонт дотримував у хаті строгих, трохи старозавітних правил: кожне його слово вважалось за непорушний закон; дорослі, повідділювані вже сини слухняно виконували його волю, тільки наймолодший з них, улюблєнець усієї родини, Паша, міг дозволяти собі суперечку з батьком. Старий навіть любив поступитись йому, щоб підкреслити його вченість. Розмовляли в сім'ї по-російськи, з помітним українським акцентом, і тільки випивши, старий кликав невістку, щоб підтримала, і гудучим баритоном затагав пісню з «Москаля-чарівника», яку чув колись у театрі, робивши дрібний ремонт: «Ой був, да й німа, да й поехал до мліна...»

Сини Ферапонтові поженилися з українськими дівчатами, розселилися цілим кутком, але суворий дід усе задавав топ у роду, і коли він заходив до котрого з синів, у хаті при ньому дотримувались його строгих правил. Сусіди поважали його, а рід ще й боявся — старий мав неподатливу, різку вдачу і в гніві був безцеремонним.

От саме ця риса патури його її стаповила найбільшу небезпеку для діда Ферапонта в становищі Кошукового в'язня, — Васильєва розуміла це й побоювалась, чи зуміє старий відповідно триматися з Мпюю, страшним і диким у гніві.

Приблизно через дві години після того як Коцюкова машина прийшла в містечко, малий сипок Надиної подруги прибіг з базарного майдану зляканий і стривожений: когось мають вішати; солдати пораються коло однієї з шибениць, — він сам бачив. Вони одчепили обрізок старої петлі, зав'язали нову, і одип фашист підвісився на руках та й гуцається — пробує, чи не ввірветься, — а всі сміються.

Майже зразу по тому як прибіг хлопчина, коло воріт пройшла тітка Харитя зі своєю аптечкою — вона торгувала ліками од хвороб, про які говорять пошепки, і скрізь мала доступ. Стара розвідниця передала Наді, що Савуленко сам, без конвою, щойно вийшов з поліційного стану, просто з ганку сів у кабінку грузовика і машина зразу ж пішла з містечка.

Васильєва знала, що цього дня Андрій Савуленко мав забрати літературу підпільного відділу пропаганди і з Рахманівки пустити її по сітці розповсюдження на села. Звільнення і від'їзд його з містечка свідчать про зраду. Савуленко під'їде до повороту в Рахманівку і злізе з машини. Васильєва була певна, що він став агентом Мили Коцюка.

Дані розвідки вона передала до лісу. Треба було негайно замести сліди підпілля в містечку. Подруга її пішла з оселі через садок, сама Надя з дитиною вийшла на вулицю у ворота.

Вдалині, від поліційного стану, просувалась невелика юрма, і дід — дід Ферапопт! — високий, босий, без кашкета, йшов спереду, повертаючи високо підняту сиву голову то до одного ряду хат, то до другого.

Всією душею рвонулася Надя до старого, але тільки зібрала плечі, наче її стало морозити того гарячого літнього дня, подалась назад, до сонця, плечима і закама'яніла під нею.

Їй стало ясно — старий муляр проходить останній шматок свого життєвого шляху. Думка про те, що шибениця на базарі якось стосується діда Ферапопта, думка, яку вона гонила від себе, тепер владно врзалася в її мозок.

В шуканні порятунку вона провела поглядом вздовж вулиці до базару. Вештались солдати; вони зупинялись, побачивши юрму, і зацікавлено йшли назустріч; повільно рухалась одкрита машина, в ній на задньому сидінні сидів німецький офіцер між шеркладачкою і собакою; людей не видно було. Але Надія знала — вони с. Вони тут. Вони бачать, припадаючи до щілип і вікон, з-за стін і парканів, з садків і хлівів.

І дід, мабуть, знав це: коли гурт підійшов ближче, Надя почула, що він говорить. Не сам до себе, не впівголоса, а до людей — до вікон і щілип, до вулиці, до містечка, до сього

лісу вдалині за торфовищем, до району, — говорить на повний голос, спокійно, розсудливо, як говорять старі люди перед смертю, коли просять прощати їх і дають свої останні розпорядження:

— Помирать иду. На смерть. На смерть иду, люди. Прощайте меня, прощайте, родные. Скажите жене и сыновьям моим...

Раптом він замовк, ледве помітно припинився і ще більш вирівнявся — старий на тлі рудого стовбура сосни побачив Надію. Якусь мить вони обоє дивились одне на одного, і він зараз же одвів голову і рушив далі, але голос його став певніший і строгіший:

— ...Скажите сыну моему Пашке, что батька не поклонился перед смертью палачу-иуде. Скажите — и ему не велел кланяться в жисть свою. И пусть он...

Надя потяглася до нього, за ним — він саме минав ворота, — за його голосом, за його словами; вона мало не крикнула: «Дедушка Феранонт!» — вона стрималася, зціпила уста: знала, що не має права навіть і згайтись у поліції — її чекала підпільна Рахманівка, в містечку на її обов'язку лежало попередити, змінити явки, адреси... а на руках у неї був синок; і Надія тільки одірвалася од сосни і мимохить, сама того не помічаючи, пішла краєм вулиці, всією душею вслухаючись у мову старого батька.

Її не дуже помічали. Поліцаї розгублено дивились на діда, вони теж мимохить вслухалися; колотилась юрма дітей, стривожено вглядаючись в обличчя старого і, може, на ціле життя викарбовуючи його слова в своїй пам'яті.

— Скажите внукам, что дед их умер за своих людей, за свое село, за свой родной край... Скажите соседям, хлопцам...

Мина Коцук, низенький, тісно підперезаний, метушливо бистрий у рухах, схожий на цяцькового козачка, вийшов з гурту поліцаїв і порівнявся з дідом, східно усміхаючись:

— За який «радной край»?

Дід звисока глянув на поліцая, як на порожнє місце.

— Скажите, что старый Феранонт пеласков был, но своих людей не продал, заплевал глаза предателю. (Мину всього пересмикнуло). И не бойтесь его, люди, недолго осталось ему — вижу смерть за его спиной. (Дід знову дивився на Мину). Он сам чувствует свой конец — посмотрите, какие у него неспокойные руки, как его пальцы шарят по телу; это он обирается перед смертью... Приготовьте осиновый кол и проткните его — это вам завещает Феранонт Васи...

Раптом усі спинилися, дехто пригнувся, — шпаручи по собі руками, Мина непомітно дістав з кобури пістолет; кілька пострілів розітнулось у вулиці, розбігались діти, покупились поліцаї... Старий муляр навзник лежав на землі, хрестом розкинувши спрацьовані руки.

Мина не витримав.

Переможений, намагаючись попасти револьвером у кобуру, не сказавши їй слова розгубленим поліцаєм, він швидкими дрібними кроками йшов назад до поліційного стану.

Я дивлюсь на Надію Тихонівну, молоду вчительку, підпільницю-партизанку, — вона сидить передо мною на простеленій газеті так, як сидять на кушетці, підігнувши під себе ноги в босоніжках і спираючись на руку, — дивлюсь на неї, піжгу, зворушену, і вона нагадує мені дружину одного з моїх приятелів — Надя так само трошки ніяковіє і наївно загоряється, розповідаючи... Дивлюсь на неї і шукаю в ній сили, якої треба було Надії Тихонівні того вечора; шукаю тієї сили в очах під опущеними віями (вона перебирає квітки свого букета і тільки зрідка скидає на нас поглядом), приміряю до її снадистих плечей, до її всієї постаті тягар того обов'язку, що лежав на ній тоді увечері.

Стомлену і змучену душею, я бачу її в Рахманівці, коли вона, приславши дитину в своєї зовиці, вийшла з хати і йде городами до Андрія Савуленка. На ній темна кофта і спідниця, сандалі на босу ногу, в руці під полою — паган-самозвод з дуже тугою пружиною.

Небо затягло волохатими теплими хмарами. Темно й душно, а в застоїній духоті раз у раз проходять холодні струми; Надю ще з дороги морозить. Певне, застудилась, і це дуже невчасно. За всяку ціну вона повинна вяснити справу Савуленка і, коли він зрадив, а це, видно, так, — зпешкодити його: передати партизанам на слідство й розстріл, а коли не вдається... самій забити його.

Це просто сказати і це просто мені написати про таку ось милу, затишну Надю, що сидить зараз передо мною, як на кушетці, як наші дружини на дозвіллі... Це просто сказати й написати, але вивести й забити свого давнього знайомого — це не так просто.

Знала його з 1938 року — з того часу, як вийшла заміж і приїхала на літо до чоловікових батьків. Познайомилися в клубі. Савуленко, рахівник колгоспу, досить пачитаний хлопець, керував драматичним гуртком. Він тоді перший підійшов до Паші, церемонно відрекомендувався Наді, сказавши

при тому: «Дуже приємно познайомитись», — і висловив задоволення, що в селі побільшало культурних сил. Після того часто бував у Васильєвих — завжди в якійсь справі, завжди маючи привід: за книжкою, за порадою, з запрошепням до клубу. Приводу вистачало на кілька хвилин, але Андрій затримувався якомога довше, і не тільки тому, що в Васильєвих він шукав культурного товариства. Скромний, він майже нічим не виявляв свого особливого інтересу до Надії Тихонівни, але такий інтерес до себе жінки відчують безпомилково. Надії було приємно бачити, що він був вражений уже в тій першій зустрічі, що він шукав можливості побачити її, що він радий був зробити послугу не тільки їй, але й кожному з сім'ї Васильєвих. За всі три роки Савуленко ніколи не сказав їй одверто про своє почуття, хоч і не крився вже з своєю радістю при зустрічах. Він постійно і невтомно рицарствував коло неї, а вдячна й іноді зворушена Надя, знаючи, що він не пасмілиться на більше, дозволяла собі бувати з Андрієм на самоті, трималася з ним вільно, легко, трохи по-материнському. Паша їхні взаємини називав «несозревшая любовь или перезревшая дружба». Я думаю, що обоє ці визначення неточні. Коли кохання чоловіка можна назвати покликом, то кохання жінки майже завжди є луною, — в їхніх взаєминах був поклик, та не було луни. Надя ставилась до приятеля з деяким жалем.

На початку війни Андрія покликали до Червоної Армії. Під Пирятином в оточенні його поранило в плече, татарин Гатіат темної осінньої ночі перевів його на горище до добрих людей, а коли рана стала трохи гоїтись, вони вдвох добрались до Рахманівки і Гатіат здав хворого ще Андрія на руки матері, а сам пішов у партизани. Надія Тихонівна діставала ліки для Андрія, допомагала тітці Олені перев'язувати рану, пильнуючи за санітарними правилами. В ці дні Надія і Андрій найбільше звикли одне до одного, але нічого романтичного в тому не було — ворог пасідав на район, у кожного темно було на душі.

І ось змученій Наді треба знешкодити Андрія. Вона мусить. Це не тільки її категоричний, невідхильний, безсумнівний обов'язок, але й життєва необхідність. У Рахманівці — поліцаї і мадяри, чекати партизанів нема ніяких підстав, піхто не відхилить від неї цієї чаші.

Зарошена мало не до пояса, Надя підійшла до оселі Савуленка. Сливки, вишні, хлівець, копичка сіна. Вікно. Завішене піджаком. Внизу шпарина. Світиться гасничок. Андрій сидить за столом збоку. Добре видно тільки його руки на столі

і зрідка, коли він нахиляється збити попіл в черепок-попільницю, видно обличчя. Коло попільниці лежать кресало й цигарки.

Що він робить? Нічого. Сидить і курить. Сам. Погасив цигарку й бере другу. Власне, це сигарети. О!.. Це ж сигарети! Німецькі. Зрадник!.. Ясно, він зрадив. Може, зараз по селу забирають підпільників?.. А може, вичікують, щоб зразу змести й підпілля, й партизанські загопи?.. А може, він не продав ще, тільки став агентом? Мила міг і не знати, що він, Савуленко, — сам підпільник...

Не обдумуючи, що скаже, Надія підходить до сінешніх дверей, одчиняє — вони були незащеплені. З хати не чути жодного руху — видно, думає, що увійшла мати.

Надія постукала, і він зразу ж гукнув: «Будь ласка!», а вона, не затримуючись, увійшла.

Савуленко так само сидів за столом, дивився на Надю, гасив сигарету в черепку. Пачки вже не було на столі.

Не вітаючись, Надя зітхнула і сіла.

— А де це тітка Олена?

— В сусіди. — Він встав, висипав недокурки в піч. — Чого ви зітхасте?

— Бо важко.

Він помовчав, сказав задумано:

— Важко... Не чули нічого нового?

— Чула. Була в Гутяниці. Повно малярів. Сьогодні-завтра наступ на ліс. Під Гутяницею в обороні Паша з своєю ротою. З-за річки на них теж готуються вдарити...

— З флангу...

— Це майже в спину. Я нічого не могла передати в ліс. Моя дівчина провалилась... Андрію, проведіть мене до лісу. Хоч до роздоріжжя.

Він вийняв з кишені махорку, пошукав папірця.

— Я вам скажу, Надю, — дуже небезпечно. Звичайно, я пройду з вами... коли ви наполягаєте. Але це дуже небезпечно. Попастися вночі — це смерть.

— Я мушу... так чи інакше. Треба не попастися. Але я, звичайно, не наполягаю, щоб ви мене проводили. — Воша поклатала револьвер коло себе на лаві.

— Ні, я пройдуся. Мені однаково. Нудьга. — Він показав очима на револьвер. — Берете з собою?

— Беру. І вам раджу. Може здатися, а коли ситуація трапиться складніша — викинемо в темряві. Нам аби з села. Не думаю, щоб вони наслідились уночі контролювати переліски й поля.

— Гляди, й правда. Не насміляться.

Увійшла тітка Олена. Вона привіталась і сіла коло Наді, рада, що застала в хаті не самого Андрія.

— Що це буде, Надю?

— Поки що біда буде.

— Бачили Кошука — повернувся з міста. Як їхав, спинявся на хуторі, страхав людей. А сьогодні вже з району приїхала та болячка — Стахів Марко...

Андрій поморщився.

— Не втручайтеся, мамо, в політику. Скільки разів я вам казав...

Тітка Олена глянула на сина і не знайшла що сказати йому, так багато накиншло на душі в неї.

— Ну, ви бачте, Надю?! Та якби ми всі втручалися, нас не продавали б свої ж кати, не видавали б нас на розстріл за те, що ми якихось ясць не здали, як он у Гутяниці, бо ми б тих запроданців подушили голими руками. Як він, юда, може жити серед нас?! Ви ж подумайте — я його ще в почвах купала, як Лукина хворіла; підросло, жене, бувало, худобу, закличу під грущу, покладу грушок у торбину... А взавтра я не здам м'яса та й він мене ворогові віддасть?! Ти ж по візьми таке в голову: ворогові помагає мучити нас!.. І скажіть-но, Надю, в нього ж тяжє мати, чому вона не задушить його своїми руками, клятого?

Надя злякано дивилася в очі старої, сухі, злі і здивовані очі у зморшках чесної старості, в худе, засмагле, наче потрісканим шевром обтягнуте обличчя, дивилася з страхом, і раптом так до болю жаль їй стало жінку!.. Але не могла нічого сказати їй, тільки мовчки взяла за плече, наче хотіла на себе перебрати частину тієї гіркої муки, що її мала знати стара. В глибокому співчутті з нею глянула на Андрія, — він встав і ходив по хаті.

Встала й Надя.

— Підемо, Андрію...

Зупинився посеред хати, повів поглядом, видно, нагадував, що треба взяти з собою, але не взяв нічого і, не глянувши на матір, перший — перед Надією — пішов з хати.

Тітка Олена вийшла за ними, з сіпешнього порога тихо сказала до Андрія: «Не барися ж», — і Надія відповіла їй в думці:

«Назавжди...»

Стара причинила двері.

Савуленко мимохіть дістав з катраги пістолет, ніс його, як і вона, просто в руді, без кобури.

Вони швидко вибралися з села, мовчки пройшли десятинами. Говорили тільки в потребі — як обійти озерце, де зручно перетяти шлях... Зрідка він брав її під руку — на глинищах, на недавно викорчуваному зрубі — і потім пускав. Пройшли переліски, поля, минули шлях. За двоє гін од них чорною німотною стіною стояв ліс.

Савулепко зупинився коло копиці сіна.

— Одпочинемо, Надю. Я чую — ви дуже втомилися, — і стягнув верх з копиці. — Сідайте. Звідси я вернуся.

— Підемо в ліс обоє.

— Ні. Вранці мені треба бути в селі.

— Підемо, Андрію.

— Не можу. — Він сів.

Надія взяла оберемок сіна, кинула па горбок проти нього і завалилась так, як валиться людина, коли в неї самі підломлюються коліна. Обоє помовчали. Він сказав:

— Мені дуже гірко, Надю, що ви чужаєтесь мене.

— І мені гірко...

Вона взяла паган у руку.

— От дивіться, Андрію, — несу цю залізяку, а стріляти з неї не можу. Тут така туга пружина, що коли Папа вчив мене, я тягнула за спуск обома руками.

Він розглядав свій пістолет.

— А вам чого гірко?

— У вас яка система? — спитала Надя.

— Парабелум. Це німецький.

— Купіть, я подивлюся.

Він підвівся й дав їй пістолет. Сам знову сів на своє місце.

— А-а... це такий, як у Папі. Я стріляла з нього. Він отут ламається, правда?

— Обережно, — сказав Андрій. — Куля!

— Я знаю... — Надія тримала обидва револьвери в руках. Її знову почало морозити.

— Чого ж вам гірко? Не вас же чужаються, а ви чужаєтесь.

— Розкажіть мені про дедушку Ферापонта, — сказала вона, не змінюючи тону розмови. — Все розкажіть, як було. Тільки, я вас прошу, не ворухіться. Інакше я буду стріляти з обох револьверів. Зовсім не ворухіться.

Він підхопився з ліктя на руку, витягнув до неї шию, перухомо дивився на неї; місяць вовтузився в кошлатій густій хмарі, і видно було Савуленкове обличчя — білясту пляму з чорними рисами брів, — і ціле море тиші простелилось між ними, розділило їх; вони зацікавлено вглядалися одне в од-

пого з далеких берегів того моря, потім почувся його звичайний голос, голос Андрія, і неспокоєм збурило усю її душу. Він сказав:

— Надіє!.. А-а... ви думаєте, що я... зрадив!

— Я була б щаслива, якби переконалася, що ви не зрадили. Просто не знаю, яка я була б щаслива. Розкажіть мені все. Тільки — я вас прошу про це — не ворухіться.

Він знову довго напружено мовчав. Розмова не розвивалась, а починалася наново, спочатку.

— Надіє, обережно з револьверами! Ви жартуєте. Я зараз сяду коло вас.

Вона підняла парабелум.

— Я не дозволю собі ризикувати. Вистрелю. Ні з місця.

— Це чортзна-що!..

— Ну, розкажіть мені. Одверто.

Він одкинувся навзнак. Знову стало чути, як німотно мовчить ніч, і знову те море тиші розділило їх — кожне з них стало самотнім на своєму березі. Надія на мить заплющила очі і злякалася — страшна в'язка дрімота зразу охопила її тіло. Вона тріпнула.

— Ну!

— Гаразд, я скажу.

І він розповів усе з самого початку. Розповів, як дід заступив його і всіх підпільників собою, як сам він, Савуленко, не знайшов у собі сили прийняти муки, як відмовився від листівок, сказав, що він дезертир, що втік з Червоної Армії, пообіцяв вступити в поліцію. І його відпустили.

— Ви знаєте, що старий Васильєв загинув?

Савуленко рвучко сів.

— Та що ти?

— Досі ми з вами були на «ви».

— Надю!..

— З якої ласки вони вас підвищили?

— Я... обіцяв... тільки обіцяв зрадити...

— Тільки обіцяли?

— Ну, не справді ж!..

— А чому ж ви уникаєте лісу? Чому не зникнете з села?..
А ви ж боягуз, ви б утекли од них, якби не зрадили.

— Я через матір.

Надія згадала тітку Олену і скипіла, і їй легше стало од тієї люти, від того обурення за зражену матір, тепер не лякав її і його звичний голос, тепер він був чужий, ненависний, проклятий...

— Мені хочеться зараз вистрелити в вас. Мерзотник! Тітка Олена залюбки пішла б до лісу. Я вам раджу не брехати. Не крийте нічого.

— Я не крию,— знічено, глухо сказав він.

— Нічого не криєте? А сигарети?..

Савуленко здригнув, заворушився.

— Надіє Тихонівно... Я... малодушний... Малодушний...

— Я питаю про сигарети.

— Я не посмів одмовитись. Надіє...

— І потім крадькома од матері й од мене курили?

— Надіє...

— Тьху!..

— Надіє Тихонівно, я піду до лісу, в партизани. Там я буду серед своїх — хоч би й хотів, то не зможу... ну... як би сказати...

— ...зрадити...— підказала Васильєва. Савуленко почув усю глибину огиди й презирства в її голосі і замовк.

Надя розуміла його пропозицію. Він утече від власної зради, він сховається в лісі, партизанський загін переховає його, малодушного, від складних обставин, від випробування. В пам'яті Васильєвої виник важкий перехід через шестикілометрову трясовину, коли виснажені люди, давно залишивши продукти, несли на собі, раз у раз рятуючи один одного, важке озброєння, босирпаси, друкарню і все бойове спорядження; перед очима її встав образ знайомого партизана, що одержує завдання пройти перед ротою в село і поздіймати пімецьких вартових. А він ось шукає в партизанському лісі сховку, втікає туди від іспиту на витривалість. Хіба він забув, що в партизанів малодушність карається смертю?.. І знову пам'ять її поновлює сцену в загопі: невисокий, кремезний чоловік з горбатим носом, що лежить на вусах, з густою підстриженою бородою приводить під гвинтівкою партизана, вистроює загін і каже розбросаному: «А тепер розкажи всім, як я застав тебе на посту, що ти казав мені і що ти є за такий серед народних месників?» Парубок просить бойове товариство простити йому. Сльота, мряка, безрадісні вісті... і він піддався зневірі — він, у заставі, поклав гвинтівку на коліна, сидів і тужив. І він справді казав товаришеві Труднику пегідні слова, що нема на що надіятись... Така хвилинка найшла... Більше цього не буде. Він візьме себе в руки.

Йому повірили.

— А хто ж вам повірять? І якій пост на вас можна звірити?

— Надю... Заради мосі матері...

Васильсва скипіла:

— Заради матері, якій ви ось цівгодини тому затикали рота, щоб вона не ганьбила зрадників?!

— ...Благаю... не кажіть товаришам... Не кажіть, що сталося!

Надя рвучко встала на коліна.

— Приховати зраду?!— і схопилась на поги.— Встать!.. Три кроки вперед! Марш!

У таборі Трудника тієї ж ночі Андрія Савуленка судили партизанським судом. Наприкінці засідання командир загону спитав рівно тихим своїм голосом — не так партизанів, як сам себе:

— Хто його... одведе? — Він проводив поглядом по обличчях товаришів.— Паша... за дедушку Феранонта... (Васильєв одвернувся, сказав крізь зціплені зуби: «Не за батьку судим — за измену...»). Гатіат?.. Ні. Охрімович?..— Голос командира став чітким і строгим:— Хто одвічає за рахманівське підділля?

— Я одвічаю,— сказав Панас Охрімович, розстібаючи кобуру.

— Ну, то дивись краще, які кадри набираєш. І забери його з моїх очей.

1945

ШУМ ЧАСУ

Знову я в соціалістичному місті. Невгамовний донецький вітер шумить надо мною в алеях декоративних тополь — пірамідальних, канадських, бальзамінських; пахне жовта акація, бузок, айлантус і ще багато кущів з латинськими пазвами, які мені годі запам'ятати. Зелень уже зовсім розвинулася, зацвітає і розростається — за першочерговими завданнями відбудови повокраматорці ще не встигли підстригти й розчистити скверів і садів, і часто приходиться, йдучи тротуаром, одводити віття рукою.

— Взагалі зелень вразила нас, коли ми повернулися на завод,— розповідає інженер.— Вона виїшла з своїх меж і пішла на доріжки, на цехи, на конструкції. Почула відсутність людини. А в парку окупантi вирубали найкращі породи на найвидніших місцях...

Але на завод повернулися люди. Вони підіймають з бур'яну легкі конструкції колоп електричних ліхтарів, оформлених

під навколишню зелень парку, відбудовують фонтани, павільйони, танцювальний круг, розбивають клумби. Над багатопверховими будинками зводяться стріли, крапи, блоки, знову майдани стають будівельними площадками, у вікнах — постаті робітників, рух і стукіт, і вечорами тут уже не пугають сичі, похмурі супутники руйначів, вони перевелися зовсім.

Зупиняюсь на одному з майданів соціалістичного міста перед скульптурною групою. В групі — дівчина без руки. Вона нагадує мені Венеру з Мілоса, що зазнала каліцтва під час однієї з варварських навал... Статуї, як і люди: кожна має свою судьбу. Але статуї не знають болю, а люди страждають. Страждають за себе і за статуї.

Сьогодні я мав нагоду і дозвіл прочитати інтимного листа, що нагадав мені неповторну епоху героїчних подвигів. Тут це була епоха відбудови основних потужностей заводу і створення перших повоєнних велетенських машин в умовах відбудови.

Лист починається так: «Люба, дорога моя! Пишу тобі в степу на світанку, хочу поділитися своїм щастям...»

В чому ж він, автор цього листа, знайшов своє щастя і хто він такий? Захоплений пантеїст чи закоханий юнак?

Ні, це видатний солідний інженер одного з найбільших у світі заводів пише до своєї дружини. По довгих шуканнях він знайшов спосіб оживити завод, який «стояв, не їв, не пив, аж цвіллю взявся знизу» — бракувало енергії, пари, технічної води. Одну з цих проблем інженер розв'язав, взявши на себе великий технічний ризик. А коли інженер дав рішення, всі круг нього радіють і заспокоюються, але сам він не спить по ночах. Він встає з ліжка, йде з калюкою і ватпапами в мовчазні цехи, де вдень почали здійснювати його задум, і на самоті перевіряє, зважує, залазить на агрегат чи стац, обмацує і застигає в задумі, як деталь машини... Автор захопленого листа, керуючи роботами, три доби не спав і, головне, не хотів спати. Це дуже дивує його: «Сам не розумію, яка сила тримала мене на ногах...» І ось його розрахунки виправдали себе, перед ранком третьої доби він відпустив робітників, але сам не міг піти додому — людина відчувала, що вона не вміститься в своїй квартирі, такою вона стала великою, і не засне, бо в розбурханій душі її, як після шторму на морі, ходили й не вляглися хвилі,— інженер вийшов з заводу і пішов просто в степ... В степу він сів на рову й почав писати ніжнього, май-

же любовного листа до дружини, яка здавалася йому юною і прегарною... Радість робить нас хорошими. А натхнення робить нас людьми. Істинно — «мы рождены для вдохновения!»

Від білих колон брами доріжки віялом розбігаються до парку — на завод, до стадіону, на танцювальний круг, до парашутної вишки й театру імені Пушкіна. Мене вабить не тільки прегарний будинок театру, справжній твір мистецтва, мепі хочеться глянути на місто і перевірити абзаци, писані в Києві про нього, а його широка панорама найкраще відкривається з висоти театрального майдану — зеленої галявини серед парку.

Ось він весь передо мною — Новокраматорськ: соціалістичне місто, понад півсотні гектарів лісопарку, а по той бік асфальтової магістралі, що від обрїю до обрїю перетинає степ, зелене гаями, виблискує склом і мережитья конструкціями завод — ген, аж до крутої гряди, що простяглася високим пасмом вздовж Торця. Кілька круглих заглибин у крейдяному путрі гори не біліють, а просто-таки сяють, відбиваючи сонце велетенськими рефлекторами, освітлюючи всю місцевість вниз.

Ліворуч і праворуч за містом — степ. Там, у неоглядній далині, під сонцем і вітром повзають тіні хмарин, і сонячні поля між ними — сліпучо-яскраві. Дивлюсь туди і вчуваю ту первозданну тишу, яка встигала на місці теперішнього Новокраматорська до років першої п'ятирічки і якої не порушував первозданий свист суховію.

До тридцятих років тут були лани, баштани, зарослі бур'яном балки, і старий донецький пролетар з заводу компанії «Фіцнер і Ампер», підпільник ще старшого покоління, а за радянської епохи громадський працівник рідного міста Краматорська, відомий усім своїм землякам, високий, ще дужий чоловіча Степан Карнович, у вільний день набивав рушницю, брав з собою книжку (він завжди любив почитати все, що під руку трапляється, від губановських видаць до Лукреція «Про природу речей») і йшов у ці місця на полювання...

Я не раз думав про те, кому належить задум соціалістичного велетня, заводу-міста. Так чи інакше, спочатку було сказано слово; записане в пакреслення першого п'ятиріччя, воно стало непреложним, воно стало силою; і в першій половині тридцятих років, за нашої пам'яті, на наших очах у донецькому степу виникло це місто, значна географічна одиниця — Новокраматорськ.

Тепер уже трудно відновити картину, що розгорнулася перед очима Серго Орджонікідзе, коли він вибоїстою дорогою повз старі заводи попад Торцем, повз робітниче селище миколаївських часів виїхав з невеличкого закуреного міста, як з ями, на степ і довга відкрита машина його зупинилася приблизно на цьому місці, де тепер з асфальтової магістралі дорога повертає на міст через балку до головної контори заводу.

Як тільки шофер загальмував, Орджонікідзе, уважно оглядаючи місцевість, встав у машині — і зараз-таки на задніх сидіннях шанобливо підвелися його проводжкаті. Нарком лівою рукою притримував твердою, напіввійськової форми, зеленого кашкета: ударами, хвилями, важкими лавинами душного повітря з залахом гарячого пилу і прив'ялих, убитих трав ішов зі степів Приазов'я, Киргизії, Казахстану тугий, як пружина, певичерпний і невгамовний суховій. Навіть крізь шум мотора чути було свист сірої придорожньої тирси.

Просто перед Орджонікідзе і з правого боку до самого обрію був голий степ. Різко окреслені темні тіні розірваних хмар повзали по стернях, по пологих схилах і видолінках, а сонячні поля між тими тінями були дуже яскраві.

З лівого боку обрії стояв близько й високо — від самого міста рівнобіжно з дорогою тяглася, зникаючи вдалині, крута гряда, вкрита прижовклою травою і порита великими ярами. Стіна цієї гори створювала затінок, обмежуючи з цього боку широку місцевість, що лежала вишу.

От на цю місцевість, осяяну сонцем, і дивився тепер Орджонікідзе.

Він був зосереджений. Виразні енергійні брови зібралися, і від внутрішнього напруження чіткіше проступили риси біля рота, проведені життям ніби для пам'яті про те, що людина ця досить пережила і спізнала. Вітер шарпав вільне літнє пальто, лопотів і вітрилив полою, але нарком не зважав на нього; стоячи в машині, він тільки підняв праве плече, паче відбиваючи ним удари вітру.

Серед широкої долини під крейдяною горою далекими шматочками розбитого люстра блищала річка, кілька хатинок, загублених вдалині від дороги, виглядали з-за рідких кущів і межових бур'янів, три вітряки, сірі на сірому тлі, стояли нерухомо, піднявши обідрані руки; недалеко від дороги, де зупинилась машина, під лисим горбочком відпочивав мисливець. Він читав книжку. Рушниця його стояла, смерта на земляну приступку... і вистигала в степу полуднева первозданна тиша, і первозданий свист суховію не порушував її.

Орджонікідзе звернувся до товаришів і, показавши дві сто-

рони тупого кута, широким рухом простягнутої руки замкнув у величезний сектор кількасот гектарів степу,— тепер у цьому секторі стоїть славнозвісний Новокраматорський ордену Леніна машинобудівний завод.

Хатки й вітряки опинилися в межах сектора, окресленого рукою Орджонікідзе. І мисливець також. Він став учасником історичного будівництва, а згодом — начальником цеху.

До самої фашистської навали на території цього гіганта,— поруч з цехами, устаткованими найвищою технікою,— стояв, піднявши руки, старий полатапий вітряк, розумно збережений експонат колишньої убогої дерев'яної України. Він, як віха у вихідному пункті, показував наш рух у боротьбі за світовий технічний прогрес, він піби відзначав величезний крок, зроблений нашим народом, і нагадував про те, на яких висотах ми опинимося, зробивши наступний крок.

Чи не Орджонікідзе, накреслюючи перший ескіз заводу-велетня, звернув увагу на цю дідівську техніку і з усмішкою сказав своїм проводжатим залишити один вітряк? Цікаво, що до війни цей вітряк на території заводу підтримували і навіть реставрували...

По тому нарком обернувся очима до осяйного простору праворуч од дороги,— чіткі тіні хмар повзли по стернях,— і знову простягнув руку, але не просто повів пєю, а затримував її в окремих напрямках, обертаючи до супутників обличчя, на якому відбивалася напружена внутрішня робота, і знову дивився на широкий простір очима, що мріяли, що бачили якісь свої картини в голому степу під суховієм,— тепер праворуч од дороги, на якій стояла машина Орджонікідзе, шумить молодий лісопарк, а за ним стоять розмаїті ансамблі будинків, зслепі квартали, ділянки-райони соціалістичного міста.

Власне, ті роки, тридцяті,— це вже давнє минуле. Вчора в парку я це раптом гостро відчув.

Я був таки трохи зворушений вчора в парку. Чомусь особливо прочулено грав оркестр, в молодому листі мерехтіли вогні, мерехтіли тихі травневі сутінки, а на крузі новокраматорці танцювали старовишній вальс. Кінчався світлий день весняного свята, і радістю цього дня жили люди,— вони заробили свою радість не тільки перевиконанням завдань, але й усім своїм життям,— а я дивився на них і впізнавав багатьох моїх знайомих з цехів, я знав їхні біографії і тепер бачив їх з їхніми судьбами, па їхніх життьових шляхах, у війні, і чимось вони зворушували мене, пливучи в вальсі, якнайце, може, виконувався па клавікордах. Особливо жіпки,

дівчата. Справді, нема на світі кращих, граційніших, ніжніших жінок за тих, що в цехах орудують стотонними зливками, виковують і виточують бломінги і стани, турбіни й інші кошче потрібні речі.

Дві дівчини в радісному збудженні танцю збігли з круга і йшли до моєї лавочки. Старша, років вісімнадцяти, з матово-смагливим обличчям і жмутом каштанового волосся до пліч, зі скромним виразом красуні, що не знає про свою красу, так і залишила руку на стані своєї дуже юної подруги чи сестрички в світлому шерстяному платті і теж з розпущеним, легким, як хмарка, волоссям до пліч.

Вони посідали, і старша говорила з веселим докором:

— Ой Наташа! Треба було сказати йому, що він у спеціальних нічого не тямить. Победіт під молот нагрівається нижче тисячі двохсот...

Я глянув на дівчат і не зразу впізнав у старшій машиніста великого молота. Тепер вона була в синьому костюмі з білим комірцем блузки і в високій шапочці коронкою, а на роботі я бачив її по-буденному одітою, в хустинці, зав'язаній на підборідді, — від тієї хустинки й зараз на щоках коло вух залишилися зовсім не засмагли чітко білі смуги. Коли вона, пильно дивлячись на руку бригадира, що мовчки диригував кранамп і молотом, повертала важелі і, ніби власними руками, кувала деталь, мені здавалося, що всі сейсмографи світу запишуть кожен її удар, так двигтіла земля під цехом.

А ця, світла і юна, не тільки своїм ім'ям, а й своїм чистим, наївно схвилюваним видом нагадувала мені толстовську Наташу Ростову на її першому балу. Вона спитала старшу:

— А чому ця сталь зветься «победіт»?

— «Победіт»? — Красуня хвилюку подумала. — Бо він побіждает усякий інший метал. Чому ж його й беруть на різці.

— А він каже, що так названо на честь нашої Перемоги.

Машиніст підняла брови і раптом засміялася, пестливо стріпнувши подругу:

— Ой Наташенька!

Здається, вона про щось інше думала. Але трошки згодом додала:

— Звичайно, і на честь Перемоги.

Обидві вони помовчали. Машиніст молота тихенько заспівала:

Солов'ї, солов'ї...—

і перебила сама собі:

— Це вже пора й солов'ям затьохкати. Торік у цю пору, бувало, йду вночі на зміну, а вопи по всьому парку аж заходяться, аж залівають.

— Ой! — скинулася Наташа. — Я вже чула! На заводі, за обрубним цехом. Уже співають...

Заграв оркестр. Хлопці запросили моїх сусідок до танцю, але пішла тільки старша; Наташа відмовилась.

Кусаючи стеблинку, вона замислено дивилася на круг.

— В якому ви класі, Наташо? — спитав я.

Вона не здивувалась ні з того, що я заговорив до неї, ні з того, що назвав на ім'я, і відповіла просто, наче давня знайома:

— У восьмому.

— Ви давно приїхали до Новокраматорська?

— Відразу за нашою армією.

— А до війни... Звідки ви приїхали?

— Я не приїхала. Я тут народилася. Ще на будівництві...

Трохи вражений, я подумав про те, що Новокраматорськ не тільки виховав уже діячів індустрії, партії й уряду, не тільки виплекав у своїх цехах сотні першорядних інженерів, творців нових машин марки НКМЗ, але й виростив уже ціле покоління, яке овіс його спогадами дитинства як свою першу школу пізнання світу, як свій університет життя, — і за словами цього дівчати мені вчувся шум часу, і я подумав, що між сьогоднішнім днем і тим, коли Серго Орджонікідзе на чолі групи товаришів спустився в котлован отам над річкою і заклав перший камінь у підвалину соціалістичного велетня, лежить уже ціла історія, сповнена величного змісту.

1947

ЮНІСТЬ

1

Тисячі, тисячі своїх і гостей снували по ошатно прибраних залах нового цеху, але їх, цих двох, один раз побачивши, не можна було не помітити серед тисяч, така чарівна була, так впадала в око, так зворушувала їхню молодість і, здавалось мені, їхня любов.

Свято заходило, поступово змінюючи будень. Ще тільки засніло небо у скляних просвітах над цехом, а сяйво ламп і прожекторів уже грало в свіжофарбованих сріблястих

конструкціях і наповнювало зал тією особливою світляною млою, що буває в театрах і збуджує передчуття святкових радощів; ще в бічних прогонах працювали новопущені велетні-стапи; ще за пультами управління стояли суворі в своїй зосередженості люди; ще довантажувався ешелон пової продукції відбудованого заводу — для Москви, а будівельники й заводські кадровики, незвично шикарні й так само незвично делікатні і споважнілі інженери, майстри і стахановці уже прогулювалися в плечистих костюмах під руку з папахченими дружинками, із старими батьками і з метушливим потомством; уже з'їжджалися гості з установ і заводів, прибували делегації з армії, з міст, із столиці; уже десь за завісою імпровізованої сцени оркестри настроювали інструменти, і коли в будень під дахами можна було бачити лише верхолазів, то тепер на підкранових балках, на рамах країв, на всяких виступах і приладах уже юрмилися всі фахи, прагнучи захопити місце на висоті свого становища. Ходили чутки, що мають прилетіти Лемешев, Утьосов, Паторжинський і Вольгемут,— ті, що Карась та Одарка,— і мало не Тамара Церстелі, яка ще на грамофонах... Кінематографісти раз у раз засвічували свої сонця.

Одне слово, робочий будень ще не склав інструментів, але свято вже входило в свої права, коли з'явилися ці двос — смаглявий парубійко з крилом вороного пасма з-під кепки, такий собі здоров'ячок у робочому костюмі, і його подруга, біляве дівча у в'язаній жовтогарячій кофточці з коричневими кутасиками на грудях.

Я побачив їх у широкому просвіті центральної брами. Не по-дорослому трималочись за руки, долоня в долоню, вони увійшли, точніше — вбігли в цех і попрямували через зал, про щось дуже зацікавлено, жваво й захоплено розмовляючи.

Було ясно, що вона теж своя на заводі: її зовсім не вразили, як вражали гостей, ні цей зал цеху, такий великий, що дальня в ньому мерехтить, як у степу, ні пишна сцена на обрії, ні вся обстановка свята. Видно, вона раніше закінчила свою роботу і їздила пересодягатись, а він вийшов зустріти її.

Нас усіх, оних тисяч, для них не існувало. Вони бігли не цехом, а лугом... ні, не лугом, а лісом, бо рівний шум стояв круг них, зелений шум верховіття у вихідний день, і вони були самі-одні, сповнені передсвяткових надій, планів, інтересів, і він квапився поділитися з нею новинами, що набрався в нього за той час, поки він не бачив її.

А повинні в ці передпускові дні виникали з чимраз більшою швидкістю, і в тих новинах — їхнє найближче майбутнє.

Мають виступати начальники й міністри — що то вони скажуть про їх завершальну працю? Накреслюються нові маршрути для різних будівельних організацій — куди то їм стелиться дорога, під яким небом, на яких берегах, у яких лісах чи горах будуть вони згадувати цей завод і ці погожі дні? З якими друзями і на яких площадках п'ятирічки зустрінуться знову? Які велетні будуть отак поступово вирисовуватися з-під їх рук, як вирисовувався цей завод над рікою — їх гордість і слава, що запишеться в їхні біографії?.. Різні чутки були ще хвилююче непевні, і вже ж таки це луг, не ліс шумів круг них, — що їм луг чи ліс! — круг них шуміло свято великого завершення, їхнє свято... Парубійко мав чим поділитися з своєю подругою.

Він промовисто викидав руку, густі темні брови його так і грали, обличчя мінилося. Весь у темному, ще не вмитий з роботи, буденний, він був гарний красою мужності, життєва спага почувалася в його гарячих, гартовано чорних очах, у виразній лінії підборіддя, в здоровому блиску коричневих вилиць. Це був красивий хлопчина, і якщо дівчина любила його, то вона мала за що любити.

Сама вона була росла, ще не зовсім дозріла постаттю, але міцпенька, пружна, засмагла таким золотистим загаром, наче то відблиск від її оранжевої кофточки. Особливою в ній була майже дитяча щирість голубувато-сірих очей, довірлива одвертість кожного спалаху почуття її. Дівчина вся виявлялася пазовні у тих чарівних зайвих рухах, що бувають тільки в юності, у відкритій усмішці всім лицем, у жестах — вона жестикулювала блакитним томпомом, який тримала в лівій руці, і навіть його рукою, яку тримала в правій. У її ході, у природній грі дівочого обличчя і всієї постаті була така невимушеність і одвертість, наче дівчина й не знала, що існують чужі, незнайомі люди. «Золотая наша Машенька» — так її пазвали в одному написі на спогад, і це найвірніші слова, бо щира приятель підказала їх. Мабуть, усі круг неї, — в бригаді, в гуртожитку, в компанії, — називали її так ніжно: «Золотая наша Машенька»...

Смагливий парубійко і його білява подруга вбігли в цех знизу, з заводського скверу, й пішли через зал поквашливим папористим кроком, тримаючись за руки і ні на кого не зважаючи, зацікавлені своєю гарячою розмовою; і всі, хто траплявся їм на дорозі — від чорноробів до міністрів, — розступалися перед ними, даючи їм дорогу. Не вистачало тільки почесної варті.

Так вони перетяли весь зал, але на проході до стана

тандем люди не розступилися: машина працювала, і натовп стояв суцільною стіною. Тут стиха гомоніли, дивуючись, роблячи припущення і про щось розпитуючи чоловіка в шкіряному пальті, який стояв за дротяним бар'єрчиком.

Парубійко і дівчина затримались на хвилину позаду натовпу, за два кроки від нього, і стали прислухатись. Видно було, що їх цікавить не машина, а гості, ці чудні необізнані люди, які вперше бачать стап тандем. Так художника на виставці цікавить не картина, а відвідувачі. Я бачив, як переглянувся хлопець із своєю подругою і як вони усміхнулися, коли жіпка з буклями сказала високому чоловікові в макінтоші, що в цій машині холодна сталь розкачується, як тісто па локшину.

Але в них не було часу, їх усе кликало, все в цьому вечорі, в завтрашньому дні, в майбутньому обіцяло їм захватний інтерес, радощі перемоги,— і вони не могли довго стояти, повернули за простінок до сусіднього прогону-залу, забули про гостей і пішли, точніше, побігли, тримаючись за руки, цехом, як лугом, як лісом, у напямі стана летючих ножиць.

Я вийшов теж у той прогін і здаля провів їх очима. І коли вони зникли десь біля скляного святилища деікс-машини, зітхнув чомусь,— хай власна молодість і минула давно,— благословляючи життя.

2

Робота в цеху припинилась, і робітники стали на кутах дротяного бар'єра в почесну варту біля своїх машин; загриміли оркестри, загуркотіли соснові лави по всьому простору головного залу, народ почав скупчуватися, і я подумав з жалем, що годі мені побачити ще раз серед цих тисяч парубійка і його подругу.

Проте я ще раз зустрів їх — під час роз'їзду.

Коли я вплив у людській лавині, зрідка торкаючись посками до землі, через одну з широких брам цеху, на заводському майдані точився карнавальний штурм критих і відкритих автобусів, ГАЗів, ЗІСів. Ніч була тепла і тиха. Всі заводи сьогодні святкували, і небо так незаймапо пашіло стрілчастими вересневими зорями, наче степ Половецький лежав під ним, а не першокласний комбінат сталі. Машини одна за одною вирушали на асфальтову магістраль, де вже мигтіли вогні фар і лунали пісні.

Звикнувши в цьому місті до таких веселых штурмів (на заводській трасі тут завжди стояли, як кажуть москвичі, годни

п'як, власне, це була епоха п'як — мипав другий рік здійснення післявоєнного п'ятирічного плану відбудови народного господарства СРСР), я знайшов попутну тритонку і майже комфортабельно вмонтився на задньому борту. В усякому разі, я вже був певний, що почуватиму вдома.

Шофер уже завів мотор і кладнув дверцями кабіни, коли раптом хтось торкнув мене у спину і вимогливий дівочий голос зажадав:

— Дядю, місце!

Я оглянувся. Дівчина в жовтогарячій кофточці з коричневими кутасиками на грудях вхопилася рукою за борт, шукаючи, на що б поставити ногу.

— Дайте ж руку!.. Потримайте книжку!

Я дономіг їй вибратися в кузов, вона подякувала, не глянувши на мене, і комусь на прощання салютом підняла долоню:

— Єсть!

Смаглявому парубкові, видно, було не по дорозі з нею.

Машина рушила. Дівча, хитнувшись назад, схопилося за рукав мого пальта і вже не випускало його аж до самого дому, не помічаючи, однак, мене. А втім, я теж за когось хапався і теж не знав, хто мій сусіда і який з себе. Коли падаєш, ніколи знайомитись і просити дозволу схопитися за рукав чи за комір.

Але йдеться не про ввічливість. Сама юність, замишлювшись, стояла біля мого ліктя, обличчям до мого плеча, — я скося дивився на неї, і тепло було в мене на душі. Шофери, мабуть, поспішали додому, машини йшли навперейми, на деяких гучно співали, а наша тритонка так летіла, що дерева край папелі ахали зі сну і ніби підстрибували; зоряне небо пливло над заводами, над степом і рікою і теж шуміло роїстими сузір'ями, світляною курявою, стрічастою метелицею. Навколо, у людей і в природі, було свято, свято великих енергій, окриленних душ...

Не хотілося вдиратися з розмовою в світлу задуму дівчати, не хотілось пав'язливими запитаннями порушувати настрій цих коротких хвилин нічного карнавального лету, та й непомітно промчали ми кілька кілометрів.

Раптом дівчина скинулася, крикнула, щоб постукали в кабіну, і, коли машина зупинилася, легко стрибнула на землю, просто в обійми подруги, яка, виявилось, їхала разом з нами і тепер злізла збоку.

— О-о-ой, Леся!

— Золотко, і ти тут?!

Вони пустотливо обкрутилися й загомопили. Тим часом машина шарпнулася, я схопився за сусіду, дівчата все швидше почали відпливати. За якусь хвилю вони розтанули в сумо-року.

А в готелі, поклавши, як нічого й не було, на стіл книжку, я розумів, що цей томик у блакитній оправі з золотим тисненням, компактна збірка творів Кольцова, — річ не моя. Дівчина в жовтогарячій кофточці пройшла перед моїми очима: ось вона хапливо сідає на машину, тримається за мій рукав, повисаючи над бортом, зіскакує і зустрічає подругу. Всі хвилини щонебудь заповняло її увагу, але як я міг припустити такої неважності?!

Мені було дуже прикро.

Я розгорнув книжку. На титульній сторінці було написано по-російському, але з українським «і» в трьох місцях:

*«Золотой нашей Машеньке
Па память об историческом строительстве,
где ей впервые улыбнулась слава,
от дівчат палатки № 4 Оксаны, Римы і Дусі».*

Це був подарунок на прощання. Можливо, він їй дорожчий за всяку книжку... Мені стало ще прикріше. І який жаль, що дівчата не написали прізвища. Знайти саме цю «золоту Машеньку» серед десятків тисяч будівельників на будівельній площадці в п'ятдесят квадратних кілометрів у мене не було надії. На тій площадці слава усміхалася багатьом: у ці дні преса відзначала сотні трудових подвигів на будівництві комбінату.

Одне слово, Машенька зосталася для мене цілковитим інкогніто. Залишилося сподіватися на випадок. Я поклав томик Кольцова в портфель, і з того дня він увесь час був при мені.

3

В нових цехах після двів відбудови було незвично тихо і, здавалося, відлюдно. Рівно підземним гулом грали сотні моторів, глухо гурчали стани, безгомінно шаленіло зелене полум'я в печах термообробки, тільки поляскувала сталь на рольгангах та раз у раз лунко рубала гіл'яотина летючих пожиць. Люди здебільшого лише спостерігали за манапами, їх було мало, і вони губилися в просторах цехів, за клітьми, печами, трубами. Будівельники вже вийшли звідси. Щоправда, на допоміжних заводах комбінату ще тривали будівельні роботи, але це вже не був напрям головного удару, як називали

газетярі відбудову основних потужностей. Народ роз'їжджався групами, бригадами, цілими організаціями. Настала й мені пора збиратися.

Якось увечері я повертався греблею з правого берега. Темніло. Ліворуч, як оком глянути, лежало темне плесо озера, утвореного греблею, все в білих розводах піни; лише на обрії під зеленкуватим небом вузенькою смужкою виднів степ. На цьому просторі, нічим не стримуваний, шаленів шпуйний вітер, він бив у рампи мосту, гудів і свистів, намагаючись знести мене в чорну прірву, й сік піском в обличчя. Тіні від рефлекторів метлялися по скупо освітленій греблі, в багатьох місцях захирашеній кунами бетону й дошками. Було пезатишно й відлюдно. Тим-то я з задоволенням побачив, що мене доганяє якась невисока постать у сірому плащі.

Супутник ішов, не одвертаючись від шалених ударів вітру, тільки кепку притримував рукою, щоб не зірвало. Віп, видно було, належав до людей, в житті яких метсорологія ролі не відіграє, і це залежить не від молодості, а від характеру.

— Починається весела погода, — сказав я, коли він порівнявся зі мною.

Хлопець глянув на мене з-під руки.

— Тут здебільшого такий вітрець. З пісочком.

— До річі, звідки це несе піском? — спитав я. — Вітер же з плеса, а тут кілька кілометрів до берега. Хіба такі піщини доносять з обрію?

— Задача, — сказав юнак. — Тут треба виходити з того, що більше нема звідки. — Він помовчав, кілька разів торкнувся до підвітряної щоки. — Ось я зробив маленьке дослідження: це просто пилинки — пучками майже не відчуваються.

— Що в ваші досліді вкралася помилка, то це я відчуваю на власній шкірі: дуже дошкульно січе, — сказав я.

Він засміявся.

— Бачте... власна шкіра пайчастіше вводить в оману. Дуже непевний свідок. А щодо розміру піщинок, то тут просто: вітер швидкий, і в цьому розгадка: швидкість на масу — от вам і сила удару.

Так чи інакше, але подорожній виявив себе тямущим і цікавим співрозмовником. Я й незчувся, як гребля з усім хаосом будівництва залишилась позаду нас, а коли ми вибрались на добре освітлений проспект Леніна і супутник мій, знявши кепку, щоб стріпнути з неї пісок, закинув вороне крило густої рівної польки, я несподівано побачив перед собою смаглявого парубійка з гарячими чорними очима, що був з Машею на заводському святі.

Йому треба було на трамвай. Ми сіли на лавочці біля першої зупинки й закурили. Спочатку я просто підтримував розмову, а потім вийняв з портфеля блакитний томик і показав юшаківі.

— Вам не траплялося бачити цієї книжки?

Він, трошки здивований з несподіваного повороту, глянув на мене, потім на книжку і поволі, ніби мимохіть, простягнув руку.

— Дозвольте...— Взяв томик, відкрив титульну сторінку і засміявся радісним коротким сміхом:— Ха!.. То це ви?!

Очевидно, Машенька розповіла йому пригоду.

— Знаєте, чия це книжка?

— Звичайно. Однієї дівчини із Стальконструкції. Є така організація. Сказать би, фірма. А... чому ви вирішили, що я знаю?

— Бачив вас разом на святі. Ви, мабуть, теж із Стальконструкції?

— Ні, я з Південселектромонтажу.

— Але ви можете передати книжку... Маші? Не знаю, як її прізвище.

— Ні.

— Не можете?

— Вона виїхала.

— Ну, адресу ж ви її знаєте, в усякому разі.

Парубійко подивився на мене довгим поглядом,— чому, мовляв, у всякому разі? Він побачив мене, непрошеного, в саду своєї молодості, і два почуття боролися в ньому: його дивувала моя безцеремонність і разом з тим хлопця потягло на інтимність. Траплялася нагода почути ім'я дівчини ще з одних уст, згадати її ще з однією людиною, раз уже ця людина ввійшла в їхній сад і стала ніби своєю.

— В тім-то й річ,— сказав парубійко і видихнув сміхом, щоб не здатися сумним:— Х-ха... Не знаю адреси.

Мене це справді здивувало.

— Як же так вийшло? Мабуть, погнівались... за якусь дрібницю. Буває.

— Ні, чого нам гніватися? Просто тоді на думку не спало про адресу... («А тепер, не бійсь, спало, та пізно»,— подумав я, хоч юнак говорив бадьоро, усміхався, з перебільшеним інтересом поглядав, чи не йде трамвай). Що ж, уже тричі роз'їжджалися з різних площадок і не обмінювались адресами. Так і тепер... розсталися.

Юність! Широка, щедра, безтурботна юність! Не обмінялись адресами, сподіваючись знову з'їхатися на одній з площа-

док!.. Тепер дивись на рясну карту п'ятирічного плану і гадай, де ти зустрінеш «золоту Машеньку». Справді, хіба можна загубити подругу на такому, зрештою, обмеженому тільки одним материком просторі, як Радянський Союз?! Х-ха!..

У пориві теплового почуття я вирішив бути більш одвертим і на правах значно старшого сказав уже з інтимним докором.

— Одне слово, юначе, ви загубили Машеньку з очей.

Він підвів на мене погляд, мабуть, помітив у смутній усмішці деяку розчуленість і наче пішов на поклик співчуття — перестав удавати байдужого.

— Загубив? Так вона ж тільки у відпустку!— вигукнув з відтінком запитання, переконуючи більш себе, ніж мене.

— Ага... А з відпустки сюди?

— Ні... Її бригаду кудись мають перекинути. На велике будівництво... Скажіть, будь ласка,— я вас бачив на площадці з нашим редактором,— ви не кореспондент?

І коли я підтвердив цю здогадку, хлопець почав розпитувати, де б, на мою думку, могло початися ось тепер велике будівництво, бо він по газетах не може добрати: там уже почали відбудову, там закінчують нові цехи, а як же на такому-то заводі, на такій-то площадці? Чи не був я там-то, там-то?

З того, як він шукав по газетах, як розпитував мене, як кліпали його темні вії, мені було ясно, що він уже зрозумів свою необачність. Досвід попередніх місяців, коли вони роз'їжджалися безболісно, не дбаючи про адреси, ввів їх в оману; площадка комбінату сталі над рікою внесла щось нове в їхні взаємини — тепер уже йому конче треба було знати не тільки назву міста, куди вона поїхала, але й бачити її в її обстановці, чути її щохвилинно, йому треба було листів, дрібних, великих, списаних вздовж і впоперек, щоб було що раз у раз проглядати, відчувати на грудях, обдумувати.

— А може, вона вам сюди напише?

— Ні, вона думає, що я вже виїхав. Моя бригада затрималась випадково.

— Ну, і що ж, може статися так, що більше не зустрінетеся з Машенькою?

— Зустрінемося!— вже знову бадьоро сказав парубійко.— Знаєте, Південелектромонтаж і Стальконструкція — це фірми, що рідко розминаються.

— Отже,— сказав я, застїбаючи портфель,— коли так, то я попрошу вас передати Маші її книжку. А якщо не зустрінетеся, то... вам залишиться на спогад.

Юнак скинувся, трошки навіть захачався:

— Ні, це точно! Книжку я передам, це ви будьте певні. Коли на те пішло, то я вам скажу: навіть якби Електромонтаж і Стальконструкція розминулися, нам з Машею... тепер уже я бачу... нам у житті...— Він не зважувався сказати, але дуже хотів запевнити мене, що книжка неодмінно потрапить до адресатки,— пам уже не минути одне одного... Х-ха...

— От і чудесно! Дуже радий,— сказав я, подаючи йому томик Кольцова, і по паузі додав: — Радий, що книжка потрапить за приваляжністю.

— Це будьте певні!

Я потис парубійкові руку й пішов бульваром до готелю, чомусь,— хай власна молодість і минула давно,— благословляючи життя.

1949—1950

КМІТЛИВІСТЬ

Мені тоді минуло одинадцять, дванадцятий ішов якраз на половині, бо знаю, що було це восени, коли в ноги холодно тільки як стоїш, а як біжиш, то зовсім не холодно, просто як літом. Я навіть у річку не боявся лізти, бо дуже любив пашу Грайводу ще з того часу, як у нас була корова і я пас її на зрубі.

Знаю також, що це було в тисяча дев'ятсот п'ятнадцятому, бо вже другий рік точилася війна, коли ми зблизилися з сім'єю Мартохи: її чоловік був десь у Карпатах в одній роті з нашим батьком. Вона разом з мамою ходила до волості, на одному полі з нами жала з двома дівчатками за сніп і хоч жила далеченько від нас, над Чорпою бакорою за левадами, часто приходила — чи не приписав батько письма, чи кланяється її Охрім. Ця кошава, темна з лиця жіпка здавалась мені лихою, і я побоювався її. Листи на фронт, повні пизьких поклонів і гірких злиднів, писала їм моя старша сестра Любипа, а коли вона не мала часу, я слухняно сідав за стіл, і Мартоха проказувала мені сердитим голосом: «Іще низько кланяється тобі твій син Петро; два тижні вже за тими паймами не бачила його, та й не знаю, як він там мається. Іще низько кланяється тобі твій син Степан; того тижня помагав дядькові, бо привіз пам хмиззя, дай йому боже здоров'я, то кінь відтоптав йому погу, так що, думала, скалічіє, але вже ходить на стоси...» І так, з поклонами, про всіх, аж до найменшого — Терешка.

Як зараз бачу це маля: само в сутінках хати, в темній сорочині і в штанятах з розпіркою на задку, воно заклопотано спинається на кривих ніжках біля столу і, вхопившись однією ручкою за край ляди, другою муцнується дотягтись до середини. А на середині столу, пакритий полотниною, лежить хліб. Чималий окраець хліба. Он воно що!

Мене чомусь дуже зацікавило: чи здобуде воно той хліб? І мені дуже хотілося, щоб воно таки здобуло. І щоб їло. Я шукав очима, на що б малому стати, але в хаті нічого такого не було.

Мале тим часом помуцнювалось коло столу і, видно, зневірилось, бо перестало добиватись того хліба, тільки скривилося-скривилось. Я думав — зареве. Але для кого ж було йому плакати! Мабуть, воно почувало, що це не допоможе, а до того ж і хліб вабив, треба було добрати способу, і воно задумалось. Як старе.

І я задумався. І мимохіть оглянувся на двері. Можна було вийняти з клямки кілочка, увійти і врізати малому скибку хліба. Звичайно, самому не їсти. Але раз Мартоха взяла клямку на кілочок, а хліб поклала не для дитини, то й думати про те не смів. Хоч кілочок не замок, але я вже знав, що він означає: не входить і не порядкуй. Чуже.

Та й не за тим мене послали. Мене послано того, що лист прийшов. Мама сама не могла піти до Мартохи, бо допирала комусь лейбика зі старої свити і, коли я привів з города гарбузи, сиділа, забувши на тому лейбику руки, така як ніч, а Любина як мазала хату, так і стояла вся в білій глині, якась ніби ще більш змарніла — з листом у руках. Я зараз до неї: що тато пише? Вона щось там почала, пічого, мовляв, здоровий, скоро прийде... як не заб'ють... ніби аж вигукнула крізь плач — і в двері. Я чогось злякався і сам хотів плакати, але мама насварилась на Любину, бо хіба можна так казати! Бог милосердний, та й війні, оп батько пише, скоро кінець, опорядила на мені сорочку під шлейками от штанят і послала до Мартохи — чи є вона вдома і чи не може прийти.

От за чим мене послано... І, заставши чужу хату зачищеною на кілочок, я б і до вікна не підійшов, якби не почув, що ніби дзенькнула хатня клямка, — мабуть, Терешко сперся руками в двері і вони трошки подалися.

Якийсь пес забіг на подвір'я і зацікавився моєю особою, але я став читати йому молитву-замову від собак, то він не захотів зі мною зв'язуватись, постояв на трьох ногах біля причільного слупа і потюпав на вулицю. Я знову до вікна, дивлюсь — мале вже чапає від печі до столу, і в руках у ньо-

го — ожуг. Таки додумалось! Я аж сам собі засміявся і, радий за нього, тихенько поплескав у долоні. Зараз воно стягне хліб і почне їсти.

Ось маля кладе кінець ожуха на стіл, памацує ним те добро і не зсуває його набік, — це теж пелегко зробити, коли в тебе рученята ледь сягають до верхньої дошки, — а штовхає від себе, туди, до причілка. Окрасць падає разом з полотниною за стіл на лаву, а Терешко кидає своє знаряддя — і під стіл. Там він вмощується на земляній долівці з хлібом між коліньми і занурює пальці в м'якуш. Зараз він вирве з хлібини середину і напихатиме нею рота, — я ковтаю слину, я вже не сміюсь, я дивлюсь пасуплено, потім раптом зриваюся з призьби й лечу додому.

Любица домазувала сіпн. Я підбіг до неї і, переводячи дух, спитав її по секрету:

— Любино, в пас є хліб?

Вона подивилась на мене довгим поглядом.

— Таки заліз у Грайводу! — І через ту Грайводу забула, що я питав про хліб, каже: — Ну, що там?

Я сказав, що мале само вдома, зачинше на кілочок, і став весело і швидко, зрідка захлинаючись, розказувати, який то цей Терешко кмітливий. Ще біжачи левадами, я в думці розповідав про це мамі й Любині, але тоді мені бачилось, ніби ми сидимо за столом, їмо з хлібом смачний борщ, що, певне, зостався з обіду, і я раз у раз кладу ложку й показую, як той малюк мудрував, а наші весело сміються.

Але тепер Любица не сміялася. Вона ні разу не глянула на мене і не сказала й слова, а я вважав, що так і треба, бо вона ж домазувала стіну.

Підходячи до того місця, коли хліб опинився у хлопчика в руках, я знову став ковтати слину, доказав як-небудь, перескочив через глиняник і вже в хаті звернувся до мами з класичною дитячою фразою:

— Мамо, я хочу їсти.

Мама все ще допивала того лейбика зі свити. Вона теж подивилась на мене довгим поглядом і, вже знову шигючи, голосно сказала в бік сіней:

— Кінчай уже, дівчино, те мастіння та й пали в печі! — І до мене: — Ну що там?

Я сказав, що всі, мабуть, на роботі, бо Терешко сам у хаті, і знову повеселів і став розказувати, який то він метикований. Але мама швидко і рвучко стьобала голкою і голови до мене не підводила й нічого не казала, тільки зрідка ляяла

пошепки ту стару свиту, таку тверду й набиту пилом, що голки не увіткнеш... І я чомусь замовк не доказавши, і так і стояв, дивлячись на її схилене обличчя. І досі я пам'ятаю ту мою радість і печаль, що мама така гарна, найкраща за всіх, і така невесела.

Так і не викликав я тоді сміху своєю розповіддю, а тепер, більше як через сорок років, знову розказуючи, уже й сам не сміюсь,— дивлюся в те далеке осіннє надвечір'я, і серце в мене холоне, як хололо воно, мабуть, у мами і в Любини.

Тільки картопля почала кипіти, Мартоха з малим у хату. Привіталась, каже:

— Бачила сусідка вашого хлопця на подвір'ї, то мені як на вухо щось шепнуло: «Письмо!» Дитину на руки та й до вас.

Мама зараз кипула все, хоч за лейбиком ось-ось мав надійти чоловік, підсунула жінці стільця:

— Сідайте, Мартохо, та пустіть малого, хай руки відійдуть. Десь наробилися... Вчора бачила вашу дівулю — гарні діти в вас підрастають...

Мені аж чудно було, що мама така балакуча. Послала Любину до сусідки, чи нема в неї зістояного глечка, стала готувати на стіл, а сама все говорить і про те, й про це, а між усім тим і про лист:

— За тією службою не має часу й написати як слід. Прислав три рядочки, а ти думай тут, що хочеш. Пише — точаться великі бої... Ай, Мартохо, не чекати нам радості від тих письом. Підсувайтеся ближче до столу. Ось і Терешко повечеряє з нами. Який козак! Картопельки з молочком хочеш, Терешку?

Хлопчик стояв коло матиного коліна, лобастий, чорноокий. Глянув спідлоба на матір — чи можна, мовляв? А Мартоха:

— Та він не голодний. Такий козак, що вже дасть собі раду...

— А чом не дасть! — каже мама. — Аби перед ним поставили.

— Не кажіть! Покипула я, чуєте, йому їсти, що там було, думала: в полудень підбіжу — не вирвалась, та йому й байдуже. Своє строцив, а тоді дістав якось, і сама не доберу як, зі столу хліб,— було там трохи,— порвав його, покритшив, обваляв у землю...

Нарешті мені трапилась нагода. «Тепер мене слухатимуть!» — виршив я і весело вихопився на підголосник:

— Вів ожугом, я бачив. Отак взяв...

Але в дю мить добрі мамини руки лягають мені на плечі і рвучко обертають мене; Мартоха зникає з-перед моїх очей, я вже бачу перед собою голу стіну, котра швидко паближається,— це я лечу до тапчана.

— Щоб знав зась, коли старші говорять!

— Воно, дивіться,— каже Мартоха,— ожугом! Я то бачу, що ожуг лежить коло столу. І додумається ж на збиток!.. Як глянула на той змарнований святій хліб, то згадала, що дівчата прийдуть голодні, то дала йому таких чортів — запам'ятає!

Мама мовчала, потім каже:

— Ой Мартохо! Не бийте їх, бо на їхню долю й так багато припало...

Жінка піби здивувалася, потім глянула на малого та й хап його на руки, і сидить, така скам'яніла, наче боїться поворухнутись,— я дивлюсь на неї скося, а в неї сльози так і сиплються з очей.

В хаті всі мовчали, і стало чудно, як надворі клеє когось стара Насташка. Я перевів погляд у вікно,— налягали осінні сутінки, і світ мені здався якимось зовсім іншим, ніж досі здавався...

Трохи згодом Мартоха зібралась додому, а мама йшла провести її, але хвилюку забарилася в хаті й заломила руки:

— Як я їй скажу?!

Коли вони пішли, я спитав Любину:

— Про що це мама?

— Ні про що!— сварливо відказала Любина.— Воно метикує, бо голодне, а ти скалиш зуби, наче тебе ніколи під грудьми не смоктало. Он тато пише, що їхнього батька на війні забили...

Мені стало важко, беззахисно і страшно, як тоді за дня, коли Любина заплакала, гнітючий тягар наліг на мої плечі, я сів на тапчан і зіщулився. А надворі Насташка все кляла когось, гірко, скорботно...

Того вечора я по-своєму, по-дитячому вперше подумав про те, як погано влаштувалися люди на Землі.

Значить, кінчалось моє золоте дитинство,— в багатьох тоді дитинство рано кінчалось,— і, переставши бути малим, я побачив, як їм, великим, безпросвітно павколо. Ми ж так собі знали, що створений спредвіку світ таким завжди й буде, і гадки не мали навіть обмірковувати війну, чи царі, чи великого воїнського начальника у Віинці, графа Гейдіна,— це

однаково, що обмірковувати зиму, або градобій, або по-ність, — хіба вони від того не пастануть? Ми зовсім не знали, що життя можна змінювати, що невеликий на зріст чоловік у старовинному Берні, який його не вміщає, схилився через границі держав над Росією, пильно дивиться в цей наш безгросвітний вечір, бачить, як Мартоха зі своїми дітьми лохне й голосить на цілий куток, як співають по селу темні повобранці, як мама, спотикаючись, іде левадами під тими п'яними співами і тим голосінням, — усе бачить і, керуючи смертельно тяжким трудом своєї партії, обмірковує докорінну перебудову світу. Ми цього зовсім не знали, і, захворівши того вечора, тремтячи під рядном, я думав, що осінь ніколи не кінчиться.

Але вона кінчилась. І хоч сорок років тому кінчилося й моє сповідання, мені все ж хочеться сказати кілька слів про наше село і, між іншим, про незабутню Грайводу.

Якось уранці заходить до мене чоловік. Ще він був у передній, як я по мові впізнав подолянина. Виявляється, такий з нашого села, до Києва приїхав у своїх справах, а привагідно привіз мені листа.

Входимо до хати, запрошую чоловіка сісти, а сам розгортаю аркуша з конторської книги і читаю:

«Дорогий земляче! Ми вклали багато грошей та праці в електрифікацію села, а електрики не маємо, бо бракує двох трансформаторів, восьми тисяч метрів кольорового дроту та ще деяких дрібниць. Тепер колгоспники на звітних зборах зажадали від правління, щоб електрика цього року засвітилася в хатах і пішла на мотори, які вже придбано, а всі наші намагання роздобути трансформатори та дріт в області — марні, в зв'язку пібито з чергою. Тим часом ми добре попрацювали за методом народної будови, а не сиділи склавши руки, і все підготували, геть стовпи поставили, тому й чергу обминути не було б великого гріха. Отож просимо вас, вживіть усіх заходів, а допоможіть нам роздобути зазпачене електроустаткування.

З привітом голова колгоспу «Світанок»

Т. Неборака»

Підводжу очі і не впізнаю своєї кімнати, так переніс мене цей лист на рідні бережки.

— Що, трудно? — питає чоловік.

— Ні,— кажу.— Це я так замислився. Багато ж води протекло за ці сорок літ у нашій Грайводі...

— У Грайводі!..— Земляк на хвилюшку зосередився. Це ще молодий чоловік, під вусами в нього весь час піби усмішка.— Тепер не впізнаєте Грайводу. Ми ж левади затошили.

— Та невже?

— А що ж. Тепер у нас ого який Дунай стоїть...

Посиділи ми з земляком, поговорили. Але на все свій час.

— Давайте,— кажу,— обміркуємо електричні справи. Невже там в області так уже достеменно дотримуються черги?

У довгій розмові виявляється: не зовсім так. Річ у тому, що й інші колгоспи не сидять склавши руки, область уже значною мірою електрифікована, заздрити є кому, всі вже давно добрали смаку в електриці, хто тягнеться до якого заводу, хто до міжколгоспної ГЕС, а хто гуртом свою будувати — всі штурмують Облсільелектро — давай! давай! — і справді виходить так, що хоч за один рік виконай план...

— Я вам скажу,— уриває паузу мій гість,— терпіти кілька років нам не доведеться — який там рік-півтора, та й усе дадуть. Але ж ви подумайте: рік-півтора! Без електрики! Хіба ж це не довго?

— Це дуже довго,— кажу я з сумовитою усмішкою, згадавши своє «золоте» дитинство.— Рік-півтора,— кажу,— це просто не можна витримати.

— От іменно!— підхоплює земляк.— Діло навіть не в тому, що ми можемо обійтись,— хоч електрики таки притьмом треба,— а в тому, що не можемо чекати.

— Вірю.

— Ну от. Міркували ми і так, і сяк, а голова в нас дбайливий і сам вже вболіває...

— Це хто такий Неборака?— питаю.— При мені там Небораків півсела було.

— Та ви повинні знати: Терентій Охрімович. Старої Мартохи, що над Чорною баюрою жила, найменший син.

— Терешко?

— Авжеж. Тільки Терешком його не звать. Чоловік з освітою, закінчив агрономічний технікум, з війни прийшов офіцером...

— Он як!

Знову мені згадуються ті часи, коли життя випробовувало нас, як піддослідних тварин, на кмітливість, і, радий, що вони давно кінчилися, я весело питаю земляка:

— Ну що ж він, Терентій Охрімович, кмітливий чоловік?

— Ого!

— Про хліб,— кажу,— добре дбає?

— Та масмо й до хліба.

— Знав я,— кажу,— його малим. Такий був козак, що дасть собі раду.— І в моїй уяві па постать малюка у штанях з розпіркою на задку напливала постать заклопотаного голови колгоспу.— То це він, значить, ожугом дістає до Укрголовсільелектро?..

Чоловік не розуміє:

— Як то — ожугом?

— Це є таке прислів'я,— кажу.— Ожугом собі зараджувати.

І знову я, як і тоді під Мартошиним вікном, вболіваю за Терешка... За Терентія Охрімовича, і дуже мені хочеться, щоб він таки зіштовхнув ті трансформатори з високого столу республіканської установи на нашу сріблясту Грайводу.

І, знаючи, що ці працюючі люди так само потребують і прагнуть електрики, як тоді Терешко прагнув того крайця, я знімаю трубку телефону і дзвоню в Укрголовсільелектро — коли можна застати начальника для дуже серйозної і цілком особистої розмови.

Київ, 1958--1964

ПРИМІТКИ

БЕРХОВИНЕЦЬ

Повість

Вперше повість, ще не в повному обсязі, надрукована під назвою «Кола йде до Коломиї» в журналі «Радянська література», 1940, № 11—12 (окремі уривки перед тим публікувалися в «Літературній газеті»).

Робота над твором продовжувалась. «Перед війною я працював над другою частиною повісті,— писав О. Купдзіч в одному з листів 1959 року,— але надрукував з неї лише два розділи: «Кола розв'язує сусідську справу» і «Кола до Москви збирається». Повна редакція — у збірці «Повісті і оповідання» (вид-во «Радянський письменник», 1951). Розглядати повість треба було саме в цьому доповненому і виправленому виданні...» (Зб. «Живий Олексій Купдзіч», К., «Радянський письменник», 1977, с. 141). Автор і пізніше вносив у повість деякі зміни й поправки, їх було враховано в посмертних виданнях творів письменника.

Текст подається за виданням: Олексій Купдзіч. Шум часу. Вибране. К., «Дніпро», 1976.

НА СВІТІ ТОЧИТЬСЯ ВЕЛИКИЙ СПІР

Роман

Вперше надруковано в скороченому варіанті в журналі «Донбас», 1974, № 1.

Над романом письменник з перервами працював від 1946 року до кінця життя, проте остаточно так і не завершив його. В початковому задумі твір був пов'язаний з наближенням 30-ї річниці Великого Жовтня. В архіві зберігся чималий зошит, озаглавлений «Робота над книгою», в якому за певними розділами («Зовнішня форма твору — система поділу», «Настанови», «Література», «Люди», «Зарисовки», «Фактаж», «Компоненти заводської техніки. Лексика» та ін.) автор запотував свої думки про майбутній роман, здобуті відомості, розмови з людьми й спостереження під час тривалого перебування в Краматорську, на «Запоріжсталі» та «Азовсталі». І першим пунктом у «Настановах» значиться: «Тридцятиліття в судьбах». Однак серед записів (розділ «Загальні лінії плану») є вказівка й на те, що письменник не зв'язував реалізації задуму часовими рамками, юві-

лейною датою. До 30-річчя Великого Жовтня він підготував збірку нарисів «Заводський зошит» (вийшла друком 1948 року) — її з певним правом можна розглядати як важливий етап творчої роботи і над романом.

Написані розділи незавершеного роману все ж таки складають певну ідейно-художню цілісність. Звичайно, поряд з ними могло б ще вміститись багато інших картин і роздумів, побіжно відбитих у робочих записках автора, але твір у своїй суті й формі від початку «закрований» так вільно, що питання про незавершеність котроїсь із сюжетних ліній або нестачу якогось композиційного вузла просто не виникає. «Розв'язане слово», — записав О. Кундзіч у згаданому зошиті, і ця пастанова, певно ж, стосується не тільки слова як такого, а всієї обраної манери письма, манери бачення дійсності; це і розв'язані «крила» письменницької творчої уяви в польоті над просторами радянської історії.

Переважна більшість розділів була вже впорядкована автором, але деякі в них ще не знайшли остаточної прописки в структурі твору, і місце їм встановлено в папію виданні на основі поглибленого вивчення авторських міркувань, пов'язаних з романом, передбачених задумом структурних одиниць.

У підготовці роману до друку брала участь дружина письменника К. А. Городецька-Кундзіч.

Текст подається за оригіналом, що зберігається в архіві письменника.

ОПОВІДАННЯ, НОВЕЛИ

Примітки містять дані тільки про перші книжкові публікації творів.

Більшість текстів подається за вид.: Олексій Кундзіч. Шум часу. Вибране. К., «Дніпро», 1976. Інші джерела текстів вказуються при нагоді.

Б і л я в е л и к и х д ж е р е л. Вперше — в кн.: Олексій Кундзіч Повісті і оповідання. К., «Рад. письменник», 1951.

Розділ починається з цього циклу новелістичних мініатюр за авторською традицією: письменник відкривав ним дві свої останні книги.

Л е н а — б е з п а р т і й н и й е л е м е н т. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Село Волче. Оповідання. Харків, ДВУ, 1927.

М а т и. Вперше — там же; іноді друкувалося під назвою «Скарга».

Остання авторська редакція — в російському перекладі у вид.: Олексій Кундзіч. Родичи. Повести и рассказы. М., «Сов. писатель», 1970.

Текст подається за зб.: Олексій Кундзіч. Червоною дорогою. Оповідання. Вид. 3-є. Харків — Київ, «Молодий більшовик», 1931.

Село Вовче. Вперше — там же.

Текст подається за останньою авторською редакцією, що зберігається в архіві письменника.

Залізничий гість. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Село Вовче, 1927.

Остання авторська редакція — в російському перекладі в зб. «Родичи» (1970).

Текст подається за оригіналом останньої редакції, що зберігається в архіві письменника.

Батько. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Новели. Харків, ДВУ, 1929.

Текст подається за останньою авторською редакцією, яка зберігається в архіві письменника.

Кадровики. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Шахтарі. Етюди для дітей старшого віку. Харків — Одеса, «Молодий більшовик», 1932.

В докорінній авторській переробці — у вид.: Олексій Кундзіч. Повісті і новели. К., Держлітвидав, 1938.

Гість. Вперше — у кн.: Олексій Кундзіч. Кола йде до Коломиї. К., Держлітвидав, 1941.

Шева. Вперше — у вид.: Олексій Кундзіч. Повісті і новели, 1938.

Остання авторська редакція — в російському перекладі у зб. «Родичи» (1970).

Текст подається за оригіналом останньої редакції, що зберігається в архіві письменника.

Пісня. Про фесор. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Кола йде до Коломиї, 1941.

Посмертно публікувалися в зб.: Олексій Кундзіч. Шум часу. К., «Дніпро», 1967.

Тексти подаються за останньою авторською редакцією, виявленою в архіві письменника.

Яспіночі. Вперше — під назвою «Хотинщина» в зб.: Олексій Кундзіч. Червоною дорогою. Оповідання. Вид. 2-е, доп. Харків, ДВУ, 1929.

З 1941 р. друкується в новій редакції. Увійшло до складу російської збірки О. Кундзіча «Родичи» (1970).

Текст подається за зб.: Олексій Кундзіч. Кола йде до Коломиї, 1941.

Почуття висоти. Фатум. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Кола йде до Коломиї, 1941.

Фотограф. Вперше — російською мовою у вид.: Алексей Кундич. В полете (Боевые эпизоды). Київ — Харків, «Рад. письменник», 1941.

Сила гніву. Вперше — у вид.: Олексій Кундзіч. Сила гніву (Оповідання). Уфа. СРІУ, 1942.

Ой ти, Галя! Дорога на Крем'янець. Тіні старого бору. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Дорога на Крем'янець. Оповідання. К., «Рад. письменник», 1946.

Шум часу. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Заводський зошит. Нариси. К., «Рад. письменник», 1948.

Юність. Вперше — російською мовою в кн.: Алексей Кундич. У великих истоков. Повести и рассказы. К., Гослитиздат Украины, 1951.

Перша назва — «Любов».

Кмітливість. Вперше — в зб.: Олексій Кундзіч. Шум часу, 1967.

З М І С Т

Верховинець. <i>Повість</i>	3
* На світі точиться великий спір. <i>Роман</i>	64
Оповідання. Новели	
Біля великих джерел. <i>Цикл</i>	179
Лена— безпартійний елемент	182
Мати	188
* Село Вовче	192
Залізний гість	204
* Батько	210
Кадровики	216
Гість	222
Шева	227
* Пісня	250
* Професор	251
Яспі почі. <i>Контури повісті</i>	254
Почуття висоти	268
Фатум	278
Фотограф	284
Сила гніву	289
Ой ти, Галю!..	307
Дорога на Крем'янець	323
Тіпі старого бору	332
Шум часу	347
Юність	353
Кмітливість	362
Примітки	370

Алексей Леонардович Кундзич

Произведения в двух томах

Том второй

ВЕРХОВИНЕЦ. Повесть

В МИРЕ ИДЕТ ВЕЛИКИЙ СПОР. Роман
РАССКАЗЫ. НОВЕЛЛЫ

Составитель *Михаил Михайлович Острик*

Киев, издательство художественной литературы

«Днипро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцяк*
Художне оформлення *В. Я. Чебаника*
Художній редактор *Я. М. Яковенко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *Н. І. Забаштанська,*
Т. В. Карбовнича

Информ. бланк № 2791

Здано до складання 15.05.85.

Підписано до друку 17.10.85.

БФ 18279. Формат 84×108¹/₂.

Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова.

Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74.

Умовн. фарбовідб. 19,74. Обл.-вид. арк. 23,815.

Тираж 30 000 пр. Зам. 5-1213. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252691, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Кундзіч О. Л.

К91 Твори: В 2-х т. Том. 2. Верховинець: Повість; На світі точиться великий спір: Роман; Оповідання. Новели / Упоряд., примітки М. Острика.— К.: Дніпро, 1985.— 374 с.

До другого тому творів відомого українського радянського письменника увійшли повість «Верховинець» про боротьбу трудящих Прикарпаття за воз'єднання з Радянською Україною, роман «На світі точиться великий спір» про творчу працю, ентузіазм робітників у будівництві великого заводу в період становлення і розвитку могутньої соціалістичної індустрії, а також краці оповідання й новели письменника, написані в різні роки його літературної діяльності.

К $\frac{4702590200-091}{M205(04)-85}$ 91.85

У2